

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XXXV–1

НОВИ САД
2010

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

За издавача
проф. др Љиљана Суботић, декан

Уређивачки одбор

проф. др Јулијана Бели Генц, доц. др Дубравка Валић-Недељковић, проф. др Снежана Гудурић, проф. др Кулчар Сабо Ерне (Будимпешта), проф. др Душко Ковачевић, доц. др Јасмина Коцопељић, проф. др Звонко Ковач (Загреб), ван. проф. др Ана Марић, проф. др Душан Маринковић, проф. др Офелија Меза, проф. др Дејан Михаиловић (Монтереј), проф. др Андреј Плешу (Букурешт), проф. др Весна Пожгај Хаџи, проф. др Твртко Прћић, проф. др Михај Н. Радан (Темшвар), проф. др Горана Раичевић, проф. др Ангела Рихтер (Хале), проф. др Владислава Ружић, доц. др Марија Стефановић, доц. др Дамир Смиљанић, проф. др Бојана Стојановић – Пантовић, проф. др Светлана Толстој (Москва), проф. др Јулијан Тамаш, проф. др Корнелија Фараго, проф. др Оливера Кнежевић–Флорић, проф. др Бјорн Ханзен (Регензбург)

Главни и одговорни уредници

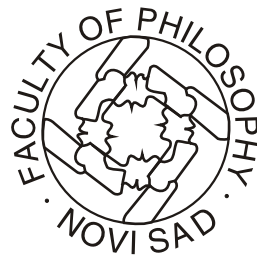
проф. др Душан Маринковић
проф. др Владислава Ружић

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду број XXXV-1 штампа
се уз финансијску помоћ Министарства за науку и технолошки развој
Републике Србије

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XXXV-1

NOVI SAD
2010

РЕЦЕНЗЕНТИ

Димитрије Боаров, проф. др Светозар Дунђерски, проф. др Мара Ђукић, доц. др Иван Јордовић, ван. проф. др Јасмина Коцопељић, проф. др Ненад Лемајић, ван. проф. др Душан Маринковић, ван. проф. др Дејан Микавица, проф. др Снежана Миленковић, проф. др Милка Ољача, ван. проф. др Дубравка Валић Недељковић, проф. др Петар Рокаи, доц. др Дамир Смиљанић, ван. проф. др Марија Зотовић и доц. др Срђан Шљукић

Филозофски факултет у Новом Саду
др Зорана Ђинђића 2.
21000 Нови Сад
Тел: +381214853900
www.ff.uns.ac.rs

Рукописи су приређени за штампу новембра 2010. године

САОПШТЕЊЕ РЕДАКЦИЈЕ ГОДИШЊАКА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

С обзиром на то да су поштрени критерији за објављивање радова у Годишњаку Филозофског факултета, што је урађено у складу са новим правилима за уређивање научних часописа, усвојеним у Министарству за науку и технолошки развој Републике Србије. Редакција се обавезала да посебно поведе рачуна о научној вредности сваког прилога, као и о његовим језичко-стилским карактеристикама, што је подржало и Наставно-научно веће Филозофског факултета. Један од закључака Редакције Годишњака за 2010. годину био је да предност при објављивању радова у факултетском часопису имају радови сарадника на пројектима Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије, јер оно финансира издавање овог научног часописа. Пошто је обим овог научног часописа морао бити у оквирима расположивих средстава, извршена је строга селекција пристиглих радова, тако да су прихваћени само они научни радови који су предати благовремено, који се тематски уклапају у часопис.

Став је Редакције да Годишњак убудуће буде првенствено намењен свим наставницима и асистентима који морају објављивати научне радове како би могли напредовати, односно стицати виша звања, или имати задовољавајућу научну продуктивност.

Научни радови који се штампају у Годишњаку треба да буду оригинална научна остварења, са прецизном научном терминологијом и јасним образложењем, морају бити писани разумљиво и концизно (до 12 куцаних страница са проредом и обавезном пагинацијом), морају имати потпуну научну апаратуру (фусноте са коментарима, затим цитирану литературу и коришћене изворе), као и одговарајуће краће и сасвим одређене наслове, а обавезан је на крају рада и резиме са насловом и кључним речима на енглеском језику (ако рад није писан на том језику) или на српском језику (ако је рад писан на страном језику). Истичемо да у Годишњаку неће бити објављивани прикази књига, преводи, есеји, предавања, стручни и други радови који немају научну вредност.

Рукопис (у штампаној или електронској верзији), према важећим пропозицијама, треба да садржи следеће елементе: а) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, б) наслов рада, в) кратак сажетак, г) кључне речи, д) устројен текст према правилима за писање научног рада, њ)

литературу и изворе, е) резиме са кључним речима, ж) прилоге. Редослед елемената мора се поштовати, а главни и одговорни уредници су одговорни пред Министарством за тачне податке о сваком аутору и његовом раду. У раду се даје и службена адреса и/или електронска адреса аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора.

Рецензије свих радова су анонимне. Рецензенти у својим рецензијама морају исказати следеће: да ли је предмет истраживања од интереса за тему, да ли рад садржи довољно нових информација, да ли су оне разумљиво саопштене, проценити да ли је то оригинално научно дело или је прегледни чланак, да ли је разуман однос између садржаја и дужине рада, а у закључку обавезно је навести да ли се рад у целости препоручује за публикавање. Измене и допуне Упутства за припрему рукописа за штампу за следећи број ГФФ биће благовремено презентирани на сајту Филозофског факултета (www.ff.uns.ac.rs).

Нови Сад, новембра 2010.

Уредници

САДРЖАЈ

САОПШТЕЊЕ РЕДАКЦИЈЕ ГОДИШЊАКА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА	5	
<i>СОЦИОЛОГИЈА</i>		
Dr Dušan Marinković		
SOCIOLOGIJA ZNANJA IZMEĐU IDEOLOGIJE I IDEJA: <i>MANHAJMOVA I ŠELEROVA KONCEPCIJA SOCIOLOGIJE ZNANJA</i>		
SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE BETWEEN IDEOLOGY AND IDEAS: <i>MANNHEIM'S AND SCHELER'S CONCEPTION OF THE SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE</i>		11
Dr Radivoj Stepanov		
„VAŠINGTONSKI MODEL” PREZIDENCIJALIZMA		
WASHINGTON PRESIDENTIAL MODEL	21	
Dr Zorica Kuburić		
STUDENTS ATTITUDES TOWARD RELIGION AND RELIGIOUS LEADERS		
STAVOVI STUDENATA PREMA RELIGIJI I VERSKIM VOĐAMA	35	
Mr Snežana Stoјшин		
ОДНОС СТУДЕНАТА ПРЕМА ПОСЛЕДИЦАМА		
РЕФОРМЕ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА		
STUDENTS OF SOCIOLOGY ON REFORM OF HIGHER EDUCATION	55	
Dr Srđan Шљукић		
ИСТРАЖИВАЊА КЛАСНЕ СЛОЈНЕ СТРУКТУРЕ ДРУШТВА КАО ДЕО „МАТИЧНОГ ТОКА” СОЦИОЛОГИЈЕ		
THE RESEARCH OF CLASS/STRATA STRUCTURE AS A PART OF MAINSTREAM OF SOCIOLOGY	65	
Mr Marica Šljukić		
RAZLIČITI PRISTUPI U SOCIOLOŠKIM PROUČAVANJIMA ULOGE OBRAZOVANJA U OBLIKOVANJU „LJUDSKIH RESURSA” U SVREMENIM DRUŠTVIMA		
DIFFERENT APPROACHES IN SOCIOLOGICAL RESEARCH OF THE ROLE OF EDUCATION IN FORMING OF “HUMAN RESOURCES” IN CONTEMPORARY SOCIETIES	75	

ЖУРНАЛИСТИКА

Dr Dubravka Valić Nedeljković

SLIKA KORUPCIJE U DVA VODEĆA POLITIČKA MAGAZINA U SRBIJI

THE IMAGE OF CORRUPTION IN TWO LEADING
SERBIAN POLITICAL MAGAZINES 85

Mr Владимир Баровић

ИЗВЕШТАВАЊЕ ЕЛЕКТРОНСКИХ МЕДИЈА СА ЈАВНИХ СКУПОВА ГРАЂАНА

ELECTRONIC MEDIA COVERAGE OF PUBLIC MEETINGS WITH CITIZENS 98

Mr Бранкица Драшковић

ГОВОРНО ЈЕЗИЧКА ОБЕЛЕЖЈА ТВ ДНЕВНИКА У ИЗБОРНОМ ПЕРИОДУ

SPEECH AND LANGUAGE FEATURES OF TV DNEVNIK DURING
THE ELECTION PERIOD 113

Mr Smiljana Milinkov

ЗАКОН О ЗАБРАНИ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ

У ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА (DANAS I KURIR)

PRESENTATION OF THE REPUBLIC OF SERBIAN LAW
ON THE PROHIBITION OF DISCRIMINATION
IN DAILY NEWSPAPERS *DANAS* AND *KURIR* 125

Mr Јелена Клеут

КОД У РЕЦЕПЦИЈСКИМ ТЕОРИЈАМА МАСОВНОГ КОМУНИЦИРАЊА

CODE IN THE RECEPTION THEORIES OF MASS COMMUNICATION 135

Mr Dejan Pralica

ИНТЕРКУЛТУРАЛНОСТ И РАДИО ЗАЈЕДНИЦЕ

У ВИШЕЈЕЗИЧНИМ СРЕДИНАМА

INTERCULTURALITY AND COMMUNITY RADIO
IN MULTILINGUAL COMMUNITIES 143*ПСИХОЛОГИЈА*

Dr Snežana Milenković

ИНТЕГРАТИВНА АРТПСИХОТЕРАПИЈА

SOUL NEVER THINKS WITHOUT AN IMAGE 155

Dr Jelena Šakotić-Kurbalija ZAVISNOST U PARTNERSKIM ODNOSIMA I PSIHOTERAPIJSKE IMPLIKACIJE DEPENDENCE IN THE ROMANTIC RELATIONSHIPS AND THE PSYCHOTHERAPEUTIC IMPLICATIONS	169
Mr Ana Genc KROS KULTURALNA ISTRAŽIVANJA I STRES-PROCES CROSS-CULTURAL RESEARCH AND STRESS-PROCESS	181
Mr Jasmina Pekić ULOGA DOMENA U NASTANKU SPECIFIČNOG KVALITETA DAROVITOSTI IMPORTANCE OF A DOMAIN ROLE IN CREATION OF A SPECIFIC QUALITY OF THE GIFTED	193
<i>ИСТОРИЈА</i>	
Mr Boris Stojkovski ONE LITTLE KNOWN DOCUMENT CONCERNING THE ANGLO - HUNGARIAN RELATIONS IN THE LATE XV TH CENTURY ЈЕДАН МАЛО ПОЗНАТИ ДОКУМЕНТ О ВЕЗАМА ЕНГЛЕСКЕ И УГАРСКЕ У КАСНОМ XV ВЕКУ	207
Др Снежана Божанић О ПОРЕКЛУ ЗЕМЉИШНЕ СВОЈИНЕ И МЕЂАША – ИСТОРИЈСКИ, АРХЕОЛОШКИ И АНТРОПОЛОШКИ АСПЕКТ ABOUT THE ORIGIN OF LAND OWNING AND BOUNDARY-MARKERS – HISTORICAL, ARCHEOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS	217
Mr Svetozar Boškov ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У АНТИЦИ У СРПСКИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У XIX ВЕКУ STATUS OF WOMEN IN ANTIQUITY IN SERBIAN HISTORY TEXTBOOK IN 19 TH CENTURY	227
Др Ђура Харди ТЕСТАМЕНТ МАГИСТРА ВИЈЕМА ДРУГЕТА ИЗ 1330. ГОДИНЕ	

TESTAMENT OF MAGISTER WILLIAM DRUGETH, YEAR 1330.	237
Mr Goran Vasin СРПСКИ ЦРКВЕНО-НАРОДНИ САБОР ГОДИНЕ 1837.	249
Dr Janko Ramac ПОЧЕЦИ НАЦИОНАЛНОГ ПРЕПОРОДА РУСИНА У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА THE BEGINNING OF THE RUTHENIAN NATIONAL REVIVAL IN SOUTHERN HUNGARY IN THE FIRST HALF OF 19 TH CENTURY	255
<i>ПЕДАГОГИЈА</i> Dr Milica Andevski REFLEKSIVNA I FUNKCIONALNA DIMENZIJA OBRAZOVANJA ZA MENADŽMENT REFLEXIVE AND FUNCTIONAL DIMENSION OF EDUCATION FOR MANAGEMENT	267
Dr Oljača M., dr Kostović S., dr Đermanov J. THE INTEGRATION ROMA CHILDREN INTO PRIMARY SCHOOL - DESEGREGATED CLASSROOMS INTEGRACIJA ROMSKE DECE U OSNOVNU ŠKOLU – INTEGRISANA ODELJENJA	281
Dr Olivera Knežević-Florić MEDIA IMAGE OF A CHILD IN THE AUTHENTIC CULTURE MEDIJSKA SLIKA O DETETU U AUTENTIČNOJ KULTURI	299
<i>ФИЛОЗОФИЈА</i> Dr Željko Kaluđerović BIOETIČKO RAZMATRANJE DOSTIGNUĆA SAVREMENIH NAUKA, POSEBNO GENETIKE BIOETHICAL CONSIDERATION OF THE ACHIEVEMENTS OF MODERN SCIENCES, PARTICULARLY GENETICS	307

Dušan Marinković
ladum@neobee.net

УДК 316.37:001
Originalni naučni rad

SOCIOLOGIJA ZNANJA IZMEĐU IDEOLOGIJE I IDEJA: *MANHAJMOVA I ŠELEROVA KONCEPCIJA SOCIOLOGIJE ZNANJA*

U ovom radu autor nastoji da razgraniči uticaje koji su Karl Manhajm i Maks Šeler imali na razvoj sociologije znanja. Neosporno dominantni, Manhajmovi su uticaji dali upečatljiviji identitet samoj sociologiji znanja od Šelerovih. Ipak, Šelerov doprinos u konstituisanju sociologije znanja nije bio zanemarljiv. U trenutku kada je rađanje sociologije znanja bilo izloženo različitim vrstama kritike, od klasične filozofske epistemologije do same sociologije i sociologa, Šeler je, iz okvira fenomenološke tradicije, ponudio jedan drugačiji put razvoja mlade sociološke discipline. Manje kao artikulisana i dosledna teorija, a više kao alternativni skup stavova o povezanosti društva, ideja i znanja, Šelerova sociologija znanja danas može da posluži kao korektivni faktor u pokušajima obnove sociologije znanja.

Ključne reči: sociologija znanja, ideologija, istorijski razvoj, Karl Manhajm, Maks Šeler.

Prošlo je više od osamdeset godina od kako je Karl Manhajm 1929. godine objavio *Ideologiju i utopiju* – delo koje se po mnogo čemu može smatrati jednom od ključnih prekretnica u razvoju sociološke discipline. Isto tako, u manje formalnom smislu, ovo je delo ozvaničilo rađanje i teorijsku artikulaciju jedne nove discipline – sociologije znanja. Do vremena kada je ovo delo napisano, već gotovo sto pedeset godina pojam ideologije lutao je evropskim teorijskim i političkim prostorima u potrazi za jasnijim, nedvosmislenijim i pozitivnijim značenjima. Ovo je, na izvestan način, pre postignuto u polju političkog diskursa, koji je artikulaciju pojma ideologije ostvario preko njegovih negativnih i pejorativnih značenja. Od Napoleona, koji je ideologiju, a pre svega ideologije shvatio kao metafizičare neplodne i nepotrebne na početku rađanje jedne nove epohe u čijem su zaleđu prosvetiteljstvo i revolucija, a ispred koje je makijavelijevska politička doktrina, ideja stalnog razvoja, osvajanja i nacije, pa do Marksa, koji prvi teorijski artikuliše pojam ideologije dajući mu trajno obeležje *lažne svesti* i defektnog diskursa (onog) drugog (političkog protivnika, suprotstavljenog), u pojmu ideologije sedimentirana su značenja koja dugo vreme-

na nisu mogla da pronađu svoje disciplinarno utočište. Može se pretpostaviti da bi pojam ideologije, kao i celokupni naučni i politički diskurs koji se generiše iz ovog pojma imao posve drugačiji razvojni put da je projekat Desti de Trasijsa (Antonie Louis Claude Destutt de Tracy) iz 1797. godine (kada je pojam ideologije i prvi put upotrebljen) pod nazivom *Elementi ideologije* (*Éléments d'idéologie*) zaživeo u formi nove nauke o idejama – nauke zasnovane na pozitivnom programu, a koja je „trebala da izbegne metafiziku; da ima smisao izvesnosti (ili pozitivnosti) pošto ona ne nagoveštava ništa sumnjivo i nepoznato“ (Gouldner 1976: 11). U tom neuspehom projektu nove nauke o idejama nije bilo nagoveštaja ničeg mističnog i transcendentnog, skrivenog i nedopustivog ljudskom znanju. De Trasijsjeva koncepcija ideologije imala je istu onu funkciju kao i potonji pozitivistički program: da obezbedi intelektualno utemeljenje novog društva i time ljudsko znanje pounudi kako temelj društva tako i pozitivne nauke o društvu. U tom smislu, ideologija nije bila ni na koji način nepomirljiva ili neprijateljska prema izrastajućem diskursu humanističkih nauka i ranom sociološkom diskursu posebno. De Trasijsjeva ideologija bila je potpuno logičan i sastavni deo duhovne atmosfere evropskog prosvetiteljskog pokreta i klasicističkog zahteva za izvesnost, što će se ostvariti putem otkrivanja zakona koji imaju univerzalna važenja, a to se posebno odnosi na ljudsko znanje shvaćeno kao univerzalna antropološka činjenica koja je oslobođena istoričnosti, društvenih, kulturnih i političkih partikularnosti i vrednosti. Stoga, prosvetiteljsko-klasicistički i pozitivistički kontekst De Trasijsjeve ideologije još uvek nije ni marksistički koncept različitih partikularnih svesti koje iskrivljuju stvarnost niti manhajmovski pluralitet znanja koji konstruiše različite i nesamerljive društvene realnosti. On je u svom izvornom kontekstu potraga za jedinstvom sveta i jedinstvom ideja i znanja. *Nauka o idejama*, pri tome, nije pripadala nikakvom alternativnom ili *nenormalnom* diskursu intelektualnih i univerzitetskih kuloara. Dve godine pre objavljivanja *Elementa ideologije*, 1795, De Trasi je sa grupom istomišljenika učestvovao u konstituisanju *Nacionalnog instituta*, koji je trebalo na pozitivnim osnovama da zameni *Kraljevsku akademiju* kao intelektualnu baštinu *starog režima*. Štaviše, De Trasijsjeva ideologija kao nauka o idejama bila je u okviru *Nacionalnog instituta* ravnopravni deo *Akademije nauka*. U svojoj osnovi pozitivan karakter ideologije ili, kako su neki autori skloni da ga okarakterišu, *neutralni koncept ideologije* (Manhajm 1978; Gouldner 1976) zasnivao se na prosvetiteljskoj i kasnijoj pozitivističkoj strategiji odvajanja neizvesnog, mističnog, religijskog, mitološkog i metafizičkog mišljenja od izvesnog, istinitog, empirijskog zasnovanog univerzalnog znanja. Zapravo, pojam ideologije upućivao je na „sekularni standard onoga što bi znanje trebalo da bude – objektivno, ne subjektivno; racionalno, ne doktrinarno; i obeleženo staloženošću a ne fanatizmom“ (McCharty 1996: 29). Još snažniji i značajniji bio je prosvetiteljsko-pozitivistički napor u prevazilaženju i ukidanju tragične vizije sveta – tragičnog *Veltanschauunga* – kao istorije mentaliteta dugog trajanja (Marinković 1999; Marinković 2003; Gouldner 1976). De Trasijsjeva koncepcija ideologije počivala je na empirističkoj, epistemološkoj osnovi

koja je odbacivala svaku doktrinu urođenih ideja, svetih i transcendentnih suština koje se tiču duha i uma i njihovih metafizičkih prostora. Sve ono što je bilo neizvesno u pogledu znanja i neopažajno u pogledu metodologije odnosno sve ono što nije moglo biti verifikovano neposrednom opservacijom ili metodama egzaktne nauke nije zahvatalo De Trasijev koncept *nauke o idejama*. U tom smislu, ne bi se moglo govoriti o potpuno *neutralnom* i pročišćenom konceptu ideologije, pre svega, zato što se u izvornim ideološkim strategijama veoma jasno prepoznaje snažno političko i vrednosno nasleđe prosvetiteljstva koje je verovalo u mogućnost promene ideja i ljudskih znanja kao osnovnog ključa za reformu društva, a potom i preko radikalne reforme sistema javnog obrazovanja, koje je trebalo da bude oslobođeno uticaja crkve i stare metafizike. Po tome se De Trasijev program *nauke o idejama* nije radikalno razlikovao od Kontovog programa pozitivne nauke o društvu.

Ipak, pojam ideologije više od jednog veka nije mogao da zaživi kao disciplinarni predmet nauke, a najmanje kao predmet *nauke o idejama*. Od ovog prvog neuspelog pokušaja dominaciju i, može se reći, monopol nad negativnim značenjima pojma ideologije preuzeo je marksizam, koji ne samo da ovom pojmu pridaje značenja lažne svesti već ga jasno suprotstavlja istinitoj i racionalnoj oblasti duha, kakva je nauka. Međutim, celokupna uloga marksističke koncepcije koja povezuje svest, znanje i mišljenje kroz pojam ideologije duboko je protivrečna, pre svega po svojim kasnijim posledicama po disciplinarnu oblast sociologije znanja. S jedne strane, marksizam je kroz pojam ideologije kao klasne (i partikularne) svesti samo mišljenje i znanje situirao u kolektivne, a ne više u individualne okvire. Bez obzira na to što je konotacija samog pojma bila negativna, izvori i konteksti mišljenja i znanja o društvenom svetu i realnosti postali su kolektivni, ali kroz dominantnu društvenu formu klase. U pokušaju da skicira naučnu legitimaciju i teorijska ograničenja same sociologije znanja Pol Riker će konstatovati da je za „Marksa, kao i Manhajma, ideologija anonimna“ (Ricoeur 2007: 60), te da je o njoj moguće govoriti jedino na nivou *tipova*, kao što je, na primer, klasa. S druge strane, upravo je marksizam, sa svim naloženim protivrečnostima, isporučio budućoj disciplini – sociologiji znanja – pojam ideologije kao predmetno polje istraživanja sa nemalim problemima. Karl Manhajm, tvorac sociologije znanja, nedvosmisleno priznaje taj doprinos marksizma samoj sociologiji znanja: „Izvesno vreme je izgledalo da je ideološki aspekt isključiva privilegija mišljenja borbenog proletarijata. U javnosti je ubrzo zaboravljeno istorijsko poreklo ove reči ... jer tek u marksizmu je ovaj način mišljenja razrađen sa metodskom doslednošću. Tek ovde se partikularni pojam ideologije stapa sa totalnim, tek ovde se učenje o klasnim interesima po svojoj tendenciji sve doslednije razrađuje, tek ovde se zahvaljujući poreklu marksizma iz hegelijanstva preodoleva puka ravan psihologiziranja u pravcu totalnog pojma ideologije i problem se postavlja na ravan filozofije svesti“ (Manhajm 1978: 75). Zapravo, ono što se naziva Marksovim doprinosom u razvoju sociologije znanja kroz pojam ideologije može se sažeti u stavu da je Marks u svom pokušaju prevazilaženja apstraktnosti hegelijanske filozofije, kroz kritiku Fo-

jerbaha, čoveka i njegovo znanje učinio konkretnim društvenim akterom, bićem čije je mišljenje i znanje neodvojivo od istorijski strukturiranog društva (Larrain 1983: 13). Na ovaj je način buduće disciplinarno polje sociologije znanja moralo da se izbori sa svim do tada nerešenim i spornim pitanjima samog pojma ideologije, a isto tako da se izbori za disciplinarni identitet i legitimitet, zadržavajući pravo da pojam ideologije redefiniše na sociološki prihvatljive načine. S druge strane, brojni neuspeli pokušaji da se sistematizuje istorija ideja, pre svega kroz istoriju filozofije (Ricoeur 2007: 58), ostavili su sociologiju znanja sa nerazrešenim pitanjima kojima filozofija kao da više nije htela da se bavi.

U svojoj ne tako dugoj istoriji sociologija znanja je u svojoj borbi za disciplinarni identitet oscilirala između klasičnog manhajmovskog nasleđa, koje je ideologiju stavilo u središte predmetnog polja ove discipline, i onih postmanhajmovskih tradicija koje su se trudile da umesto ideologije ponude kao predmet sociologije znanja neke druge fenomene, a pre svega koncepte znanja koji su, oslobođeni ideološkog balasta, nameravali da se vrte idejama. Iako je manhajmovska tradicija najснаžnija po svojim implikacijama, te iako je, uz brojne probleme, ipak uspela da, redefinišući izvorna (marksistička) značenja pojma ideologije, sačuva svoje disciplinarno polje za *totalni pojam ideologije* (Manhajm), potrebno je ukazati na to da postoje i one tradicije koje su se trudile da uspostave druge razvojne puteve discipline. Grubo govoreći, pored široke podele na francusku, nemačku i američku tradiciju sociologije znanja, predmetno polje ove discipline može se podeliti na pravce koje su zacrtali Maks Šeler (Scheler 1980); Verner Stark (Stark 1991) i Florian Znanjecki (Znaniecki 1968). Pored ovih pravaca, svakako, ima i drugih, manje uspešnih u pokušajima da se kao predmetno polje discipline izbegne pojam ideologije i da se na njegovo mesto postave veoma široke i provizorne konstatacije o tome da ljudsko znanje nije autonomni kognitivni akt, već društveno određeni i kontekstualizovani fenomen (Gurwitch 1971). Isto tako, novije fenomenološke orijentacije, poput one Bergera i Lukmana (Berger, Luckmann 1992), koje su građene na evropskoj šicovskoj tradiciji (Schutz 1971), punudile su veoma dobru osnovu za obnovu sociologije znanja. Na ovom mestu biće analizirane samo sličnosti i razlike Manhajmove i Šelerove sociologije znanja jer ove koncepcije su relativno nezavisno jedna od druge ponudile dva razvojnа programa sociologije znanja.

LIBERALNA I KONZERVATIVNA POLITIKA SOCIOLOGIJE ZNANJA

Višestruki pokušaji da se zasnuje sociologija znanja u Nemačkoj (Wissenssoziologie) gotovo su bili simultani. U veoma kratkom periodu pojavila su se dva relativno nezavisna pokušaja da se disciplinarno artikuliše ideja o društvenoj i egzistencijalnoj determinisanosti ljudskog znanja, to jest da se ljudsko znanje disciplinarno situira u sociološke okvire. Karl Manhajm je 1922. godine objavio svoju doktorsku disertaciju pod nazivom *Strukturalna analiza epistemologije*; godine 1924. Maks

Šeler je objavio zbornik radova posvećen sociologiji znanja sa uvodnim člankom *Problemi jedne sociologije znanja*; već 1925. godine Manhajm je u eseju *Sociologija znanja* dao opšti pregled svih onih budućih disciplinarnih problema koje je kasnije (1929) izneo u kapitalnom delu *Ideologija i utopija*. Do 1933. godine, nezavisno od *Ideologije i utopije*, Manhajm je objavio i niz radova neposredno posvećenih problemima sociologije znanja, a koji su tek posthumno sabrani u *Eseje o sociologiji znanja* (Mannheim 1952; Manhajm 2009). Ovaj simultani razvoj i naglu zainteresovanost za sociologiju znanja pratio je i rani, možda prerani napor da se kritički sagledaju teorijske mogućnosti jedne veoma mlade discipline. Već 1932. godine Ernst Grinvald (Grünwald) pripremio je *Probleme sociologije znanja: prokušaj kritičkog izlaganja teorijâ sociologije znanja*, nekoliko godina kasnije posthumno objavljeno delo tragično preminulog dvadesetjednogodišnjaka, koji se smatra prvim istoričarem sociologije znanja (Merton 1964: 456) – mada je sam Grinvald bio tek nešto stariji od same discipline. Izvan ovog trijedra teško se mogu navesti drugi autori koji su zaslužni kako za konstituisanje tako i za ranu rekapitulaciju i kritičku refleksiju sociologije znanja. Zato je Kurt Volf uveren da „Što se tiče, u najmanju ruku, nemačkih doprinosa iz 1920-ih godina (osim Šelerovog i Manhajmovog), njegov je [Grinvaldov] dosad ostao i jedini“ (Wolff 1984: 166; Wolff 1983: 107). Za razliku od Manhajmove sociologije znanja, koja je imala dalekosežne implikacije u samoj sociološkoj teoriji, Šelerova sociologija znanja ne može se u potpunosti smatrati sociološkim projektom. Naime, njegovi pokušaji zasnivanja sociologije znanja sastavni su deo njegove antropologije i filozofije (Milić 1986: 156). Međutim, tačka oko koje će se složiti ne samo Manhajm i Šeler nego i celokupni (nemački) program sociologije znanja jeste antipozitivizam, uprkos tome što se Šelerova kritika pozitivizma veoma razlikuje od kritičkih orijentacija Lukača, Manhajma ili Goldmana, koji su ipak delili shvatanje o presudnoj ulozi nauke u modernom kapitalističkom društvu (Hamilton 1974: 75) i njenoj demistifikujućoj misiji. Tako Šelerov antipozitivizam nije utemeljen na uticajnom diltajevskom nasleđu filozofije *Weltanschauunga*, već na pokušaju kritike relativizma koji je iz njega proisticao, te koji je, upravo preko Diltaja, dominirao nemačkom filozofijom na prelazu vekova. Sagledavajući pozitivnu nauku kao „jednodimenzioni kognitivni model“ (Hamilton 1974: 75), Šelerova je kritika, neosporno, ključni uvid same sociologije znanja izražen kroz stav da je nauka (kao *Weltanschauung*) strukturalni proizvod kapitalističkog društva. Ovaj bi stav mogao da uputi i na marksističku zaleđinu Šelerove kritike, ali ovaj antipozitivizam koji je zadobio radikalno kritičko obličje antikapitalizma i antiburžoazije izraz je konzervativno-aritokratskog, a po nekima i veoma važnog katoličkog idejnog nasleđa (Hamilton 1976: 87; Remmling 1973: 23).¹ Na taj način Šelerova sociologija znanja zadobila je veoma snažnu elitiističku dimenziju jer pretpostavlja da bi sama sociologija znanja, kroz svoj povlašćeni epistemološki položaj koji joj daje širi i dublji uvid u povezanost znanja i društva, „mogla da pomogne vladajućim elitama da očuvaju društveni poredak“ (Hamilton

¹ O biografskim podacima više videti u: Remmling 1968.

1974: 77). Kao i Manhajm, koji je pretpostavljao da bi se nesamerljivost perspektivizama ljudskog znanja o društvenom svetu mogla prevazići jednim relativno slabo ukorenjenim društvenim slojem – *slobodnolebdećom inteligencijom* – koji bi upravo zbog svoje *besklasnosti* mogao postati nosilac sinteze manje društveno uslovljenog znanja (Manhajm 1978: 150–161; Marinković 2006; Marinković 2009), i Maks Šeler smatra da bi se do adekvatnijeg i *istinitijeg* znanja moglo doći preko strukturalnih delova društva. To, svakako, nije manhajmovska *slobodnolebdeća inteligencija*, već elita koja bi bila sposobna da integriše razuđenost perspektivizama u „jedan socijalni program kojem bi bili odani svi građani“ (Hamilton 1974: 77). Ovaj Šelerov stav neposredna je posledica jedne od ključnih pretpostavki njegove sociologije znanja o razlikovanju *realnih* i *idealnih* faktora (*Ideal-und-Real-faktoren*), a koja proističe iz sužavanja same sociologije znanja na okvire sociologije kulture. Čini se da je upkos kritici marksističke filozofije Šeler razlikovanjem realnih i idealnih faktora preuzeo jednu od ključnih marksističkih matrica o razlikovanju supstrukture i suprastrukture, materijalne baze i duhovne (i institucionalne) nadgradnje. Odmah je važno napomenuti da se u razlikovanju Manhajmove i Šelerove sociologije znanja snažni uticaj marksizma na Manhajmovu sociologiju znanja više odnosio na pojam ideologije, zajedno sa Marksovim stavom o determinišućoj funkciji društva u odnosu na ljudsku svet i znanje, a manje na samu podelu baze i nadgradnje. No, očigledno je da se Šeler, više nego Manhajm, trudio da prikrije marksističke uticaje. Po Hamiltonu, on se čak trudio da na jedan više sinkretički način uspostavi „kompromis između marksističkog pojma društveno determinisane svesti i idealističkih teorija znanja“ (Hamilton 1974: 76), a kroz razlikovanje realnih i idealnih faktora neosporno su bili vidljivi i Lukačevi uticaji (Hamilton 1974: 78). Skrivanje ovih marksističkih uticaja artikulisano je u Šelerovoj nameri da izbalansira materijalne determinišuće uticaje društva na ljudsko znanje sa duhovnim odnosno idejnim uticajima. Tako se može zaključiti da su realni faktori oni koji se odnose na nužnost determinacije, bez obzira na to da li je reč o društvenim ili prirodnim faktorima, među kojima Šeler daje prednost ekonomiji (nužnost proizvodnih odnosa), moći (nužnost *političkog* delovanja) i reprodukciji (prirodne nužnosti). U idealne faktore ubrajaju se religija, metafizika, nauka, umetnost i pravo (Scheler 1980: 36).² Međutim, ova razgraničenja povučena između sociologije znanja kao dela sociologije kulture (disciplinarni okviri idealnih faktora) i sociologije znanja kao dela opšte sociologije (sociologija realnih faktora) ne upućuju, kod Šelera, na dosledno fenomenološko stanovište koje bi podrazumevalo radikalnu ontološku distinkciju jednog apsolutnog područja ideja koje je trajno odvojeno od realnih faktora društvenog života.³ U tom smislu i Manhajmova kritička refleksija na

² Manhajm podseća da je za Šelera „sociologija deo kulturne sociologije koja je opet deo sociologije – ova druga se deli na ‘realnu’ i ‘kulturnu’ sociologiju. Ona prva proučava realne faktore istorijskog procesa, posebno porive poput polnosti... dok se druga bavi kulturnim faktorima“ (Manhajm 2009: 195).

³ „Ta sociologija“, kaže Manhajm, „jedva da je dosledna kada pokušava – na način prirodnih nauka – da uspostavi pravila, tipove i zakone društvenog procesa“ (Manhajm 2009: 195).

Šelerovu fenomenološku sociologiju znanja opaža da „on [Šeler] ne može da se zadovolji linijom koja je povučena jednom zauvek između večnosti i temporalnosti; on oseća poriv da objasni nove kulturne faktore koji se javljaju u svetu“ (Manhajm 2009: 193). Kao i Remling, Manhajm je ovom komentaru, u duhu sociologije znanja, morao da obezbedi prethodni kontekst napominjući da iako u manjoj meri, Šelerove ideje pripadaju konzervativnom modusu i „katoličkoj tradiciji“ tumačenja sveta (Manhajm 2009: 193). Ipak, čini se da osnovni spor na relaciji liberalno – konzervativno u sociologiji znanja nije išao preko očekivane političko-ideološke, već idejno-metafizičke linije. Glavna je kritika, stoga, upućena Šelerovom nastojanju da jedno disciplinarno polje u nastajanju, a koje je zaživelo otkrićem dinamizma i varijabilnosti (te otuda i istorijsku i društvenu relativnost) ljudskog znanja, uklopi u statičke sheme „filozofije bezvremenosti“ (Remmling 1968: 553) i sociologije aistoričnosti. Tako Manhajm jasno upućuje kritiku da Šeler „pokušava da analizira sociološko sa stanovišta bezvremenosti, dinamičko sa stanovišta statičkog sistema“ (Manhajm 2009: 194). Pri tome, Šelerovoj sociologiji znanja ne mogu se osporiti oni stavovi koji su konstitutivni za samu disciplinu: ljudsko znanje i mišljenje u nužnim su relacijama sa društvom; društvo je (u metodološkom i ontološkom smislu) elementarni kontekst sagledavanja varijabilnosti ljudskih znanja; uočavanje važnosti istorijskog totaliteta. Svi ovi konstitutivni stavovi mogu se, zapravo, sažeti kroz ono što je sam Maks Šeler nazvao formalnim problemima sociologije znanja izraženim kroz njegov prvi od tri aksioma (sociologije znanja): *Sve ljudsko znanje, sve dok je čovek „član“ društva uopšte, nije empirijsko već „apriorno“ znanje. Razvoj takvog znanja pokazuje da ono prethodi nivou samosvesti i nečijoj svesti o sopstevnim vrednostima. Ne postoji „Ja“ bez „Mi“.* „Mi“ je ispunjeno sadržajem koje prethodi „Ja“ (Scheler 1980: 67). Iako tumačenja ovog aksioma zaslužuje više prostora, na ovom mestu je važno primetiti da Šeler pojam *apriorno* stavlja pod znake navoda što ipak upućuje na to da se ne radi o znanju koje je u potpunosti transistorijsko i transdruštveno. Apriornost u odnosu na individualno *ja* ovde označava prioritet društva u (društveno-istorijskom) konstruisanju onoga što se u određenom istorijskom periodu može prihvatiti kao znanje. Odnosno, znanje je ono što je „fenomenološki konstituisano kao društveno organizovano znanje“ (Hamilton 1974: 79). S druge strane, *apriorni sadržaj (mi) koji prethodi* bilo kojem *ja*, o kojem Šeler govori, naglašava njegovo nastojanje da samu sociologiju znanja približi razvojnoj psihologiji koja ne bi imala sluha samo za imanentni strukturni razvoj već i za dominantnu ulogu kolektivnog (*mi*) u formiranju „individualnosti“. Međutim, u celokupnom Šelerovom nastojanju da sociologijom znanja zameni klasičnu filozofsku epistemologiju i kontovsku/pozitivističku socijalnu teoriju znanja (Hamilton 1974: 78), što ga u politici izgradnje identiteta same sociologije znanja veoma približava Manhajmovim nastojanjima, primetne su brojne ambivalentnosti i nedoslednosti. U tom smislu, kao jedan od zaključaka ovog pokušaja da se utvrde konstitutivne tačke u razvoju šelerovskog, manje dominantnog krila sociologije znanja, a preko Manhajmove kritičke refleksije na ideje Maksa Šelera, može se navesti

da njegova sociologija znanja nije u potpunosti saglasna sa filozofijom i filozofskom antropologijom koju je zastupao. Naime, njegova instinktivistička filozofska antropologija obeležena je odsutnošću istorije, što u priločnoj meri odstupa od stava njegove sociologije znanja da nezavisno od univerzalnih i esencijalnih zakona uma, *um postoji jedino u konkretnoj višestrukosti beskonačne raznolikosti grupa i kultura* (Scheler 1980: 40). Ova ambivalentnost stavova, koja je proizvod unutrašnjih duhovnih nemira samog Maksa Šelera, a kroz koju su se prelamala sva bitna i umnogome nerešena pitanja sociologije znanja, ostavila je šelerovsko krilo ove discipline nerazvijeno i nedorečeno. Čak i pokušaji da se u novije vreme revitalizuje jedan njen deo kako bi se načinio povratak od ideologije ka idejama i time balans između dva pionira nemačke sociologije znanja – Manhajma i Šelera – što je pokušao Verner Stark, ostaju i dalje bez nastavljaja.

LITERATURA

- Berger, Peter L. and T. Luckmann (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
- Gouldner, W. Alvin (1976). *The Dialectic of Ideology and Technology: The Origins, Grammar and Future of Ideology*. London: The Macmillan Press.
- Gurvitch, Georges (1971). *The Social Frameworks of Knowledge*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hamilton, Peter (1974). *Knowledge and the Social Structure*. London – Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Larrain, Jorge (1983). *Marxism and Ideology*. London: The Macmillan Press.
- Manhajm, Karl (1978). *Ideologija i utopija*. Nolit: Beograd.
- Manhajm, Karl (2009). *Eseji o sociologiji znanja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mannheim, Karl (edit: Paul Kecskemeti) (1952). *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Marinković, Dušan (2006). Skrivena kontekstualizacija diskursa: kritika Manhajmovog koncepta slobodnolebdeće inteligencije sa pozicija socijalnokostrukcionista sociologije znanja. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXXI.
- Marinković, Dušan (2009). Manhajmova sociologija znanja: potraga za sintezom. U: Karl Manhajm. *Eseji o sociologiji znanja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marinković, Dušan (1999). Ideologija i tragična vizija. *Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXVII.
- Marinković, Dušan (2003). *Refleksivna sociologija Alvina Guldnera*. Novi Sad: Visio Mundi.
- McCarthy, Doyle (1996). *Knowledge as Culture*. London – New York: Routledge.
- Merton, Robert K. (1964). *Social Theory and Social Structure*. London: The Free Press of Glencoe.

- Milić, Vojin (1986). *Sociologija saznanja*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Remmling, W. Gunter (1973). *Towards the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Remmling, W. Gunter (Review Autor) (1968). Maks Scheler, 1874–1928: An Intellectual Portrait. *Social Forces*. 46/4.
- Ricoeur, Paul (2007). *History and Truth*. Illinois: Northwestern University Press.
- Scheler, Max (1980). *Problems of a Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Schutz, Alfred (1971). *The Problem of Social Reality (Collected Papers)*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Stark, Werner (1991). *The Sociology of Knowledge*. New Brunswick – London: Transaction Publishers.
- Wolff, Kurt H. (1983). *Beyond The Sociology of Knowledge*. New York – London: University Press of America.
- Wolff, Kurt H. (1984). *Uvod u sociologiju znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Znaniecki, Florian. (1968). *The Social Role of the Man of Knowledge*. New York: Harper & Row.

Dušan Marinković

SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE BETWEEN IDEOLOGY AND IDEAS: *MANNHEIM'S AND SCHELER'S CONCEPTION OF THE SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE*

Summary

In this paper, the author seeks to distinguish the influence that Karl Mannheim and Max Scheler had on the development of the sociology of knowledge. As undoubtedly dominant, Mannheim's influence left more prominent mark on the identity of the sociology of knowledge. However, Scheler's contribution to the framing of the sociology of knowledge was not negligible. At the moment when the birth of the sociology of knowledge was exposed to various forms of criticism, from classical philosophical epistemology to sociology and sociologists themselves, Scheler did offer, within the framework of traditional phenomenology, a different way of development of the young sociological discipline. Less as an articulated and consistent theory and more as an alternative collection of views on links between the society, ideas, and knowledge, Scheler's sociology of knowledge today may serve as a corrective in attempts to restore the sociology of knowledge.

Key words: sociology of knowledge, ideology, historical development, Karl Mannheim, Max Scheler.

Radivoj Stepanov
steprs@eunet.rs

UDK 342.24(73)
Originalni naučni rad

“VAŠINGTONSKI MODEL” PREZIDENCIJALIZMA

Rad sažeto prikazuje prezidencijalizam SAD sa svim njegovim temeljnim političkim i ustavnim karakteristikama. Prvi deo rada precizno definiše i navodi izvorne karakteristike tzv. vašingtonskog modela prezidencijalizma. Drugi deo rada, naslovljen *Zakonodavna vlast*, analizira ustavni položaj i ovlašćenja Kongresa SAD kao jedinog saveznog organa ovlašćenog Ustavom da donosi zakone. Treći deo rada obuhvata egzekutivu u prezidencijalnom sistemu i odnos egzekutive prema legislativi i juridikativi. Četvrti deo, pod naslovom *Sudska vlast*, obuhvata poseban status najviše sudske instance u SAD koja ima ne samo građanska i krivična ovlašćenja već i pravo ocene ustavnosti saveznih zakona. U četvrtom delu rada sumirana je glavna argumentacija specifičnosti „vašingtonskog modela” prezidencijalizma.

Ključne reči: „vašingtonski model”, prezidencijalizam, legislativa, egzekutiva, juridikativa, ustav.

I. „Vašingtonski model” prezidencijalizma. Horizontalna organizacija vlasti SAD na federalnom nivou zasniva se na modelu predsedničkog ili prezidencijalnog sistema vlasti. SAD su postojbina prezidencijalizma i federalizma. I ovaj oblik državne vlasti i oblik teritorijalnog uređenja države šire i primenjuju u velikom broju država, ne samo Južne Amerike, Afrike i Azije već i EU. Međutim, samo je „vašingtonski model” prezidencijalizma ispoljio ustavne i političke „demokratske kapacitete”, dok su sve „druge kopije” ovog sistema¹ bile demokratski neuverljive, krhke, nestabilne i „gotovo redovno su podlegale državnim udarima ili revolucijama” (Sartori 2003: 106–7).

Šta su glavna obeležja „vašingtonskog modela” federalne vlasti?

---

¹ Prema nekim pokazateljima, od 76 „otvorenih” političkih sistema 33 su bila predsedničkog tipa. Njihova stopa neuspešnosti bila je znatno veća nego kod parlamentarnih sistema; na primer: 91% neuspešnosti predsedničkih sistema i 31% neuspešnosti parlamentarnih sistema itd. (Sartori 2003: 119). U teoriji demokratije postoji podela na „standardne prezidencijalne sisteme” i na „prezidencijalne diktature”. „Standardne” prezidencijalne sisteme, pored SAD, imaju još i Argentina, Brazil, Honduras, Paragvaj, Bolivija, Dominikanska Republika, Kolumbija, Južna Koreja, Kipar, itd. „Prezidencijalne diktature” su Belorusija, Kazahstan, Tunis, Uzbekistan.

Pre svega, temeljno obeležje ovog tipa „izvornog” prezidencijalizma čini stroga podela vlasti² između zakonodavne vlasti – legislative, izvršne vlasti – egzekutive i sudske vlasti – juridikative.

To znači da svaka od ove tri vlasti pripada posebnom ustavno institucionalizovanom i ovlašćenom organu. Funkcija *zakonodavne* vlasti pripada Kongresu SAD, funkciju *izvršne* vlasti oličava predsednik SAD, dok funkcija *sudske* vlasti pripada Vrhovnom sudu SAD. Svaka od ovih vlasti formira se na osnovu posebnog tipa izbornih i ustavno utvrđenih pravila.

Pored svojstva „stroge podele vlasti” „Vašingtonski model” ima i druga karakteristična obeležja.

Prvo, to je *monocefalna egzekutiva* oličena u šefu države – predsedniku republike. U ovom sistemu nema *bicefalne* izvršne vlasti kao u parlamentarizmu, nego predsednik republike istovremeno vrši funkciju šefa države i šefa „vlade”. Na osnovu toga predsednik je ne samo politički već i „stvarni gospodar vlade”, on je nosilac svih „vladinih” funkcija. Predsednik sam uspostavlja „administraciju” (vladu i upravu), on imenuje i razrešava svoje saradnike – sekretare resora i najviše upravne funkcionere koji za svoj rad ne odgovaraju parlamentu već neposredno njemu kao predsedniku. Dakle, predsednički sistem obeležava ne samo „stroga podela vlasti sa fiksnom, neparlamentarnom egzekutivom, nego i sjedinjavanje svih dimenzija izvršne vlasti u jednom izbornom organu – u monocefalnoj egzekutivi (Marković 1999: 218).

Drugo, u predsedničkom sistemu postoji *odsustvo mehanizama* ili instrumenta kojima jedna vlast može uticati na egzistenciju druge vlasti. Naime, parlament ne može oboriti predsednika, a predsednik ne može raspustiti parlament. Parlament je nosilac *zakonodavne* vlasti i njegova struktura određena je vertikalnom organizacijom vlasti u državi.

U „vašingtonskom modelu” prezidencijalizma zakonodavni organ ima dva osnovna ovlašćenja: pravo na *donošenje zakona* (legislativu) i pravo na *podizanje optužnice i pokretanju postupka* protiv neustavnog delovanja predsednika (pravo *impeachmenta*).

Treće, predsednik je nosilac *izvršne vlasti*. U pogledu zakona i odluka koje donosi parlament, predsednik ima na raspolaganju *suspenzivni* i *džepni (pocket)* veto. To drugim rečima znači da u „vašingtonskom modelu” predsednik ne kreira zakone, on nema tzv. zakonodavnu inicijativu u klasičnom smislu kao što je imaju vlade u parlamentarnim sistemima, ali predsednikova „poslanica”, tj. poruka o stanju nacije (*State of Union*), koju on drži svake godine u Predstavničkom domu (Kongresu), predstavlja istovremeno i nagoveštaj predsednikovog zakonodavnog programa (*legislative agenda*). Upravo nedavno novi američki predsednik Barak Obama sugerirao je potrebu za donošenjem seta zakonodavnih propisa iz oblasti socijalnog i zdravstvenog osiguranja i bankarstva.

² Prvi i najpoznatiji oblik „stroge podele vlasti” sadržan je u Ustavu Masačusetsa iz 1780. god. (čl. 30 ovog Ustava) i u Ustavu SAD iz 1787. godine.

Četvrto, *stroga podela poslova* znači da u predsedničkom sistemu *sudska vlast* pripada sudovima koji svoju funkciju obavljaju u skladu s načelom *samostalnosti* i *nezavisnosti*. Najviša sudska instanca u predsedničkom sistemu (u SAD) pripada Vrhovnom sudu koji ima ovlašćenje *da ispituje ustavnost akata koje donosi parlament* – pre svega zakona (*judicial review*). Odluke visoke sudske instance, s osloncem na princip *stare decisis*,³ imaju praktično „opšte dejstvo i snagu pravila zakona”. Time je u suštini „neutralisana materijalna premoć zakonodavne vlasti nad ostalim dvema vlastima i u potpunosti je uspostavljen odnos međuzavisnosti nosilaca vlasti putem koordinacije” (Marković 1999: 224).

U predsedničkom sistemu odnosi između tri funkcije državne vlasti zasničaju se na načelu „kočnica i ravnoteža”, tj. na međuzavisnosti nosilaca tih funkcija putem *koordinacije*. Takav tip odnosa vlasti suštinski se razlikuje od međuzavisnosti nosilaca funkcija državne vlasti putem *integracije*, što je karakteristično za horizontalnu organizaciju vlasti u parlamentarizmu.

U teoriji savremenih političkih sistema postoje gledišta koja kažu da „očevi osnivači” američkog Ustava zapravo nisu stvarali „sistem stroge podele vlasti” ili „vladavinu razdvojenih vlasti”, već su imali nameru da stvore „vladavinu razdvojenih institucija koje *dele* vlast”. Ovo stanovište „koriguje” tvrdnja prema kojoj u SAD „imamo vladavinu razdvojenih institucija koje se *takmiče* za deljenu vlast” (Sartori 2003: 107, 119).

Na osnovu glavnih karakteristika izvedena je „definicija” predsedničkog sistema: predsednički sistem postoji kada je na čelu (šef) države – predsednik, kada je ta (predsednička) funkcija potekla iz „narodnih izbora”, kada mu „tokom njegovog unapred utvrđenog mandata ne može biti izglasano nepoverenje u parlamentu” i kada predsednik „predsedava ili na drugi način upravlja vladama koje sam imenuje” (Sartori 2003: 105).

II. Zakonodavna vlast. Zakonodavna vlast, prema Ustavu SAD, pripada Kongresu SAD. Ustavni položaj i ovlašćenja Kongresa su sledeća: prvo, Kongres SAD jedini je savezni organ ovlašćen da donosi zakone; drugo, zakonodavna ovlašćenja Kongresa nisu neograničena, tj. ona se kreću u granicama utvrđenim Ustavom; treće, svojim zakonodavnim aktima Kongres ne može dovoditi u pitanje nijednu ustavnu odredbu. Dakle, Ustav SAD uklapa se u onu liberalističku koncepciju o urođenim i prirodnim pravima čoveka i građanina koja mogu biti ograničena samo izričitim ustavnim odredbama.

Međutim, s vremenom se stav o „izričitim ovlašćenjima” (*expressed powers*), u pogledu ograničenja prava postepeno proširuje i „prećutnim ovlašćenjima” (*implied powers*), što znači da Kongres „u slučaju potrebe može delovati i u drugim materijalima” za čijim se regulisanjem na saveznom nivou ukaže potreba.

Kongres čine dva doma: Predstavnički dom i Senat.

³ Obaveza je nižih sudova da se pridržavaju pravnih pravila koja formulišu viši sudovi.

IIa. Predstavnički dom. Federacija je državno-pravna zajednica u čijim su organima vlasti zastupljeni (predstavljani) kako građani tako i federalne jedinice.

Predstavnički dom (*House of Representatives*) predstavlja građane, a Senat (*Senate*) predstavlja federalne jedinice.

Predstavnički dom ima 435 članova (predstavnik, kongresmena) koji su izabrani putem opštih i neposrednih izbora (uninominalnih uz dovoljnu relativnu većinu glasalih). Za Predstavnički dom zastupnik/kongresmen se bira po principu „jedan čovek – jedan glas”, zapravo, jedan kongresmen na 345.000 stanovnika-državljana SAD. Savezni vrhovni sud nameće državama obavezu poštovanja načela „*one man, one vote*” (jedan čovek – jedan glas), što znači da nijedan izborni okrug za Kongres ne sme biti znatno veći od drugog (Hartmann 2006: 98). Kongresmen se bira na 2 godine („tamo gde nema svakogodišnjih izbora, tu počinje tiranija”) i nema ograničenja reizbora. Svaka država mora imati bar jednog kongresmena u Predstavničkom domu. Zastupnik (kongresmen) može biti lice starije od 25 godina, koje je najmanje 7 godina državljanin SAD i koje stanuje u izornoj jedinici gde se bira. Oni žive s političkim rizikom koji senatori ne poznaju. Naime, zastupnik/kongresmen živi u stalnoj opasnosti da može izgubiti osvojeni izborni okrug ili da će se morati prilagođavati drugom biračkom telu u izmenjenom izbornom okrugu. Zbog dvogodišnjeg mandata zastupnici/kongresmeni su u stalnoj izornoj areni (Hartmann 2006: 98). Često se, a teško je reći koliko je to opravdano, misli da u Predstavnički dom ulaze ličnosti skromni(ji)h sposobnosti, koje nisu zapaženog „nacionalnog formata”.

Kongresmeni su dobro plaćeni (kao malo gde u svetu). Svaki član Kongresa ima na Kapitol Hilu (Capitol Hill) svoju kancelariju i plaćeno osoblje. Nijedan član Kongresa (zastupnik ili senator) ne bi mogao ispuniti svoje obaveze kad ne bi imao brojne, stručne,iskusne i motivisane saradnike. Mnoštvo obaveza zastupnika ili senatora – razni termini, susreti s biračima, s medijima, lobistima i činovnicima – nameću svakom članu Kongresa zgusnut rokovnik koji traži brižljivo planiranje, precizno usklađivanje, medijsku logistiku i sl., u čemu su pouzdani saradnici neophodni. Postoje dve vrste saradnika: jedni koji se staraju za organizovanje kongresnog ureda i drugi koji se brinu za političku tematiku. Na raspolaganju zastupnicima, senatorima i njihovim saradnicima stoji čuvena biblioteka na Kapitol Hilu radi boljeg uvida u probleme koji spadaju u njihovu zakonodavnu nadležnost.

Svaka partija u Predstavničkom domu ima svog vođu, tzv. bič. Partije imaju i svoje („poslaničke”) klubove koji se kod Demokratske stranke zove *kokus* (*caucus*),⁴

⁴ Političko delovanje „poslaničkog kluba” u Kongresu ima specifičnosti i razlikuje se od poslaničkog kluba koji postoji, na primer, u našoj parlamentarnoj praksi. Naime, poslanički klub postoji kao kokus kada se poslanici iz jedne političke partije (demokrata) dogovore da glasaju jedinstveno o nekom zakonodavnom projektu u Kongresu. Kada oni ne glasaju jedinstveno, tada oni i ne čine tzv. kokus. Otuda izraz kokus ima simboličko značenje politički koordinirane, zajedničke akcije ili delovanja. Poreklo ove reči je sporno, ali se smatra da je prvi put upotrebljeno u engleskim kolonijama u Severnoj Americi. U dnevniku Džona Adamsa Bredtrija (iz februara 1763. godine) nalazimo jednu od prvih potvrda ovog termina, u savremnom kontekstualnom značenju ‘sobe pune dima’, tj. mesta gde se kandidati određuju pred javne izbore. Tačne definicije

a u Republikanskoj stranci – *konferencija (conference)*. Funkcije kokusa odnosno konferencije, s obzirom na njihovu lociranost u Kongresu, vezane su prvenstveno za zakonodavnu delatnost.

Predstavničkom domu predsedava *spiker*, koji je pripadnik većinske stranke i koji je u vođenju sednica Predstavničkog doma vidno naklonjen svojoj partiji.

Iib. Senat. Ovaj dom Kongresa ima 100 članova i okuplja jednak broj predstavnika (senatora) iz svake federalne jedinice. Naime, svaka federalna jedinica „daje” 2 senatora. Senat ima konfederalno poreklo. Senator može biti lice koje je staro najmanje 30 godina, koje je najmanje 9 godina državljanin SAD i koje je nastanjeno u državi koju predstavlja. Senator se bira na 6 godina putem opštih i neposrednih izbora u svakoj državi posebno.⁵ Svake druge godine se obnavlja trećina članova Senata. Ovi izbori se održavaju istovremeno kada i izbori za Predstavnički dom.

Senatu predsedava potpredsednik SAD koji nema pravo glasa, ali Senat bira i privremenog predsednika Senata (*president pro tempore*) koji zamenjuje potpredsednika SAD u slučaju njegove odsutnosti.

U gotovo svakom pogledu politički život članova Kongresa temelji se u izbornim okruzima. Senatori i zastupnici biraju se prema načelu relativne većine u jednomandatnim izbornim okruzima. Intenzivna briga za izborni okrug, a to znači temeljno poznavanje i procena glavnih društvenih interesa u izbornom okrugu, odlučujući je preduslov za zadržavanje mandata. Briga za izborni okrug kulminira u izbornim borbama svake dve godine – kada je reč o zastupniku, ili svakih šest godina – kada je reč o senatoru. Članovi Kongresa koji su dugo na položaju služe se pri tom neformalnom mrežom pristalica, simpatizera i uticajnih tvoraca javnog mnjenja kako bi mobilisali biračko telo i prikupili potrebna novčana sredstva za izbornu borbu (Hartmann 2006: 102).

Na političkoj pozornici Vašingtona deluje, pored zastupnika i senatora, i velik broj lobista (oko 15.000). Lobisti su u Vašingtonu predstavnici prihvaćenog profesionalnog staleža. Oni nisu „politička mora”, kako su to nekad tvrdili delatnici istraživačkog novinarstva, već su politička neophodnost. Lobisti su jednako upućeni na Kongres kao što je i Kongres upućen na njih. Svi lobisti su dobro plaćeni za to da interese za koje lobiraju najbolje i najefikasnije ostvare.

---

ovog naziva variraju prema političkim kulturama. Ni etimologija ove reči nije transparentna: neki smatraju da kokus (caucus) dolazi od algonkijske (velika jezička indijanska porodica) reči za savet (counsel); po nekim drugim tumačenjima reč je došla iz srednjolatinskog *caucus* u značenju ‘čaja’, a što se dovodi u vezu s ispijanjem pića u kokusnom klubu (caucus club) u kolonijalnom Bostonu; negde može označavati sastanak članova neke političke grupe na kojem se koordiniraju akcije članova te partije, poput izbora ili nominacija kandidata za neke javne poslove; negde kokus, kao npr. u državi Ajovi, označava proceduru kojom se određuju predsednički kandidati; kokus može da znači i okupljanje pojedinaca ili zvaničnika sličnih ubeđenja ili iste etničke, rasne pripadnosti koji se organizuju da bi zajednički glasali (podržali neki predlog); u Kongresu kokus čini klub koji podržava jedan predlog, te tako može da se formira Kongresni crni kokus (*Congressional Black Caucus*), koji čine Afroamerikanci itd.

⁵ Do 1913. godine senatore su birale skupštine, tj predstavnička tela država članica.

IIc. Rad Kongresa. Zasedanja Kongresa počinju 3. januara svake godine i traju neprekidno do kraja jula. Oba doma toga dana prisustvuju zajedničkoj sednici i tada saslušaju poruku o stanju Unije koju američki predsednik saopštava početkom svake godine. Oba zakonodavna doma na ovaj isti datum – 3. januara, svake četvrte godine organizuju zajedničku sednicu radi formalnog proglašenja novoizabranog predsednika.

Kongres SAD niti ko saziva niti ko može raspustiti.

Kongres je kao nosilac zakonodavne vlasti dvostruko limitiran. Prvo, svojim zakonodavnim aktima (*statutes*) ne može dovesti u pitanje nijednu ustavnu odredbu. Drugo, zakonodavne akte Kongres donosi samo u oblastima koje su Ustavom unapred određene, dok je ostalo stvar građana odnosno njihovih lokalnih zajednica i država (*states*).

Oba doma Kongresa potpuno su ravnopravna u zakonodavnom postupku!

Svaki senator ili kongresmen može podneti predlog zakona na raspravu u nekom od ovih zakonodavnih tela.

Zakonodavna procedura ima tri faze ili tzv. tri čitanja.

Prva faza („prvo čitanje”) ili „prozivanje” sastoji se u jednostavnom registrovanju zakonskog predloga, njegovog naziva i broja pod kojim je zaveden.

Druga se faza („drugo čitanje”) nadovezuje na prvu tako što se predlog zakona šalje u odgovarajući *odbor na pretres*. Predstavnički dom ima 19, a Senat 20 stručnih odbora. U novije vreme se smanjio broj stalnih odbora, ali se povećao broj pododbora. Odbori organizuju javne rasprave i na njih pozivaju eminentne stručnjake iz odgovarajućih oblasti.

Treću fazu („treće čitanje”) čini *usvajanje* zakonskog teksta u domovima.

Na plenarnoj sednici Senata, kao i na plenarnoj sednici Predstavničkog doma mora biti usvojen istovetan tekst predloga zakona pre nego što bude podnet na potpis predsedniku SAD. Usvojen *u istovetnom tekstu* u oba doma, akt Kongresa još uvek *nije zakon* i *ne postaje deo pravnog poretka*. Naime, zakonski projekat se iz Kongresa upućuje kao „bil“ (*Bill*) – propis (bez „pravne snage“) predsedniku SAD, koji ga svojim potpisom pretvara u – zakonsko pravo (*Law*).

Ako domovi ne usvoje predloge zakona u istovetnom tekstu, tada se potežu neki od postupaka posredovanja između Senata i Predstavničkog doma kao što je „konferencija” (*conference committee*) koja se stvara *ad hoc* od predstavnika nadležnih stručnih odbora. Ako se ni tada ne postigne saglasnost u pogledu zajedničkog teksta, neusaglašeni predlog zakona propada (Hartmann 2006: 98).

Svaki dom Kongresa ima posebna prava: Senat ima pravo da ratifikuje međunarodne ugovore dvotrećinskom većinom, a Predstavnički dom sme predlagati poreze i izdatke. Zakone o porezima i izdacima moraju, kao i ostale zakone, usvojiti oba doma.

Pored zakona, Kongres može da donese i *zajedničke rezolucije* (*joint resolutions*). Rezolucije se, za razliku od zakona, ne šalju predsedniku na potpis.

Jedna specifičnost Kongresa bila je da on može osnivati i tzv. *ad hoc* istražne odbore radi ispitivanja nekog posebnog, a važnog problema, događaja ili situacije. Ovi odbori se nazivaju „istražnim odborima“ (npr. to je bio i zloglasni Makartijev odbor) jer ono što istražuju veoma često nije i ne mora biti povezano sa zakonodavnim radom. Sve to upućuje na zaključak da je Kongres organizovan kao radni parlament (Hartmann 2006: 98).

III. Izvršna vlast. Predsednik i potpredsednik SAD predstavljaju izvršnu vlast (egzekutivu). Naime, Ustav SAD poverio je izvršnu vlast predsedniku. On je jedini nosilac izvršnih ovlašćenja, pa je otuda čitava armija od nekoliko miliona službenika u upravi pod njegovom suverenom komandom i nadzorom. Mandat predsednika SAD traje 4 godine i može na tu funkciju biti biran najviše dva puta uzastopno (Amandman XXII iz 1951. godine).

U političkoj istoriji SAD na formiranje institucije predsednika uticale su dve koncepcije: jedna koja se zalagala za slabog predsednika i druga koja se zalagala za jakog predsednika. U prvom slučaju postojala je (razumljiva) bojazan da se ne ponove loša iskustva sa britanskim monarsima apsolutističkih ovlašćenja, a u drugom slučaju trebalo je da jak predsednik očuva federaciju. Rešenje je nađeno kompromisom.⁶

IIIa. Predsednik SAD. Predsednika SAD ne bira Kongres, ali njega ne bira neposredno ni narod. Oni su u neku ruku „posredni“.

Predsednika SAD biraju naročiti izabrani predstavnici biračkog tela koji se zovu *izbornici* ili *elektori*.

Izbor predsednika SAD odvija se u tri faze.

Prvu fazu čine primarni ili preliminarni izbori koji se održavaju unutar određenih partija. Ta faza traje od marta do juna i to je tzv. unutarpartijsko odmeravanje snaga.

Drugu fazu predstavlja konačno opredeljenje partije za jednog predsedničkog kandidata. Ova faza traje od jula do avgusta.

Treću fazu čini izborna trka između dva kandidata i izbor elektora u SAD.

U čemu se ogleda specifičnost tzv. elektorskog izbora predsednika SAD?

Najpre se formira lista elektora – izbornika prema stranačkoj pripadnosti.

Koliko će biti elektora/izbornika na listi?

Na listi će biti onoliko elektora koliko *zbirno* predstavnika jedna država daje u Predstavnički dom i senatora u Senat. Broj senatora za svaku državu je 2, a broj predstavnika u Predstavničkom domu različit je od države do države i zavisi od broja stanovnika u njima. Predstavnici se biraju po principu „jedan čovek – jedan glas“, tj. na 435 hiljada stanovnika dolazi jedan predstavnik. Potpuno isti princip važi i kad je u pitanju formiranje liste elektora koji glasaju za predsednika SAD. Ta lista obuhvata

⁶ Prvi američki predsednik bio je Džordž Vašington (George Washington, 1732–1797). Predsednički mandat Dž. Vašingtona trajao je od 30. aprila 1789. do 4. marta 1797. godine. On nije bio član nijedne od danas dve vodeće stranke u SAD – nije bio ni demokrata ni republikanac. U vreme donošenja američkog ustava 1787. godine u Americi tada još nije postojao formiran stranački sistem!

broj elektora koji je jednak broju predstavnika (u Predstavničkom domu) plus još dva elektora koliko senatora (u Senatu) ima svaka država pojedinačno! (Na primer, ako država Ilinois ima 19 predstavnika u Predstavničkom domu i 2 senatora u Senatu, tada će lista elektora biti $19 + 2 = 21$.) Listu elektora (s identičnim brojem elektora) formira svaka partija koja ima predsedničkog kandidata na izborima, a to zapravo znači i demokrate i republikanci. Ona lista elektora koja dobije većinu glasova birača „nosi” sve elektore, a lista koja dobije manje glasova ne dobija nijednog elektora! (Drugim rečima, ako u navedenom primer u državi Ilinois više biračkih glasova dobije lista Demokratske partije, tada Republikanska stranka neće imati nijednog elektora pri izboru američkog predsednika iz te države.)

U izbornike ne ulazi senator, kongresmen, guverner, sudija ili lice koje je u službi SAD.

Verifikacija izbora elektora/izbornika održava se uvek prvog utorka posle prvog ponedeljka u mesecu novembru svake prestupne godine. Na taj način se, već iste večeri, zna ko će biti predsednik SAD po tome koja je lista dobila potpunu većinu – demokrate ili republikanci. Elektori se nakon verifikacije njihovog izbora okupljaju u tzv. koledžu elektora prvog ponedeljka posle druge srede u decembru i tajnim glasanjem se izjašnjavaju o predsedniku. Zapisnik o glasanju šalje se potom u Vašington, u Kongres SAD. Kongres se sastaje 3. januara i tada prebrojava glasove izbornika (elektora). Mora biti ZA najmanje 270 elektorskih glasova kako bi se izabrao predsednik SAD! Naime, $100 + 435 + 3$ izbornika iz Kolumbijskog Distrikta koji ne pripadaju nijednoj saveznoj državi. To je 538 glasova ukupno, a za izbor je potrebno $50\% + 1$ glas, dakle, (minimalno) 270 glasova elektora! Može se dogoditi i takva „izborna okolnost” da se zbog pojave popularnog „trećeg” kandidata u elektorskom kolegiju ne može dobiti potrebna apsolutna većina (od 270 glasova) ni za jednog od kandidata u izbornoj trci! Tada se izbor predsednika „premešta” u Predstavnički dom. U tom slučaju, kandidat za predsednika SAD biran je „posredno” u Predstavničkom domu gde svaka država, nezavisno od broja svojih predstavnika, ima samo jedan glas! O izboru odlučuje Predstavnički dom tajnim glasanjem između dva kandidata s najvećim brojem glasova.

Mandat predsednika ističe u podne 20. januara kada se vrši primopredaja funkcije.

Predsednik ima nekoliko funkcija u ustavnom sistemu. On je šef države, šef egzekutive, vrhovni komandant oružanih snaga, rukovodilac spoljne politike. Upravo zbog svega toga stvorena je teorija o „svemoći izvršne vlasti”. On je jedini funkcioner čiju izbornu osnovicu predstavlja cela zemlja. Teoretski, on nije odgovoran nikom jer odgovara pred Ustavom. Predsednik jeste moćan, ali nije svemoćan jer svoju funkciju vrši u okvirima jednog složenog ustavnog i političkog sistema, gde drugi centri vlasti mogu svojim delovanjem ograničiti i najmoćnijeg predsednika.

Ovlašćenja predsednika SAD dvojaka su: *prema zakonodavnom telu* (Kongresu) i *prema državnoj upravi* odn. administraciji.

Prema zakonodavnoj vlasti predsednik SAD ima dve vrste veta: suspenzivni veto i tzv. džepni veto.

Suspenzivni veto znači da predsednik zbog „političke celishodnosti” može odbiti da potpiše neki zakon. Takav zakon se potom vraća u Kongres, a da bi taj isti zakon mogao stupiti na snagu, Kongres mora da ga usvoji „jačom”, tj. dvotrećinskom većinom. Kako to ide teže, vrlo često se suspenzivni veto (u takvim situacijama) pretvara u „apsolutni veto”.

Ako predsednik uloži veto protiv nekog zakona, praktično propada ceo zakon (zakonski projekat), a ne samo oni delovi s kojima se predsednik nije slagao. To je davalo povoda razmišljanjima da se predsedniku da *item veto*. Taj punktualni veto onemogućio bi da ceo zakon propadne zbog samo nekih delova (framenata ili paragrafa) s kojima nije saglasan predsednik. Pokušaj da se *item veto* (kao neke vrste „parcijalnog veta”) uvede običnim zakonom propao je 1998. godine na Vrhovnom sudu SAD zbog prigovora „da se time potkopava tekst Ustava” (Hartmann 2006: 113).

„Džepni” veto⁷ postoji u jednoj posebnoj proceduralnoj situaciji kada Kongres usvojeni zakonski predlog dostavi predsedniku na potpis u toku poslednjih deset dana pre zaključenja zasedanja. Predsednik tada, zbog nepoštovanja minimalnog roka koji je dobio da se upozna sa zakonom, takav zakon može da „stavi u džep” (tj. „baci u koš”). Veto je u tom slučaju prihvaćen i bez (posebnog) pismenog odbijanja, a predsednik „s rukama u džepovima može gledati kako odluka prestaje da važi”. Pravna posledica džepnog veta je veoma teška jer ona faktički znači da je takav zakon na određen način postao „nepostojeći”, tj. on mora u (ponovljenu) proceduru usvajanja „da ide od početka”.

Institut premapotpisa u predsedničkom sistemu nešto je drugačiji od iste institucije u parlamentarnom sistemu. U parlamentarnom sistemu ustanovom premapotpisa odgovornost za rad izvršne vlasti ne snosi šef države, nego premapotpisivač – ministar (a eventualno) i/ili predsednik vlade. Međutim, u predsedničkom sistemu političku odgovornost ne snose ni predsednik SAD ni njegovi pomoćnici – članovi Kabineta.

Predsednik SAD krivično je odgovoran u slučaju izdaje, primanja mita i drugih teških zločina i prestupa. Njega optužuje Predstavnički dom, a sudi mu Senat. Postupak optužbe zove se *impeachment*. Impiçment pokreće Predstavnički dom, a o njemu odlučuje Senat. Kazna koja se tom prilikom izriče dvotrećinskom većinom glasova sastoji se u uklanjanju predsednika s dužnosti, a Senatu u postupku impiçmenta predsedava sudija Vrhovnog suda SAD.

Predsedniku SAD u radu pomaže Kabinet. Ustav ne zna za Kabinet. Ovo telo čini predsednik i 13 sekretara. Predsednik sam sastavlja Kabinet. Najstariji u Kabinetu je ministar spoljnih poslova. Odluke Kabineta su odluke predsednika. „Izvrš-

⁷ Naziv „džepni” veto ili „pocket” veto prvi put je upotrebio ameriçki predsednik Dž. Medison 1812. godine.

nu kancelariju” čini „Bela kuća” („kuhinjski kabinet” = stručnjaci) + Biro za budžet + Savet za nacionalnu bezbednost.

Predsednik SAD predlaže i imenuje sudije Vrhovnog suda na osnovu mišljenja i uz odobrenje Senata.

Prema saveznoj egzekutivi ovlašćenja predsednika SAD sledeća su: on koordinira i usmerava rad uprave i izvršavanje zakona od strane upravnih organa, ali on ne odlučuje o osnivanju i organizaciji izvršnih vlasti jer je to u nadležnosti zakonodavca. Uredi, agencije i službe osnivaju se zakonom, a sva zakonodavna vlast je poverena Kongresu (član I Ustava). On utiče na formiranje savezne egzekutive koju čine: razne komisije, biro (FBI), agencije (CIA) i sl. U okviru „političkog rada” predsednika SAD postoji i tzv. senatorska kurtoazija. To znači da predsednik SAD pre nego što imenuje nekog saveznog službenika u jednoj od država, traži i pita za mišljenje senatora iz te države. Tek po dobijanju povoljnog mišljenja on vrši imenovanje.

IIIb. Potpredsednik SAD. Kandidata za dužnost potpredsednika predlaže kandidat za predsednika na nominacijskoj konvenciji – stranačkom kongresu. Potpredsednika SAD bira elektorski kolegij na istoj listi i na isti način istovremeno kad i predsednika SAD. On može preuzeti funkciju predsednika u nekoliko situacija: u slučaju smrti predsednika SAD, kad predsednik SAD podnese ostavku ili kad postane nesposoban da vrši svoju dužnost. Tu funkciju preuzima samo do kraja (prvobitnog) predsednikovog mandata.

Jedno specifično ovlašćenje potpredsednika SAD jeste da predsedava Senatu.

U slučaju smrti potpredsednika pre kraja svog mandata, predsednik može imenovati novog potpredsednika po svome izboru, ali uz potvrdu Kongresa. Naime, amandmanskom promenom Ustava SAD 1967. godine (Amandman XXV) predviđeno je da potpredsednika SAD biraju oba doma Kongresa ako on, iz bilo kojih razloga, napusti tu funkciju pre isteka mandata. Politička uloga potpredsednika SAD u senci je predsednika, ali to vreme provedeno na potpredsedničkoj funkciji može korisno da mu posluži u eventualnoj kasnijoj nominaciji za predsednika države.

IV. Sudska vlast. Nosilac „treće vlasti” je Vrhovni sud SAD (*Supreme Court*). Ovaj sud je ustanovljen neposredno Ustavom. Vrhovni sud „ima Ustavom određenu prvostepenu i apelacionu nadležnost u krivičnoj i građanskoj materiji. Međutim, najvažnija funkcija koju on vrši, i to bez izričitog ustavnog ovlašćenja, sastoji se u oceni ustavnosti zakona, odnosno tumačenju Ustava” (Jovičić 1984: 100). Ova ovlašćenja suda nazivaju se u ustavnopravnoj nauci sudska kontrola ustavnosti zakona i ona doprinose unapređenju vladavine prava (*Rule of Law*). Drugim rečima, Vrhovni sud u svojoj nadležnosti obuhvata zadatke najvišeg apelacionog suda SAD i ustavnog suda. Treba se setiti da je u svojoj dugoj istoriji Vrhovni sud SAD povremeno imao krajnje konzervativnu ulogu, ali i veoma progresivan uticaj – naročito kada je u pitanju očuvanje Ustava SAD u socijalno-ekonomskoj dinamici kroz koju su prolazile SAD. Tako je ustavni „konzervativizam” bio naročito ispoljen u vreme kada je Vrhovni sud SAD proglašavao neustavnim paket socijalno-ekonomskih zakona iz tridesetih

godina XX veka poznat kao *Nju dil* (*New Deal*), a nakon promene sastava tog suda, koji je većinski bio sklon predsedniku Ruzveltu, taj isti paket zakona ocenjen je kao saglasan Ustavu SAD!

Otkuda „pravo” Vrhovnog suda SAD da tumači Ustav?

To pravo dobija iz (samog) Ustava. Sud je ne samo čuvar Ustava nego i gospodar Ustava. Zato je Vrhovni sud SAD „treći zakonodavac”. Otuda se u SAD može govoriti o tzv. sudokratiji.

Pristup Vrhovnom sudu SAD ograničen je pošto ovaj sud može da odbije razmatranje određenog slučaja (krivičnog ili građanskog) ako primljeni „sudski predmet” smatra nedovoljno pravno značajnim.

Svoje odluke Vrhovni sud SAD donosi većinom glasova. Sudije koje se izjašnjavaju protiv odluke mogu svoje mišljenje da izlože napismeno (*dissenting opinions*) i ono se objavljuje uz odluku.

Predsednik SAD predlaže, a na osnovu mišljenja i uz odobrenje Senata, i imenuje sudije, ali ih ne može smeniti. Pri imenovanju, predsednik ne samo što vodi računa o tome da sudije dele politička ubeđenja slična njegovim već obraća pažnju i na druge relevantne razloge: rasne (da jedan sudija bude crne rase), verske (da ima, na primer, i katolika), polne (da ima i žena) itd.

Sud čini 9 članova – 8 sudija i jedan predsednik (*Chief Justice*). Sudije su stalne i nesmenjive. Jednom imenovani ostaju na toj funkciji doživotno („dokle god se dobro drže”). Svoj položaj gube smrću, ostavkom ili proglašenjem da su krivi u postupku *impeachmenta*.

Savezno sudstvo zasniva se na tri instance: na 94 okružna suda, 13 apelacionih (prizivnih) sudova i jednom saveznom Vrhovnom sudu.

Pored saveznog sudstva postoje i sudovi država članica. U vrhu sudske hijerarhije svake države članice nalazi se sud koji predstavlja najvišu pravosudnu instancu. Ovi najviši sudovi država članica različito se nazivaju: negde je to „vrhovni sud države”, negde „apelacioni”, a negde i „najviši apelacioni sud”. U nekim državama postoje i „posredujući apelacioni sudovi” koji se (u pravosudnom sistemu) nalaze u rangu između oblasnih sudova i najvišeg suda države članice federacije.

Države članice imaju u osnovi slične sudske sisteme uprkos činjenici da svaka država utvrđuje svojim ustavom i zakonom (svoj) sistem pravosuđa. Organizacija sudstva svake pojedine države pretežno zavisi od posebnih i specifično njihovih istorijskih i društvenih okolnosti ili uticaja. Pored redovnih sudova u državama članicama postoje i različite vrste specijalizovanih sudova.

Različit je način izbora sudija u državama članicama. U jednom broju država sudije su imenovane, a u nekim državama su birane od strane građana na neposrednim izborima.⁸

V. Zaključna razmatranja. „Vašingtonski model” prezidencijalizma nastaje na temeljima *Deklaracije (o) nezavisnosti* iz 1776. godine, *Ustava SAD* iz 1787.

⁸ V.: D. Vranjanac, *Uvod u pravni sistem SAD*.

i Američke revolucije koja predstavlja „novi projekat” za novi svet (*terra virgina*) ljudi čvrsto rešenih da grade život na prihvatljivim načelima modernog života i očuvanja dragocene svetinje ličnih sloboda. Američka revolucija stvara specifičan tip američke demokratije i sistem garantovanja ličnih prava (lične pravne sigurnosti) koji je ustavno izražen u *Zakonu o pravima (Bill of Rights)*.

Američka revolucija na prirodno-pravnim idejama donetim sa starog kontinenta pokreće „globalni” istorijski proces „detrinizovanja monarhije” i otvara put republikanskom obliku vladavine zasnovanom na idejama liberalizma, izborne kompeticije, ustavne garancije osnovnih građanskih prava i sloboda i ustavnog jemstva pune zaštite privatnog vlasništva. Ona definiše i stvara *politički, filozofski i pravni* osnov nastajanja jedne nove velike države i nacije. Otuda Američka revolucija predstavlja socijalnu, političku, ekonomsku i kulturološku matricu na kojoj se formira „brend amerikanstva” jer svi Amerikanci, bez obzira na boju kože, veru, socijalni status, itd., jesu *Citizens of the United States*. I otuda je osnovno geslo od donošenja *Deklaracije (o nezavisnosti)* glasilo *E pluribus unum* (iz mnoštva jedno).

Američka revolucija suštinski predstavlja pravno i političko predvorje za prvi i jedini Ustav SAD koji je i donet 1787. godine.

Ustav SAD u istoriji pisane i kodifikovane ustavnosti spada u najstariji ustav koji je „na snazi” već duže od dva veka! On je dobro pravno „projektovao” rešenja u pogledu organizacije centralnih (federalnih) organa vlasti (zakonodavne, izvršne i sudske) i njihovih odnosa koji počivaju na sistemu „kočnica i ravnoteža” (*checks and balances*).

Kratkoća (kraći ustavi „žive” duže) i jasnost, posebna tehnika donošenja ustavnih amandmana, uloga Vrhovnog suda u tumačenju saglasnosti zakona sa Ustavom SAD, funkcionalnost federalnih institucija, prilagođenost američkom načinu mišljenja i trajnost Ustava SAD doprineli su da on ima za Amerikance značaj „pravne Biblije”! „U ahitekturi nacionalnosti, Sjedinjene Države su postigle nešto prilično značajno ... Amerikanci su podigli svoj ustavni krov, pre nego što su postavili svoje nacionalne zidove ... Ustav je postao zamena za dublji nacionalni identitet” (Džonson 2003: 386).

U stvari, Ustav SAD pokazao se samo tokom vremena kao pouzdan trezor za glavne vrednosti proklamovane Američkom revolucijom a zapisane *Deklaracijom (o nezavisnosti)* – podela vlasti, legalitet vlasti, pravo na život, na slobodu, jednakost, ravnopravnost, sreću i neograničenu privatnu svojinu.

Ustav SAD je normirao i institucionalno omogućio funkcionisanje „Vašingtonskog modela” prezidencijalizma. Takav prezidencijalni sistem kompatibilan je jedinstvenim rešenjima američkog modela federalizma. Države članice federacije imaju prema Ustavu SAD veoma širok spektar (samostalnih) ovlašćenja. Naime, Ustav u načelu poznaje samo dva područja nedležnosti: isključivo savezno zakonodavstvo i isključivo zakonodavstvo države (Hartman 2006: 124–125). U X Amandmanu (1791) izričito je utvrđeno da sve nadležnosti koje nisu *eksplicite* dodeljene

Federaciji ostaju u nadležnosti država. SAD nipošto nisu „prikrivena unitarna država” (Hartmann 2006: 126). Otuda, svaka država ima svoj ustav (pored saveznog Ustava) i svoje državno zakonodavstvo.

LITERATURA

- Dva veka savremene ustavnosti /naučni skupovi/*. (1990). Beograd: SANU, knjiga 9, / Odeljenje društvenih nauka, knj. XLVII.
- De Tokvil, A. (1990): *Demokratija u Americi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dorđević, J. (1990). Ustav Sjedinjenih Američkih Država i njegov značaj za ustavno pravo. U: *Dva veka savremene ustavnosti /naučni skupovi/*. Beograd: SANU, knjiga 9, / Odeljenje društvenih nauka, knj. XLVII/: 7–15.
- Džonson, P. (2003). *Istorija američkog naroda*. Beograd: Knjiga-komerc.
- Farnsworth, E. A. *Uvod u pravni sistem Sjedinjenih Američkih Država*. Beograd: SA.
- Hamilton, A., Dž. Medison, Dž. Džej (1981). *Federalistički spisi*. Beograd: Radnička štampa.
- Hartmann, J. (2006). *Politički sustavi Velike Britanije, SAD i Francuske. /Parlamentarni, predsjednički i polupredsjednički sistem vlasti/*. Zagreb: Politička kultura.
- Jovanović, P. B. (1991). *Savremeni politički sistem, II deo*. Novi Sad: Pravni fakultet – Centar za izdavačku delatnost.
- Jovičić, M. (1984). *Veliki ustavni sistemi. Elementi za jedno uporedno ustavno pravo*. Beograd: IRO Svetozar Marković.
- Lovo, F. (1999). *Velike savremene demokratije*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Marković, R. (2003). *Ustavno pravo i političke institucije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Marković, R. (1980). *Izvršna vlast*. Beograd: Savremena administracija.
- Maurios, A. (1960). *Povijest Sjedinjenih Američkih Država 1492–1954*. Zagreb: Naprijed.
- Nevins, A., S. H. Komadžer (1953). *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*. Subotica: Minerva.
- Pajvančić, M. (2003). *Ustavno pravo Ustavne institucije*. Novi Sad: Pravni fakultet – Centar za izdavačku delatnost.
- Sartori, Đ. (2003). *Uporedni ustavni inženjering*. Beograd: Filip Višnjić.
- Smerdl, B. (1990). Predsjednički sistem u Sjedinjenim Američkim Državama. U: *Dva veka savremene ustavnosti /naučni skupovi/*. Beograd: SANU, knjiga 9, / Odeljenje društvenih nauka, knj. XLVII/: 145–158.
- Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima /1215–1989/*. (1989). Beograd: IRO Nova knjiga.

- Ustav SAD. Zakon o pravima. Ustavni amandmani.* U: M. Jovičić (1984). *Veliki ustavni sistemi.* Beograd. 459–474.
- Vasović, V. (2008a). *Savremene demokratije*, tom I. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Vasović, V. (2008b). *Savremene demokratije*, tom II. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Živojinović, D. R. (1990). Istorijske prilike u Severnoj Americi krajem XVIII veka. U: *Dva veka savremene ustavnosti / naučni skupovi.* Beograd: SANU, knjiga 9, / Odeljenje društvenih nauka, knj. XLVII/: 33–44.

INTERNET IZVORI

- http://de.wikipedia.org/wiki/Vereinigte_Staaten
- http://en.wikipedia.org/wiki/United_States
- <http://209.85.165.104/search?q=cache:21Oa44xXcrgJ:www.britannica.com/eb/article-9111233/United-States+United+States+Area+encyclopedia+britannica&hl=en&ct=clnk&cd=1&gl=us>.
- <http://faculty.cua.edu/pennington/Law508/MassachusettsLiberties1641.htm>
- <http://forum.krstarica.com/showthread.php?t=196194>
- Vranjanac, D.: Uvod u pravni sistem SAD;
<http://www.comparativelaw.info/uvodupravosad.pdf>

Radivoj Stepanov

WASHINGTON PRESIDENTIAL MODEL

Summary

In this paper the author explains the structure of American presidential system with all its main political and constitutional characteristics. In the first part of the paper the so called “Washington presidential model” is defined and described. The second part of the paper contains the analysis of following topics: legislative power, (political and legislative) mandate of the Congress of the USA (as the only federal body which can pass the laws). In the third part of the paper the author analyses executive branch of the American presidential system and its relations to other two branches – legislative and judicative. The fourth segment of the paper sums up the essential characteristics of “Washington presidential model”.

Key words: “Washington presidential model”, presidentialism, legislature, executive, judicative, Constitution.

Zorica Kuburić
zoricakuburic@gmail.com

UDK 316.74:2-3
Originalni naučni rad

STUDENTS ATTITUDES TOWARD RELIGION AND RELIGIOUS LEADERS

This work describes student attitudes toward religion, religious leaders and their influence. The research was conducted amongst the student body of the Faculty of philosophy in Novi Sad through analysis of their written responses. There are quotes that show the way that young people comprehend their families, religious influence, formation of the view of God, church and life in general. The results have shown that young individuals give deep thoughts to religious issues, and that their contemplations about the purpose of life lead them to seek answers in religion, while their encounters with mediators between man and God create a critical stance toward their own religions. Youth does recognize the importance of religion in society and their own lives, but they also realize that there is a lack of opportunity for religious leaders to help young individuals.

Key words: religion, youth, religious leaders, view of God.

STUDENTS AND THEIR VIEWS OF RELIGION

Religion and youth is the topic I have dealt with for many years, and this text is for me a complete new form of research and writing about that topic. Students at the Faculty of philosophy in Novi Sad answered the questions related to attitudes that young people have about religion as well as their understanding of theological topics and the role that religious leaders have in religious communities. The first piece of research was conducted on May 7th, 2007 and the last on October 6, 2009. 420 students in all four years of studies were the subject of that survey. The overwhelming majority of students surveyed came from Departments of journalism, sociology and philosophy. From general data, I have singled out using places of birth as the most variable information that reminds us of migrations caused by war conflicts. From the abundance of material that I obtained for this occasion I have selected the most typical responses that might help us to better understand relations between youth and religion. My focus in this research was not on quantities indicators of students' religiosity, but the aim was to obtain qualitative information which demonstrates subtle elements of beliefs specific to the minds of contemporary youth.

The most important initial attitude toward religion includes understanding the phenomenon of God. We wonder how young people today describe God and how they rate their stance toward God on the scale of belief and what is the significance of God for their lives. The second question dealt with understanding of self, that is a personal position that young individuals have in contemporary society. We have attempted to recognize the specifics related to adolescent's age in comparison to the adult world and youth needs and problems. The third focus of our interest was how religious leaders mediate between the youth and spiritual values, those leaders who have an educational and mediating role in approaching religious beliefs. When we think about religious leaders, we have in mind those individuals who have dedicated their lives to presenting spiritual values in their ministries. However, that ministry is obvious in their service to humankind (Kuburic 2002: 200). We were interested to find out how religious leaders could help young people, but according to the opinion of young individuals.

Young individuals that we questioned about the issues of faith are primarily students who, in the course of their studies, have encountered subjects such as sociology of religion, World religions and Religious communities. That means besides their young age and personal religiosity or the lack of it for that matter, they have a certain level of vocational education. Another characteristic of this survey is the fact that those students attended my lectures. However, since lectures and seminars were not the only influence on their attitudes and knowledge, the things we talk about in this text in fact represent a broader influence of the society in which we live, be that family, church, media or personal experience. Students originate from different parts of the Republic of Serbia, but some also come from surrounding regions since transition has forced us to various forms of migration. The religious affiliations of surveyed student are also different, yet most of them are Serbian Orthodox from their birth. Nevertheless, a significant number of students come from religiously mixed marriages. All those circumstances have contributed to the responses you will find in this survey.

FAMILY SURROUNDING AND THE FORMATION OF THE VIEW OF GOD

First of all, survey participants gave several descriptions of their families where they first acquired knowledge about religion. I do believe that a family structure is primary and irreplaceable factor in personality formation. I also believe that on those foundations hinge and survive anything that has any relation to both a person and his society (Kuburić 2008; 2009). Family structure still has a power to select and adapt information and live according to its own standards. Membranes through which families receive outer influences are permeable in certain areas and almost closed in others, which makes them more or less flexible (Kuburić 2006). Religion is often integrated into that defensive lawyer called "identity". Family connections build a personality and influence personal thinking in specific ways. That is why religious

personalities are significant because they indirectly, through families, have not an insignificant influence. We shall from the statements of young people what took place in that influence interaction.

A journalism student begins her story with the following words, “My family is only theoretically religious because we have never dealt with religious issues, we have never talked about it and haven’t kept anything. We only celebrate once a year our family saint. Even to this day, I am not certain if that was a habit, our duty, or a religious custom. In accordance with that, I always believed myself to be an atheist. However, when I give it another thought, I have never really considered that question. I have always been occupied with other things: work, sports, etc. However, when I reached the adult age, I started to think about the question who am I, what is my purpose in this world? Does God exist? Is there eternal life? As I encountered various disasters, such as the death of close relatives and a friend of mine, I began to think about life, death and God. I was scared about all that. Awareness that man is a finite being, that death is certain and that there is an end to our road scares me. On the other hand, when things get better a person forgets about bad things. Only when one touches the bottom, from that abyss there is an opportunity to jump up, wake up and try it all over again. That is what happened to me. I wondered what was going on with me: have I been so bad that so many bad things should happen to me?! Does God exist and if He does, why was He doing all those things to me? I realized that I myself was guilty for all bad things, God sent me various favorable situations, good people, but I was not able to recognize that. I don’t know how God looks like, I don’t even imagine Him, I simply feel him. I feel that He is there and I often feel ashamed before Him when I do something wrong” says this female student.

In this confession we see another role of religion: it contributes to the purpose of life as it responds to the questions that are primarily religious in nature. In that search for the purpose, young people, whichever way they were brought up, poses questions in which God is inevitable. The key clause in that statement is the awareness of man as a finite being and that death is certain because “the road we travel will come to an end”. A similar experience of sadness over transitory nature of life was expressed by Aleksandar Birvis when he reminisced about his experiences as a young person. “The first New Testament with Psalms I purchased from an Orthodox religious teacher sometimes at the beginning of 1938. I read it very quickly. Prior to my tenth birthday (in 1938), before I fell to sleep I thought about the fact that life is so transitory. I wept before falling to sleep and I said, O, Lord, give me eternal life! Unfortunately, there was nobody back then that I could have a conversation with. I continued my life with that kind of sadness” (Kuburic 2008: 151). Fear and sadness are feelings that cause cry for God who in this context means eternal life.

Another girl, also a journalism student wrote the following, “Even though I come from a religious family where religious practices go back to my grandfather, the oldest member of our family, who since his childhood has been regularly attending

the church and family saint was celebrated in his house, my family has never forced me to keep those customs. That was left up to my personal choice. I am not one of those believers who regularly attend church services, but I go to church during religious feasts such as Easter and Christmas. I think that religiosity is not reflected in the number of times that one attends church services or observes the fast, but that internal faith is important, that which is felt and the way one acts. I have never thought about God as a being or about His appearance”.

Since the greatest number of definitions of religion imply belief in god, just as Djuro Susnjic has outlined in his work (1998), the first question in the survey was directed toward understanding the phenomenon of god and attempt to describe personal attitude. Questions were open because closed questions which aim for quantitative analysis can never reach the beauty of linguistic description of individual introspective view of personal stance.

“Regarding the question on how I envisage God, his appearance, I don’t think I can give a concrete response. I have never made any effort to make a clear mental picture of His appearance and I think that it is irrelevant. The important thing to me is that He is there, that I can feel and know that He is there among us. I believe in God, the God who is an infinite source of love and everything that is good. God is life. In fact, belief in God is something that life would be unimaginable without.”

“I envisage God as the only person that knows everything about me. He is always there to hear me out. He is my conscience. If I do something that I later realize was a mistake, I can turn to him. I don’t go to church, but I read the Lord’s prayer every night and I pray to God”.

“I see God as an almighty, supreme power that is all around us taking care of us and giving us instructions as to how to live and act. Existence of the entire world is his merit. He is just and merciful to everyone because that is in his nature. We are all his children and each one of us receives equal amounts of love and attention from him. He is always available to everyone, he is guiding us and he is shedding light on our ways. Through him we come to the knowledge about the purpose of our lives.”

“I consider God the highest being. I have believed in that being since my childhood, from the moment I was baptised (at the age of seven). They taught me that God is one, that I should believe in him, that I must not insult him and that he is, no matter where I am, always with me. I rarely try to imagine his appearance. I pray at night before I go to sleep and he looks to me as the brightest star so far away from me, yet it shines on me and listens to me when I pray. God is good. He is guiding me and he has never let me down. If things don’t turn out as I expect them to be, I remember that it may not be God’s will, so I keep on believing on Him.”

“I believe in God, but not in a God who is the creator of everything, but in the notion of a superhuman, pure and solemn. I believe that everyone has the same God who treats all people equally regardless of how people call him or the language they speak or the color of their skin... Personally, I don’t envisage God as someone

with a human image, but rather as a power, might, light that reaches to everyone who carries internal goodness. That very goodness in people represents to me a particle of God, something from god that makes us closer to Him. That is why I would say that God is everywhere, in each one of us; in a bit of us,. I believe that He is considerate, able to award and punish us through many life circumstances which we call destiny. He can award or punish us for either good and noble actions, or sinful, shameful and cruel actions. Say that I see God as a perfect pedagogue to whom human soul is like an innocent child.” Those are the words of a sociology student. Even though at the beginning he considers God as a higher power without bodily shape, he gives him sheer personal traits that he connects with parent-children relations. He also recognizes his ambivalent attitude because God is essentially unforeseeable.

”The Spirit is always with us no matter if we attend or not attend the church, or observe religious customs. I would agree with Kant’s position that we believe in god because we are moral, not the other way around. That is, we are moral because we believe in god. That position implies our personal spirituality and ability to feel elevated through a sense of love. For the feeling of love toward others, toward self and nature means also belief in god and love toward god. In that way, if that faith is in us, in our hearts, it can help young people when it is truly needed”. “God is someone who can do anything. He is supposed to be absolutely righteous, helper of the less fortunate, healer for all ailments, the One that maintains peace in the world, doesn’t allow wars, theft, murder and other numerous disasters. If he is God, he has to be PERFECT!”

”My God is not a man, He is something and nothing, He dwells with me, lives in mind, heart and soul. He is the thought, feeling, something that is constantly heard, being with me and working through me. I experience him through my Orthodox faith, I see him in our churches and feasts, but that is my God. God is essentially good, He lives through good deeds and rewards us for good deeds. Through destiny and natural balance He warns and punishes, not to manifest His wrath and magnitude, but to force people to repent and think before they do something bad”.

“It is well known what is God like, that is not to be asked. Man should think about his personality because it is changeable. God’s personality is immutable.” It seems that believing individuals have no need to wonder about the being of God. Rather, they are to wonder about their own beings. Those who don’t believe and have no personal experience of religiosity they foster negative attitudes such as, “I don’t believe in god and I think that young people experience him in a very primitive way – in forms of pictorial images.”

“God is Creator”. “The One that is”. “Fairly apstract”. Messages from these responses show that the thought of God is abstract and cannot be searched for in perceptive psychological processes. ”It cannot be said that there is an image of God. Rather, it is a phenomenon. To believers God is salvation, He is just and faithful and He propagates love.”

“I don’t think there is one definite established picture of god that is supposed to be special, predestined in relations to many others. Many different notions of god should be understood. That is why the type of religion is not important.” In this response we recognize the attitude of tolerance and need for variety of religious beliefs. In fact, religions are diverse in pluralistic societies.

“God is inconceivable. He represents different things to different people. Ambivalent feelings are related to the notion of God. They range from fear to respect, love and hope. For those who believe in God, He is good and merciful, but also an eternal judge and persecutor.”

“How do I imagine God? Just the same as I imagine Jesus Christ. When I think of God, I see the image of Jesus.” “I imagine God more like a notion of justice, goodness and balance between good and evil. I don’t think he is supposed to look like any ordinary person. When I was little, I imagined him the way that Jesus was portrayed in films and church frescos, as blue-eyed, bearded, long hair and long garment.” For young generations that were brought up on movies it is very apt that the image of Jesus Christ totally makes all abstract views of God concrete. In the process of making God concrete some students quote the problem of gender.

“The only thing that I know and believe is that God is male, even though I wish I could know why people believe that. Why is he not female? I don’t understand that. As far as his appearance is concerned, I have no definite notion of that.”

All our wonders over the phenomenon that is higher than ourselves and responses that aim to make the thought closer to our minds through words, we can summarize in several key words: eternal life, purpose, justice, mercy, love, goodness, power, might, light, creator. Certainly, in the minds of young people we can recognize the idea of parental care and protection, as well as rewards and punishments as the methods of upbringing. In the research of general Balkan population (Kuburić 2008; 2009) God is experienced equally in the role of both mother and father, which shows that traits of parental unity are interwoven in the image of God who has incorporated the integrity of beings into Himself.

YOUTH PROBLEMS

According to research in Serbia (Mihailović 2004; Marković, Kijevčanin 2004) youth problems are primarily related to drug and alcohol addictions and the crime (59% of participants. 25% participants said the worst problems were unemployment and poor material status, while 15% see bleak future and generation gap as major problems for young individuals. When we analyze those responses in relation to the overall number of participants, the hierarchy of problems is as follows: alcohol addiction, unemployment, drug addiction, crime, poor material status, violent behavior, and the generation gap.

In 2002, the American non-government organization “Catholic Rescue Service” with local partners conducted a research in Uzice, Smederevska Palanka, Backa Palanka and Subotica. The results of that research offer the way to resolve problems. A large number of participants recognized that problems should be primarily solved by the Government of the Republic of Serbia and political parties (46%). Also, 12% of the participants invited parents to become involved in solving youth problems. The list of those called upon to solve youth problems is as follows: political parties, government, youth in general, parents, media, local authorities, local organizations, schools, seminaries, NGOs that care for youth. The Church as an institution was the last on the list since barely 2% of young individuals have cited that the institution as the one that should take part in solving problems (Markovic, Kijevcanin 2004: 125).

On the other hand, Gallup research in the Balkans involved 7000 participants above 15. That research has shown that the Church was the first institution to be cited as the one enjoying the greatest trust from citizens (Balkan Monitor 2008: 26-28). In each country a big trust has been shown toward religious institutions. The exceptions are Kosovo and Albania where NATO comes first as the most trusting institution. Perhaps this means that religious institutions are not considered responsible for problems that are present in the entire system of other entities since they are not exactly from this world.

Youth problems as recognized by our survey participants in this research are also numbered and subtly displayed in opinions that are mutually complemented. I personally believe that it is more profitable to conduct a qualitative research prior to quantitative one and then make a questionnaire based on offered responses with the purpose to research the frequency of researched subjects. Young people know best what their problems are. In the responses that are listed below we see all the difficulties of our societal circumstances and the context of growing up in Serbia. We can also seek the ways to resolve those problems in the very same answers given by young people.

“The 21st century world is diverse and so are the problems in young population. In my opinion, there are no common problems. Each class is affected one way or the other with diverse problems.” “We cannot really categorize problems as being of youth or adults. We are witnessing the fact that problems have intermixed and the fact is that young people are burdened with heavy burdens, such as worries about the employment of their parents and their own employment, to name just the two.” “A common youth problem is the feeling of insecurity in our country, as well as ever decreasing faith in a brighter future.”

From the list of general and common problems young individuals have particularly singled out addictions. Addictions are a trap for young people and for some reason an ever increasing number of youths have been falling into it. “Drug addiction is the main youth problem.”

“Youth problems are numerous vices, lack of understanding of the true purpose of life, mutual intolerance and lack of mutual understanding.”

“Unemployment is our primary problem. The consequences of unemployment are the fact that youth is turning to various immoral things. Due to lack of money, crises in families and bad surroundings, there is drug-taking and prostitution all over the place. The last protest in Belgrade for legalizing “light drugs” is the very proof of that. Even worse, Belgrade is only one of many world cities that demand that legalization.”

“The problem of youth is generally speaking this contemporary society and the pace of modern life which is drifting away more and more from the true purpose of life.”

“I consider the main problem to be ignorance about the true values in our society. I think the basic problem is that young people think there is no way out and then some of them commit suicide. We should discuss that subject.”

“The problems are more related to finances than to anything else.” “Young people should spend more time thinking about themselves as persons since nobody else is able to help them unless they have strong will. Youth morality is in question here.”

“Attitudes of young people toward religions vary to a great extent. Some regularly attend the church thinking that can bring them closer to God. More often than not that is just a fake, outer dedication to God. Some do not attend the church on a regular basis, but they are nobler and better individuals compared to those who do. Nowadays the whole issue of faith has been drastically turned around. The Church has become an institution for collecting money to build different temples, make religious feasts etc. Most people go to those holy sites to find comfort. Is it really possible to find comfort there?”

“How is it possible to find religion if one’s understanding about the personal world is totally different without any connection to religion? How is god possible in today’s world and for humans at large, let alone for young humans...”

“Considering our society, there are two extreme ends of behavior in Serbia when it comes to youth, particularly those of Orthodox faith. Some have superficial, lax attitude inherited from their parents. Their religion is more in service to societal conformity. The other extreme end is orthodoxy marked with fear of God, strict adherence to the rules. In both cases nobody or a small percentage has read the Bible. That is the most needed change. Those interested in religion should have more independence in searching, and should be directed to various sources that can enrich their understanding and experience.”

“In the modern world it is difficult for young people to believe in anything, be that God or anything else.”

“The most difficult problem with young people is that nobody understands them.”

“A very small number of young people in Serbia has any basic knowledge about religion. The majority say they are religious, but they do that because of the current fashion in the society that is related to growing nationalism.”

“Young people usually have a negative stance toward religion as well as toward all other forms of authority, institutions that impose rules, etc. Young people today have no respect for anything.”

“I think that young people have ever decreasing faith, which is the consequence of modern society that has been steadily progressing to secularization. I see that as something positive because people are becoming more tolerant toward different religions.”

“Unfortunately, youth problems are as follows: lack of consciousness, quick moves, dejection, lack of interest, laziness, limited opinion about anything. This is very sad.”

”Young people are lost. They think that money is solution to any problems.”

“Distance from faith and losing the purpose of life are the main problems.”

“The common problem for all young people is usually the fact that they are not satisfied with their lives, economic status or anything else. They manifest that dissatisfaction by loosing faith in everything, even that which is the most sacred and they disdain God and negate love for him which is deeply rooted in all of us.”

It is interesting that a journalism student cites the example of children from religiously mixed marriages. There are many such children in this area. They are usually faced with a dilemma as to which faith to accept. Conflict of loyalty makes them ambivalent. Thus, often in the search for an integrative model they accept that form of religious practice that does not exclude either inherited religion, but rather integrates them both.

However, religiously mixed marriage is not by itself a problem for all young people because some of them see in it their personal opportunity to have freedom to choose. A sociology student wrote that her divorced parents are of different faiths. “My mother is Catholic, while father is Orthodox. I was baptized in the Orthodox church when I was 5 or 6. The priest who baptized me has been relocated to another parish, so I don’t have any contact with him unlike Catholic priests who maintain relation with their parish members. I am a believer. I don’t like religious parades in a sense that only those who attend church on Sunday, make confessions and take communion are counted as believers. Considering the freedom that I have as far as my confession is concerned, I like going to the Catholic church. In consultation with an Orthodox priest, I have realized that even though I am an Orthodox believer, I can choose something from Catholic rites as I wish. Being extraordinarily curious and communicative, I have got to know people from various confessions. In the last two years (2007 and 2008), I have had an opportunity to be in the TAIZE camp in France. It is a large camp... I am a believer, but primarily in my heart. I sang in a church

choir, thus I don't experience superficially those words that permeate church hymns. I consider it a privilege because I myself can choose where and when to pray."

Therefore, youth problems are numerous. Statistically, we can make a conclusion about their importance and urgency to be solved based on frequency. However, for each individual it is a challenge and each is sufficiently important and meritorious of attention. Outlined problems can be grouped in several sections. It seems that the most urgent are addiction problems. Drug and alcohol addictions are the ones most frequently cited. Crime rate is on rise, morality is in crises, vices are ruling! On the top of that come poor material status, bleak future and lack of goals, purpose and faith in future. Values have been undermined, there is a lack of trust and mutual understanding. Young individuals feel insecure and their existential needs are threatened.

HOW CAN RELIGIOUS LEADERS HELP YOUNG PEOPLE?

When it comes to modern society, Balkans and Serbia and my knowledge based on empirical research (Gallup Balkan Monitor), we could say that the citizens have returned to faith in God and religious practice. Research has shown that from all institutions in society the religious communities are those that citizens trust most. Albeit imperfect, their power has been resurrected due to powerlessness of other institutions to respond to needs, including those institutions whose job description is to respond to need. Since religious communities representatives are also people of significant trust, we wonder how they can help young people in contemporary society.

"How can religious leaders help youngsters? It is quite a difficult question because society is turning only to materialistic values as opposed to spirituality. Young people should be educated and offered some alternatives. Since we live in a media age dominated by media the society should use it to offer some traditional religious formulas. The Church can be much more successful in spreading its mission far and wide".

"I think the greatest problem for young people is the ever worsening value system. I also believe that family influences are far more important for the formation of a personality. I believe that upbringing is the primary thing, then we can talk about possible influence which comes from religious leaders. Nobody can help us unless there is a personal desire to help oneself. Religious leaders are there to guide us on our paths and search for something better."

"I think the role of religious leaders should be primarily to give religious education to young people, to give them moral upbringing and prepare them for future family life. They should set the example and real authority to both children and adults. A priest can be an important councilor when it comes to important life decisions. They are to be support in difficult times and comfort when justice is not executed."

"They should introduce faith to young people and give them shelter if they are asked for it, help them solve their problems, point out to the bright side of life when young people think that there is no way out."

“They should listen, read and react. Lately, the religious leaders become vocal only when a new constitution is to be voted on, when the government or president are to be elected, or when political subjects are raised. That is probably why youth topics are not being popularized. Politics has taken deep roots in the churches. If religious leaders want to help young people, they should skip reading the first columns in the daily newspaper that talk about politics and then get information on the pages that follow about what is going on. Instead of condemning the gender and cheer leaders, they should rather comment on the murder of a young person, or unemployment because religious communities are mighty tools that can work miracles.”

“Religious leaders would help young people only if they would speak about tolerance in their sermons. That might get closer to youth from different religious communities.”

“Religious leaders can help young people by preaching about religious tolerance, no matter which confession they belong to. Such a tolerance would help overcome all the differences and conflicts from the past. Religious leaders should never present their faith as being better than any other faith. They should only say that their faith is special because of the way it is and that differences are nice, not a vice. The essential and true beauty lies in similarities and the spirit that all faiths equally preach. Because all people regardless of religion are equal before God. Youth should accept all those that are different and they must never allow the repetition of past mistakes when religious differences served as a reason for conflict. God is love toward the world around us, toward the people in general and toward us. Only love can lead us on the right way through our lives.”

“They should not lead young people into religious intolerance toward other religions.”

“It will be enough if they would teach young people about the Ten Commandments.”

“Religious leaders should talk with young people, but also let them speak about their problems. Talk, talk, only talk is enough.” “Certain workshops should be organized and there should be adequate people in them to find some solutions together with young people. They should together make decisions and discuss certain topics. Young people should be guided to voice their opinions, but should also be given opportunities to accept something new.”

“Religious leaders would help young people if they would understand them. They can only understand them if they approach them, which in turn means that religious leaders are favorable to modern age and that will make them more attractive to youth.”

“I don’t see any way that the church could help young people.” “Perhaps when it comes to morality.”

“Religious personnel in this society still have traditionally authoritative. The past wars might have contributed to even greater separation and lack of communication with other religions.”

“If belief in people would return, the belief in God would also come back, as well as belief in religious leaders who represent God. However, nowadays there is no faith in morality, friendship and neighbours. As far as typical youth problems are concerned, such as alcohol and drug addiction, I think that religious leaders could help if they organize and employ youth and enthuse them to believe in themselves and God primarily.”

“Religious leaders cannot help young people if young people are not willing to help themselves. Religious leaders can only instruct young people about the possible consequences of their actions by citing them historical examples, instructive stories and stories from the Bible.”

“ They can help young people by their personal examples, through bright life worthy of a religious leader. And when they teach them about love and tolerance, they should live that love and tolerance, which is not the case with a large number of religious leaders. Many years will have to pass in Serbia before things get crystal clear and well balanced, so that religious leaders would have a role in the society which belongs to them. Young people in Serbia are practically in need of hope that they have been losing. Their enthusiasm is also on decline. Religious leaders should find ways to help them in those areas.”

“Lent and confessions are extremely important in the life of every person. Only in that way can we be redeemed and justified before God. God is everywhere around us and He hears our words and prayers, no matter where we find ourselves. But it is important to go to church and attend liturgy. By going to church services over a period of time a person acquires peace of mind and body. Orthodox priests are extremely kind, always ready to help a troubled soul. Yet, young people often do not want, or do not think that they need help or a council from the priest. It seems that priests can help me in the best way by acting as all other normal humans do and thinking in earthly terms.”

From the statements above we can conclude that the young population thinks the role of religious leaders is primarily to give spiritual education, formulate traditional frameworks of behavior, set a good example, be support and provide a refuge. Young minds cry out for values that have been proven throughout the centuries. They also yearn for the purpose that can make their minds busy when perspectives transcending the limits of everyday life are open.

CRITICISM OF RELIGIOUS LEADERSHIP

Nevertheless, greater the expectations deepen the disappointments if trust is lost. Not only religious leaders and church representatives are criticized, but the believers themselves. The first response I quote criticizes inconsistency, “It bothers me that some people go to churches on Saturdays and Sundays as believers, but when they leave their churches they swear, lie and cheat. I think such people should be

STUDENTS ATTITUDES TOWARD RELIGION AND RELIGIOUS LEADERS 47

---

barred from entering a church. We should not believe in something holy only when we have difficulties or feel bad.”

“It is not up to me to criticize them, but what bothers me is the fact that if they have decided to dedicate themselves to such a life, they should realize that they cannot behave like people who can still fall into temptations into which we as ordinary people do fall.” This sociology student thinks that religious employees are extraordinary people that are less prone to sin.

“The Church has ever increasing influence on the young population as well as over the entire society. Unfortunately, greater church influence did not result in greater religiosity, particularly not in greater morality.”

“The main mistake of all religious leaders is that they do not point out to the believers the necessity to tolerate other faiths, or at least they do not do it sufficiently. Some religious communities are commonly called Sabbatarians or sectarians and in other similar terms. Someone should warn that they too are Christians and that their Bible is the same as ours, that their God is the same as our God”.

“The Church should deal with evangelization, not spread clericalism.”

“Criticism to all religious communities is that they take material goods, money. Some minor religious communities with their members impose themselves in the society and they recruit people to serve their interest. Religious communities also neglect equality of people regardless of national origin and religion. We also see plunder, lack of kindness, pride. There are only few exceptions to such behavior.”

“Corruption is widespread to all spheres. Unfortunately, certain religious leaders are not exception to that.” “Corruption, false priests, priest of who and what?”

A sociology student poses only this question, “where is the money and do you declare your taxes?” “Today we often see church fathers in expensive limos, with expensive mobile phones and in cafes and bars. I think that picture speaks louder than thousand words.”

“Religious leaders will never be toppled from their positions because they do not have the electorate to vote for them. Thus, any criticism is in vain. Business people in Serbia are actually religious leaders. That is shame! It is the same situation in the West, but it is not that obvious.”

“If we speak about Orthodoxy, I rarely meet people who talk about God and I am not sure that they act in accordance with the rules of faith. Many would like to go to church services, but it seems that they fear mockery from their colleagues. Rare are those who truly understand. They turn to themselves, or seek and wait for convenient moment to speak up their minds and understandings and the way they live and understand themselves, their purpose and consequently God. Young people don't really have a relation to religion because they don't know...”

A Journalism student believes that true representatives of faith are found in monasteries. “There are several exceptions, but for me the priests are rather merchants.”

“Priests are largely responsible that people have such attitudes and are getting further away from religion. They have become corrupted and morally corrupt. In the middle of burial ceremony a priest gets a call to his mobile and he responds and talks for about 15 minutes. He asks my sister who is Catholic to pay him 200 euros only to baptize godchild in the Orthodox church. He asks for 3.000 dinars to marry a Catholic woman to an Orthodox man in the Orthodox church.”

“My main objection is the price list that priests do operate in churches. They ask for a great sum of money for baptism. Baptism in a monastery is free of charge. It is so strange and I wonder why so much money is needed when God ordained that all people should be baptized (In Hopovo monastery it is enough to bring a bottle of wine and litre of oil).”

A Journalism student cites a concrete example, “Last year an Orthodox priest in a village in Vojvodina where I live sent a letter to his parishoners. He complained in the letter that parishoners are wrong because they perform marriage ceremonies and baptize children in the surrounding villages. The reason why people of this village do that is the fact that this priest constantly raises the cost of services (as if he owns a hair dressing shop). A baptism ceremony, for example, costs 10.000 dinars, while it is 2000 in the next village. But the priest pretends to be smart and sends his proclamation saying that he is not receiving his wage and has no means for living. Well, that is the utmost rudeness. I will not speak about incidents that he makes when he calls those who are of Catholic faith ustashis. I think the church should receive aid from parishoners in a way that everyone should give according to his ability instead of charging for services as a hair dresser.”

“There is one objection which is not related to religious leaders, but rather to people. It is human to make mistake. Namely, a mother had her children baptized twice, once in the Catholic and then in the Orthodox church. The priest did not ask her if her children were baptized.” Speaking of baptism, a student asked a question why children are baptized when they are little, having no idea what the baptism ceremony is all about? “I don’t say that because I think that baptism is something bad, on the contrary. I was baptized a year ago and I did that because I felt a need to do it. I ask this question because of one example that I know in which a child was baptized in the Catholic church against its will. The child wanted to be baptized in the Orthodox church.”

A sociology student says, “I cannot be objective because I would be criticizing religious leaders in other churches, but would have no criticism for Serbian Orthodox church leaders.”

A number of students believe priesthood is not to be criticized. “When I say religious leaders, I think about priests. What are their mistakes? It is very difficult to speak about that because who are we to judge and criticize priesthood?”

Young people are quite sincere in their statements. Their statements are different. According to earlier research (Kuburic, Stojkovic 2004; Kuburic 2005) 15%

of the general population accept the teachings of their religion. However, 22% of those who have critical opinions and a selective approach to their own religions make this category of people the most numerous. There are those willing to see shortcomings only in their religion and those who want to see them only in the religion of others. If we are to express youth opinions through key words, those would be: inconsistency, intolerance, unkindness, immorality, pride, corruption, dedication to material values, abuse of position.

MESSAGE TO RELIGIOUS LEADERS

“I belong to Orthodox faith and I attend the church. However, I have noticed that Orthodox priests take their jobs as ordinary employment, seeking convenient opportunity to make a profit. I don’t like it. Seeking profit is not bad, but in their work they don’t give their hearts and they seem as not being genuine. My message is that religious leaders should be more dedicated to their work and have a sincere attitude. That is the only way to attract young people.”

“My message: life is great, enjoy it with a persistent will to live, to enjoy life and have pleasure in it, but also with conscience and belief that good will be repaid with good and bad with bad.”

“I think that religious leaders should make effort without being forced to represent their religious communities in the best possible way and to leave young people to have the freedom of choice. Faith, as a tree of life, should be nourished.”

“Think positively, love yourself and besides self love others in your immediate surrounding.”

“Price lists for religious rites should be abolished and religious convictions of others should be respected.”

“My message to religious leaders (be they Orthodox, Muslim and all others) is that they are to be genuine and must not mingle with politics as they do every single day. They should not be a cause for division, but love among people. No church from any confession should be involved in anything that is not related to religion. More sincerity is needed!”

“Church should be involved with evangelism, the state should allow promote a bright future for young people.” A philosophy student who in other responses expresses atheist attitudes has taken a position of criticism toward church and its clericalism.

Another philosophy student has an imperative message, “Spirituality should be bound to churches and not spread to schools. Do not mix religious instruction with secular institutions. Faith is an individual thing. It is paradoxical to educate pupils about one faith as being the one and only religion. Orthodox faith should be immediately protestantized.”

A great number of students call on religious leaders to be people of integrity who respect their own words and say, “live lives that you proclaim.”

“My message to religious leaders is that they should not use spiritual mottos in order to improve their personal and even more their material positions.”

“My message is also a criticism: let your deeds be according to your words.”

Religious leaders should be close to God and men: “They should be closer to people as men and closer to God as individuals who have decided to serve him. In that way they will also help us.”

“Be tolerant to other people and don’t allow hatred. Stop hatred as soon as you sense it coming. Being tolerant doesn’t mean that evil is allowed. Make people’s lives easier and show them that they should not fear life and future. But you yourself should deeply and sincerely believe in that.”

A journalism student in her message emphasizes the meaning of lent and confession.

“The message is that freedom of thought is the most important.”

“There are many religious communities. It is my impression that they don’t like one another. If they want to have a world peace, they should work together for more tolerance for one another. What others believe should be respected instead of promoting only one’s faith. Priests are more and more involved with self, they only think about their own goods and forget what is their real task. They should not be so conservative because the world is changing.”

“They would do better if they counsel people rather than criticizing and condemning.”

“Do good and it will be done to you.”

A journalism student as his message cites the stance that there are two most important rules: 1. Love God and 2. Love people (neighbours). Those rules are identical for those who love God they also love men and vice versa. At the end he posed a question which expresses his criticism by asking why all the Muslims would not declare jihad and all the Christians a crusade in order to stop the torment of mutual annihilation?

Another journalism student in Novi Sad thinks about a need for reciprocal relations. He says that young people in a multicultural area such as Vojvodina are deprived of all information about the characteristics of their kinsmen. They are oriented only to customs and traits of faiths to which they belong, while about other religions they only guess, have suppositions and often form wrong positions about those who belong to other religious communities in their immediate surrounding. Don’t religious leaders have a duty not only to care for their own religious communities, but also to allow equal, objective and ultimately tolerant information about similarities and differences between territorially close communities in the neighbourhood? Shouldn’t this information be given primarily to young people? Lectures, books, booklets and handbooks about that topic should be transparent and in turn more ac-

cessible to young people who can then make proper conclusions and learn how to act in situations when they come in close contact with those who belong to different ethnic minorities or believers of another confession.

CONCLUSION

Having read the above statements of young people about themselves, religion and religious leaders, I understand very well Solomon's claim that wisdom is found in many counsellors. Who could express better what young people think than they themselves? They have given us sufficient information. With each new research among the youth, I marvel at their sincerity, creativity and readiness to recognize, at times only intuitively, the true challenges in anticipated future. The power of their messages is hidden precisely in their intellectual potentials, emotional sensitivity and motivational actions in their willingness to respond to the challenges of their own time.

Young individuals' messages to religious leaders are also pertinent for the society as a whole because they reflect sincere notions. Youngsters represent the measure of past because they feel the effects of the past on their own skin. They also represent the measure of future because they are the ones to make it happen. Andjelka Milic (1987) notes that youth are the first to react to societal changes and reorientations and the first societal group to bear the consequences of those changes. Transition as a process is most hurtful for young individuals (Kovatacheva 2000). The reasons for that are found not only in the nature of adolescence itself, but also in the fact that young people go through their own transition, maturity process and changes that are called in literature "period of upheaval and stress" (Kuburic 2009).

Personal and societal transitions are two instable areas, excessively burdensome to young people. Thus, it is no wonder that young people cry for help. God is again being called upon in this area. Population at large – not just young people - calls for him publically and without hesitation. For this reason the messages to religious leaders are significant because they reveal the depth of crises on one hand and spiritual potential in the perspective of future on the other. That perspective is still present in religion. Tradition and personal experience are primary things through which young people form their own identity, behavioral forms and purpose of life. Because of those basic values no games are allowed. Consequently, the expectations of the mediators are more significant.

As a part of conclusion I quote integrally a fourth grade sociology student who belongs to Orthodox faith and fourth grade sociology student who belongs to Catholic faith. They talk about themselves, their religiosity, families, churches and religious leaders. Their opinions integrate the attitude of young people in this area.

"I graduated from the High School of Mechanics in Novi Sad. Religion has had a gradual influence on my personality. It started early in my elementary school education when I first got into contact with religion by reading the *Bible for children*.

I learned from it how the world and humans came to be. I also read biblical stories. I can freely say that from that point on, after reading the Bible, my understanding of God and religion had begun. In later period of socialization and growing up I started attending church, even though I come from a family that does not believe in the importance of religious awareness. As far as religion is concerned, I consider myself a believer, but not a mechanical one in a sense that I perform rituals. In fact, I believe that belief in God means not doing evil to others and holding on to moral principles, which is probably the influence of the Ten Commandments. I go to church when I feel a need to do that, not because others do it in order to present themselves as true believers while at the same time they do injustice and evil. In religious sense, I am not fanatical. I consider fanaticism the negative aspect of religious behavior. I belong to Orthodox faith, but I don't think that it is greatly different from other Christian faiths. Of course, there are differences in understanding. My relation to priesthood is neutral, but I don't justify when people say they don't go to church because of priest's person. I think that is wrong because people should go to church out of religious needs, not because someone's personality. Priests don't own churches. A church was not built for a priest, but for believers. Church is there for believers."

"I have graduated from High School in Karlovci. While studying there, I came to love sociology because I was interested in societal issues. That is why I was also interested about the significance of political conscience. That is probably because we as generation were old enough when the war in former Yugoslavia broke out and national tensions dominated in those years. I was brought up in a very Catholic family. Subsequently, I believe in God, but differently from the members of my family. I differ in a sense that I believe in God, but I don't recognize the church and those that have an upper hand in it (pope). I think it is enough to know that God is in you, so that you can pray wherever you find yourself. When I see some individuals who regularly attend the church, kiss icons, confess sins to priests, live as if in peace with God, but outside the church they do the worst possible things, I think that is hypocrisy, not faith. Also, I don't consider priests to be holy people. I believe they cannot be called holy because they have not been approved by their deeds. I formed this opinion while being in High School and haven't changed my opinion to this day. Right next to our school there was an Orthodox theological seminary. I don't have nice memories about it because I had seen behavior of both the priests and future priests. Besides sociology, I also adore politics. I know that those who truly want to become good sociologists should not belong to any party or ideology, but that is not the case with me."

REFERENCES

- Balkan Monitor (2008). <http://www.balkan-monitor.eu> (pristupljeno 21. 3. 2009).
 Đorđević, Dragoljub i Dragan Todorović (2000). *Mladi, religija, veronauka, Izazovi interkulturalizma*. Beograd – Niš: AGENA – KCC.

- Kovatacheva, Siyka (2000). *Sinking of Swimming in the waves of transformation. Zoung people and scial protection in Central and Eastern Europe*. Bruxelles: European Youth Forum.
- Kuburic, Zorica (1997). Stavovi studenata prema religiji, ateizmu i sektama. *Sociologija*. XXXIX/3: 453–479.
- Kuburić, Z. (2000). Crkvena inteligencija i selo. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. 109: 101–115.
- Kuburić, Z. (2002). *Vera i sloboda. Verske zajednice u Jugoslaviji*. Novi Sad: CEIR
- Kuburić, Z. i N. Stojković (2004). Religijski self u transformaciji. *Sociološki pregled*. XXXVIII/1–2: 321–343.
- Kuburić, Z. (2005). Verska tolerancija i socijalna distanca u Vojvodini. U: M. Tripković (ed.). *Religija u multikulturnom društvu*. Novi Sad – Beograd: Filozofski fakultet – Sociološko društvo Srbije.
- Kuburić, Z. (2006). Verske zajednice u Srbiji i verska distanca., *Religija i tolerancija*. 5: 53–70.
- Kuburić, Z. (2008). *Religija, porodica i mladi*, drugo izdanje. Novi Sad – Beograd: CEIR – Čigoja štampa.
- Kuburić, Z. (2009). *Porodica i psihičko zdravlje dece*. Beograd – Novi Sad: Čigoja štampa – CEIR.
- Marković, Jelena i Jasmina Kijevičanin (2004). Proaktivni kapaciteti mladih. U: Srećko Mihailović (ed.). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mihailović, Srećko (ed.) (2004). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Milić, Anđelka (1987). *Zagonetka omladine*. Beograd – Zagreb: CID – IDIS.

Zorica Kuburić

STAVOVI STUDENATA PREMA RELIGIJI I VERSKIM VOĐAMA

Rezime

U radu su prikazani stavovi studenata prema religiji i verskim vođama i njihovom uticaju. Istraživanje analize sadržaja odgovora studenata rađeno je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Odgovori studenata na postavljena pitanja pokazuju način na koji mladi ljudi doživljavaju svoju porodicu, religijsko vaspitanje, formiranje slike o Bogu i životu uopšte. Na osnovu rezultata analize sadržaja odgovora studenata zaključujemo da su mladi veoma uključeni u oblast religije. U isto vreme brojni posrednici između Boga i čoveka formiraju kod

mladih stavove koji se u ovom radu odnose na kritički stav prema vlastitoj religiji. Studenti prepoznaju važnost religije u društvu i vlastitom životu, ukazuju na propuštene prilike verskih službenika i ledera da pomognu mladim ljudima. Studenti su naveli listu problema mladih, od kojih je narkomanija najteži problem, i ponudili su načine na koje verske vođe mogu pomoći mladima.

Ključne reči: religija, mladi, verske vođe, slika o Bogu.

Снежана Стојшин
snezana.kac@eunet.rs

UDK 378.014.3(497.113 NOVI SAD)
Оригинални научни рад

ОДНОС СТУДЕНАТА ПРЕМА ПОСЛЕДИЦАМА РЕФОРМЕ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА¹

У раду су представљени резултати истраживања урађеног на Филозофском факултету у Новом Саду на крају школске 2008/2009. године са студентима треће године социологије, прве генерације студената уписаних по реформисаном наставном програму. Основни циљ истраживања била је анализа става студената према реформи високог образовања. Тако је са становишта студената социологије испитан однос према реализацији новог наставног плана односно став према већ видљивим позитивним и негативним последицама извршене реформе. Као инструмент за прикупљање података коришћен је упитник.

Студенти су показали незадовољство због великог оптерећења у току и ван наставе бројним задацима, обимом градива и сл. Нажалост, према мишљењу великог броја студената последице реформе која се још спроводи углавном су негативне.

Кључне речи: студенти, социологија, реализација наставе, реформа високог образовања, последице реформе.

УВОД

Реформа образовања која се у нашем високошколском систему спроводи последњих неколико година даје прве резултате. Принципи Болоњске декларације по којима су иновирани и реформисани наставни програми за многе су идеални на папиру. Међутим, поставља се питање какве су последице њихове примене у пракси? Чини се да се у последње време више говори о недостацима него о добрим странама примене ове Декларације. Последицама изгледа нису задовољни ни професори ни студенти. Пошто су прве генерације студената „по Болоњи“ привеле крају своје школовање, право је време за дубљу анализу позитивних и негативних страна. Питања која су се постављала одмах након реформисања студија актуелна су и данас.

Потреба за решавањем могућих проблема примене Болоњске декларације оправдава истраживање ове теме. Комплексна анализа спровођења ре-

---

¹ Овај рад је урађен у оквиру пројекта број 149034 *Улога студената у реформи високог образовања*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине.

форме високог образовања омогућиће превазилажење евентуалних негативних последица примене реформе.²

Методолошке напомене

Основни циљ истраживања била је анализа става студената треће године студијске групе Социологије према реформи високог образовања. Један од циљева истраживања било је и испитивање односа студената према наставном процесу односно реализацији наставе. Испитани студенти представљају прву генерацију која је студије социологије уписала по новом реформисаном програму.

Студенти су мишљење о наставном програму, распореду предавања, утицају принципа Болоњске декларације на њихово студирање изнели на крају летњег семестра школске 2008/2009. године. Они су били веома задовољни што могу да похвале, али и да наведу примедбе које се односе на процес примене Болоњске декларације. Исто тако, изразили су и забринутост да резултате овог истраживања неће чути они који имају утицај на решавање проблема који се јављају у току њиховог студирања. Као инструмент за прикупљање података коришћен је упитник.

Упитник је попунило 29 студената, што чини 82,9% од укупног броја уписаних студената на трећу годину социологије. Као и на осталим студијским групама на Факултету, и на Социологији је уписано више девојака него младића. Од укупног броја студената који су учествовали у истраживању 11 њих било је мушког, а 18 женског пола.

Међу онима који су учествовали у истраживању двадесет четворо студената финансирано је из буџета док њих петоро сами финансирају студије.

ОДНОС СТУДЕНАТА ПРЕМА ОРГАНИЗАЦИЈИ НАСТАВЕ

Однос студената према реализацији наставе испитан је преко: њиховог односа према обиму градива, континуираном оцењивању, распореду предавања, броју курсева. Анализа наведених показатеља треба да укаже на евентуалне проблеме који се са становишта студената јављају у току наставног процеса.

Стога се неколико питања односило на *оптерећеност студената током семестра* (табела 1). Први проблем на који су студенти указали јесте преобимно градиво. Чак 79,3% студената треће године социологије каже да је градиво које обрађују током једног семестра преобимно, а свега 6,8% сматра да није.

² У истраживању мишљења студената о реформи високог образовања и њиховој улози у реформи образовног система, студенти прве генерације који су студије социологије уписали по новом реформисаном програму исти упитник попуњавали су у мају на крају сваке школске године (о резултатима претходних истраживања ове теме види радове Г. Вуксановић и С. Стојшин, наведене у литератури).

Студенти нису задовољни ни *бројем курсева*, тј. предмета које изучавају током једног семестра. Највише студената – 41,4% сматра да током семестра похађа превише курсева, 37,9% студената каже да је број курсева задовољавајући, док 20,6% сматра да је оптималан.

Један од проблема о којем су студенти говорили јесте и оптерећење редовном припремом за часове, али и континуирано оцењивање. Нешто мање од половине испитаних студената (44,8%) каже да их *континуирано оцењивање* током семестра углавном оптерећује, док 27,5% студената каже да им овакав начин оцењивања не смета. Неодлучно је било 27,6% студената.

Проблем редовне припреме за наставу, односно проблем активног учествовања студената у наставном процесу огледа се и у броју задатака који се постављају пред њих. Наиме, две трећине – 69,0% сматра да је *број задатака које треба да ураде у процесу припреме за час* превелик, 20,7% сматра да би број задатака могао бити и мањи, док 10,3% студената каже да је број ваннаставних задатака скоро задовољавајући. Ниједан студент није рекао да је број задатака оптималан.

Студенти су изразили велико незадовољство због веома лоше организованог распореда часова. Наиме, чак 93,1% студената тврди да услед постојећих термина предавања и вежби нема довољно времена за учење. Само 6,9% студената након одржаних предавања и вежби има довољно времена да се посвети учењу.

Стога 68,9% студената каже да *распоред вежби и предавања* током дана уопште није добро организован, 24,1% није сигурно, а ниједан студент није рекао да је распоред у потпуности добар.

Што се тиче *распоред* полагања испита, више од четири петине студената (82,7%) сматра да викендом не би требало организовати колоквијуме и тестове јер им то никако не одговара. Само 10,3% студената нема ништа против организације ових активности викендом.

Досадашњим распоредом полагања испита није задовољно чак 44,8% студената, 24,1% јесте, док 31,0% студената није могло да оцени да ли је задовољно или не.

Табела 1: Мишљење студената о организацији наставе.

ставови	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучан	не слажем се	уопште се не слажем
Број задатака које морам урадити ван наставе превелик је	37,9%	31,0%	20,7%	10,3%	-
Распоред часова предавања и вежби је такав да ми током дана остаје довољно времена за учење	3,4%	-	3,4%	41,4%	51,7%
Распоред предавања и вежби је током дана добро организован	-	6,9%	24,1%	17,2%	51,7%
Градиво је током једног семестра преобимно	37,9%	41,4%	13,8%	3,4%	3,4%

Што се тиче *ефикасности студирања*, већина студената – 55,2% мисли да садашње студије нису ефикасне. Чак 37,9% студената није могло да се одлучи, а само 6,8% студената сматра да је студирање ефикасно.

Ефикасност студирања могла би се повећати и *увођењем ментора који би студентима помагао у свим битним питањима*. Потребу за увођењем ментора изразило је чак 93,1% студената социологије. Само 6,9% студената каже да им ментор није потребан. Чини се да студенти ипак немају коме да се обрате уколико имају одређена питања или проблеме у току студија.

Нешто мање од половине студената – 44,8% критички је оценило концепцију студијског програма јер их, према њиховом мишљењу, не оспособљава за праксу. Тек нешто мање од једне трећине студената – 31,0% сматра да их програм оспособљава за праксу, а 24,1% студената није сигурно.

Студенти су критички однос према постојећем наставном програму показали и код одговора на питање *да ли им такав програм омогућава исказивање креативности*. Свега 13,8% студената сматра да има прилику да покаже своју креативност током наставе, 27,6% студената било је неодлучно, а 58,6% студената сматра да им постојећи студијски програм не омогућава исказивање креативности.

Од студената се тражи и да *активно учествују у реализацији наставе*. Међутим, чак 44,8% студената своју улогу у наставном процесу оцењује као

пасивну, 41,4% студената није могло да процени степен своје активности на часовима, док само 13,8% студената своју улогу у настави оцењује као активну. Међутим, поставља се питање да ли наставници и после три године од увођења реформисаног програма на овој студијској групи због (не)промењеног начина рада (не)дозвољавају активно учешће студената? Са друге стране поставља се и питање колико су студенти спремни да се свакодневно припремају за наставу и у њој активно учествују?

Велики проблем студентима представља и честа *промена услова студирања*, те чак 96,6% студената социологије сматра да се током студија услови пречесто мењају.

* * *

Колико су студенти задовољни реализацијом наставе показује *евалуација*, тј. оцена квалитета рада предметних наставника. Из тог разлога је веома важно чиме се студенти руководе када у процесу евалуације оцењују рад наставника. Испитаници су процењивали сваку од наведених алтернатива: однос наставника према студентима, начин на који држи наставу, атрактивност наставног садржаја и строгост наставника (табела 2).

Уколико су студенти у прилици да оцењују наставнике, највише пажње обраћају на начин на који предметни наставник држи наставу. Наиме, чак 86,2% студената каже да им је најбитније како наставник држи часове, а потом оцењују однос наставника према студенту, ово је битно за 72,4% испитаних студената. За 58,6% студената битна је и атрактивност наставног садржаја. У оцени рада наставника студентима је најмање битна строгост наставника.

Табела 2: У процесу оцењивања наставника најважније је:

	потпуно	делимично да	неодлучан	не	уопште не
његов однос према студенту	44,8	27,6	17,2	6,9	3,4
атрактивност наставног садржаја	27,6	31,0	24,1	6,9	10,3
начин на који држи наставу	72,4	13,8	10,3	-	3,4
строгост наставника	24,1	10,3	31,0	17,2	17,2

ОДНОС СТУДЕНАТА ПРЕМА РЕФОРМИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Студенти социологије су у различитом степену упознати са принципима Болоњске декларације. Чак 24,1% студената каже да уопште није упознато, а 10,3% њих једва познаје принципе по којима студира. Принципе осредње познаје 34,5% студената, а добро 17,2% испитаних студената. Свега 13,8% од укупног броја испитаника каже да је у потпуности упознато са принципима Болоњске декларације.

Међутим, иако једна трећина студената не познаје поменуте принципе, чак 51,7% испитаних сматра да Филозофски факултет не може да испуни стандарде Болоњске декларације. Свега 17,2% студената дало је позитивну оцену Факултету, а 31,0% њих је било неодлучно.

Примена Декларације довела је до бројних промена у начину студирања. Студенте али и њихове родитеље највише интересују управо питања о *последицама реформе* (табела 3). Да ли ће студије након реформе бити занимљивије, скупље, да ли ће бити мање уписних места? Шта студенти мисле о могућим последицама реформисања високог образовања?

Само 27,6% студената сматра да ће *након реформи студије постати занимљивије*, 34,5% студената није сигурно, а чак 37,9% испитаника мисли да студије неће бити занимљивије.

Студенте социологије, а највероватније и студенте осталих студијских група, највише брине могуће *повећање цена студирања*. Чак две трећине студената (79,3%) сматра да ће након реформе студије постати скупље, а 20,7% студената није сигурно да ли ће до промене цена доћи. Ниједан студент не сматра да се трошкови студирања неће повећати.

Једна од могућих последица реформе јесте и рационализација броја уписних места. Поставља се питање да ли ће услед реформе доћи до смањења броја места на факултетима. Више од половине студената (55,2%) сматра да ће се због реформе *смањити број уписних места на факултетима*, а 27,6% њих било је неодлучно. Само 17,2% студената сматра да ће број уписних места остати исти.

Са тврдњом да ће *реформа допринети да студенти раде више, а професори мање* потпуно или делимично се сложило 24,1% студената. Делимично се или уопште није сложило 37,9% студената, док су остали били неодлучни.

Табела 3: Мишљење студената о могућим последицама реформе.

ставови	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучан	не слажем се	уопште се не слажем
Сматрам да ће реформом студије постати занимљивије	6,9	20,7	34,5	10,3	27,6
Реформа ће допринети томе да студенти раде више, а професори мање	6,9	17,2	41,4	10,3	24,1
Реформа ће довести до скупљег студирања	58,6	20,7	20,7	-	-
Реформом ће се смањити број уписних места за студенте на факултету	34,5	20,7	27,6	10,3	6,9

Према својим афинитетима студенти ће у току сваког семестра имати могућност да се одлуче између неколико изборних предмета, усмеравајући се тако на одређене области. На питање да ли је увођење усмерења током студија добро за студенте, нешто више од половине испитаних студената (55,2%) сматра да јесте, 20,7% није сигурно, док 24,1% сматра да не би требало увести усмерење.

Подељена су мишљења студената у вези са увођењем усмерења које може отежати запошљавање у струци услед сувише уске специјализације. Наиме, 44,8% студената сматра да би им због специјализације проналажење запослења било теже, док 55,1% мисли да им не би било отежано налажење посла.

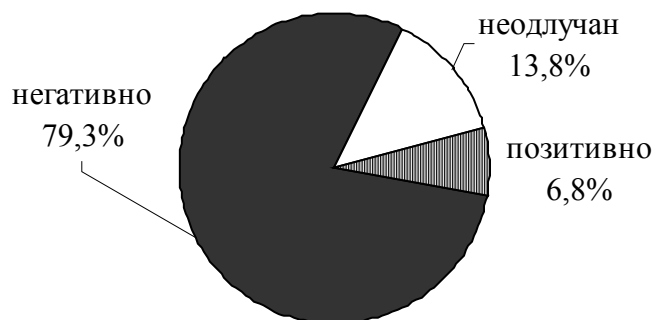
УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Након анализе података види се да су студенти чешће говорили о проблемима него о добрим странама реформе. Као последица исказаног незадовољства студената због реализације садашњег студијског програма и начина рада јавља се негативан однос три четвртине студената социологије према реформи високог образовања.

Наиме, негативно мишљење има чак 79,3% студената социологије. Негативно мишљење углавном има 31,0% испитаних студената, док скоро половина од укупног броја испитаника (48,3%) има потпуно негативно мишљење о реформи образовног система.³ Са друге стране, свега 6,9% студената има позитивно мишљење.

Критичку оцену реализације студијског програма социологије од стране студената требало би искористити за побољшање начина рада и реализације наставе. Исправке негативних последица примене Болоњске декларације, како за студенте тако и за професоре,⁴ само могу ићи у прилог наредним генерацијама студената.

Графикон 1. Мишљење студената о реформи високог образовања

³ Нажалост, студенти социологије сваке године имају све негативније мишљење о реформи високог образовања. Када су на крају прве године попунили исти упитник, позитивно мишљење о реформи имало је 32,7% студената, а негативно 44,9%, док је 22,4% било неодлучно. Наредне, школске 2007/2008. године, на крају друге године 33,3% студената имало је позитивно, а 37,5% негативно мишљење. Тада је скоро трећина испитаних 29,2% била неодлучна. На крају треће године, као што се види из претходних редова, чак 79,3% студената има негативно мишљење.

⁴ У циљу отклањања негативних последица реформе високог образовања које отежавају рад и студентима и професорима потребно је истражити и мишљење наставника о последицама примене поменутих принципа.

ЛИТЕРАТУРА

- Болоњска декларација: Европска зона високог образовања; www.ns.ac.yu/stara/novosti-događaji/Bolonjska.pdf
- The Bologna Declaration on the European space for higher education: an explanation; <http://ec.europa/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf>
- Вуксановић, Гордана (2007). Болоњска декларација – између реалног и предложеног. *Годишњак Филозофског факултета*. XXXII: 133–142.
- Вуксановић, Г., П. Новаков, С. Стојшин (2008). *Студенти и реформа високог образовања*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за социологију.
- Стојшин, Снежана (2007). Однос студената према реформи високог образовања. *Годишњак Филозофског факултета*. XXXII: 143–152.
- Стојшин, Снежана (2008). Реформа високог образовања – за студенте или против њих. *Годишњак Филозофског факултета*. XXXIII/1: 67–75.
- Стојшин, Снежана (2009). Реформа високог образовања – улога студената. *Годишњак Филозофског факултета*. XXXIV/2: 241–250.

Snezana Stojšin

STUDENTS OF SOCIOLOGY ON REFORM OF HIGHER EDUCATION

Summary

In the paper, the results of survey done at the Faculty of Philosophy in Novi Sad during the school year 2008/2009 are presented. The aim of this paper is to point out both positive and negative sides of the reform, from the point of view of students sociology.

A questionnaire has been used in order to obtain relevant data from the students of sociology.

Key words: higher education, reform, organization of studies, students, sociology.

Срђан Шљукић
ssljukic@yahoo.com

UDK 316.344, 316.323
Оригинални научни рад

ИСТРАЖИВАЊА КЛАСНЕ/СЛОЈНЕ СТРУКТУРЕ ДРУШТВА КАО ДЕО „МАТИЧНОГ ТОКА“ СОЦИОЛОГИЈЕ

У овом раду аутор се осврће на социолошка истраживања друштвених неједнакости, тачније на истраживања класне/слојне структуре друштва. Није спорна чињеница да ова истраживања представљају део „матичног тока“ социологије, али ни чињеница да је реч о подручју са готово безброј спорова. Ваља, такође, истаћи и то да је сам појам класе доживео жестока оспоравања. Све је ово оставило трага у југословенској и српској социологији.

Кључне речи: друштвене неједнакости, друштвени слој, класа, социологија, социолошка истраживања.

Једна од чињеница друштвеног живота које најлакше бивају уочене свакако је постојање неједнакости међу људима. Чак и најповршнији посматрач без много напора запажа да су људи у друштву неједнаки: неки су богати, неки мање богати, а неки сиромашни; једни су веома цењени, неки нису; има људи који имају политичку моћ и оних који је немају. У свим људским друштвима постојала и постоји нека врста друштвене неједнакости. Стога не чуди да се мисао о друштву одувек занимала за ове неједнакости, само што су оне у различитим периодима људске историје различито тумачене.

Аристотел, који имао изузетно снажан утицај на предсоциолошку мисао о друштву, сматрао је да неједнакости људи у друштву имају биолошко утемељење: „Једни су одмах, од рођења, предодређени да се покорављају, а други да владају ... Јер роб по природи је онај човек који може да припада другоме, па му стога и припада и који има само толико заједничког са разумом што може да запажа, али сам нема разума ... Према томе, јасно је да су једни људи по природи слободни, а други робови и да је за робове и корисно и праведно да робују” (Аристотел 1960: 9–11). Осим претпоставке о природном карактеру, неједнакости су биле тумачене и као последица божје воље, као што је то чињено у оправдавању кастинског система у Индији и европског феудалног поретка.

Истинско социолошко постављање овог изузетно важног теоријског и практичног проблема јавља се тек у осамнаестом веку са француским просветитељима, тачније са Жан-Жаком Русоом (Rousseau), који је покушао да неједнакости објасни друштвеним чиниоцима, а не природом или божијом вољом. Истичући да у „узастопним променама људског устројства треба тражити прво изходште разлика што деле људе који су, уопште, по природи исто тако међу собом једнаки”, он сагледава у друштву „две врсте неједнакости: ону коју зовем природна или физичка, јер ју је успоставила природа, и она се састоји у разлици у годинама, здрављу, снази тела и каквоћи духа и душе; и ону коју можемо назвати моралном или политичком неједнакошћу, јер зависи од неке врсте споразума који се успоставља или барем потврђује људском вољом. Она се састоји од различитих повластица које неки уживају на штету других, као бити богастији, поштованији, моћнији од других, или их чак присилити на послушност” (Русо 1978: 24, 29). На Русоовој традицији развило се социолошко схватање према којем је друштвена подела рада основни извор друштвених неједнакости.

Међутим, класне/слојне неједнакости не смеју бити изједначене са друштвеном неједнакошћу уопште. Постоје и други облици неједнакости, привилегија и доминације. У неком одређеном друштву могу постојати неједнакости које се заснивају на разликама у раси, језику или религији. Између глобалних друштава, такође, постоје знатне неједнакости, које су и данас више него евидентне (Bottomore 1978: 13–14). Друштвена стратификација је посебан облик друштвене неједнакости која значи присутност друштвених скупова које су рангиране једна изнад друге према моћи, угледу и богатству. Припадници једне скупине (слоја) имају извесну свест о заједничким интересима и идентитету и сличан начин живота. Сасвим је јасно да друштвена неједнакост може постојати и без друштвених класа (слојева).

Овде се заправо ради о *структури друштвене неједнакости*. „Друштвена структура” је вероватно један од највише кориштених термина у социологији, мада покушаја да се она и дефинише нема баш много. Ми ћемо се овде позвати на схватање нашег социолога В. Милића, за кога „појам структуре претпоставља постојање неке нехомогене и издиференциране целине, чија диференцијација има релативно стабилан облик, тако да се у односима између различитих делова и обележја целине могу утврдити разне правилности” (Милић 1966: 23). Свако људско друштво је једна више или мање нехомогена и издиференцирана целина која се може структурисати према разним елементима и обележјима: пол, старост, занимање, образовање, доходак, национални састав. Основу друштвене структуре представља друштвена подела рада, чија је битна особина да је она разуђена не само хоризонтално већ и вертикално. Друштвена слојевитост, као друштвено-економски израз друштвене поделе рада, представља *вертикалну димензију друштвене структуре* (Милић 1966: 24–27).

Термин „стратификација” социолози су позајмили из геологије. Он се односи на слојеве стена и других материјала који су стварани хиљадама година и који формирају земљину кору. Преведен у социологију, концепт стратификације се односи на различите друштвене слојеве у разним људским друштвима. Ипак, у овој метафори стратификације јасно је да распоред друштвених група у друштву ипак није исти као распоред стена у земљиној кори. На пример, чак и у најстроже хијерархијски устројеним људским друштвима постоји изванредан степен интеракције између група које се налазе на врху и група са дна. Исто тако, за разлику од друштвених слојева, различити геолошки слојеви не могу да замене своја места. Не треба заборавити ни чињеницу да се не уздижу и падају само друштвени слојеви, него и појединци као припадници ових слојева, што метафора стратификације не може да обухвати (Saunders 1992: 1–3).

Према Т. Ботомору, подела друштва на класе или слојеве, који су хијерархијски ранжирани према богатству, угледу и моћи, јесте истакнута и готово универзална особина друштвене структуре која је одувек привлачила пажњу теоретичара друштва и филозофа (Bottomore 1978: 11). Р. Дарендорф је мишљења да је реч „класа” вероватно највише кориштена реч у социологији (Dahrendorf 1959: VIII). Да су истраживања класне/слојне структуре друштва заиста део „матичног тока” (енгл. *mainstream*) социологије, сведочи и Колинсов *Социолошки речник* (1995), који овом проблему посвећује 36 одредница на преко 30 страница!

КЛАСА ИЛИ СЛОЈ?

Није реч само о проблему који побуђује велико интересовање социолога и има велики теоријски и практичан значај него и о проблему који је предмет многобројних спорова и готово бескрајних дискусија. Чим се на ово подручје закорачи, искрсавају бројна неслагања поводом темељних појмова, различити аналитички концепти и теоријски приступи. Ми смо засад тек овлаш дотакли ово подручје, а већ смо се суочили са једним од тих спорова који је заиста незаобилазан и без чијег макар површног разматрања тешко да се ишта може разумети када се ради о истраживањима класне/слојне структуре друштва. Реч је о односу између концепта класне структуре и стратификационе структуре друштва, између класног и стратификационог приступа вертикалној димензији друштвене структуре. Да ли се ради о једном посебном (класна структура) и једном општем (стратификација) појму? Или се пак ради о два сасвим различита приступа? Да ли су ти приступи један са другим неспојиви или су можда ипак комплементарни? Шта је класа, а шта друштвени слој и какав је однос између њих? Навешћемо неколико карактеристичних мишљења о овим питањима.

Један од највећих ауторитета у овој области Р. Дарендорф инсистира на оштром разликовању између класног и стратификационог приступа. Саму реч

„класа” (*classis*) употребили су цензори у старом Риму како би поделили стано-вништво на пореске групе. Премда нису могли да антиципирају будућност ове категорије, они су је барем наслутили: на једном крају њихове класификације били су *assidui*, са својих 100 000 аса, а на другом *proletarii*, чија се једина „имовина” састојала у великом броју деце – *proles*. У осамнаестом веку реч „класа” се поново појављује у сличном значењу у свим европским језицима, овај пут да именује друштвене слојеве по положају или богатству. Концепт класе тек у деветнаестом веку добија одређенију боју. А. Смит (*Smith*) је већ говорио о „сиромашној” или „радничкој класи”. У радовима Д. Рикарда (*Ricardo*), Сен-Симона (*Saint-Simon*), Фуријеа (*Fourier*) и наравно Маркса (*Marx*) и Енгелса (*Engels*) „класа капиталиста” појављује се поред „радничке класе”, „богата” поред „сиромашне класе”, „буржоазија” поред „пролетаријата”. Најважнији од наведених мислилаца К. Маркс користио је концепт класе у следећем значењу: друштвене структуре, за разлику од већине других структура, способне су да унутар самих себе на перманентан и систематичан начин произведу елементе сопствене измене – сукоб извесних друштвених група може да води модификацији постојећих вредности и институција. Међутим, мало њих је у овоме следило К. Маркса. Огромна већина социолога још од Зомбарта (*Sombart*) и Вебера (*Weber*) повезивала је концепт класе са другим типовима проблема, посебно са друштвеном стратификацијом (*Dahrendorf* 1959: VIII, 3–4). Дистинкција између „класе” и „стратума” (слоја) и њихових истраживачких сврха веома је строга: „Под стратумом подразумеваћу категорију особа које заузимају сличне положаје на хијерархијској скали извесних ситуационих карактеристика као што су приход, углед, животни стил. ’Стратум’ је дескриптивна категорија. Насупрот овоме, концепт класе је аналитичка категорија која има значење једино у контексту теорије класа. ’Класе’ су интересне групе које произилазе из извесних структуралних услова и које делују као такве изазивајући структурне промене. Конфузија око ова два концепта и две сфере анализе је комплетна” (*Dahrendorf* 1959: IX).

Многи истакнути западни аутори сматрају да је заправо друштвена стратификација шири појам од теорије класа и класне структуре. Један од њих је и Т. Ботомор, који подвлачи да међу социолозима постоје многобројне контроверзе када се ради о теорији друштвених класа, а и шире, о друштвеној стратификацији. Овај последњи термин односи се на било који хијерархијски поредак друштвених група или слојева у друштву, било да се ради о кастама, сталезима, класама било о статусним групама. Премда о свакој од ових категорија има много нерашчишћених питања, ипак постоје неке опште црте друштвене стратификације које нису спорне.

1. Стратификација није ни природан ни непроменљив поредак ствари, већ људски производ који је подложен историјској промени; природне или

- биолошке неједнакости нипошто нису исто што и друштвене неједнакости.
2. Друштвене класе, насупрот кастама и феудалним сталежима, у већој мери су економске групе; њих не конституишу и не подржавају никаква законска или религијска правила, што значи да припадност некој одређеној класи не доноси некој индивидуи никаква посебна грађанска или политичка права; зато су границе друштвених класа мање прецизно дефинисане.
  3. Припадност некој од модерних друштвених класа обично је мање стабилна него код других типова хијерархијских група (касте, сталежи); појединац се рађа у одређеној класи, али то не значи да ће у њој остати све до своје смрти – он или његова породица могу да се успињу или да падају на лествици друштвене хијерархије (Bottomore 1978: 15–17).

Две су теорије класа које заслужују пажњу – Марксова и Веберова. Премда Маркс никада није на потпун и систематски начин изложио своју теорију класа, са разлогом би се могло рећи да се све што је написао на неки начин односило на питање класа. Његову теорију класа одликује то што их он везује за начин производње и што сматра да класни сукоб води друштвеном развоју који ће кулминирати са новим типом друштва без класа. Алтернативу Марксовој теорији пружио је Вебер, који је разликовао два типа стратификације који коегзистирају у модерним друштвима: класну стратификацију (којом се Маркс претежно бавио) и стратификацију према друштвеном угледу. Дистрибуцију политичке моћи у друштву Вебер је третирао као независан феномен, док ју је Маркс видео као искључиви производ класне стратификације (Bottomore 1978: 17–18, 25).

Са Ботоморовим мишљењем углавном се слажу и неки савремени социолози који се баве овим питањем. Тако Р. Кромптон сматра да је „друштвена стратификација” општи појам који описује систематску структуру неједнакости. Класа је претежно модерни феномен, она карактерише модерне стратификацијске системе „индустријских” друштава насупрот „традиционалним” структурама неједнакости. То не значи да класе нису постојале пре модерног доба, него да је појам класе постао један од кључних за разумевање модерности. „Класа” је реч са много значења: прво, она може бити кориштена за опис група у неком хијерархијском поретку, на пример класа плебејаца у старом Риму; друго, она некад говори о нечијем друштвеном положају или угледу (нпр. „виша класа” и „нижа класа”); треће, њоме се на уопштен начин описује структура материјалне неједнакости – у модерним друштвима неједнако награђене групе често се описују као класе; четврто, класе се понекад сматрају актуелним или потенцијалним друштвеним силама или друштвеним актерима који имају способност да трансформишу друштво (Crompton 1994: 1, 5, 9–10).

Мислиоци са којима теорија класа истински започиње и који и данас врше пресудан утицај на социолошка истраживања друштвених класа свакако су Маркс и Вебер. Иако Маркс нигде није прецизно дефинисао свој концепт класе, нема сумње да је овај био од централне важности за његов рад. По њему, класни односи су уграђени у односе производње, то јест у обрасце власништва и контроле који карактеришу ове односе. Класе су и друштвене снаге, историјски актери. За разлику од Маркса, Вебер је био експлицитни методолошки индивидуалист, па не чуди да, према његовом мишљењу, „класна ситуација” заправо одражава „животне шансе” које детерминише тржиште. За њега класна акција није неизбежна последица постојања класа. Такође, он разликује „класе” од „статусних група” које у извесним околностима могу на доминантан начин одређивати приступ материјалним наградама и у томе заменити тржиште (Crompton 1994: 21–32).

Кромптонова не заборавља ни социологију с оне стране Атлантика, у САД. Реч је о земљи у којој је социологија као наука била увелико изграђена већ пре Другог светског рата и о глобалном друштву које је, у поређењу са осталим глобалним друштвима, укључујући ту и западна, било у највећој мери истражено. Дуга традиција емпиријских истраживања укључивала је и истраживања социјалне стратификације, од којих је најпознатије оно Ворнерово (Warner) тридесетих година двадесетог века и чији су резултати први пут објављени четрдесетих година у чувеној *Yankee City Series*. Ово антрополошки инспирисано истраживање усредсређено је на неједнакост занимања и друштвену покретљивост у малим заједницама. У тој студији „класа” је операционализована као једна од димензија веберовске концепције *status*. Ворнер, у ствари, није истраживао класе, већ распоред угледа у друштву (Crompton 1994: 32, 126).¹ Други присутан приступ у САД јесте онај функционалистички, који је утемељио Т. Парсонс (Parsons), а у теорију стратификације развили Дејвис и Мур (Davis and Moore). Њихова теорија, која се заснива и на Диркемовом схватању поделе рада, сугерише да је у индустријским друштвима изграђен нови консензус око неједнакости који треба да замени онај стари. Док је стари консензус био заснован на обичајима и религији, у новом се огледа рационалност модерних индустријских друштава. Стога, различите групе нису схваћене као антагонистичке и описане су као „слојеви”, а не као „класе”. Ова теорија, заправо, настоји да пружи морално оправдање економске неједнакости, која се сматра последицом различите друштвене важности појединих функција. Зато не чуди што се ова теорија повезује са економским либерализмом и инсистирањем на друштву „конкурентског тржишта” (Crompton 1994: 6–7).

Занимљиво је и схватање о подели теорија класа на „јаке” и „слабе”. Уредници зборника *Conflict about Class: Debating Inequality in Late Industrialism*

¹ Реч је, у ствари, о класама као субјективним друштвеним групама, о самоидентификацији испитаника са одређеном класом и рангирању занимања према друштвеном угледу од стране испитаника.

– Ли и Тарнер подвлаче да је класна анализа у социологији под доминацијом три утицајне традиције: марксистичке, неовеберовске и (у много мањој мери) функционалистичке. Употреба термина „класа” у социологији може бити грубо подељена на „јаку” и „слабу”. „Јаке” теорије класа, од којих је марксизам далеко најбољи пример, усвајају холистички приступ: класа је каузални фактор у историјској промени и у глобалној организацији друштва и његових институција. Она утиче на животе индивидуа, чак и када оне тог утицаја нису свесне. На супрот овоме, „слабе” теорије класа одбијају помисао да су класе нешто више од збира појединаца који их чине. Класе су, пре свега, групе индивидуа које се могу емпиријски идентификовати према извесним аналитички значајним ситуацијама које су тим индивидуама заједничке (на пример, поседовање имовине или добро плаћених вештина). Веберовска социологија је пример овог облика објашњења. Она сматра да не постоји нужна веза између припадности некој класи и друштвене акције и представља много мање амбициозан концепт када се ради о експланаторној снази теорије класа (Lee, Turner 1996: 2, 9–10).

СМРТ КЛАСЕ?

Упркос свом централном и готово повлаштеном положају у досадашњем развоју социологије, појам класе, поготово у последње две деценије, бива суочен са врло озбиљним критикама веома ауторитативних и познатих социолога. Кларк и Липсет тврде да је главна одлика друштвеног развоја на Западу последњих неколико деценија опадање значаја хијерархијских односа у тзв. „ситусима” (политици, економији и породици), што се непосредно одражава на значај класне стратификације за друштво, тј. изазива његово убрзано смањивање. Ово зато што је однос између хијерархије и класних односа, математички речено, управо пропорционалан: што је јача хијерархијска диференцијација, класни односи имају већу важност за друштвени живот. Када је реч о политичком „ситусу”, ово се очитује у слабљењу везе између класне припадности гласача и њиховог политичког опредељивања на изборима. На пример, већина припадника радничке класе више не гласа за партије леве оријентације. Трансформише се класична димензија „лево – десно”. Сада постоје две левице, традиционална и нова, са различитим социјалним базама. Како у западним земљама расте богатство, главне политичке теме се мењају. Готово никог се више не тичу основне животне потребе, а у први план избијају „постматеријалистичка” питања стила живота, комфора и самоактуелизације. У економском „ситусу” економски раст поткопава хијерархијску класну стратификацију. Богатство слаби хијерархије и колективизам, а снажи индивидуализам. Тржиште добија на значају, док могућност централизованог планирања постаје све мања. Број малих фирми расте великом брзином. Нове технологије, које се заснивају на знању, не трпе круто планирање и административну контролу. Пословне одлуке

се све више доносе на колегијалан начин. У породици су трендови паралелни са онима у економији. Породични односи све су више егалитарни, породичне улоге флексибилније. Последица ових промена јесте нови образац друштвене стратификације, нови тренд који би најбоље могао бити описан као „фрагментација стратификације” (Clark, Lipset 1996: 42–48).

Најозбиљнији и најопширнији покушај оспоравања корисности појма класе у социологији учинили су Пакулски и Вотерс у књизи индикативног наслова *Смрт класе*. Према овој двојници аутора, теорија класа (Маркс) и класна анализа (Вебер) нису представљале траћење интелектуалног напора, али данас њихова „сезона” и сврха долазе до свога краја. За њих је „очигледна истина” да нам појам класе не може помоћи у настојањима да одговоримо на крупна друштвена, политичка и културна питања нашег доба. Он је немоћан када се ради о тумачењу конфликта на Блиском истоку, у Босни и у Индији. Национални, религијски, регионални, локални, етнички, расни и сл. идентитети много су важнији. Класна парадигма има мало да понуди и у објашњењу кључних друштвених и политичких догађаја двадесетог века, као што су успон и пад фашистичких режима, настанак друштава совјетског типа, деколонизација и постколонијална друштва, „сомотска револуција” и колапс комунизма, ширење демократизације и раст значаја тржишта. Класе се растачу и најразвијенија друштва нису више класна друштва. Од половине двадесетог века слабе класни идентитет, класне идеологије и класне организације. Класне заједнице и супкултуре одавно су нестале. Економски класни механизам се декомпонује услед следећих развојних трендова: широка редистрибуција власништва, умножавање индиректног и ситног власништва, професионализација занимања, вишеструка сегментација и глобализација тржишта и повећана улога потрошње као генератора статуса и животног стила. Класе остају присутне једино у мање развијеним земљама Азије, Африке и Латинске Америке. Рођене са индустријским капитализмом, измењене у време организованог (корпоративног) капитализма, класе нестају у доба постиндустријализације и постмодернизације (Pakulski, Waters 1996: VII, 4, 151–152).

Посткласно друштво биће бескласно, али не и егалитарно. Могућност приступа економским ресурсима, политичкој моћи и угледу остаће диференцирана. Нестанак класа не значи и нестанак друштвених подела и конфликта, јер нови друштвени расколи могу бити још опаснији за опстанак друштва. Пред нама искрсава стратификација „статусно-конвенцијалног” друштва, која израста из сфере културе. Друштвени слојеви су заједнице базиране на стилу живота и/или вредностима. Таква стратификациона структура је врло крхка и личи на мозаик који се стално мења, те може да озбиљно дестабилизује политичку и економску сферу друштва (Pakulski, Waters 1996: 5, 151, VIII).²

² Такође в.: М. Waters (1996).

Овај сасвим кратак и фрагментаран осврт, који нипошто није систематског карактера, већ само илустративног, требало је да испуни два циља. Прво, њиме смо желели да покажемо и да нагласимо велики теоријски и практични значај и изузетно место истраживања класне/слојне структуре друштва у социологији. Није узалуд речено да је истраживање схватања о друштвеним неједнакостима, у ствари, упознавање саме историје социологије (Дарендорф). Друго, управо овакав њихов положај могли бисмо сматрати узроком присуства безбројних и бескрајних спорова и расправа и, усудили бисмо се рећи, праве термилошке збрке у овој области социологије. Темељни појмови увек се изнова преиспитују, што је добро и пожељно уколико се са тиме не оде у крајност и тако закочи испитивање друштвене стварности.

Југословенска и српска социологија нису настале саме од себе нити су се развијале саме за себе, него су од свог почетка биле под утицајем европске и америчке социологије. Зато чињенице које смо навели у претходном пасусу нису могле а да не оставе у њој одјека: нема никакве сумње да су оне утицале на истраживања класне/слојне структуре југословенског и српског друштва.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел (1960). *Политика*. Култура: Београд.
- Bottomore, T. (1978). *Classes in Modern Society*. London: George A. and Unwin Ltd..
- Clark, T., S. Lipset (1996). Are Social Classes Dying?. In: D. Lee, B. Turner (eds.), *Conflict about Class: Debating Inequality in Late Industrialism*. London – New York: Longman.
- Collins Dictionary of Sociology* (1995). Glasgow: HarperCollins Publishers.
- Crompton, R. (1994). *Class and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lee, D., B. Turner (eds) (1996). *Conflict about Class: Debating Inequality in Late Industrialism. Editorial Introduction*. London – New York: Longman.
- Милић, В. (1996). *Друштвена структура и покретљивост Југославије*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Pakulski, J., M. Waters (1996). *The Death of Class*. London: SAGE Publications.
- Русо, Ж. Ж. (1978). *Расправа о пореклу и основама неједнакости међу људима*. *Друштвени уговор*. Загреб: Школска књига.
- Saunders, P. (1992). *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Waters, M. (1996). Succession in the Stratification System. In: D. Lee, B. Turner (eds.), *Conflict about Class: Debating Inequality in Late Industrialism*. London – New York: Longman.

Srđan Šljukić

THE RESEARCH OF CLASS/STRATA STRUCTURE
AS A PART OF MAINSTREAM OF SOCIOLOGY

Summary

In this paper the author briefly reviews the sociological research of social inequalities; more precisely, he deals with the research of class/strata structure of society. It is not disputable neither that this research is part of the sociological *mainstream*, nor that is the area with numerous disputes. It is also worth noticing that the notion of class itself experienced serious challenges. All of this influenced the Yugoslav and Serbian sociology.

Key words: class, social inequalities, social stratum, sociology, sociological research.

Marica Šljukić
kmarica@neobee.net

UDK 37:005.95/.96
37:316.3, 005.32
Originalni naučni rad

RAZLIČITI PRISTUPI U SOCIOLOŠKIM PROUČAVANJIMA ULOGE OBRAZOVANJA U OBLIKOVANJU „LJUDSKIH RESURSA“ U SAVREMENIM DRUŠTVIMA

U okviru socioloških istraživanja uloge obrazovanja u savremenim društvima može se uočiti nekoliko specifičnih pristupa. Ti pristupi su oblikovani usled potrebe da se detaljnije istraže karakteristike prožimanja ekonomske, kulturne i političke dimenzije društva u okviru globalizacijskih procesa, kao i njihov uticaj na obrazovanje. Iako svaki pristup predstavlja osoben aspekt analize obrazovnog procesa, zajedničko im je isticanje značaja celoživotnog obrazovanja, koje se više ne shvata kao proces ograničen u vremenu i prostoru.

Ključne reči: sociološki pristup, obrazovanje, „ljudski resursi“, savremeno društvo, globalizacija.

Savremene transformacijske procese u sferi rada karakterišu sektorska pomeranja, promene u organizaciji rada, kao i promene u politici zapošljavanja. Od „ljudskih resursa“, tj. od ljudi koji se nalaze na tržištu rada zahteva se fleksibilnost, pokretljivost i posedovanje specifičnih kvalifikacijskih karakteristika koje se stiču u procesu obrazovanja, koji se u okviru ukupne transformacije, takođe, menja.

U tom kontekstu se u okviru opšteg sociološkog pristupa problemu uticaja obrazovanja na razvoj „ljudskih resursa“ uočava nekoliko specifičnih pristupa: 1) pristup sa stanovišta međuodnosa obrazovanja, globalizacije i nacionalne države, 2) pristup sa stanovišta međuodnosa obrazovanja, znanja i globalnog tržišta rada, 3) pristup sa stanovišta međuodnosa obrazovanja, društvenog i kulturnog kapitala i vertikalne strukture društva, 4) pristup sa stanovišta međuodnosa kulture i identiteta i 5) pristup sa stanovišta međuodnosa obrazovanja, organizacije rada i „ljudskih resursa“.

PRISTUP SA STANOVIŠTA MEĐUODNOSA OBRAZOVANJA, GLOBALIZACIJE I NACIONALNE DRŽAVE

Za razumevanje karakteristika pristupa sa stanovišta međuodnosa obrazovanja, globalizacije i nacionalne države značajno je ukazati na hiperglobalističko po-

ricanje značaja uloge nacionalne države u globalnoj ekonomiji. Prema shvatanjima hiperglobalista, nacionalne vlade su prestale da kontrolišu „svoje“ obrazovne sisteme pa se nacionalno obrazovanje preobražava u globalno, lišeno nacionalnih specifičnosti. Globalno tržište rada, prema mišljenju hiperglobalista, pred „ljudske resurse“ postavlja zahteve koji globalno važe, a koji se mogu ispuniti jedino u okviru jedinstvenog, globalnog obrazovanja.

Hiperglobalističko poricanje značaja nacionalne države podstaklo je sociološka istraživanja koja uglavnom osporavaju ili modifikuju navedeno shvatanje. Zapažanja Haralambosa i Holborna (Haralambos, Holborn 2002) o postepenom povlačenju države iz obrazovnog sistema ukazuju na mogućnost da su hiperglobalisti donekle u pravu. Međutim, rezultati drugih istraživanja pokazuju da to nije jednostavan i jednostran proces. Uprkos tome što uviđa da u savremenim društvima dolazi do transformacije procesa obrazovanja, Endi Grin (Green 2006) smatra da se ono ne pomera sasvim iz okvira nacionalnih država. Proces savremenog obrazovanja se promenio pod uticajem novih sredstava komunikacije (imejl, internet, video-konferencije) i teoretski, učenje više nije nužno ograničeno vremenom i prostorom, ali to ne znači, smatra Grin, da je lišeno državne kontrole. Na osnovu analize nacionalnih programa, on uočava da je obrazovanje u mnogim državama usmereno ka oblikovanju građana u skladu sa nacionalnim identitetom,¹ pri čemu posebno ističe značaj istorije u tom procesu.

Za razliku od Grina, koji analizira formalno obrazovanje, Kameron Mekarti i Greg Dimitriadis (McCarthy, Dimitriadis 2006) u svojim analizama ovog problema (koje se odnose, pre svega, na američko društvo) usmerili su pažnju na vaninstitucionalne (vanškolske) oblike obrazovanja. Ovi autori su primetili da u SAD ne dolazi do širenja globalnih vrednosti, nego, obrnuto, do jačanja nacionalnih vrednosti, koje se promovišu kroz filmsku industriju. Analizirajući sadržaj popularnih američkih filmova „nove generacije“,² Mekarti i Dimitriadis pronalaze u njima elemente „popularnog sećanja, istorije i nostalgije“. Popularne filmove smatraju oblikom neformalnog obrazovanja koji može uticati na protežiranje nacionalnih vrednosti.

Znatan uticaj medija na širenje i promociju novoliberalnih vrednosti kroz procese neformalnog obrazovanja zapazili su u svom istraživanju i Barnet i Kavana,³

¹ Grin navodi primer Japana, gde deca u školi čiste učionice, pripremaju obroke i kontrolišu jedni drugima ponašanje u cilju razvoja društvene kooperacije i individualne discipline, što se smatra centralnim nacionalnim vrednostima (Green 2006: 195). Te vrednosti su inkorporirane u organizacione kulture japanskih preduzeća, zahvaljujući čemu je ova država u kratkom razdoblju postala jedna od vodećih ekonomskih sila. Uticaj organizacione kulture japanskih preduzeća na kompanije razvijenog Zapada označava se u literaturi kao *japanizacija*.

² Njihovom analizom su obuhvaćeni sadržaji filmova *Ples sa vukovima*, *Grand Canyon*, *Forest Gamp*, *Armagedon*, *Spašavanje redova Rajana* i sl. (McCarthy, Dimitriadis 2006: 204).

³ V. opširnije u: Barnet, Ričard i Džon Kavana (2003). *Homogenizacija globalne kulture*. U: Džeri Mander, Edvard Goldsmit (prir.). *Globalizacija – argumenti protiv*. Beograd: Clio. 97–105.

dok su Robertson, Bonal i Dejl,⁴ kao i Rizvi i Lingard,⁵ potvrdili u svojim istraživanjima snažan uticaj takozvanih međunarodnih institucija na nacionalne obrazovne programe, a sve u svrhu širenja vrednosti novoliberalne ideologije.

PRISTUP SA STANOVIŠTA MEĐUODNOSA OBRAZOVANJA, ZNAJANJA I GLOBALNOG TRŽIŠTA RADA

Sagledavanje odnosa između obrazovanja, znanja i globalnog tržišta rada značajno je za razumevanje aktualnih i potencijalnih karakteristika, uloga i položaja „ljudskih resursa“ na „liberalnom“ tržištu. U okviru ovog pristupa, u izvesnoj meri, potvrđuju se Brejvermanova shvatanja o dekvilifikaciji rada.

Norton Grub i Marvin Lazerson (Grubb, Lazersonn 2006) naglašavaju da obrazovanje „ljudskih resursa“ u savremenim društvima treba shvatiti kao proces stručnog obučavanja, koji nije isti u svim društvima. Na osnovu komparativne analize uočili su tri modela stručnog obučavanja: anglo-američki, dualni (nemačko-danski) i skandinavski. Anglo-američki model karakteriše: ekstremno sužavanje svrhe školovanja; sasvim mala upotreba učenja zasnovanog na radu i mala participacija poslodavaca; nizak kvalitet i nizak status stručnog obrazovanja u kontrastu je sa visokim statusom profesionalnog obrazovanja; ekstremna diferenciranost tercijarnih institucija pojačava nejednakost; mnogo loše strukturisanih kvalifikacija; visoki nivoi nejednakosti, slabe države blagostanja i školovanje kao mehanizam prenošenja nejednakosti. Dualni sistem (nemačko-danski) tradicionalno počiva na mehanizmima šegrtovanja, visoko kvalitetnom stručnom obrazovanju, naporima da se suze varijacije među tercijarnim institucijama, umeren nivo nejednakosti podržavan od strane država blagostanja i mehanizama „utvrđivanja najamnina“. Skandinavski model podrazumeva školski sistem sa više jednakosti, „velikodušnije“ države blagostanja i mnogo niži nivo nejednakosti, ali sa još uvek niskokvalitetnim stručnim obrazovanjem sa sasvim malo šegrtovanja, sasvim malom participacijom poslodavaca i sa neodređenim kvalifikacijama.

Brejvermanovu tezu o dekvilifikaciji rada potvrđuju u svom istraživanju i Filip Braun i Hju Lauder (Brown, Lauder 2006), koji smatraju da obrazovanje koje oblikuje veći deo „ljudskih resursa“ u savremenim društvima stvara „znanje bez moći“. Ovi autori osporavaju dominantan stav da se povećavaju zahtevi za visokokvalifikovane radnike koji su praćeni navodno intenzivnim razvojem obrazovanja. Realnost je, navode Braun i Lauder, da je niskokvalifikovan i malo plaćen rad koncentrisan u društvima u razvoju, dok je u razvijenim društvima Zapada obrnuto.

⁴ V. opširnije u: Robertson, Susan L., Xavier Bonal, Roger Dale (2006). GATS and the Educational Service Industry: The Politics of Scale and Global Reteritorialization. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 228–246.

⁵ V. opširnije u: Rizvi, Fazal and Bob Lingard (2006). Globalization and Changing Nature of the OECD's Educational Work. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 247–260.

U svojim proučavanjima karakteristika savremenih društvenih transformacija Majkl Pjore i Džon Etkinson su primetili da se kapitalistička društva nalaze u eri postfordizma i da se veliki deo posla danas organizuje po načelima „fleksibilne specijalizacije“, što zahteva široko obrazovanje (znanje) radnika jer njihov rad u fleksibilnim kompanijama karakteriše sve veća raznovrsnost (prema Haralambos, Holborn 2002: 713–714). To stanovište osporavaju En Polert i Stiven Vud (prema Haralambos, Holborn 2002: 715–716). Polertova smatra da teorija fleksibilnosti zamagljuje protivrečne procese u organizaciji rada, dok Vud navodi da fleksibilnost za radnike, u izvesnom broju slučajeva, znači samo prelazak sa jednog polukvalifikovanog posla na drugi, uz minimalnu obuku. Navedene analize pokazuju da se u okviru zahteva (ekonomista)⁶ za fleksibilnost „ljudskih resursa“, koji se smatra osnovom za prilagođavanje promenama u savremenim transformacijama rada, ne mora uvek podrazumevati široko niti dodatno obrazovanje.

PRISTUP SA STANOVIŠTA MEĐUODNOSA OBRAZOVANJA, DRUŠTVENOG I KULTURNOG KAPITALA I VERTIKALNE STRUKTURE DRUŠTVA

U okviru pristupa sa stanovišta međuodnosa obrazovanja, društvenog i kulturnog kapitala i vertikalne strukture društva, polazi se od shvatanja da je obrazovanje jedan od osnovnih kanala vertikalne društvene pokretljivosti. Ta shvatanja su jednim delom zasnovana na iskustvu, a jednim delom su proizašla iz ideološkog uverenja da obrazovanje, tj. školovanje pruža svima jednake šanse u savremenim društvima.

Navedeno stanovište (mit o meritokratiji) pretrpelo je brojne kritike i pokušavalo se osporiti nizom empirijskih istraživanja. Američki ekonomisti i sociolozi Bouls i Gintis, nasuprot navedenom funkcionalističkom stavu, smatraju da je glavna uloga obrazovanja u kapitalističkom društvu reprodukcija radne snage. Obrazovanje je, prema njihovom mišljenju, podređeno potrebama onih koji kontrolišu proces rada (prema Haralambos, Holborn 2002: 787).

Novija sociološka istraživanja odnosa obrazovanja i društvene strukture ovaj problem razmatraju u okviru koncepta društvenog kapitala. Takvo je istraživanje Erin Meknamara-Horvat i saradnika (McNamara-Horvat, Weininger, Lareau 2006), koje polazi od koncepta društvenog kapitala Džejmsa Kolmana, Pjera Burdijea i Roberta Patnama. Ovo istraživanje je pokazalo da društveni kapital roditelja (u vidu razgranate mreže kontakata) ima značajan uticaj na obrazovanje deteta, kao i na njegov kasniji položaj u vertikalnoj strukturi društva. Meknamara-Horvat i saradnici su primetili da je upotreba društvenog kapitala najkarakterističnija za srednju klasu i da društveni kapital koji je rasprostranjen u okviru te klase karakteriše homogenost. „Mreže“

⁶ V., na primer, rad Danice Drakulić i Drage Pupavca *Fleksibilizacija tržišta rada kao zahtev globalizacije* (globalizacija.com).

roditelja koji pripadaju srednjoj klasi obuhvataju kontakte sa pripadnicima različitih profesija u okviru njihove klase. To bi u kontekstu Patnamove analize moglo da se shvati kao oblik povezujućeg (*bonding*) društvenog kapitala, a u Burdijeovim radovima se to prepoznaje kao horizontalni društveni kapital.

Sa druge strane, deca siromašnih roditelja i radnika „prinudena“ su da se u procesu školovanja, i kasnije u procesu potrage za poslom, oslone na svoje individualne napore, delom zbog toga što njihovi roditelji nemaju razvijene „mreže“, a delom zbog toga što upravo to od njih i očekuju. Istraživanje koje su u Engleskoj organizovali Stiven Bol, Ričard Bouv i Šeron Gevirc pokazalo je da roditelji iz radničke klase nisu ništa manje zainteresovani za obrazovanje svoje dece od roditelja iz srednje klase. Međutim, oni obično nemaju kulturni kapital i materijalne prednosti zahvaljujući kojima mnogi roditelji iz srednje klase mogu uticati na to koju će školu pohađati njihova deca (prema Haralambos, Holborn 2002: 839).

Na različita postignuća u obrazovanju (školovanju), a potom i na različita postignuća u sferi rada utiče i kulturni kapital. Pjer Burdije je ponudio novo kulturalno objašnjenje postignuća i uloge obrazovanja u društvu. Za razliku od teorije o kulturnoj depriviranosti on govori o teoriji kulturnog kapitala odnosno ne polazi od pretpostavke da je kultura viših društvenih klasa u bilo kom pogledu superiornija od radničke kulture, nego dokazuje da je za neuspeh radničke klase kriv obrazovni sistem, a ne njihova specifična (pot)kultura. Kulturna reprodukcija, koja je bitna uloga obrazovnih sistema, podrazumeva reprodukciju kulture „vladajućih klasa“, koje imaju moć da nameću „značenja kao legitimna“. Shvatanje „vladajuće klase“ o sopstvenoj kulturi kao superiornoj, prema Burdijeu je sasvim „proizvoljno“, jer ne postoji objektivni način da se to dokaže. O dominantnoj kulturi Burdije govori kao o kulturnom kapitalu zbog toga što se ona, pomoću obrazovnog sistema, može konvertovati (prevesti) u bogatstvo i moć odnosno u ekonomski i društveni kapital. Kulturni kapital je nejednako raspoređen u vertikalnoj strukturi društva i to predstavlja glavni razlog razlika u obrazovanim postignućima pripadnika različitih klasa. Učenici koji potiču iz viših klasa, prema Burdijeu, imaju ugrađenu prednost jer su od početka socijalizovani u dominantnu kulturu (Bourdieu 1986; Haralambos, Holborn 2002: 836–838).

Burdijeovo shvatanje socijalizacije u kulturu u vezi je sa posebnim pojmom koji uvodi u analizu kulture (kulturnog kapitala) – pojmom *habitusa* (Burdije 1999). Habitus se odnosi na način življenja, vrednosti, sklonosti i očekivanja pojedinih društvenih grupa, a razvija se kroz iskustvo. Pojedinci uče šta mogu da očekuju od života, kolika je verovatnoća da će u nečemu uspeti, kako će drugi reagovati na njihovo ponašanje i slično. S obzirom na to da različite društvene grupe imaju različita iskustva i izgleda u životu, habitusi pojedinih društvenih grupa su različiti.

Na tragu Burdijeovih shvatanja, a u okviru komparativne analize rezultata istraživanja organizovanih u Engleskoj, SAD i na Novom Zelandu, Majkl Epl primećuje konverziju ekonomskog i društvenog kapitala u kulturni (Apple 2006). Kada se kapital koji imaju deca uticajnih roditelja (društveni kapital) kombinuje sa materi-

jalnim resursima, dolazi do uspješne konverzije ekonomskog i društvenog kapitala u kulturni. Taj kulturni kapital, u bilo kom da je obliku, kasnije se u procesu (formalnog ili neformalnog) rada ponovo može konvertovati u ekonomski kapital.

Pomenuta shvatanja i istraživački nalazi u velikoj meri osporavaju tvrdnje da u procesu obrazovanja svi imaju jednake šanse. Društveni, kulturni i ekonomski kapital su se pokazali kao značajni faktori koji utiču na proces obrazovanja, ali i na (de)privilegovan položaj na tržištu rada.

PRISTUP SA STANOVIŠTA MEĐUODNOSA KULTURE I IDENTITETA

Kada je reč o karakteristikama savremenog obrazovanja posmatranog u okviru relacije globalno – nacionalno (lokalno) – individualno, istraživači ovog problema uglavnom su saglasni u tome da je proces globalizacije uticao na „uniformisanje“ obrazovnih sistema. To se obično objašnjava posledicom otvorenog globalnog tržišta koje čeka „ljudske resurse“, kojima „uniformisano“ obrazovanje (znanje) može olakšati uključivanje u proces rada. Moderno obrazovanje, prema zapažanjima Helene Norberg-Hodž, obučava decu širom sveta za centralizovanu globalnu privredu. U svakoj sredini se predaje u osnovi isti školski program, bez obzira na to kakva je kulturna tradicija ili kakvi su lokalni resursi (Norberg-Hodž 2003: 403).

Nije mali broj onih koji smatraju da na promene u obrazovanju najviše, direktno ili indirektno (preko sadržaja masovne kulture), utiču SAD i ostale razvijene države Zapada.⁷ Problem usložnjavaju mediji (televizija, film, internet), posredstvom kojih se prenose različite vrednosti (masovne, potrošačke kulture) koje, takođe, utiču na oblikovanje pojedinaca, potencijalnih „ljudskih resursa“. Džejn Kenvej i Elizabet Bulen smatraju da je posebno štetan uticaj potrošačke kulture i tragaju za načinom na koji sa potrošačka kultura može iskoristiti kao resurs za formiranje vlastitog identiteta. Autorke su svesne da se u nastojanju da se potrošačka kultura iskoristi kao resurs dešava i obrnut proces: ljudi se iskorišćavaju od strane i za potrebe potrošačke kulture (Kenway, Bullen 2006).

Ovaj nas problem dovodi do pitanja o uticaju obrazovanja na emancipaciju. Prema rečima Dragana Kokovića, potpuno utapanje obrazovanja u društveni sistem dovodi u pitanje njegovu emancipatorsku ulogu i često kod nekih nailazi na otpor i zbunjenost. To je zbog toga što „sistem najčešće podupire samo one vidove obrazovanja koji najviše služe njegovim potrebama i koji najmanje stavljaju pod znak pitanja njegovu orijentaciju i ciljeve“ (Koković 1994: 443). Emancipativna funkcija obrazovanja bi bila moguća, prema Kokoviću, u sledećim uslovima: autonomna kontrola vlastitih budžeta od strane obrazovnih ustanova i funkcionisanje univerziteta suprotno pravilima industrijskog sistema organizovanja rada.

⁷ V. opširnije tekst: Barlou, M., H. Robertson (2003). Homogenizacija školstva. U: Džeri Mander, Edvard Goldsmit (priř.). *Globalizacija – argumenti protiv*. Beograd: Clío.81–96.

Individualizam je, u okviru globalizacijskih transformacija, teško postići u okviru obrazovanja, mada ne i nemoguće. Prema rečima Uriha Beka i Elizabet Bek-Gernšajm, individualizacija se u savremenom društvu ostvaruje na tržištu rada.⁸

PRISTUP SA STANOVIŠTA MEĐUODNOSA OBRAZOVANJA ORGANIZACIJE RADA I „LJUDSKIH RESURSA“

Istraživanju uticaja obrazovanja na razvoj „ljudskih resursa“ može se pristupiti i razmatranjem ovog odnosa u okviru organizacije rada. U ovom delu rada biće ukazano na elemente tog odnosa na koje je potrebno obratiti pažnju prilikom eventualnog istraživanja. Proces obrazovanja se ne odvija samo u specijalizovanim ustanovama formalnog obrazovanja (školama), nego i izvan njih. Ovaj proces ne bi trebalo shvatiti samo kao pripremu za rad pre uključivanja u radne procesa, nego i kao proces koji se odvija i u toku rada i koji kao takav može imati formalnu i neformalnu dimenziju. Usled globalne transformacije sfere rada koja se odrazila i na organizacije rada neprestano se pred „ljudske resurse“, angažovane u organizaciji i one koji (još) nisu angažovani, postavljaju novi zahtevi za dodatnu obrazovnu aktivnost. Nekada je to samo dodatna obuka, a nekada su obrazovni zahtevi znatno kompleksniji.

U okviru svake organizacije rada koja želi da napreduje i da se što bolje pozicionira na tržištu formiraju se mehanizmi za razvoj „ljudskih resursa“. Razvoj „ljudskih resursa“ odvija se kao razvijanje strukture znanja, kao razvijanje sistema motivacije i kao razvijanje sistema uloga i timova.⁹ Elementi razvoja „ljudskih resursa“, kao sadržaji za koje se organizacija može strateški opredeljavati i koji se mogu planirati, jesu: učenje, obrazovanje, lični razvoj i obučavanje ili trening (Čukić 2004: 104).

Autori koji analiziraju metode „učenja uz rad“ primećuju u organizacijama rada dve grupe metoda – jednu za obučavanje rukovodilaca (menadžera), a drugu za obučavanje radnika (izvršilaca). Razlikovanje ove dve grupe metoda nije samo formalne prirode nego i u tome što se u prvom slučaju razvija umešnost u organizacijskom odlučivanju, a u drugom slučaju reč je, uglavnom, o sticanju znanja i veština za rad sa materijalima, alatima i informacijama.¹⁰ Kao poseban oblik učenja u organizaciji rada primećuje se potreba za učenjem vrednosti organizacione kulture u cilju što bolje organizacijske socijalizacije „ljudskih resursa“.

⁸ V. opširnije u: Beck, Ulrich and Elizabeth Beck-Gernsheim (2006). *Beyond Status and Class?*. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 143–151.

⁹ Branislav Čukić govori o tri procesa optimizovanja „ljudskih resursa“: 1) restrukturiranje „ljudskih resursa“ u okviru opšteg restrukturiranja preduzeća i u širim okvirima tranzicije, 2) upravljanje ljudskim resursima u sklopu redovnih aktivnosti menadžmenta radi održavanja i podizanja nivoa organizacione efikasnosti i 3) razvoj ljudskih resursa kao ulaganje u sistemsku perspektivu, tj. u buduće kvalitete i vrednosti „ljudskih resursa“ organizacije (Čukić 2004: 103).

¹⁰ O tome opširnije v.: Čukić 2004.

Nisu, međutim, sve organizacije spremne da ulažu u „ljudske resurse“ kako bi se doprinelo njihovom razvoju. Lejn Kenvorti (Kenvorti 2004) zapaža da investiranje u radnike ne mora uvek da se isplati. Može se dogoditi da preduzeće uloži određena sredstva i vreme u obučavanje zaposlenih, koje kasnije može da „ukrade“ drugo preduzeće (na primer, tako što će ih ponudom veće plate ubediti da napuste preduzeće koje ih je obučavalo) i da na taj način uživa koristi od bolje obučanih službenika, a da za to nije imalo nikakvog troška. Kada bi, smatra Kenvorti, sve kompanije delovale racionalno i do obučanih ljudi dolazile „krađom“, nijedno preduzeće ne bi imalo visoko obučenu radnu snagu. Racionalno, tržišno ponašanje menadžmenta različitih organizacija rada ne mora, dakle, da znači samo ulaganje u razvoj „ljudskih resursa“, nego i privlačenje (nizom spoljašnjih podsticaja) već formiranih, adekvatnih radnika.

OBRAZOVANJE, „LJUDSKI RESURSI“ I GLOBALNA EKONOMSKA KRIZA (Umesto zaključka)

Aktuelna globalna ekonomska kriza, koja je u različitom intenzitetu zahvatila ceo svet, preti da uruši temelje novoliberalne ideologije „slobodnog“, otvorenog tržišta, što se uočava u zahtevu za državnim intervencionizmom i protekcijom sve većeg broja najvećih kompanija iz razvijenih društava. To najsnažnije obara hiperglobalističko uverenje o nemoći i beznačajnosti nacionalnih država u globalnoj ekonomiji. Osim ove posledice, aktuelna kriza je sasvim uzdrmala nestabilno svetsko tržište rada, pa je glavni cilj većine onih koji spadaju u „ljudske resurse“ postala potreba da se dođe do bilo kakvog posla. Aktuelni porast nezaposlenosti u razvijenim zapadnim društvima pokazuje da je reč o (stihijnom) procesu koji nema mnog dodirnih tačaka sa Rifkinovom tezom o „kraju rada“. Ne radi se, dakle, o nezaposlenosti koja je uzrokovana uvođenjem novih tehnologija u procese rada niti je ta nezaposlenost posledica novih sektorskih pomeranja. Nepovoljan aktuelni položaj „ljudskih resursa“ na globalnom tržištu rada, nastao je kao posledica protivrečnosti (nestabilne) globalne ekonomije. Pesimističke prognoze ukazuju na to da će se situacija na globalnom tržištu još više pogoršati u vremenu koje sledi, pa se može postaviti pitanje: kakva je u tim okolnostima uloga i funkcija obrazovanja i da li, uopšte, obrazovanje može imati neki uticaj na bolju poziciju na tržištu rada? Obrazovne kvalifikacije kao osnova „ljudskih resursa“ nesumnjivo će i u budućnosti biti značajne, međutim, pretpostavka je da će značajniju ulogu u procesu uključivanja ljudi u proces rada, u kontekstu aktuelne krize, imati društveni kapital u onim oblicima o kojima govore Burdije, Kolman, Patnam, Lin i Fukujama. Ograničena mogućnost uključivanja u proces rada u okviru legitimnih, institucionalizovanih kanala otvara mogućnost upotrebe alternativnih načina. Najefikasnije je, u tom smislu, korišćenje mreža društvenih veza i kontakata. U tom nastojanju od koristi mogu da budu i hijerarhijski i horizontalni oblici društvenog kapitala, na koje ukazuje Burdije, kao i premošćujući (*bridging*) i povezujući (*bonding*) društveni kapital, koje analizira Patnam. Patnam

posebno naglašava da je suština stvaranja mreže veza, pre svega, u službi ličnih interesa pojedinaca da, između ostalog, nađu posao. U tom smislu on konstatuje da „većina nas dobije posao na temelju toga koga poznajemo, a ne zbog onoga koliko znamo – to jest, radi se o našem društvenom kapitalu, a ne o humanom kapitalu“ (Patnam 2008: 22). U kontekstu aktuelne krize društveni kapital bi mogao da se ispolji u svim svojim „negativnim“ aspektima, što ga, ipak, prema mišljenju Fukujame ne diskvalifikuje kao oblik kapitala.

LITERATURA

- Apple, Michael W. (2006). Producing Inequalities: Neo-Liberalism, Neo-Conservatism and the Politics of Educational Reform. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 468–489.
- Bourdieu, Pierre (1986). The forms of Capital. In: John Richardson (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Brown, Philip and Hugh Lauder (2006). Globalization, Knowledge and the Myth of the Magnet Economy. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 317–340.
- Burdije, Pjer (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čukić, Branislav (2004). *Integrativni menadžment ljudskih resursa*. Kruševac: Fakultet za industrijski menadžment, ICIM plus – Izdavački centar za industrijski menadžment plus.
- Green, Andy (2006). Education, Globalization, and the Nation State. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A.H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 192 – 197.
- Grubb, W. Norton and Marvin Lazerson (2006). The Globalization of Rhetoric and Practice: The Education Gospel and Vocationalism. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (ed.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 295–307.
- Haralambos, Michael i Martin Holborn (2002). *Sociologija – teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.
- Kenvorti, Lejn (2004). Društveni kapital, kooperacija i društveno delovanje. U: Bob Edvards, Majkl Foli, Mario Dajani (prir.). *Posle Tokvila*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. 171–184.
- Kenway, Jane and Elizabeth Bullen (2006). Pedagogies that Bite / Byte Back. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 524–536.

- Koković, Dragan (1994). *Sociologija obrazovanja*. Novi Sad: Matica srpska.
- McCarthy, Cameron and Greg Dimitriadis (2006). Governmentality and the Sociology of Education: Media, Educational Policy, and the Politics of Resentment. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 198–211.
- McNamara-Horvat, Erin, Elliot B. Weininger and Annette Lareau (2006). From Social Ties to Social Capital: Class Differences in the Relation Between Schools and Parent Networks. In: Hugh Lauder, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough, A. H. Halsey (eds.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. 454–467.
- Norberg-Hodž, Helena (2003). Promena pravca – od globalne zavisnosti ka lokalnoj međuzavisnosti. U: Džeri Mander, Edvard Goldsmit (prir.). *Globalizacija – argumenti protiv*. Beograd: Clio. 385–404.
- Patnam, Robert D. (2008). *Kuglati sam*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Marica Šljukić

DIFFERENT APPROACHES IN SOCIOLOGICAL RESEARCH OF THE ROLE OF EDUCATION IN FORMING OF “HUMAN RESOURCES“ IN CONTEMPORARY SOCIETIES

Summary

Inside of the sociological research of the role of education in contemporary societies several specific approaches can be observed. These approaches have been formed as a consequence of the need of detailed research of characteristics of economical, cultural and political dimensions of a society inside the processes of globalization, as well as their influence upon education. Although each approach represents a specific aspect of the analysis of educational process, they all insist on life-long learning, which becomes a process that is not limited neither in time, nor in space.

Key words: contemporary society, education, globalization, “human resources“, sociological approach.

Dubravka Valić Nedeljković
dnvalic@gmail.com

UDK 343.85:070
Originalni naučni rad

SLIKA KORUPCIJE U DVA VODEĆA POLITIČKA MAGAZINA U SRBIJI

U posmatranom periodu u 2009. godini u dva najuglednija njuz-magazina u Srbiji – *NIN* i *Vreme* – pišući o korupciji, autori i autorke nisu sledili stroge forme novinarskog žanra (članka, komentara i intervjua). Tekstovi su markirani izraženim ličnim stilom. Nije se ozbiljnije javila medijska inicijativa i novinarsko istraživanje koruptivnih pojava u društvu. Uočeno je pet sekvenci koje čine diskurs novinskog teksta, ali analiza korpusa nije ukazala na prototipične strategije u formiranju novinarskog teksta.

Ključne reči: njuz-magazin, korupcija, diskursne strategije, kritička analiza diskursa, tekst, komentar, intervju.

UVOD

Ključne reči za ovo istraživanje, koje valja na samom početku definisati, jesu „politički magazini”, „korupcija” i „slika” kako bi se odmah utvrdili i konteksti u okviru kojih će se analizirati diskurs novinskog teksta unutar teorijskog okvira kritičke analize diskursa.

Magazin se u *Leksikonu novinarstva* definiše kao „časopis koji se obraća širokoj čitalačkoj publici, a ne određenoj grupi ili sloju čitalaca” (Srđić 1979: 150). Dušan Đurić se u *Novinarskoj enciklopediji* ozbiljno bavi razmatranjem magazina počevši od različitih značenja same reči, preko istorijskog pregleda nastanka ove vrste novinarskih publikacija, pa do uređivačkog koncepta ističući da „objavljuje raznovrsne materijale, mnoge znatno detaljnije nego u dnevnim i nedeljnim listovima, a i spoljni izgled im je drugačiji: manji format, veći obim povezan središnjim spajalicama, posebne korice na finoj hartiji u više boja posebnog prepoznatljivog grafičkog izgleda (Đurić 1997: 393–394). Kao posebnu podgrupu (Đurić 1997: 393) navodi *njuz-magazin*, koji je časopis informativno-političkog karaktera. Savremenije definicije novinarskih žanrova prave razliku između časopisa kao izdanja čiji je sadržaj, pre svega, naučno-stručni i predstavlja specijalizovanu publikaciju i nedeljnika, magazina i mesečnika, koji neguju novinarske žanrove čiji su autori žurnalisti i pri-

padaju sektoru štampe. Ipak, uz datu ogradu Đurićeva definicija se može uzeti kao dobra osnova za razumevanje tipa štampe kojoj pripada *njuz-magazin*.

Korupcija je u *Velikom rečniku stranih reči i izraza* definisana kao „1. potkupljivanje, podmićivanje, potplaćivanje, moralna iskvarenost. 2. kvarenje, truljenje, raspadanje” (Klajn, Šipka 2006). Vujaklija u *Leksikonu stranih reči i izraza*, uz navedeno, dodaje još i „izopačenost, razvrat, ukvarivanje, krivotvorenje (spisa, mere, tega isl.)”.

Mnogo upotrebljivija definicija za analizu medijskog diskursa pisanja o korupciji u *njuz-magazinima* jeste ona navedena u *Nacionalnoj strategiji za borbu protiv korupcije Srbije*, dokumentu u kojem se ova pojava objašnjava kao „odnos koji se zasniva zloupotrebom ovlašćenja u javnom ili privatnom sektoru u cilju sticanja lične koristi ili koristi za drugoga” (2006: 170). Zoran Lutovac ističe da je to „opaka društvena bolest, koja nagriza vitalne funkcije države i društva. Korupcija onemogućava izgradnju jakih demokratskih institucija i stabilne pravne države, ona podriiva socijalnu stabilnost i sprečava uspešniji privredni razvoj” (Lutovac 2006: 7). Prema politologu Jovanu Komšiću, korupcija je „krađa materijalnih i moralnih vrednosti jedne zajednice. To je krađa javnih resursa, ugrožavanje javnih resursa, jednakopravnosti, zakonitosti, vladavine prava, a ne ljudi. Korupcija je dokaz da vladaju ljudi – njihovi porivi, pohlepa, interesi. Ukoliko društvo ne uspe da nađe načina i instrumente da se izbori protiv korupcije kao velike epidemije nedozrelih država, pseudodržava, poludržava, mi ćemo i dalje ostati u fazi kandidata za državu i modernu naciju” (Valić Nedeljković 2010: 11).

Slika se u ovom tekstu upotrebljava u značenju medijskog konstrukta realnosti.

METOD, KORPUS, KONTEKSTI

Predmet analize medijskog diskursa, koja se koristi kao **metod** u ovom istraživanju, jeste upravo dekonstrukcija te *slike* kako u govornom (audio-vizuelni mediji) tako i u pisanom tekstu (štampani mediji). Van Dijk tvrdi da „pisani tekstovi imaju u suštini kreatora i recipijenta. Tekstovi poput pisanih izveštaja za medije, zakoni, udžbenici, pisma su *objekti*, ili produkti verbalnog-govornog čina ... može (se) govoriti o 'pisanoj interakciji' s tim što su autori i čitaoci u interakciji koja nije licem u lice i mnogo je pasivnija. Mnogo je dakle sličnosti između govornog i pisanog teksta, tako se oba ova modaliteta mogu smatrati diskursom i analizirati” (Van Dijk 1989: 3). Rukovodeći se ovim za dekonstrukciju medijskih poruka u vodećim *njuz-magazinima* u Srbiji, odabrali smo analizu diskursa štampanog medijskog teksta kao osnovnu metodu.

Polazeći od navedenog stanovišta, za ovu priliku je odabrana, pre svega, kvalitativna analiza 28 članaka o korupciji objavljenih u dva ugledna *njuz-magazina* – *Vreme* i *NIN* – u toku 2009. godine sa elementima kvantitativnih pokazatelja.

Ukupan broj tekstova objavljenih ovim novinama u toku te godine jeste 1662, od toga tekstovi o korupciji čine 1,69%. Ovako nizak postotak ukazuje na to da se korupcija u 2009. nije smatrala relevantnom temom ni u vodećim njuz-magazinima u Srbiji odnosno društvenim problemom čiji značaj za medije prelazi prag informativnosti i dobija karakter teme važne za razmatranje.

Valja istaći da **korpus** obuhvata sve objavljene članake o korupciji u ovim njuz-magazinima u 2009. godini preuzete iz njihovih internetskih izdanja. Pri tome akcenat je stavljen na kvalitativnu kritičku analizu medijskog diskursa, a kvantitativna analiza je poslužila samo kao potpora u dekonstrukciji medijske slike o jednoj od najaktuelnijih tema iz unutrašnje politike u današnjoj Srbiji.

Jedinica analize je novinski tekst – od nadnaslova do potpisa autora uključujući i okvire, fotografije, crteže i grafiku, dakle, svu opremu koja pripada pisanom tekstu.

Konteksti koji su uključeni u kritičku analizu diskursa, a koji znatno utiču na dekonstrukciju realnosti koju mediji stvaraju za auditorijum upravo pod uticajem tih konteksta u okviru kojih se medijska poruka realizuje, jesu: društveno-politički, kulturni i medijski odnosno kontekst novinarskog žanra.

Društveno-politički kontekst

Ovaj kontekst 2009. godine, kada je o korupciji reč, obeležen je usvajanjem Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije krajem 2008. godine. Organi Agencije su Odbor i direktor. Članove Odbora izabrala je Skupština Srbije 18. marta 2009. godine, čime je otvoren proces ozbiljnijeg razmatranja korupcije u Srbiji. Ubrzo su otvorene afere u zdravstvu (mito za lekare), obrazovanju (afera *indeks*) i politici (afera *kofer*, javne nabavke i izveštaj državnog revizora o namenskom trošenju sredstava u ministarstvima).

Kulturni kontekst

Građani Srbije korupciju ne vide uvek kao pretnju ukupnom funkcionisanju društva. Razdvaja se sitna korupcija – „darivanje, poklanjanje” kao zahvalnost za učinjenu uslugu, od ozbiljne korupcije koja podrazumeva davanje mita da bi se obavio posao. Istraživanje koje su 2000. sproveli mr Srećko Mihailović, sociolog (rukovodilac tima), dr Mirjana Vasović, psiholog, i dr Stjepan Gredelj, sociolog, u 60 opština u Srbiji pokazalo je sledeće: „u jednom pitanju koje se odnosi na razumevanje korupcije i podmićivanja uopšte, 30 odsto građana prihvata relativno neutralne karakteristike korupcije: ’to je obična trgovina: ja tebi pare, ti meni uslugu (8 %), ’nešto što moramo da damo kada smo u nevolji’ (11 %), ’davanje para za nešto što nam inače pripada’ (11 %); na drugoj je strani razumevanje korupcije kao nečega što je eksplicitno moralno neprihvatljivo (67 %) – ’zloupotreba službenog položaja’ (22 %), ’otimačina para poštenim ljudima’ (18 %), ’lako, ali nezakonito dolaženje do novca’ (14 %), ’nešto ružno i nepošteno’

(13%)". Ovo je naveo Srećko Mihajlović u intervjuu za *Vreme*,¹ magazin koji je inače u korpusu ovog istraživanja. Slične podatke daje i istraživanje grupe autora: „Sa stavom da je davanje mita opravdano 'Ako je to jedini način da čovek ostvari svoj interes' složilo se dve petine (40%) ispitanika, polovina se usprotivila (51%), a 9% se nije moglo opredeliti; sa stavom da je davanje mita opravdano 'Ako je to jedini način da čovek ostvari interes svoje porodice' složilo se tri petine (58%), trećina se usprotivila (33%), dok se ponovo 9% nije opredelilo. U oba slučaja se navodna 'neopredeljenost' može više pribrojati slaganju nego neslaganju sa stavom. Znači na mikro-nivou korupcija se smatra 'korisnom' (funkcionalnom) za pojedinca" (Gredelj, Gavrilović, Šolić 2005: 29). Rouz-Ejkerman ističe: „Definicija mita i poklona je stvar kulture, ali 'kultura' je dinamična i stalno u procesu promene. Ako je ponašanje koje neki posmatrači opisuju kao 'korumpirano', bez obzir na to opšteprihvaćeno u nekoj zemlji, ono prosto treba da bude legalizovano i javno. Ako, međutim, ove prakse nameću skrivene ili indirektno troškove populacije, analitičari treba da razjasne i dokumentuju ove troškove. Definicije prihvatljivog ponašanja se mogu promeniti jednom kada ljudi budu informisani o troškovima tolerisanja potplaćivanja političara ili javnih službenik" (Rouz-Ejkerman 2007: 120-121). U Srbiji je mićenje postalo običaj toliko da je sitno plaćanje usluga postalo deo sfere socijalno gotovo prihvatljivog ponašanja i definiše se često kao darivanje iz zahvalnosti, a ne kao mito i korupcija. Mediji, sledeći ovaj društveno prihvatljivi obrazac, ne posvećuju ovoj praksi gotovo nikakvu pažnju, dakle, nemaju potrebu da podstaknu javnost na reagovanje, što im je inače jedan od osnovnih zadataka. Kulturni kontekst ogleda se i u narodnim poslovicama koje upotrebljava jedno društvo kao opšteprihvaćene stavove. Vrlo često se poslovicom „Para vrti gde burgija neće" pravda davanje mita kao načina da se ostvare određene namere odnosno zadovolje potrebe.

Kontekst medija i žanra

NIN je ozbiljan nedeljni njuz-magazin koji ima dugu tradiciju – izlazi od 26.1.1935. Posle 25 brojeva zabranjen je iste godine u septembru. Ponovo izlazi od 7. 1. 1951. godine. Bio je deo novinske kuće *Politika* do 1. oktobra 1993. kada se izdvojio i registrovan je kao samostalno društveno preduzeće „Društvo za novinsko-izdavačku delatnost NIN DOO". To se smatra prekretnicom u uređivačkoj politici koja se izlaskom iz kuće *Politika* odvojila od tada preovlađujućih državocentričnih nacionalno profilisanih dnevnih novina koje su ga osnovale (Marović 2002: 306). U martu 2009. *NIN* kupuje kompanija Ringier² i od tada je, kako se navodi, tiraž povećan za 25%.

Vreme je 1990. godine osnovala grupa novinara koja je nezadovoljna novom uređivačkom politikom napustila *NIN*, neki novinari *Borbe* i grupa građana. Tokom

¹ http://www.vreme.com/arhiva_html/484/11.html

² Ringier, koji deluje u deset zemalja Evrope i Azije, u Srbiji je vlasnik još i *Blica*, najtiražnijeg dnevnog lista u Srbiji, zatim novina *Alo*, besplatnih dnevnih novina *24 sata*, nedeljnika *Puls* i *Blic žena* i mesečnika *Blic žena – kuhinja*. Ova švajcarska kompanija izdaje, proizvodi, servisira i vodi više od 120 novina i časopisa, oko 20 televizijskih programa, 50 internet portala i 12 štamparija.

sukoba na teritoriji Jugoslavije bio je jedan od retkih kritički orijentisanih medija koji je kao takav često citiran u inostranstvu. Ovaj njuz-magazin je u privatnom vlasništvu, a znatan deo imaju članovi redakcije te je tako institucionalizovana nezavisnost novinara u odnosu na većinske vlasnike. *Vreme* je poznato po istraživačkom novinarstvu i temama koje otvaraju najkontroverznija pitanja društva u tranziciji.

U posmatranom korpusu tema *korupcija* bila je najprisutnija u *člancima* (13), *komentarima* (6) i *intervjuima* (5). Ovi novinarski žanrovi su tipični za analitičko razmatranje tema u njuz-magazinima.

Diskursne osobenosti članka i komentara u postojećoj literaturi o novinarskim žanrovima gotovo u potpunosti izostaju kao predmet istraživanja. S obzirom na to da je reč o analitičkim žanrovima, složene unutrašnje strukture, važno je uočiti koliko se u pisanju članaka i komentara primenjuju određeni stilistički modeli: model obrnute piramide, model peščanog sata, model dijamanta (Poter 2006: 26–27) odnosno tipovi senkvencijalizacije teksta sa fokusom na preotvaranje, otvaranje, prezatvaranje, epizodiranje i zatvaranje (Schegloff 1968: 1075–1095) i naravno individualne diskursne strategije samih autora članaka i komentara.

U najkraćem, *obrnuta piramida*, poznata formula za pisanje vesti, koristi se i kod drugih novinarskih žanrova, pa tako i članka i komentara. Model podrazumeva strukturu teksta u kojem su činjenice poredane na osnovu opadajućeg značaja informacija, dakle, tako da se na početku navodi sve što je bitno da bi poruka koja informiše o događaju ili pojavi bila u potpunosti dekodirana u najznačajnijim elementima. Potom se u nastavku teksta, nakon prvog pasusa, navode sve manje značajni, ali korisni podaci. Primenjuje se kada je važno da tekst bude kratak i efektan. Ova forma je pogodna jer urednicima omogućuje da skrate tekst bez većih korekcija i dovođenja u pitanje razumevanja suštine, odstranjujući samo pasuse koji su na samom kraju.

Model *peščanog sata* počinje najvažnijim informacijama kao kod obrnute piramide. Nakon nekoliko pasusa prelazi u naraciju, i to obično hronološkim redom. Naracija može da ima u fokusu i ličnu priču koja se proširuje, zatim se tekst završava uopštavanjem.

Model *dijamanta* obično počinje anegdotski, uvodeći u izveštaj aktera čije iskustvo ilustruje o čemu je suština predmeta članka i komentara. Ova mala priča na početku se širi i ukazuje na to da je prototipična za određenu pojavu ili osobe odnosno aktuelni događaj. Na kraju se novinar opet vraća pojedincu.

Novinari se služe ovom strukturom kada koriste jezički model *oraha* (nut graph) objašnjavajući suštinu stvari. Orah znači tvrdi centar priče. To je u suštini objašnjenje zašto je to značajan događaj o kojem se piše odnosno zašto bi auditorijum morao da sasluša o čemu se tu radi.

Središte teksta bi trebalo da zadrži auditorijum i da sačuva pažnju čitalaca.

U suštini važno je da se motiviše auditorijum da pročita tekst do kraja kako bi saznao šta se dogodilo i da li događaj/pojava ima rasplet kakav se očekuje ili nešto sasvim novo i iznenađujuće.

Zatvaranje teksta trebalo bi, kako je već napomenuto, da sumira rečeno i da ukoliko je to moguće, otvori prostor za novi tekst o nagoveštenom događaju/pojavi.

Ukoliko se autor/novinar odluči da citatom završi tekst, tada je uobičajena praksa prvo uvesti citat pa tek onda navesti tekst.

Prve i poslednje reči u izveštaju jesu one koje medijski auditorijum treba da zapamti, stoga moraju biti upečatljive i intrigirajuće.

Medijskim intervjuom se, takođe, retko bave autori sa stanovišta konverzacione teorije u smislu razumevanja medijske konstrukcije realnosti u interakciji novinara i intervjuisane osobe.³ Stoga je istraživački potpuno opravdan interes za analizu novinskog intervjua sa akterima društvene prakse relevantnim za izrazito važnu temu za zajednicu – korupciju, o kojoj svi zainteresovani podjednako ne žele javno da govore.

Zadatak istraživača je da se uoči kako individualni novinari koriste tipične strategije u kreiranju analitičkog medijskog teksta i utvrde pojedinačne specifičnosti u kreiranju specifičnog medijskog diskursa.

ANALIZA

Diskursne karakteristike članka i komentara

U korpusu koji čine 28 tekstova o korupciji objavljenih u *NIN-u* i *Vremenu* bilo je 13 članaka (46,6%) i 6 komentara (21,4%). Ni članci ni komentari nisu sledili neki od preporučenih modela u literaturi o novinarskim žanrovima. Tačnije, nije uočena struktura obrnute piramide, peščanog sata ili dijamanta odnosno neki drugi model koji bi se mogao smatrati prototipičnim modelom jasnih osobenosti. Svaki od analiziranih članaka i komentara sledio je unutrašnju logiku stila autora bilo da su novinari/novinarke bilo da su spoljni saradnici/saradnice odnosno eksperti/ekspertkinje.

Razlika između komentara i članka teško je uočljiva u ovom korpusu, što inače nije slučaj kada je reč o jasno profilisanim medijskim žanrovima čvrste unutrašnje strukture i definisanih elemenata. U posmatranom korpusu izrazito je prisutno mešanje elemenata koji izvorno pripadaju članku odnosno komentaru, što se može smatrati delom stila autora, a delom osobenosti posmatranih njuz-magazina koji ne neguju čiste forme. Tačnije, i *NIN* i *Vreme* insistiraju više na osobenosti stila svakog od autora nego na novinarskim formama.

U kodiranju korpusa odlučujućom razlikom smatrana je prevaga ličnih stavova u komentaru, a navođenje različitih mišljenja, podataka i dokumenata odnosno primera iz svakodnevne prakse u članku. U oba žanra prisutan je lični stav/mišljenje o određenoj temi odnosno „smatranje i ukazivanje”.⁴ U ovom korpusu uzorkovana

³ Up. Valić-Nedeljković 1999.

⁴ U definisanju pojave poslužili smo se tekstom najavne špice za veoma popularnu emisiju novosadskog *Radioja 021 – „Ventil”*. Emisija je od 1998. do 2002. godine podrazumevala direktna uključivanja slušalaca koji su subjektivno komentarisali svakodnevicu, bez obavezne argumentacije i navođenja izvora podataka ili citata.

tema je korupcija u obrazovanju (3,6% tekstova u korpusu), zdravstvu (14,3% tekstova u korpusu) i politici (82,1% tekstova u korpusu). S obzirom na to da je reč o političkim njuz-magazinima, sasvim je razumljivo što je najviše tekstova u 2009. godini, kada je korpus uzorkovan, bilo posvećeno korupciji u politici.

Sekvence teksta

Pod sekvencom teksta se može smatrati zaokružena misaona celina koja je neodvojivi deo diskursa, uvek je pozicionirana na određenom mestu unutar određenog diskursa, nema ograničenje u dužini.

Uočene su sledeće sekvence diskursa članka, komentara i intervjua u posmatranom korpusu: nadnaslov i naslov, podnaslov, otvaranje, epizode, zatvaranje i potpis autora.

Diskursne strategije članka i komentara

Prva sekvenca – nadnaslov i naslov

Nadnaslov je uobičajena sekvenca u novinskim tekstovima. U posmatranim njuz-magazinima u veoma kratkoj formi (jedna, najviše dve reči) nadnaslov definiše sadržaj teksta i „proziva” sam naslov. U oba njuz-magazina istaknut je bojom – u *Vremenu* su svi nadnaslovi crveni i pozicionirani u levom gornjem uglu strane, a u *NIN-u* boja slova nadnaslova odgovara boji dela koji se odnosi na sadržaj. Tako, na primer, unutrašnja politika je markirana crveno, ekonomija plavo, svet zeleno itd. Pozicioniran je, takođe, u gornjem levom uglu.

Naslov je prva sekvenca u diskursu članka i komentara. U posmatranom korpusu i *NIN-a* i *Vremena* naslovi su kraći (od jedne do najviše pet reči). Prosečan naslov ima tri reči (na primer: „Opasne dedinjske veze”, „Kofer pun štapova”, „Velika pljačka Beograđana”).

Mogu se podeliti na:

- 1) informativne: „Velika pljačka Beograđana”, *Vreme*, 26. 3. 2009; „Tri pitanja”, *Vreme*, 24. 12. 2009;
- 2) metaforičke: „Kako smo očerupali našu zlatnu koku”, *NIN*, 21. 5. 2009;
- 3) asocijativne: „Opasne dedinjske veze”, *Vreme*, 30. 4. 2009; „Čudesni svet državne kase”, *Vreme*, 10. 12. 2009; „Prutom po vodi”, *NIN*, 12. 2. 2009;
- 4) paradoksnе: „Pljačka u kojoj niko nije učestvovao”, *NIN*, 4. 6. 2009; „Prodavanje bolesti”, *Vreme*, 15. 10. 2009;
- 5) kontrastne: „Dobra nauka ili dobar biznis”, *Vreme*, 29. 10. 2009; „Prija-teljaska kontrola”, *NIN*, 26. 3. 2009;
- 6) ostalo: „Ljudi”, *NIN*, 26. 2. 2009.

Naslov diskursa članka, a posebno komentara, ima zadatak da privuče pažnju čitalaca jezičkom upotrebom koja na eksplicitan ili implicitan način, u ovom slučaju, treba da uputi auditorijum na stav autora o korupciji, bilo da je ova tema

jasno naznačena u samom naslovu („Redizajn korupcije”, *Vreme*, 11. 6. 2009) ili u tekstu („Prutom po vodi”, *NIN*, 12. 2. 2009) odnosno da nije spomenuta reč korupcija eksplicitno, već na implicitan način ceo tekst upućuje na određenu vrstu te pojave iako je ne imenuje jasno („Pljačka u kojoj niko nije učestvovao”, *NIN*, 4. 6. 2009).

Adekvatnom jezičkom upotrebom novinar ostvaruje nameru da dođe svojim tekstom do određenog cilja. Cilj može biti samo iznošenje činjenica (u posmatranom korpusu takvih tekstova je bila četvrtina); zatim kritičko promišljanje određenog vida korupcije u društvu (57,1%); analiza situacije (7%); pokretanje na akciju (7%); i na kraju, ukazivanje na to da je korupcija društveni problem (3%). Prva sekvenca (naslov) je autorovo isticanje namere da ostvari određeni, tačnije jedan od navedenih ciljeva.

Cilj novinara korespondira sa tipom naslova tako da informativne naslove nose tekstovi čiji je cilj iznošenje informacija i analiza situacije. Kritičkom promišljanju korupcije odgovaraju metaforički i asocijativni naslovi. Tekstove koji su poziv na akciju i koji ukazuju na to da je korupcija društveni problem najavljuju kontrastni i paradoksalni naslovi.

Druga sekvenca – podnaslov teksta članka i komentara

Podnaslov je pasus pozicioniran odmah iza naslova. Cilj je da privuče čitaoce da osim naslova pročitaju i ostatak teksta. Podnaslov nije nužno i ključni sažetak, već pre svega najkontroverzniji deo teme teksta.

U posmatranom korpusu uočeno je nekoliko tipova podnaslova:

- pasus izvučen iz teksta: „Slučaj iz Slovenije nije priča o nekoliko možda podmićenih lekara, već priča o tome kako farmaceutska industrija globalno postaje vlasnik medicinskog obrazovanja i koristi edukaciju kao marketinški alat u cilju stvaranja profita u Srbiji, Sloveniji, Nemačkoj, Americi, bez razlike”, „Prodavanje bolesti”, *Vreme*, 15. 10. 2009; u samom tekstu, koji se bavi odnosom lekara prema pacijentima, ali i lekovima i farmaceutskim kućama, pasus izvučen u podnaslov pozicioniran je u poslednjoj četvrtini);
- sažetak samog teksta koji je ujedno i osnovni ton, a posle se u datom obliku ne ponavlja: „Mnogi trendovi koje je Zoran Đinđić lansirao i dalje traju. Problem je samo u tome što današnji lideri previše slobodno tumače ono što su naučili, kao i u tome što se oni, za razliku od Đinđića, obraćaju ljudima umornim od borbe i skeptičnim prema obećanjima koja dobro zvuče”, „Zoran Đinđić – nasleđe i naslednici”, *Vreme*, 12. 3. 2009);
- retorska pitanja na koja se daju odgovori u tekstu: „Zašto je prvi revizorski izveštaj o trošenju novca poreskih obveznika izazvao političku buru, zašto se ministri ne osećaju prozvanim i da li će biti i kakvih posledica”, „Čudesni svet državne kase”, *Vreme*, 10. 12. 2009).

Treća sekvenca – otvaranje

Otvaranje članaka i komentara o korupciji u tekstovima objavljenim u 2009. u *NIN-u* i *Vremenu* fokusirano je na retrospektivu događaja (na primer u tekstu „Zoran Đinđić – nasleđe i naslednici”, *Vreme*, 12. 3. 2009) i/ili na podatke iz prakse („Čudesni svet državne kase”, *Vreme*, 10. 12. 2009). Podtip druge varijable jeste retorsko pitanje na koje autor teksta odgovara navođenjem podataka („Kome čovek da veruje? Državi koja se malo utišala ali je donedavno na sav glas tvrdila da je NIS sigurno ostvario dobit u prošloj godini, najmanje 2, 3 milijarde doalra ...”, „Kako smo očerupali našu zlatnu koku”, *NIN*, 21. 5. 2009).

Model dobre prakse nalaže da upravo u sekvenci *otvaranja* autori pridobiju pažnju čitalaca. Ponuda varijabli sekvence *otvaranja* u ovom korpusu nije dovoljno raznovrsna i stilski atraktivna.

Četvrta sekvenca – epizode

Dužina teksta je upravo srazmerna broju *epizoda*. Uobičajeno je da se zakružene tematske celine – *epizode* – razdvajaju podnaslovima. Na primer, u članku „Prodavanje bolesti” (*Vreme*, 15. 10. 2009) tekst sadrži pet epizoda razdvojenih podnaslovom („Suvišni preparati”, „Namerne greške”, „Promocija nauka”, „Reklama skupog i novog”, „Sponzori edukacije”). Ovaj model je standardan postupak u oblikovanju novinarskog članka, ređe komentara. Kada se primenjuje u komentaru, dodatno se redizajnira u skladu sa ličnim stilom autora. Tako u komentaru „Velika pljačka Beograda” (*Vreme*, 26. 3. 2009) sasvim neočekivano podnaslovi su uvučeni na početak pasusa, vizuelno izdvojeni tako što su štampani velikim slovima i boldovano („**BEZOBRAZLUK:** Stotine onih koji ovih dana...”; „**PRAVO:** Pogledajmo sad...”; „**ODGOVORNOST:** U našoj...”).

U posmatranom korpusu uočene su i strategije koje su pre odlika stila pojedinca nego žanra kao takvog.

Na primer u članku „Kako smo očerupali našu zlatnu koku” (*NIN*, 21. 5. 2009) svaka epizoda počinje retorskim pitanjem – prva: „I kome verovati?”; druga: „...kako je moguće da je kompanija koja već godinama ima monopol na tržištu uvoza i prerade nafte, ostvarila gubitak u poslednje tri godine, kako tvrdi revizor?”; i treća: „Gde je novac koji je NIS zarađivao sve ove godine, ako nije ništa uloženo u rafinerije i tehnološko osavremenjavanje?”. Na ovaj način je autor teksta jasno razdvojio epizode u kojima strategijom suprodstavljanja mišljenja traga za odgovorom na postavljena pitanja.

Peta i šesta sekvenca – zatvaranje i potpis autora/autorke teksta

Zatvaranje je sekvenca kojom se poentira članak i komentar. Zatvaranje, kao i otvaranje, najčitaniji su delovi teksta u novinama. Tek ako je čitalac zaintrigiran nakon čitanja ove dve sekvence, prelazi na središnji deo sa epizodama.

U ovom korpusu gotovo svaki tekst je imao svoj model zatvaranja, što potvrđuje da posmatrani njuz-magazini neguju lični stil svih autora i da ne postoji prototipična forma koja bi odslikavala trend u organizaciji novinarskog teksta.

Beležimo nekoliko primera:

- isticanje ličnog stava autora: „Ja to ne doživljam kao koncentraciju moći”, „Priateljska kontrola”, *NIN*, 26. 3. 2009;
- autor nudi mogućnosti za razrešenje problema, ali se ne opredeljuje: „Sada se nalazi pred najvećim izazovom. Da menja taktiku, partnere, ljude ili nešto četvrto? Ili će promeniti njega”, „Vreme za prava pitanja”, *Vreme*, 20. 8. 2009;
- cinizam: „Zlobnici kažu, ako se i tek dio navodnih dužnika odazove potpisivanju 'Sporazuma' – krava je njihova”, „Velika pljačka Beograđana”, *Vreme*, 26. 3. 2009;
- najava nastavka: „Ali o tome kada istraga pokaže prve rezultate”, „Opasne dedinjske veze”, *Vreme*, 30. 4. 2009;
- predlog: „I ono malo društvene sirotinje, u vremenu koje dolazi, ipak sačuvati za sirotinju”, „Sateliti u vladi”, *NIN*, 23. 4. 2009;
- podsećanje na proceduru: „Zakon obavezuje sudove, tužilaštvo, MUP i druge organe da na zahtev DRI-ja odgovore u roku od 30 dana, odnosno da tu instituciju obaveste o merama koje su preduzeli. Revizori su sada na potezu”, „Čudesni svet državne kase”, *Vreme*, 10. 12. 2009;
- zaključak u formi metafore: „Otud i Dačićevo vitlanje 'novom sabljom' ne liči toliko na frontalni obračun sa kriminalom i korupcijom, koliko na udaranje prutom po vodi”, „Prutom po vodi”, *NIN*, 12. 2. 2009.

Potpis je sekvenca autorstva. U posmatranim njuz-magazinima puno ime i prezime obavezni su deo teksta. Nekada su pozicionirani između naslova i podnaslova, a nekada na samom kraju teksta. Obavezno je, ukoliko je reč o autoru/autorki po pozivu (ne novinaru), da se navede profesija i/ili položaj koju osoba zauzima, i to na kraju teksta („autorka je direktorka Republičkog zavoda za zdravstveno osiguranje”, „autor je književnik i profesor na Univerzitetu Brunsvik u Kanadi”).

Diskursne strategije intervjua

Prva sekvenca – nadnaslov i naslov

Nadnaslovi i *naslovi* u intervjuiima prate model utvrđen za članke i komentare i očigledno je da predstavljaju deo uređivačke politike dva posmatrana magazina.

Primer za asocijativne naslove razumljive samo onima koji dele isti kulturni i obrazovni kontekst jeste „Bez mirne luke u gradu na Ušću” (*Vreme*, 23. 4. 2009); za informativne („Tri pitanja”, *Vreme*, 24. 12. 2009, „Reforma pravosuđa kao stres”, *Vreme*, 9. 4. 2009) karakteristična je eksplikacija ideje teksta odnosno podatka itd.

Druga sekvenca – podnaslov

Karakteristični su sledeći postupci:

- citat izvučen iz intervjua koji je predmet teksta: „Meni bi najlakše bilo da pričam opšte priče: pogledaćemo, proverićemo, radimo na tome, napravićemo tri komisije...Ja bajke da pričam – neću. Mene kad građanin na ulici pita kad mogu kod vas, ja kažem – nikad, jer kad bih primio građane – a u Beogradu ima milion i po punoletnih – ne bih imao vremena da se bavim drugim poslovima”, „Bez mirne luke u gradu na Ušću”, *Vreme*, 23. 4. 2009;
- model intervjua, objašnjenje ideje: „Četiri politička analitičara odgovaraju na tri pitanja o DS-u: Koji su ključni izazovi sa kojima se suočio DS, Koji to budući izazovi čekaju stranku i Koji bi bili najpoželjniji odgovori na te izazove?”, „Tri pitanja”, *Vreme*, 24. 12. 2009;
- sažetak teme intervjua: „Problem je u tome što je sudsko gonjenje najčešće jedina strategija za borbu protiv korupcije. Gonjenje pojedinaca koji se ponašaju protivno pravilima sprečiće samo njih da nastave sa takvim ponašanjem. Potrebno je preispitati čitav sistem da bi problem korupcije bio efikasno rešen”, „Redizajn korupcije”, *Vreme*, 11. 6. 2009.

Treća sekvenca – otvaranje

Otvoranje intervjua ima dva dela: preotvaranje i otvaranje.

Najpre dolazi *preotvaranje* koje mora da objasni čitaocu šta je tema intervjua, ko je sagovornik/sagovornica i zašto baš ta osoba, koje su to njene kompetencije koje joj daju šansu da javno komunicira sa auditorijumom i iskaže svoja znanja, mišljenje, ideje, stremljenja. Zatim sledi *pravo otvaranje* samog intervjua koje se očituje u prvom pitanju i odgovoru. Uobičajeno je da se intervju otvara pitanjem sa obrazloženjem, kao i svaka nova tema (epizoda) u intervjuu.

Korpus koji se analizira, međutim, ne prepoznaje ovaj model samog otvaranja. U dva slučaja prvo pitanje je u formi konstatacije na koju odgovara intervjuisana osoba ili je reč o netipičnom opštem kratkom (od 10 reči) pitanju o potrebi za efikasnom borbom protiv korupcije odnosno pitanje u obliku podnaslova u zbiru od tri izjave na tri pitanja („Ključni izazovi sa kojima se sreo DS”, „Tri pitanja”, *Vreme*, 24. 12. 2009).

Dakle, u posmatranom korpusu nemamo primer klasičnog medijskog intervjua, već formi koje su, kao i kod članka, izvedene iz uobičajenog formata koji se smatra modelom dobre prakse.

Ovo se može tumačiti kontekstom povoda i kontekstom teme. *Povod* za medijsku rubriku može biti aktuelni medijski događaj, pseudodogađaj, rezultat istraživačkog rada novinara i medijska inicijativa. Za temu korupcija bilo bi sasvim uobičajeno da je reč o rezultatu istraživačkog rada novinara i medijskoj inicijativi, posebno za intervju koji je jedna od veoma često korišćenih tehnika u istraživačkom novinarstvu čiji rezultat su ekskluzivne informacije i nove činjenice.

U posmatranom korpusu, međutim, podjednak procenat za povod jeste aktuelni medijski događaj i medijska inicijativa (39,7%), a najmanje je bilo istraživačkog novinarskog rada (7,1%). Podatak da je čak 14,3% tekstova kodirano kao „nešto drugo” ukazuje na nedefinisanost objavljenih tekstova. Dakle, izostanak klasičnih novinarskih pitanja koja traže jasne odgovore koji bi trebalo da reše nedoumice o korupcijskom ponašanju u našem društvu očituje se u povodu za tekst kao i u kategoriji „novina informacije”. Od ponuđenih varijabli „ekskluzivna informacija”, „retrospektiva”, „stara informacija na nov način”, „nema činjenica u tekstu”, „nova informacija, ali nije ekskluzivna” najveći procenat tekstova je u kategoriji „nema činjenica u tekstu” (48,1%). Rezultat potpuno odgovara nedoslednoj primeni diskursa medijskog intervjua u građenju ovog govornog događaja, interakcije u javnoj komunikaciji.

Četvrta sekvenca – epizode

U intervjuu se *epizode* smatraju tematskom celinom na koju se odnose jedno ili više pitanja odnosno odgovora. Uobičajena je praksa da se pitanjem sa uvodom u kojem se objašnjava otvaranje nove teme markira nova epizoda, a zatim sledi nekoliko kraćih pitanja u nizu kojima se produbljuje tema.

Intervjui u ovom uzorku odudaraju od uobičajene prakse u svemu, pa tako i u sekvenci epizode. Ne može se jasno uočiti da intervjueri prelaze na novu temu u novoj epizodi niti u opremi teksta (podnaslovima) niti u formi pitanja sa obrazloženjem. Pitanja su u delu korpusa duga, a u delu kratka bez uočljivog diskursnog razloga i cilja. Zajedničko im je to što su češće deklarativa, a rede sa upitnim rečima karakterističnim za novinarstvo („pravilo 5 pitanja”). Odnosno, intervjuer sledi strategiju u kojoj umesto da postavi pravo pitanje sa upitnim rečima, samo konstatuje situaciju i od sagovornika očekuje eksplikaciju odnosno lično mišljenje, npr.: „Čini se da se Beograd podelio – neki vaš postupak podržavaju, neki ne.”, „Bez mirne luke u gradu na Ušću”, *Vreme*, 23. 4. 2009. U ovakvim strategijama nema suštinski aktivne uloge intervjuera koji traga za atraktivnim činjenicama nepoznatim javnosti, i to u oblasti korupcije koja svojom kontroverznošću nameće potrebu upravo za izazovnim, pa i drskim tipom intervjua (Valić Nedeljković 2002: 122–163).

I kod intervjua veoma je prisutan lični stil autora.

Peta i šesta sekvenca – zatvaranje i potpis autora/autorke teksta

Svi intervjui u posmatranom korpusu zatvoreni su odgovorom sagovornika.

Intervjueri su imenovani na početku teksta između naslova i podnaslova. Intervjeri su u ovom korpusu bili uvek novinari i novinarka.

ZAKLJUČAK

U najkraćem, u posmatranom periodu u dva najuglednija njuz-magazina u Srbiji – *NIN* i *Vreme* – u 2009. godini pišući o korupciji, autori i autorke nisu sledili

stroge forme novinarskog žanra (članka, komentara i intervjua). Nijedan članak ni komentar nije uobličen prema nekom od modela preporučenih u literaturi o novinarskim žanrovima. Tačnije, nije uočena struktura obrnute piramide, peščanog sata ili dijamanta odnosno nekog drugog modela koji bi se mogao smatrati prototipičnim modelom jasnih osobenosti. Tekstovi su markirani izraženim ličnim stilom. Razlika između komentara i članka teško je uočljiva u ovom korpusu. To se može smatrati delom stila autora, a delom osobenošću posmatranih njuz-magazina koji ne neguju čiste forme. Kao povod u tekstovima o korupciji, uprkos očekivanjima s obzirom na atraktivnost i kontroverznost konteksta teme, nije se ozbiljnije javila medijska inicijativa i novinarsko istraživanje koruptivnih pojava u društvu, pa tako rezultat nikada nije bio ekskluzivno nova informacija i do sada nepoznate činjenice.

Uočeno je pet sekvenci koje čine diskurs novinskog teksta i uz mnogobrojne varijable njihove unutrašnje organizacije teško je sačiniti uopštavanja koja bi ukazala na prototipične diskursne strategije.

LITERATURA

- Brigs, Adam i Pol Kobli (2005). *Uvod u studije medija*. Beograd: CLIO.
- Brigs, Asa i Piter Berk (2006). *Društvena istorija medija*. Beograd: CLIO.
- Đurić, Dušan (1997). *Novinarska enciklopedija*. Beograd: BMG.
- Gredelj, Stjepan, Zoran Gavrilović i Nataša Šolić (2005). *Profesija (i) korupcija*. Beograd: Centar za monitoring i evaluaciju.
- Istraživanje: Korupcija i podmićivanje – Pogled iz ugla javnog mnjenja Srbije. Sindrom bolesnog društva. *Vreme* broj 484, 15. april 2000, Beograd.
- Klajn, Ivan i Milan Šipka (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Lutovac, Zoran (2006). Borba protiv korupcije u Srbiji. U: Zoran Lutovac i Verica Barać (ur.). *Borba protiv korupcije u Srbiji – između Nacionalne strategije i Akcionog plana*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. 7–8.
- Lutovac, Zoran i Verica Barać (ur.) (2006). *Borba protiv korupcije u Srbiji: između Nacionalne strategije i Akcionog plana*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Marović, Miodrag (2002). *Politika i Politika*. Beograd: Helsinški odbor.
- Nacionalna Strategija za borbu protiv korupcije Srbije (2006). U: Zoran Lutovac i Verica Barać (ur.). *Borba protiv korupcije u Srbiji – između Nacionalne strategije i Akcionog plana*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Potter, Deborah (2006). *Handbook of Independent Journalism*. Bureau of International Information programs U.S. department of State.
- Rouz-Ejkerman, Sjuzan (2007). *Korupcija i vlast*. Beograd: Službeni glasnik.
- Schegloff, E. A. (1968). Sequencing in Conversational Openings. *American Anthropologist*. 70: 1075–1095.
- Silaški, Nadežda, Tatjana Đurović i Biljana Radić Bojanić (2009). *Javni diskurs Srbije*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

- Srdić, Milutin (ur.) (1979). *Leksikon novinarstva*. Beograd: Savremena administracija.
- Van Dijk, A. Teun (ed.) (1998). *Discourse as structure and process: discourse studies 1 a multidisciplinary introduction*. London – New Delhi: Thousand Oaks – SAGE Publications.
- Van Dijk, A. Teun (ed.) (1998). *Discourse as social interaction: discourse studies 2 a multidisciplinary introduction*. London – New Delhi: Thousand Oaks – SAGE Publications.
- Valić Nedeljković, Dubravka (1999). *Radijski intervju*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2002). *Praktikum novinarstva*. Beograd: Privredni pregled.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2010). Zašto obavezni predmet analiza medijskog diskursa? U: *Mesto i značaj medijskih studija za međuregionalnu saradnju*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2010). Izveštaj za Srbiju. U: Dubravka Valić- Nedeljković (ur.). *Interupcija korupcije*. Edicija: Medijska sfera. Knj. 5. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.10–33.
- Vujaklija, Milan (1996–1997). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

Dubravka Valić-Nedeljković

THE IMAGE OF CORRUPTION IN TWO LEADING SERBIAN POLITICAL MAGAZINES

Summary

In the shortest observed period in 2009, authors of the two most eminent news magazines in Serbia – *NIN* and *Vreme* – have not followed stiff forms of journalistic genre (article, commentary, interview) when they were writing about corruption. The texts were marked with articulated personal style. As the grounds, despite the expectations, there was neither serious media initiative nor journalistic research of corruptive developments in the society. Thus, the exclusively new information or unrevealed facts could never be the result.

Five sequences that make the discourse of news text were recognized. Despite many variables of their internal organization it was difficult to make generalizations, which would indicate as prototypical discourse strategies.

Key words: news magazine, corruption, discourse strategies, critical analysis of discourse, article, commentary, interview.

Владимир Баровић
barovic@neobee.net

UDK 659.3/4:351.752.2
Оригинални научни рад

ИЗВЕШТАВАЊЕ ЕЛЕКТРОНСКИХ МЕДИЈА СА ЈАВНИХ СКУПОВА ГРАЂАНА

Заједнички именитељ свим грађанским скуповима без обзира на простор где се одржавају јесте опасност коју они носе по новинаре и остале медијске раднике јер се учестало дешавају различити облици напада на сниматеље, од навијачких група до политички острашћених демонстраната. У раду износимо запажање да је знатан број инцидената последица недовољне обучености и припремљености медијских радника да правовремено реагују и предупреду инцидентне ситуације. У тексту предлагемо методологију деловања представника електронских медија – телевизије и радија који извештавају са јавних окупљања грађана.

Кључне речи: медији, јавна окупљања, грађани, радио, телевизија, новинари, безбедност.

1. УВОДНО РАЗМАТРАЊЕ

Грађанске демонстрације за медије су незаобилазан феномен јер представљају организован облик изражавања слагања са неким процесом и догађајем, али неретко се дешава да представљају облик изражавања неодобравања и протеста, за шта је неопходан одређен степен политичке, културолошке и социјалне свести, коју најчешће изражава јавно мњење. Ради се о структуралним кризним ситуацијама, које у знатној мери могу утицати на друштво (Coombs 2007). „Треба истаћи да се јавно мњење може појавити и као *изненадна контрапродуктивна и непријатељска снага према одређеним иницијативама и акцијама*“ (Коковић 2007: 96).

Из угла безбедности постоје радови који се детаљно баве посматраним проблемом и полицијским радом на сузбијању насилних скупова (Стајић, Стевановић 1995). Са медијског аспекта важно је уочити да се окупљања грађана посматрају као облик јавног изражавања колективног става или мишљења, што је детерминанта која се не може игнорисати јер представља медијски феномен од јавног интереса. Јавним скупом, с аспекта органа власти, „сматра се сазивање и одржавање збора или другог скупа на за то предвиђеном простору“ (За-

кон о окупљању грађана, члан 2). Ако бисмо извели дефиницију с медијског аспекта, грађанска окупљања су сви догађаји који за циљ имају организовану манифестацију са жељом изражавања политичких, верских, мањинских или културолошких ставова о одређеном друштвеном проблему који заокупља медијску пажњу. Окупљање грађана у ужем медијском смислу представља организовано изражавање мишљења и ставова јавног мњења, које у демократским уређењима представља колективну снагу која врши одређени друштвени притисак у разним областима (Fink 1986).

Истраживања тржишта спроведена крајем 70-их година прошлог века показују да највећи број конзумента информација искључује штампане медије као примарни извор информација у корист електронских медија, што је разумљиво и посебно долази до изражаја у кризним ситуацијама, тј. у грађанским окупљањима која посматрамо. Сматрамо да су основни предуслови за рад новинара електронских медија који се ангажује на извештавању са грађанских окупљања, без обзира на њихов карактер, садржане у следећим елементима:

1. мора поседовати физичку и психичку издржљивост;
2. неизоставно је добро познавање рада на терену уз изврсно владање свим жанровима, с акцентом на извештавање и жива укључења;
3. неопходно је познавање монтаже и рада на терену;
4. за ангажовање у иностранству важно је познавање језика земље домаћина или неког од светских језика (пре свега енглеског).

Навели смо елементе који су основица за рад сваког новинара и без тога није могуће коректно извештавање, јер ако кренемо од прве ставке, логично је да ће извештач који нема физичке предиспозиције тешко издржати праћење колоне мирних демонстраната од свега неколико километара. Психичка стабилност и одсуство острашћености посебно долази до изражаја код извештача који су познати конзументима информација са ТВ екрана и радија, што ће неки од учесника одређеног скупа злоупотребити да добацују и вређају новинара.

Друга ставка је посебно занимљива јер се поставља питање избора новинарских жанрова на грађанским окупљањима, што ће бити посебно размотрено у светлу препорука за рад на скуповима специфичних облика (као што је митинг, протест, грађанска непослушност и сл.).

Будућност медијског извештавања са демонстрација захтева да новинари буду оспособљени да сами монтирају своје финалне производе. „Нова технологија омогућава Вам да промените не само начин рада, него и коришћења слободног времена. Све ће више новинара радити, осим на својим текстовима и снимање и монтажу прилога. Њихова будућност је у вишеструкој стручности.... Кандидати данас морају да раде на више колосека, осим познавања Интернета морају да знају и монтажу, јер је постало нормално да новинари сами монтирају своје прилоге. Таквих захтева није било у време када сам ја почињао

(Главни уредник информативног програма *ITN-a* Џонатан Манро)⁴⁴ (Војд 2002: 23). Пошто је у телевизијском новинарству снимак сублимација онога што се дешава на протестима, спреченост сниматеља да ради не сме зауставити процес извештавања са терена и задатак новинара тада је да преузме камеру, што ће учинити само ако има потребан ниво знања да је правилно користи.

2. ТЕЛЕВИЗИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ И ГРАЂАНСКИ СКУПОВИ

Извештавање са грађанских скупова најчешћи је жанр који се користи на демонстрацијама и то је облик рада који представља саму суштину информативног програма, који већина светских телевизија примењује у својим редовним програмским шемама. У договору са деском, екипа излази на терен и медијски обрађује одређено грађанско окупљање, уз снимање најважнијих сегмената. Новинар поред тога што ће забележити говоре вођа посматраног окупљања, може разговарати са учесницима демонстрације и пролазницима, што зависи од захтева деска у смислу дужине трајања извештаја.

Деск има прворазредну улогу при одређивању трајања, а његов задатак је да даје сугестије у погледу темпа укључења и начина извештавања. Ако размотримо сарадњу деска и новинара на терену, треба нагласити да је од велике важности успостављање непрекидне двосмерне комуникације, која се реализује у циљу слања најсвежијих података са терена у деск. Неизоставни сегмент успешног рада јесте и комуникација новинара који саставља главни извештај са другим теренским екипама које су распоређене на различите локације. Задатак деска огледа се у координацији више теренских екипа, али и прослеђивању информација ако су новинари који обрађују демонстрације спречени да их међусобно размењују. На терену је погодна комуникација мобилним телефонима, али је због разних облика ометања изводљива и комуникација радио-станицама. У том случају треба бити опрезан због могућности да демонстранти новинаре идентификују као припаднике полиције у цивилу (таква ситуација посебно је опасна на насилним скуповима).

У ситуацији извештавања са грађанских окупљања за телевизију је од пресудне важности да постави репортера, али и техничке капацитете на право место јер постоји телевизијско правило: *текст који новинар читава у офу мора пратити адекватна слика која ће посведочити изговорене речи*. Препоручљиво је поставити камеру на погодно место с којег ће бити снимљена бина, али које ће швенком лако покрити окупљене грађане, уз могућност брзе мобилности камаре у случају потребе да се сними протестна шетња.

У грађанским окупљањима до изражаја долази важност ИТ тона (иманентни тон), који камера снима са посебног микрофона („топ“) и који има задатак да пружи аудио доживљај атмосфере на неком протесту. Испод офа пожељно је да се чује ИТ тон, који се још назива тон из кадра или оригинални тон, и

по мишљењу неких аутора, он је посебно важан сегмент кризних ситуација у телевизијском извештавању. „А када новинарски извештај говори, рецимо, о невремену, далеко већи ефекат на гледаоца оставиће кадар са ’ИТ’ тоном грмљавине, фијука ветра или набујале реке који може да се користи и самостално, без новинарског офа или у комбинацији са њим“ (Радуловић 2008: 36).

Уз савремене технолошке могућности најчешћи облик рада јесу линк (дирекна) укључења или фоно-укључења (може бити и снимљени извештај), што демонстрира брзину медија, преноси атмосферу са терена у домове гледалаца и тиме телевизија доноси осећај аутентичности. „Данас се од новинара очекује, осим извештавања са лица места, и живо укључивање у програм, то јест непосредна комуникација између водитеља вести и репортера на терену“ (Војд 2002: 18). Извештавање у телевизији подразумева јављање у текуће информативне емисије, које могу почети пре отварања неког скупа и тада новинар у извештај укључује познате елементе: бројност окупљених, присуство полиције, стање на улицама. У случају фоно-укључења (или извештаја) препорука је да се не укључује у програм са изолованог места одакле се неће чути жамор окупљене масе, скандирање, говори. У телевизијском новинарству изузетно су важна жива или линк укључења, јер од добре позиционiranости новинара и од онога што саопштава у великој мери зависи како ће посматрани догађај разумети и доживети конзументи информација. У оваквим укључењима постоје две основна теоријска приступа које можемо поделити на:

1. англосаксонску школу;
2. континенталну (европску) школу.

У **англосаксонском приступу** линк укључењу, чији је најтранспарентнији представник *Си-Ен-Ен*, практикује се двосмерна комуникација на линији студио – извештач са терена и питања која поставља водитељ из студија обично се формулишу у складу са оним што је највероватније да би питао гледалац. Англосаксонски теоријски оквир подразумева да гледалац има утисак да учествује у разговору, који воде новинар у студију и извештач са кризне ситуације, који се укључује директно из неког града у ком су избиле демонстрације.

Континентални модел, чији најистакнутији представници јесу шпанске и италијанске ТВ станице, искључује двосмерну комуникацију водитеља и новинара на терену, а цео процес се своди на најаву из студија, која подразумева и најновију вест. Након уводне најаве извештач са терена подробније објашњава и тумачи насталу ситуацију, а укључења обично трају око 90 секунди, колико би трајао и прилог који је новинар са терена европској телевизијској разменом могао послати (Remondino 2002: 44). Тај приступ није повољан зато што упућенији гледалац може закључити да се ради о фингираном или претходно снимљеном материјалу, који се пушта као „живо“ укључење, и тада се не постиже пун ефекат који телевизија треба да оствари.

Сматрамо да је неопходан претходни договор са колегама који ће седети у студију јер је познато из праксе да се често у програму чују излишна и смешна питања на која је немогуће дати разуман одговор са терена. Стога је препоручљив припремни разговор деск – извештач пре укључења, док се у самом укључењу препоручује присно ословљавање по имену на линији студио – терен и обавезно одјављивање на крају које се завршава речју: „студио!“. Без обзира на темпо укључења, изузетно је битно да се новинар јави са новим информацијама и подацима, уз основне елементе које подразумева грађанско окупљање: има ли повређених, да ли је мирно, колико по процени има учесника, ко је говорио, који су захтеви окупљених. Важно је да новинар који се укључује у програм делује уверљиво и сигурно, да говори течно и једноставно, али и да увек има одговор који ће сложене и тешко разумљиве догађаје претворити у кратка и за гледаоце јасна објашњења.

Класично извештавање подразумева одлазак на терен и рад уз повратак у медијску кућу, где се пише извештај, одређују синхрони и затим у монтажи склапа финални извештај. Ако је новинар у иностранству, неопходна је евровизијска размена или коришћење неке домицилне телевизије, где се материјал монтира и шаље путем размене. У случају коришћења евровизијске услуге, потребно је закупити термин за слање сигнала, што је релативно скупо за наше услове, али је за веће медијске куће прихватљиво. Пре технолошког процеса слања материјала тачно се одреди снимљени, сирови материјал који се на лицу места из мобилне технике евровизије шаље у матичну телевизију. Када је екипа у могућности да искористи техничко-технолошке капацитете неке телевизијске станице у иностранству, тада је исти принцип рада који примењује новинар у својој медијској кући. Након прегледаног материјала одређују се најбољи кадрови и синхрони, затим се приступа писању текста, који се након тога учита, док се материјал у линеарној или ређе нелинеарној монтажи, финализује. Након тога се путем размене посебном технологијом готов прилог шаље у матичну телевизију, као медијски производ који се може одмах емитовати, и стога је евидентна предност коришћења капацитета неке домицилне станице, али је евровизијска размена много бржа и ефикаснија.

У раду на грађанским окупљањима неизоставни сегмент сваког извештаја у домаћем ТВ новинарству јесте све популарнији *stand-up*, што у преводу са енглеског језика дословно значи значи 'стајати право'. Постоје три врсте *stand-upa*: на почетку прилога (по нашој терминологији то је најаву у камеру), у средини прилога када се два сегмента повезују и на крају (у нашој терминологији то је одјава у камеру). У сваком случају, претерано и предугачко појављивање новинара у једном прилогу није пожељно и сматра се да је у 90 секунди извештаја *stand-up* од 10 секунди сасвим прикладан, а да је све дуже од тога непотребно. „Ако сопствено лице намећемо туђем телевизору краће од десет секунди, то значи да смо здрави, а ако наше појављивање траје дуже од

десет секунди, то је јасан знак да муњевито срљамо у патологију“ (Remondino 2002: 94). Сматрамо да је у прављењу *stand-up* од изузетне важности избор праве позадине у којој је пожељно да се виде: демонстранти, кордон полиције, коњица, водени топови, сукоб снага безбедности и насилних учесника протеста. Наша препорука је да се у грађанским окупљањима, а посебно у протестним шетњама искористи мобилни *stand-up*, који подразумева кретање, а не стајање у месту. То значи да се направе три корака према камери пре него што се изговори текст или да се комплетан *stand-up* изговори у покрету, посебно ако се иза леђа извештача одвија нека драматична сцена у маси или на релацији полиција – демонстранти. Наша препорука је да се тај облик рада не примењује на потенцијално опасним местима и насилним демонстрацијама јер док се новинар концентрише на *stand-up* може доћи до нежељених последица.

Да би успешно обавили задатак, новинари треба да прибегну снимању са виших спратова зграде, а корисно је и мобилно снимање, такозвани фар, из возила које омогућава брзо повлачење ако ситуација постане опасна. У тим ситуацијама изузетно је битна сарадња са дописником матичне куће, ако нисте у граду који добро познајете, а у критичним ситуацијама попут насилних демонстрација глобалне ТВ станице користе помоћ **стрингера** и **типстера**. У западној журналистичкој терминологији стрингерси се неретко поистовећују са дописницима, али они у суштини представљају повремене сараднике који попуњавају место стално запосленог новинара, а учестало је да велике медијске куће имају стрингерсе у иностранству. Они се често ангажују на извештавању са демонстрација јер познају ситуацију на терену, град у коме раде и мање су плаћени од новинара било које западне телевизије. Типстери су достављачи информација за радио или телевизију, а подразумевају јављање конзумента информација који медијима достављају податке који могу постати вест (*tip-offs*). Типстери су драгоцен извори видео-записа за насилне демонстрације, јер се може десити да неки аматерски снимак са прозора оближње зграде буде много бољи, ефективнији и драматичнији од серије снимака професионалца, који због критичне ситуације није забележио значајне кадрове.

Телевизије су најпогоднији медиј за манипулисање од стране учесника демонстрација и зато је важно проверити сваку информацију пре пласирања у етар, јер постоји могућност намерног подметања дезинформација, полуситина и лажних чињеница. У кризним ситуацијама као што су демонстрације често се телевизијама јављају особе које се лажно представљају и дају „важне“ информације које се морају одбацити или објавити у кратком року. „Једина поуздана заштита од обмана јесте оштроумност, здрав разум и спремност да се вест провери. Ако неко телефонира представљајући се као уобичајена веза, а вама из неких разлога звучи неискрено, затражите број телефона и проверите га на листи контаката. Проверите особу и када се бројеви подударе“ (Voјd 2002: 68).

Можемо констатовати да се ангажман телевизијског новинара код нас обично огледа у коментарисању неког грађанског окупљања, а не у одабиру адекватног жанра који ће фактографски, професионално и етички исправно представити неки скуп. Ако новинар на располагању има добре кадрове, изјаве и податке, пожељно је да се не зауставља на писању вести или извештаја, већ да направи специјалну емисију на тему грађанских немира. Наглашавамо да је у извештавању са окупљања, без обзира на то да ли су насилна или мирна, приоритетно да се новинар постави као вођа ТВ екипе и да у сваком тренутку буде уз сниматеља, тонског сниматеља и остале чланове тима. Сматрамо да је обрада грађанских окупљања посебан изазов за младе новинаре који желе да остваре пуну афирмацију у кризним ситуацијама, али потреба за авантуром мора бити надјачана професионализмом, новинарском етиком и осећајем за постављање јавног интереса на прво место.

3. РАДИО И ЈАВНА ГРАЂАНСКА ОКУПЉАЊА

Иако у теорији медија постоје становишта да је телевизија најбржи медиј, сматрамо да је радио на првом месту у погледу брзине и медијске ефикасности у смислу пласирања информација (Dugman 2003: 94). Велики број конзумента информација прве вести о некој кризној ситуацији сазна посредством свог радио-пријемника, који може бити укључен у дневној соби, на радном месту или у превозном средству, што се у комуниколошкој теорији детерминисе као медијска еластичност. У друштвеном развоју радио је на почетку своје медијске егзистенције био у сенци моћне штампе, али је са великим светским сукобима дошло до праве медијске револуције и до својеврсне звучне или акустичне социјализације и привикавања становништва да многе важне догађаје добије преко пријемника. Рано је уочено да је тај уређај за кризне ситуације веома погодан, па су разни режими, укључујући и тоталитарне системе, употребљавали предајнике за саопштења, објаве рата, најаве великих промена, политичких смакнућа, револуција. Са развојем технологије пријемник постаје све мањи и зато је за грађанска окупљања радио-апарат од великог значаја из више објективних разлога, од којих су најважнији:

- лако је преносив и једноставан за употребу;
- јефтин је и не изискује струју као класичан извор напајања;
- може се слушати у покрету па чак и у трку;
- сваки конзумент информација може се путем мобилног телефона уживо укључити у програм.

Многи медијски стручњаци и новинари сматрају да је радио по техничко-технолошким карактеристикама и процесу производње умногоме специфичан медиј, који је погодан за извештавање са грађанских окупљања јер

му конзументи информација у великој мери верују зато што одаје утисак присности и искрености.

4. РАДИЈСКИ НОВИНАР И ЈАВНА ГРАЂАНСКА ОКУПЉАЊА

Радијско извештавање подразумева на првом месту брзину која је предност овог медија, а од радијских новинара зависи да ли ће искористи своје капацитете и могућности. То подразумева да медиј окупља тим професионалних новинара и уредника, који ће зналачки употребити све предности свог медија који на грађанским окупљањима може постићи значајне резултате у погледу брзине, квалитета и учесталости извештавања. Недостатак слике коју има телевизија или могућности поновног враћања на почетак реченице, што пружа штампа, радијски новинар може ефективно надоместити тако што ће први пласирати неку информацију и уобличити вест, на коју ће се касније телевизија и новине позивати или је цитирати.

За радио је доминантан глас новинара, који одаје сигурног, енергичног извештача којем конзумент информација верује или ће репортер својим бојажљивим, неартикулисаним или сувише паничним гласом одавати особу у коју слушалац нема поверења. Комешање масе, гурање испред полицијског кордона, махање заставама, ударање полиције у штитове вешт радијски извештач може аутентично пренети у живом јављању. Добра вежба за демонстрације може бити симултано гледање телевизијског преноса утакмице и слушање радио-преноса исте, где можете уочити на који начин радијски новинар коментарише фудбалски меч, који обилује брзим акцијама и учесталим променама ситуације на терену. Предности радијског извештача са грађанских окупљања, у односу на телевизијску екипу, огледају се у:

1. брзини јављања и извештавања;
2. великој мобилност на терену;
3. бољој позиционираности за извештавање;
4. мањој уочљивости од стране демонстраната или полиције;
5. могућности да се насилни или комбиновани протести прате и тонски бележе из непосредне близине.

Извештавање са грађанских окупљања укључује препоруку да је веома важна темељна припрема новинара, која се састоји од уже професионалне и психолошке припреме. У професионални део припреме укључујемо: информисање о грађанском окупљању које треба обрадити, сакупљање података из више извора, извијање терена, што се не разликује много од припреме коју обављају телевизијски извештачи. Евидентна је сличност у професионалној припреми са телевизијским новинаром, али је у радијском извештавању акценат више стављен на психолошку припрему новинара. На радију је много важније да је

новинар на терену прибран, смирен и усредсређен јер док телевизија базира извештај на визуелном снимку, радио се фокусира на артикулисан, разумљив и течан извештај новинара који је „на лицу места“.

И поред извештавања у условима високог стреса и повећаног ризика по безбедност новинара, битно је смиреним тоном, са јасном артикулацијом поновити познате податке и изнети чињенице које су нове у односу на претходно укључење. Посебно је важан прибран, разговетан и довољно снажан глас радио-извештача у ситуацијама јављања испред бине, када се у позадини чује глас са звучника, или у ситуацији укључења из непосредног окружења масе која скандира.

Основни задатак радијског извештача у раду на грађанским окупљањима огледа се у детаљном опису свих релевантних чињеница и догађаја које слушалац не може на други начин сазнати. У наведеном случају до изражаја долази оданост новинара етичким и професионалним нормама јер је извештач на тесту да ли ће злоупотребити свој положај и неистинито пренети неки догађај који је компатибилан његовим политичким ставовима, али не и истинит. Осим реторичке реконструкције неког догађаја или инцидента, могуће је и аудио-сведочанство јер се у циљу аутентичности може пустити снимак: скандирања, аплауза, звиждања, извикивања парола, жагор масе, говор лидера.

У избору жанрова радио је у предности јер може у рекордном року посредством мобилног телефона или других система комуникације укључити извештача са терена, а лако је изводљиво и снимање фоно-извештаја, који ће бити накнадно емитован у некој информативној емисији. Могуће је извести радиопренос неког грађанског окупљања, што је донекле превазиђен начин рада, који се примењује у случају важних скупова, а у редовним приликама најчешће се емитује специјална радијска емисија, која може у 20 минута сажети све најважније елементе неког протеста, или митинга који траје више сати. Иако тај поступак не истиче брзину радија у први план, могуће је организовати и гостовање у студију са темом грађанског окупљања, али и интервјуисање неке личности на месту протестне шетње, демонстрација или изражавања грађанске непослушности. Најчешћи облик рада код планираних и мирних грађанских окупљања јесте прављење прилога за одређену информативну емисију, као и радијске репортаже, која захтева велику стручност, време и умешност при снимању, планирању, монтажи и финализацији те сложене новинарске форме.

Најчешћи облик рада на насилним и комбинованим окупљањима јесте живо укључење новинара који прати одређене демонстрације и директно преноси најновије инциденте, непредвиђене догађаје, наводи број повређених особа, описује интервенцију полиције и остале елементе који могу ући у извештај – јављање са лица места. Када истичемо живо укључење као најбржи начин пласирања информација, тј. комуникације са студијом, треба упозорити на чињеницу да само добро конципиран разговор на релацији водитељ – новинар

може ефикасно реализовати тај облик рада. Први значајан проблем огледа се у тешкоћама при успостављању везе, која се често прекида, недовољно је јак сигнал или имамо проблеме са режијом. Када се јавља са грађанских окупљања, а има ексклузивну вест, новинар мора од режије програма енергично тражити директно укључење у програм. Радио је у предности над телевизијом јер једноставније и брже прекида програм, а брзим укључењем репортера први ће у односу на остале медије лансирати одређену вест.

Након успостављања везе и најаве репортера са терена, новинар који се јавља требало би да логички повезано изнесе најважније детаље са хипотетичког окупљања, а затим је пожељна комуникација студио – репортер. У наведеној ситуацији до изражаја долази (не)спремност првенствено водитеља у студију, који пре укључења треба да се договори с новинаром о питањима (два или три) која ће у програму бити постављена. Тиме се постиже позитиван, макар и привидан ефект информисаности колеге у студију, нема упадања у пола реченице и избегавају се бесмислена питања на која извештач са терена неће имати адекватан одговор. У зависности од концепције и усмерења радија, укључења са грађанских окупљања биће лимитирана на 90 секунди до највише 4 минута у централним информативним политичким емисијама (ЦИПЕ) јавних сеписа и станица које у програму имају информативни програм (ИП), тзв. *News plus* станице. У изузетно важним или високоризичним окупљањима могуће је проширити живо укључење на преко 240 секунди, али је препорука да се укључење увек унесе у први квартал формативног точка. Исто важи за ЦИПЕ, које треба да у првом кварталу, када је слушаност највећа, понуде најсвежије информације са места одређеног митинга, демонстрација, штрајка. „Садржај главне или централне информативне емисије на радију који негује информативни програм, треба да буду догађаји у знаку којих протиче тај дан... Иако све ово звучи једноставно, радијски новинари и уредници имају много проблема када је потребно квалитетно испунити 15 до 30 минута колико у просеку траје ЦИЕ“ (Pralica 2009: 42).

Ако одређена радио-станица нема изражену информативну компоненту и оријентисана је на музику, забаву, образовање, локалну заједницу и сл., тада је могуће у кратким блоковима обавити брзо и ефикасно укључење. „Трајале су два минута [вести], осим на преломницама између програмских блокова у 9, 12, 16 и 19, када су трајале 4 минута. Било је најстроже забрањено да једна вест траје дуже од 20 секунди ако је „сува“, односно 30, ако има тонски инсерт или јављање репортера са догађаја“ (Spraić 2005: 19). Живо укључење које нема двосмерну комуникацију код слушаоца не оставља ефекат директног јављања, већ то више подсећа на класичан фоно-извештај.

Фоно-извештаји подразумевају снимљене извештаје, који се преносе посредством телефона и накнадно емитују у ЦИПЕ и осталим информативним емисијама. Њихова предност огледа се у томе што у случају непредвиђених

околности (прекид везе, грешке у артикулацији, замуцкивање, тонске сметње и сл.), део или комплетан извештај можемо поновити. Затим се монтажом снимљени материјал чисти од разних сметњи, које су на грађанским окупљањима честе, и финализацијом се добија квалитетан звук. Фоно-извештај не би требало да буде дужи од 120 секунди јер је уочено да мали број конзумента радио слуша у континуитету, већ се информативне емисије понављају и један извештај пушта се у етар више пута у вертикали. Из наведеног разлога, као и због пажње слушалаца која није статична препоручљива је мера у квантитативном смислу, а извештај може бити дужи ако се пушта у јутарњим и преподневним часовима (од 8 до 13 сати), када се радио највише слуша, или од 19 до 21 час, када је пажња конзумента информација, такође, на вишем нивоу. У случају озбиљних инцидената са повређеним лицима или ако деск због концепта емисије односно уредничке процене то захтева, могућа је дужа верзија фоно-извештаја. Ваља напоменути да у савременој концепцији најбржег медија ипак треба пазити на дужину финалног медијског производа. Ако посматрамо радијску вертикалу, није могуће код грађанских окупљања дугог трајања један фоно-извештај емитовати од 8 до 22 часа, већ је упутније са терена пласирати нове извештаје на свака два сата или у случају непредвиђених догађаја који скупу дају нову димензију (насиље, сукобе великог интензитета, ширење протеста и сл.).

За рад на директним преносима треба ангажовати радијске новинаре који су у етичком и професионалном смислу коректни, уз напомену да поред добре дикције треба да поседују реторичке способности и карактеристике доброг спортског новинара. Пренос грађанских окупљања специфичан је изазов јер слушаоцима треба дочарати атмосферу, бројност и низ других елемената на хипотетичком скупу, а да при том новинар не упадне у реторичке акробације и стилска претеривања, која излазе из оквира доброг укуса. Потребан је одмерен, непристрастан тон, који ће фактографски тачно и вредносно коректно пренети све елементе неког скупа без обзира на то да ли је политички, верски, мањински, еколошки и др. Висок ниво етике и професионализма битан је и због могућности да радио буде цитиран у другим медијима који нису присутни на одређеном скупу и стога ће прецизан и концизан израз, уз умереност у вредносним ставовима и оценама грађанског скупа, бити од пресудне важности у вредновању одређене радио-станице, као пристрасне или објективне.

Интервју спада у основне али захвалне жанрове за радијске новинаре, посебно у случају немира, нереди и грађанске непослушности, јер ако одређена станица добије изјаву од угледне особе, која је нпр. синдикални лидер, тада је велика вероватноћа да интервју буде пренет. Такав интервју други медији ће реемитовати или искористити у деловима, али је добро искористити га за постављање на интернет страницу, а могуће је скратити материјал и доставити га другим медијима у облику неке вести, која се извуче из интервјуа, за шта имамо примере из медијске праксе. „Да до тога дође [цитирања] помогли смо и сами,

тине што смо – када бисмо имали своју вест – чим бисмо је објавили на програму, слали ту вест другим редакцијама, свесни да тешко да ће сами од наших вести правити своје, још мање да ће се позивати на извор, па им то треба сервисирати на готово. Програм је тако стекао кредибилитет, повећао сопствени углед и значај, подигао слушаност и олакшао самом себи долазак до саговорника, који су постали свесни да изјава за 202 има тежину“ (Sprać 2005: 20). Радио-интервју на грађанским протестима треба да поседује динамику и логичку концепцију, тако да га слушаоци могу лакше пратити уз обавезне међунајаве саговорника и понављање његовог имена и функције, посебно ако није лако препознатљив његов глас (нпр. ако интервјуишете лидера фабричког синдиката, студентског представника, председника локалног синдиката, председника месне заједнице и сл.). Сматрамо да је у радијском интервјуу који се обавља на месту демонстрација упутно избегавати скраћенице јер се често због околних јаких звукова и буке нека скраћеница може погрешно разумети или се неће уопште чути (препоручљиво је да уместо МУП у излазу кажете полиција, уместо ССС – Савез самосталних синдиката итд.).

5. ЗАКЉУЧАК

Разна јавна окупљања грађана велики су морални, етички и професионални изазов за сваког новинара (Kogni 1999). Ради се о сложеним, захтевним и веома стресним новинарским задацима, који су неретко озбиљна претња безбедности извештача. На грађанским окупљањима, било да су мирна, комбинована или насилна, могуће је прављење разних медијских пакета, уз напомену да је погрешно узимати изјаве само од представника организатора – говорника или лидера неке организације, већ је потребно узети тонски запис од учесника (демонстраната, шетача, штрајкача), али и од оних који имају супротно мишљење (власти, полиција, фабричка управа, власник компаније). Важно је имати изјаве личности које су укључене у грађанска окупљања на разне начине, а непожељно је користити њихове цитате из агенцијских извора јер се у посматраним ситуацијама неретко дешавају демантији и наводе се погрешни, извучени и пристрасни цитати.

Сматрамо да је сваки новинарски коментар у вези с грађанским окупљањима вредносно обојен и садржи више или мање видљиву пристрасност и стога тај жанр не препоручујемо као идеалну форму за демонстрације, митинге, штрајкове. Посматрајући проблем грађанских окупљања с аспекта медија, сматрамо да је репортажа, иако је детерминисана као уметничка медијска форма, веома пожељан жанр за описивање нереда, мирних шетњи или грађанске непослушности. За репортажу не постоји стереотип, уходани модел, окоштали израз јер она је огледало новинарске инвентивности, знања и умећа коришћења аудио-снимака различитих саговорника. Иако је захтеван и сложен новинарски

жанр и траје до пола сата, репортажа је пожељна јер садржи елементе истраживачког новинарства, а ради се у дужем временском периоду и не спада у просто извештавање и ређање чињеница, већ има шири спектар могућности анализе проблема. Због тога се у репортажи могу чути различити стручњаци, аналитичари, обични учесници протеста, страни новинари који су пратили демонстрације, случајни пролазници, лица која су жртве полицијске интервенције, анонимни полицајци који се не слажу с намерама власти, политичари разних усмерења и сл.

Новинарска пракса неизоставно потврђује да ће медији, нажалост, још дуго извештавати са разних облика грађанских окупљања. Битно је на крају нагласити да ће електронски медији имати значајну улогу у информисању, иако постоје и бржи медији као што је интернет. Извештачи се налазе на посебном испиту и под лупом јавности баш на јавним грађанским окупљањима где се најјасније види (не)поштовање новинарског струковног кодекса. Већина конзумента информација и даље највише верује електронским медијима, а тако ће бити и у будућности само ако новинари одрже завидан ниво непристрасности, објективности и етичности као гаранта заштите професије.

ЛИТЕРАТУРА

- Bojd, Endrju (2002). *Novinarstvo u elektronskim medijima*. Beograd: Clio.
- Bujošević, Dragan, Ivan Radovanović (2000). *5. oktobar – Dvadeset četiri sata prevrata*. Beograd: Medija centar.
- Durman, Rastislav (2003). *Funkcionisanje lokalne televizije*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
- Koković, Dragan (2007). *Društvo i medijski izazovi – uvod u sociologiju masovnih komunikacija*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Korni, Daniel (1999). *Etika informisanja*. Beograd: Clio.
- Coombs, W. Timothy (2007). *Ongoing crisis communication: Planning, Managing and responding*. Los Angeles: Sage.
- Pralica Dejan (2009). Centralna informativna emisija. *Link*. 76: 42–43.
- Radulović, Olivera (2008). Važnost IT tona. *Link*. 64.
- Remondino, Enio (2002). *Televizija ide u rat*. Beograd: Clio.
- Spaić, Nebojša (2005). *Radio za slušanje, slučaj Beograd 202*. Novi Sad: Media Art Sevice International.
- Стајић, Љубомир, Обрад Стевановић (1995). *Грађански нареди*. Београд: Полицијска академија.
- Fink, Steven (1986). *Crisis management: planing for the Inevitable*. New York: Americans books.

Vladimir Barović

ELECTRONIC MEDIA COVERAGE OF PUBLIC MEETINGS WITH CITIZENS

Summary

The common denominator in all civic meetings regardless of the area where the place the risk they bear by journalists and other media workers, as they frequently occur in various forms of attack cameramen from fan groups and political demonstrators ostrašćenih. The paper present the observation that a significant number of incidents result of insufficient training and preparation of media workers to react and prevent incidents. The paper suggest a methodology of activity of representatives of electronic media, television and radio with a public gathering of citizens.

Key words: media, public gatherings, people, radio, television, journalists and security.

Бранкица Драшковић
dionizije2000@yahoo.com

UDK 81'42:654.197
Оригинални научни рад

ГОВОРНО-ЈЕЗИЧКА ОБЕЛЕЖЈА ТВ ДНЕВНИКА У ИЗБОРНОМ ПЕРИОДУ¹

На корпусу од десет емисија емитованих у изборном периоду од 8. до 12. маја 2008. године анализирана су језичка обележја *Дневника 2* јавног сервиса Радио-телевизије Србије и *Вести* у 18.30 ТВ Б92 да би се утврдио степен разумевања и прихватљивости поруке. Анализом је утврђено да се друштвено-политички контекст вести у великој мери одрази на језичка обележја ТВ дневника, што је довело до одређених шума у рецепцији порука односно смањеног степена разумевања између говорника и слушалаца.

Кључне речи: говорени дискурс, конверзациона анализа, функционални стил, ТВ дневник.

ЈЕЗИК ТВ ДНЕВНИКА КАО ПЛАНИРАНИ, ПОЛУПЛАНИРАНИ, НЕПЛАНИРАНИ ДИСКУРС

ТВ дневник је изразито говорна емисија и језик има готово пресудну улогу у разумевању порука. Препорука је да треба да буде убедљив, јасан и разумљив, али и лежеран, да има логичан ритам изговора, да избегава клишее, разне стручне термине, жаргонизме, непознате или мање познате речи (архаизми, дијалектизми, речи из страних језика, најновији англицизми), као и речи за непознате појмове. Уз све то, реченица не сме бити дуга и компликована. О томе М. Јоцић каже: „Језик ТВ дневника треба да одговара стандардном књижевном језику дате средине. Тај се захтев ограничава на професионални састав учесника (презентери, новинари, уредници). На телевизију се гледа као на моћан медиј који својим сталним присуством утиче на понашање и навике разноврсног аудиторијума. Тај утицај обухвата и говорно-језичко понашање, односно језичку културу аудиторијума” (Јоцић 1982: 4). Међутим, теоретичари истичу да језик

---

¹ Текст је део ширег истраживања спроведеног у оквиру израде магистарског рада ауторке „Дискурс телевизијске централне информативне емисије (ТВ дневник)“, одбрањеног 29. октобра 2009. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Анализирано је пет централних информативних емисија ТВ Б92 у укупном трајању од 2 сата 49 минута и 35 секунди и пет РТС-а у трајању од 3 сата 19 минута и 33 секунде.

медија као облик говорног језика ипак прати развој језика у целини и одражава промене у њему, „како оне настале унутар језичког бића, тако и оне друге, изазване спољашњим, често ванјезичким, узроцима“ (Јокановић Михајлов 2006: 7).

Међу најутицајнијим теоријским моделима савремене научне праксе у анализи дискурса медија јесте социо-когнитивни модел Теуна ван Дијка (2008). Он сматра да вест треба посматрати у друштвеном контексту како би се на нивоима језичких микроструктура показало остваривање друштвених односа и процеса. Микроструктура дискурса информативног програма посматра се преко семантичких односа међу актерима с обзиром на остварени степен кохеренције текста, према узрочно-последичним везама и другим реченичним односима. Циљ анализе изабраног корпуса био је, стога, да се и на основу разлике између макроструктуре (покривање теме и организациона структура вести) и микроструктуре покаже како, заправо, није могуће анализирати само језичке карактеристике текста било на макронивоу (покривање тема и организационе структуре текста) било на микронивоу (синтакса, вокабулар).

У лингвистичкој литератури постоји основна подела на говорни и писани дискурс. Говор је, према теоретичару Серлу (1991: 61), извођење чинова у складу са одређеним правилима. Говорник, дакле, помоћу језика чини нешто, изражава жељу, намеру, мишљење, али и знање како да искористи способност чињења помоћу језичких средстава. Према Дитеру (1984), говорни чин може успети само ако слушалац правилно реконструише интенцију говорника и ако говорник испуни оно на што се обавезао јер слушалац то од њега тражи.

Због начина реализације поруке у електронским медијима – писана и говорена порука, и употребе различитих жанрова и њима не/примерених језичких средстава језик медија се често одређује у односу на тзв. стандардни језик и тзв. свакодневни говор. Свенка Савић (1993: 47) истиче да је тешко утврдити карактеристике свакодневног говора осим оне да је језик инструмент за изражавање и преношење информација. Зато, како наводи, постоје различити термини као што су планирани и непланирани говор. Непланирани говор треба да укаже на основну карактеристику да се говори о нечему што није унапред припремљено и језички формулисано, супротан њему је планирани говор, какав је најчешће у научним предавањима, политичким говорима, религијским проповедима или другим врстама говора пред аудиторијем. У овој подели говори се и о степену непланираног односно степену планираног говора пред аудиторијем. Планирани говор се ослања на писани материјал који се према критеријуму степена јавности дели у три категорије: штампани, нештампани и писани, али намењен говорењу. У овај трећи спадају и вести у електронским медијима.

Полазећи од ових теоретских претпоставки анализом посматраног корпуса утврђено је да је у ТВ дневницима највише био заступљен планирани и полупланирани говор, а ретко непланирани. Полупланирани је углавном заступљен у репортерским јављањима са лица места на дан избора у којима су

новинари неке делове извештаја импровизовали у камеру. За разлику од планираног говора односно презентерског саопштавања претходно написаних информација, који је одликовала доста добра дикција, јасна и чиста артикулација, класична акцентуација и изузетно добра интонација, у полупланираном су честа замуцкивања, ред речи одступа од стандарднојезичког. У транскрипту примера који наводимо тачно се осети прелаз из планираног у непланирани говор који је довео до смањеног степена разумевања поруке.

РЕПОРТЕР: Према непотпуним подацима које нам је саопштила Покрајинска изборна комисија до 18 часова у Војводини је гласало 45,50 одсто грађана. У Новом Саду око 47 одсто. Највећа излазност забележена у општини Сечањ 48,50, а у Панчеву 41,50 одсто. Еее²... Ову релативно ниску излазност за Војводину у изборним штабовима ее., објашњавају... еее.. великим плъуском који је захватио више градова у Војводини. У Новом Саду је то трајало негде око 40 минута, негде после ручка, и ... еее ту је дошло до неког застоја ..еее...када је реч о овом проценту излазности који смо чули на последњој конференцији за новинаре....

Примери живих укључења репортера, која су комбинација планираног и полупланираног, илуструју колико се репортер лоше снашао у позицији интервјуера. Његов говор, иако планиран (питања су претходно смишљена), карактеришу прекомерна замуцкивања, поштапалице, беспотребно понављање истих речи, али и целих реченичних склопова. То је случај и са говором његовог саговорника који би могао да се подведе под непланирани.

РЕПОРТЕР: Еее.. Иако смо овде у Медија центру имали прилику да чујемо и једног кандидата за одборника у Нишу који је говорио о физичком насртају на себе. Мимо овога и уопште процените ми саму озбиљности тог инцидента о коме је говорено овде у Медија центру. Ееее.. шта можете да нам кажете у вези са тим?

МАРКО БЛАГОЈЕВИЋ, Цесид: Инцидената јесте било, дакле, увек их и буде. Увек ми забележимо некакве неправилности, е сад, само је питање колико су те неправилности бројне. Дакле, колико их је, то је једно питање, а друго питање је у којој мери су оне озбиљне. И сад ја шта могу да закључим је следеће: иако јесмо обавештени о неколико инцидената, иако јесмо обавештени о једном броју неправилности, ипак не могу да кажем да су те неправилности, ти инциденти у тој мери били бројни и да су били у тој мери озбиљни да би на било који начин могли да доведу регуларност избора, ових у Србији који су још увек у току.

Ово је типичан пример интервјуа интегрисаног у вест на којем се може уочити колико одређен контекст³ детерминише разговор односно његову форму, однос међу учесницима. Свесни значаја контекста теме у датом друштвено-политичком контексту (резултати избора), контекста времена (уживо емитовање)

² Ее, еее – продужен изговор вокала представља паузу у говору.

³ О контексту в.: Савић 1993.

и места, учесници у разговору су били обавезни да бројном аудиторијуму омогуће да их боље разуме.

МОДЕЛИ СВАКОДНЕВНЕ КОНВЕРЗАЦИЈЕ

У анализираном корпусу забележен је и један студијски интервју из којег издвајамо само део који илуструје говор учесника, односно како се презентер (не) сналази у комбинацији планираног и неплакираног говора.

ПРЕЗЕНТЕР: Каква је сарадња ту, у том, да кажем, стручном штабу, фудбалским речником да кажем?

ЈЕЛЕНА: Заиста имам велику подршку РТС-а и продукцијске куће Минакорд и целе екипе која ће се појавити са мном на сцени.

ПРЕЗЕНТЕР: Стижете ли да одспавате? Колико спавате?

ЈЕЛЕНА: Мало мање. Ових дана ми недостаје сан, али сам, ипак, некако испуњена, срећна и задовољна због свега што ми се дешава. Тако да су то слатке муке и успевам ја то да изнесем на својим леђима..

ПРЕЗЕНТЕР: Људи се доста интересују, ево гледамо и ове кадрове са Беовизије, колико ће наш наступ, у ствари, ваш наступ, наступ Србије, бити сличан оном са Беовизије?

ЈЕЛЕНА: Па, рећи ћу само једно, а то је да ће у потпуности да се разликује.

Укратко, покушавајући да избегне претерану формалност коју је диктирао контекст емисије, презентер *Дневника 2* РТС-а показао се изразито невештим. Осим ословљавања са *ви* и предусретљивости и љубазности, што се подразумева пред камерама, овај интервју има елементе свакодневне конверзације. Очекивано је, стога, што теоретичари медија прихватају теоријске поставке и методе анализе конвезрације истичући да се оне и данас могу успешно примењивати у анализи медијског говора, пошто она има потенцијал да премости разлику између масовне и интерперсоналне комуникације – „Оно што поседујемо као људске јединке у комуникацији на интерперсоналном нивоу може да помогне на нивоу масовне комуникације бар у контексту говора на телевизији” (Hutchby 2006: 18).

У информативним емисијама емитују се и тонски исечци разних других говорника. Неки од њих су делови изјава које компетентни саговорници говоре у камере, док су други исечци снимака са конференција за новинаре или неких других догађаја који преносе делове говора учесника. Новинарска пракса је да су тонски исечци, тзв. синхрони, усмерени, пре свега, на емоције саговорника, а не на информативност. Правило је да се у офу износе чињенице, а у синхрону рекације на те чињенице или потврде чињеница. Емоционална црта је битна како би се гледалац-слушалац укључио у причу, јер он очекује да у њој види своју пројекцију догађаја. Зато се сматра да синхрон служи за изношење личног става, те њиме треба да доминирају духовитост, љутња, бес, фрустрација и сл.

ВЕЛИМИР ИЛИЋ, председник Нове Србије: Време је дошло да одвојимо жито од кукоља, да оне који не мисле добро Србији, који замајавају Србију годинама кажемо збогом. Морају патриотске националне снаге да се организују и да ову Србију поведу на један прави пут са кога смо одавно скренули, пут православља, пут Светог Саве на коме смо некад и били.

ИВИЦА ДАЧИЋ, председник СПС-а: Више неће имати шта да остане од Србије. Некад су говорили да ће сви Срби да стану под једну крушку. Сада ће сви Срби, ако овако остане, да остану само око једне фотеле која ће да им остане, да би имали где да седе на власти у Србији.

Први синхрон је извучен из новинарског интервјуа, а други је са митинга. Оба говорника користе речи из свакодневног говора како би изнели своје политичке ставове који емотивно и сугестивно делују на циљаног гледаоца. Иако је реч о политичкој елити, њихови говорни чиновни нису у складу са очекиваним стандардима јавне употребе језика. По интенцији, наративној структури и вокабулару сличан претходнима је и следећи пример:

ИВИЦА ЛАЗОВИЋ: Људи, па, зар да се понови исто?! Па, зар да поново дођу они који су нас одвели у провалију?! Па, ми ћемо изгубити људи и ово што имамо! Дај да спасимо, ви који сте овде, ја вас преклињем, само клечим и молим једну једину ствар. Боже, помози овом народу да почне да размишља својом главом.

У посматраном корпусу има и примера у којима се може уочити на који начин се говорници користе речима чије значење не познају.

АЛЕКСАНДАР СТАНКОВАЦ, ИО Демократске странке Обреновац: Мислим да ово треба да буде опомена свим лидерима политичким у Србији да је то што они говоре горе на том глобалном политичком нивоу, тај говор мржње, та реторика која би требала да буде прошлост у Србији може врло лако да се овако пренесе у сеоске крајеве.

Примери занемаривања функције медијске поруке јављају се неретко у изјавама очевидаца или учесника у неком догађају, нпр.

БРАНКА: Ја мислила срушили се регали. Ја, кад сам ишла овамо, у купатило, оно зид. Ја ништа не знам. Изађем напоље, видим шта је.. То је страшно било.

СПАСОЈЕ: Он је у тој странци тамо њега запалили и сад дошли и мене запалили. И шта ћеш ако је он, не знам шта сам ја крив тудека. Ту сам имао и живине. Пуна кућа и ствари и свега.

Ове изјаве не информишу гледаоце о ономе шта се десило, али буде пажњу и емпатију. Сматра се да након појаве телевизије дијалектални говор пружа дубинску друштвену повезницу (Маклуан 2008 : 275), коју не може пружити стандардни језик.

Резултати анкете⁴ која се односила на анализу говора професионалних учесника (презентера и новинара) у посматраним информативним емисијама показују да говорни темпо у већини прилога није утицао на разумевање презентованог материјала. Однос понуђених питања *нисам могао правилно да разумем* и *презентовани материјал сам разумео јасно и прецизно* у процентима је варирао од новинара до новинара, али углавном није силазио испод 50:50 одсто. Што се тиче говора презентера, резултати су изнети у табелама 1а и 1б.

Табела 1а.

ГОВОР ПРЕЗЕНТЕРА ЈЕ	ГОРАН ДИМИТРИЈЕВИЋ Б92	ИВАНА КОНСТАТИНОВИЋ Б92	МАЈА ЖЕЖЕЉ РТС	ВЛАДИМИР ЈЕЛИЋ РТС
мелодичан	6,25 %	52, 25%	31,25 %	0,00%
одликује га уравњена мелодија	0,00 %	6, 25 %	18,75 %	18,75%
пресецај је честим респираторним паузама	6,25 %	0,00%	0,00%	25,00%
скандиран говор	0,00 %	6, 25%	0,00%	50,00%
милозвучан - прија ми да га слушам	87,50 %	37,50 %	43,75 %	6,25 %

Табела 1б.

ИЗГОВОР ЈЕ	ГОРАН ДИМИТРИЈЕВИЋ Б92	ИВАНА КОНСТАТИНОВИЋ Б92	МАЈА ЖЕЖЕЉ РТС	ВЛАДИМИР ЈЕЛИЋ РТС
прецизан	100 %	87,50 %	31,25 %	12,50 %
непрецизан	0,00 %	0,00%	0,00%	87,50%
правиан	0,00%	0,00%	62,50 %	0,00%
супстандардни односно дијалекатски изговор појединих гласова	0,00 %	12,50 %	0,00%	0,00%

⁴ Анкета за потребе овог рада, као комплементарна метода теоријском упоришту, спроведена је међу студентима треће године журналистике на Филозофском факултету у Новом Саду, у оквиру радионица из ТВ новинарства. Тридесет и два студента су пратила четири емисије које су емитоване дан за даном (8. и 9. маја).

ИЗГОВОР ЈЕ	ГОРАН ДИМИТРИЈЕВИЋ Б92	ИВАНА КОНСТАТИНОВИЋ Б92	МАЈА ЖЕЖЕЉ РТС	ВЛАДИМИР ЈЕЛИЋ РТС
спора, трома артикулација, говор подсећа на мрмљање	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
шпрахфелер	0,00 %	0,00%	0,00%	0,00%

Када је у питању говор професионалних говорника (презентера и новинара), раније анализе показују да су се од деведесетих година почели ценити и стављати пре свих других квалитети: спонтаност, способност импровизације, духовитост, естрадна сналажљивост, док је језичка компетенција, а посебно њен нормативни аспект, одлазила у други план (Јокановић Михајлов 2006: 104). Лингвисти истичу да говорни језик ових медија тежи, између осталог, адекватној комуникативној активности, задовољавању нормативних захтева, праћењу актуелних тенденција, задовољавању очекивања најширег круга публике. Како би био прихваћен као прецизан, ауторитативан, информативан, али и као допадљив и модеран, треба да се служи различитим механизмима: „Он традиционалним облицима изражавања додаје језичке иновације, укључује у себе и елементе из активних, још непреврелих језичких процеса, комбинује стандардни језички израз са елементима народних говора, помодних тенденција, оцазионалних решења“ (Јокановић Михајлов 2006: 11). Обим оваквих интервенција се у посматраним медијима креће од једва приметног до максимално заступљеног, што је у великој мери одраз уређивачке политике конкретних медијских кућа.

ФУНКЦИОНАЛНОСТИЛСКА И ГРАМАТИЧКО-ЛЕКСИЧКА ОБЕЛЕЖЈА ТВ ДНЕВНИКА

Теорија полифункционалног стандардног језика подразумева раслојавање језика на одређене функционалне варијетете (стилове) према потребама јавне и приватне комуникације и особинама које ти варијетети садрже. Будући да новинарска делатност захтева одређени начин изражавања, као посебан функционални варијетет издаваја се *публицистички функционални стил* (ПФС). Основа ПФС јесте стандардни језик. Због кратког времена, али и да би уз што мање напора, у овом случају слушалац и гледалац примио поруку, често се користе клишеи. Сматра се да је њихова употреба једна од основних одлика тзв. рутинског стила.⁵ С друге стране, Тошовић наводи да су они потребни јер стан-

⁵ „Рутински стил је, популарно речено, линија најмањег отпора у обављању новинарског позива, то је професионално отаљавање задатка у области јавне речи, уз ослонац на шаблоне и стандарде у композицији жанрова, уз поштовање претходних језичких структура, уз повлађивање административном језику, уз неодговорно понашање према селекцији предметности и језичких знакова“ (Младенов 1980: 43).

дардизација језика представља неминовност у оним жанровима од којих се тражи јасна и прецизна информација, а то су информативни жанрови: „Устаљеним изразима рецепијент се навикава на одређен начин пласирања информације, који се понавља у свакој вести” (Тошовић 2002: 247). Једнообразно преношење информација доводи до максималног степена аутоматизма, што јесте циљ шаблонизације и унификације, а то се, према њему, не може сматрати недостатком: „Основни разлози за унификацију (смањивање разнородности текстова исте функционалне намене и стандардизацију), и утврђивање и примена правила за обликовање текстова ради економичности, је скраћивање времена за декодирање, тачност и поузданост”. У телевизијском медију у ПФС засуљена је монолошка и дијалогска форма односно једносмерна и двосмерна комуникација – „Симплексна веза је представљена информативним жанровима, а дуплексна у интервјуима, разговорима, анкетама” (Тошовић 2002: 304).

У анализираном корпусу карактеристична је употреба стандардизованих и клишетираних језичких средстава типа: *како је саопштено, како сазнајемо / како* (агенција, извештач, дописник) *сазнаје, како је рекао...* Теоретичари сматрају да вест као информативни жанр пружа најмању могућност за полисемантизацију јер има функцију да информише, а не да делује те је синонимизација ограничена. Због ограничености и новинарске пасивности у естетизацији израза долази до бескрајног понављања речи: *рекао, изјавио, најавио, оценио, истакао...* Теоретичари препоручују да неутрални глагол *рекао је* треба готово увек користити приликом именовања извора у вестима. Међутим, глагол *рећи* не може увек да изрази радњу, нарочито ако вршилац није лице него неко тело, институција и сл., као што је то примећено у примеру следеће вести:

Иако извештавање са скупова није забрањено *Савет Републичке радиодифузне агенције*, који прати рад електронских медија током предизборне тишине, *рекао је Таџу* да јавно приказивање странаčkih обележја може да се тумачи као кршење предизборне тишине и због тога ова вест није илустрована сликом.

Ако бисмо се позвали на строге лингвистичке норме, глаголи које треба избегавати приликом писања вести јесу евалуативни из семантичке класе глагола когнитивних и комуникативних радњи, којима се вршиоцу радње приписује неки субјективни став или изражава став говорника (новинара) о радњи коју је предузео неко други: *тврдити, сагласити се, изјавити, истаћи, изразити, сматрати, захтевати, нагласити, констатовати*, јер се односе на оцењивање начина говорења о нечему, а не на извештавање о понашању или поступку. Међутим, у анализираном корпусу они су чести, нарочито у вестима и прилозима у којима су преношене изјаве политичара у предизборној кампањи. У улози тзв. стандардних језичких средстава у писању новинарских жанрова и форми заступљених у ТВ дневнику уочени су и декомпоновани предикати (Петровић

1989: 47), у првом реду они који су примерени административно-правном стилу и политичком дискурсу, нпр. Мислим да челник Цесида господин Зоран Лучић даје доста добру анализу; Либерално демократска партија одржала је протест...

Појава декомпонованог односно перифрастичног предиката (ПП) у вестима условљена је, пре свега, уопштеношћу и апстрактношћу тематике, као и потребом да се анонимизира агенс, што одликује интелектуализован начин саопштавања. На основу анализе декомпонованих предиката у новинском тексту И. Лазић Коњик (2006: 265) истиче да се чешће јављају они код којих је изражен висок степен формализације и у којима је именица терминологирана, тако да цео ПП добија термилошку вредност, нпр. *донети одлуку* (решење, пресуду, услове, закључак, уредбу), *упутити молбу* (захтев, предлог писмо, саопштење, саучешће, апел, жалбу), *казати* (навести/наводити, стајати, прецизирати, изнети/износити) у *сапштењу* (изјави, допису, писму...), *добити пресуду* (подршку, позив, дозволу извештај, субвенцију, налог, жалбу), *изразити мишљење* (бојазан, жаљење, наду, очекивање, сумњу, жељу, протест, саучешће). Разлози за честу употребу поменутих ПП у вестима, према И. Лазић Коњик, проистичу из делимично жанровско-стилских обележја вести, а делимично су у вези са тематиком која се обрађује. Услед прекомерне употребе многи од њих постали су стереотипи који истовремено доприносе информативности, али и монотонији и сувопарности текста. Сматра се да устаљени скупови речи који се примећују у информативним жанровима представљају, у структурном и лексичко-семантичком смислу, основу за настајање фразеологизама. Употреба фразема непримерених с обзиром на контекст у коме су коришћене једна је од карактеристика новинарског изражавања забележна у посматраном корпусу. Тако је, рецимо, новинарка РТС-а, како би што живописније описала политичку тему о којој је правила прилог, употребила следеће фраземе: У СПС-у, којем су ови избори донели епитет *најбоље удаваче*; ... *кост у грлу* народњачкој коалицији. Висок степен стереотипизације имају и изрази у функцији комуникатива, који се јављају између прилога и блокова вести, уп. прим. презентера *Дневника 2* РТС-а: Поштовани гледаоци настављамо даље; И као што смо рекли на почетку *Дневника*; Прелазимо на вести из света; Прелазимо на фудбалске актуелности; Идемо на стадион.

Коришћење ове врсте комуникатива изазива замор код гледаоца, а може да вређа и њихову интелигенцију. Због економисања ограниченим простором у оквиру емисије, а уједно и временом гледалаца, у ТВ вестима очекује се јасност и концизност излагања. Резултати анализе корпуса говоре сасвим супротно. Гомилање релативних реченица, лоша стилска решења, неправилан ред речи, употреба блискозначних речи и др. отежавају рецепцију поруке, поготово у случају живих репортерских јављања, уп. нпр.

Ја располажем са подацима Републичке изборне комисије, која се налази овде у северној Косовској Митровици, и која је саопштила последње податке прикупљене до 18 сати, и који показују да је излазност до тог времена у покрајини 38 запета 73 одсто, што значи да је од 120.000 уписаних бирача гласало 46.780...

Људи су у већини градова у Србији стајали у реду да би остварили своје бирачко право да гласају; Припадници КФОР-а били су нешто мало појачано присутни у близини готово свих бирачких места у српским срединама где се данас гласало.

У посматраном корпусу утицај административног стила уочљив је у протоколарним вестима (саопштења и телеграми страних званичника поводом резултата избора). Због понављања вести о истом догађају вести се често компонују на исти начин, што утиче на рецепцију садржаја, нпр.

Европски комесар Оли Рен *поздравио је* успех проевропских снага на изборима у Србији.

Шведски министар спољних послова Карл Билт *поздравио је* исход парламентарних избора у Србији.

Министар спољних послова Француске Бернар Кушнер *поздравио је* знатну предност „Листе за европску Србију“.

За разлику од наведених примера у којима су парафразирани писане изјаве званичника, компоноване по принципу одговора на питање *ко, шта*, итд. у обе информативне емисије, мада чешће на ТВ Б92, цитат често претходи идентификацији извора, што није правилно, нпр.

„Ми не можемо да замислимо Европску унију без Србије и Војводине“, *рекао је у Новом Саду потпредседник Европске комисије Жак Баро.*

У унтрашњополитичким вестима често се употребљавају називи који илуструју колико се колективно знање заједнице одражава на употребу језика, нпр. на начин идентификације учесника у радњи, нпр.

Кабинет премијера Коштунице оптужио је *демократе* да крију оригинал споразума који је потписан пре десет дана у Луксембургу.

У вестима дана у посматраном корпусу често су граматички непотпуне реченице, структурно и интонацијски блиске слоганима, нпр. *У Србији сутра парламентарни, покрајински локални избори.*

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Резултати анализе говора професионалних говорника (презентера и новинара) у овом раду потврђују већ утврђене карактеристике језика телевизије: у посматраним емисијама комбинује се стандардни језички израз са колоквијалним. Обим варира од једва приметног до максимално заступљеног, што је одраз уређивачке политике конкретних медијских кућа, њихових критеријума и кадровских решења, али и нивоа свести о значају стандардног језика и стандарднојезичке норме. Функционалностилска обележја карактерише употреба стандардизираних и клишеираних језичких средстава, пре свега евалуативног глагола из семантичке класе глагола когнитивних и комуникативних радњи, као и декомпонованих предиката, у првом реду оних који су примерени административно-правном стилу и политичком дискурсу. Уочено је да презентери преко мере употребљавају уобичајене фразе које служе као нека врста комуникатива, док новинари у ауторским прилозима превише користе неодговарајућа стилска и језичка средства. Гомилање релативних реченица је нарочито изражено у случају живих репортерских јављања са лица места и у теренским интервјуима, што је последица како структурних карактеристика српског језика односно одсуства партиципа тако и недовољне критичности у избору и распоређивању података који се саопштавају. Спроведена анализа показала је да постоје многи примери несагласности између форме и садржаја поруке, што је условљено непознавањем и неуважавањем медијског језика или и манипулацијом. Показало се да није могуће само на основу језичких карактеристика текста, било на макронивоу (организациона структура текста) било на микронивоу (семантички односи међу актерима, остварени степен кохеренције текста), утврдити однос између вести и друштвеног контекста у коме су настале.

ЛИТЕРАТУРА

- Van Dijk, Teun (2008). *Discourse and context: a sociocognitive approach*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Wunderlich, Dieter (1984). Mannheimske bilješke o pragmatici. *Naše teme. Časopis za društvena pitanja*. 11: 2366–2376.
- Јоцић, Мирјана (1982). Комуникацијске и говорно-језичке карактеристике ТВ Дневника Телевизије Нови Сад на српскохрватском језику. Нови Сад: Одељење за истраживање програма Радио-телевизије Нови Сад. Извештаји и студије. 14: 1– 68.
- Јокановић Михајлов, Јелица (2006). *Акцент и интонација на радију и телевизији*. Београд: Друштво за Српски језик и књижевност Србије.
- Лазих Коњик, Ивана (2006). *Структура, функција и лексикографска обрада перифрастичних предиката*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. 49/1: 219–304.

- Маклуан, Маршал (2008). *Разумјевање медија – Медији као човјекови продуженици*. Загреб: Голген Маркетинг – Техничка књига.
- Младенов, Марин (1980). *Новинарска стилистика*. Београд: Научна књига.
- Петровић, Владислава (1989). *Новинска фразеологија*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Савић, Свенка (1993). *Дискурс анализа*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Серл, Џон (1991). *Говорни чиновни*. Београд: Нолит.
- Тошовић, Бранко (2002). *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.
- Hutchby, Ian (2006). *Media Talk (Conversation Analysis and the study of Broadcasting)*. New York: Open University Press.

Brankica Drašković

SPEECH AND LANGUAGE FEATURES
OF TV DNEVNIK DURING THE ELECTION PERIOD

Summary

In this paper language features of ten informative newscasts broadcasted on Public service of Radio-television of Serbia and TV B92 during election days, since May 8th till May 12th 2008th, were analyzed in order to determine the level of understanding and acceptability of messages. Analysis determined that the socio-political context of the news reflected in the language characteristics of TV news, which led to some noise in the reception of messages, or decreased level of understanding between speaker and listener.

Key words: spoken discourse, conversational analysis, functional style, TV Dnevnik.

Smiljana Milinkov
milinkova@neobee.net

UDK 343.412:070
Originalni naučni rad

PREZENTACIJA ZAKONA O ZABRANI DISKRIMINACIJE REPUBLIKE SRBIJE U DNEVNIM NOVINAMA *DANAS* I *KURIR*

Povlačenje Predloga zakona o zabrani diskriminacije iz skupštinske procedure na zahtev crkava i verskih zajednica, a zatim vraćanje u Parlament izazvalo je znatnu medijsku pažnju. Cilj kvantitativno-kvalitativne analize sadržaja jeste da istraži na koji način su štampani mediji pratili proces usvajanja antidiskriminacionog zakona. Za uzorak su uzete informativno-političke novine *Danas* i tabloid *Kurir*. Za oba lista karakteristično je to što je čitav problem u vezi s donošenjem ovog zakona sveden samo na priču o istopolno orijentisanim osobama jer su taj segment potencirali predstavnici verskih zajednica i opozicije, a izostala je medijska inicijativa koja je trebalo da objasni značaj zakona za zaštitu ljudskih prava svih manjinskih grupa koje su izložene diskriminaciji u Srbiji.

Ključne reči: Zakon o zabrani diskriminacije, crkva, Skupština, Vlada, homoseksualci, *Kurir*, *Danas*.

UVODNA RAZMATRANJA

1. Društveno-politički kontekst analiziranog događaja u medijima

Na zahtev crkava i verskih zajednica 4. marta 2009. godine iz skupštinske procedure povučen je Predlog zakona o zabrani diskriminacije, i to samo 16 sati pre no što je trebalo da se nađe pred republičkim poslanicima. Mada je Vlada Srbije prethodno odobrila predloženi dokument, nakon apela za preispitivanje zakona koji je, u ime ostalih verskih zajednica, vlastima uputio Sinod Srpske pravoslavne crkve, stopirana je procedura usvajanja ovog akta. Verske zajednice su kao najspornije navele član 18 o „diskriminaciji u oblasti verskih prava“ i član 21 koji se odnosi na diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije, s obrazloženjem da se tim članovima krši Ustav Srbije, kao i Zakon o crkvama i verskim zajednicama. Nakon nedelju dana Ministarstvo za socijalnu politiku izašlo je pred Vladu sa novim predlogom zakona u koji su delimično unete i neke izmene koje su zahtevale crkve i verske zajednice, tj. članu 18 je dopisan stav u kojem se navodi da se diskriminacijom ne smatra postupak sveštenika koji je u skladu sa verskom doktrinom tradicionalnih crkava, dok je iz člana 21 izbrisan stav koji se odnosio na slobodu transseksualnih osoba da izražavaju svoj rodni identitet i seksualnu orijentaciju. Vlada je prihvatila

predložene izmene i uputila akt u skupštinsku proceduru. Nezadovoljne „kozmetičkim izmenama“, jer nije ispunjen zahtev da se navedeni članovi potpuno izbrišu, crkve su uputile predlog novih izmena, međutim, nakon dugotrajne skupštinske rasprave na kojoj su poslanici razmatrali više od 400 amandmana podnetih mahom od predstavnika opozicije, tri nedelje nakon povlačenja, 26. marta 2009. godine, usvojen je Zakon o zabrani diskriminacije.

Ovaj zakonski akt, koji je pokrenuo veliku buru u javnosti, otvorio brojne polemike i izazvao znatnu pažnju medija, bio je jedan od poslednjih uslova za stavljanje Srbije na belu šengensku listu. Sve do kraja marta 2009. godine Srbija je bila među retkim državama na Balkanu, kandidatkinjama za članstvo u Evropskoj uniji, koja nije imala opšti antidiskriminacioni zakon.

Mada su samo delimično prihvaćeni njihovi predlozi, verske zajednice, predvođene Srpskom pravoslavnom crkvom, činjenicom da je na njihov zahtev zakon privremeno stopiran pokazale su znatan uticaj na Vladu i Skupštinu Srbije.

2. Cilj

Cilj analize sadržaja jeste da se ispita koliko i na koji način je štampa prikazala povlačenje, a potom vraćanje u skupštinsku proceduru antidiskriminacionog zakona. Pretpostavka je da je, bez obzira na to da li je reč o informativno-političkom listu ili o tabloidu, analitički novinarski žanr slabo zastupljen, ali i da se, iako se radi o provokativnoj temi, u ozbiljnim novinama toj priči ne pristupa na senzacionalistički način. Hipoteza je i da, mada je reč o opštem zakonu protiv diskriminacije, štampani mediji u prvi i jedini plan stavljaju istopolno orijentisane osobe, dok se sve ostale manjinske grupe koje obuhvata ovaj zakon, poput žena, osoba sa invaliditetom i Roma, zanemaruju. Sem senzacionalističkih naslova i fotografija, tabloid karakteriše i širenje govora mržnje prema onima koji su u slučaju povlačenja Zakona o zabrani diskriminacije seksualno različiti od većine u Srbiji.

3. Metod i korpus

Metod istraživanja je kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja i forme. Za uzorak su uzete informativno-političke novine *Danas*¹ i tabloid *Kurir*.² Ovi dnevni

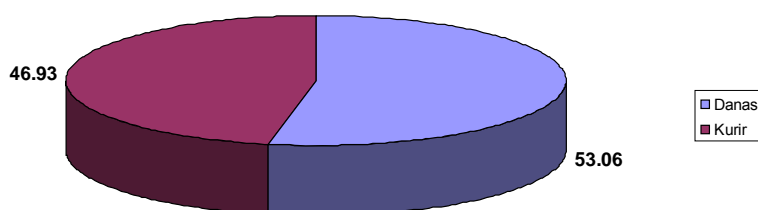
¹ Prvi broj dnevnog lista *Danas* na kioscima se pojavio 9. juna 1997. godine. Firmu Dan graf d.o.o., izdavača lista *Danas*, osnovalo je 16 novinara, uglavnom *Naše Borbe*, među kojima su i Božidar Andrejić, Grujica Spasović, Dušan Mitrović i Zdravko Huber. Tokom režima Slobodana Miloševića novine su bile česta meta vlasti jer su težile da budu nezavisne. *Danas* je korporativni član Medijske organizacije za jugoistočnu Evropu (SEEMO) i Asocijacije listova Project Syndicate. Od 2009. glavni i odgovorni urednik je Zoran Panović, koji je na tom mestu nasledio Mihala Ramača. *Danas* je 2002. godine po izboru *Le Guide de la Presse* izabran za list godine u svetu. Ovaj dnevnik izlazi na tridesetak strana svakog radnog dana, dok se vikendom štampa dvobroj.

² *Kurir* je 6. maja 2003. godine osnovao Radisav – Raja Rodić, vlasnik i *Glasa javnosti*. Direktor je Vukadin Rodić, a glavni i odgovorni urednik Rade Jerinić. List izlazi svakodnevno na dvadesetak strana. *Kurir* je jedan od najtiražnijih srpskih tabloida, a u proteklih šest godina zabeležena su brojna kršenja novinarskog kodeksa i ispoljavanja jezika mržnje, zbog čega su protiv ovog dnevnika pokrenuti brojni sudski procesi.

PREZENTACIJA ZAKONA O ZABRANI DISKRIMINACIJE REPUBLIKE..127

listovi analizirani su u periodu od 4. do 27. marta 2009. godine odnosno analizirano je 21 izdanje lista *Danas* (vikendom izlazi dvobroj) i 24 broja *Kurira* (svakodnevno izlazi).

U periodu analize ukupno je objavljeno 49 tekstova koji su se bavili anti-diskriminacionim zakonom, od toga je 26 (53,06%) u lista *Danas*, a 23 (46,93%) u *Kuriru*.

Pošto je, prema prof. dr Snježani Milivojević, „najuticajniji među dnevnim tabloidima u Srbiji“,³ a ujedno i najtiražniji, *Kurir* je uzorkovan kako bi se istražilo na koji način se ove novine, koje imaju poverenje publike, ali su i često od struke prozivane zbog kršenja etičkog kodeksa, bave važnom i prilično osetljivom temom, ako se ima u vidu društveno-politički kontekst koji je pratio usvajanje Zakona o zabrani diskriminacije u Srbiji. Kao potpuna suprotnost tabloidu, za drugi uzorak izabran je ozbiljan dnevni list *Danas*, koji ima mali tiraž, ali i decenijsku tradiciju profesionalnog novinarstva, kritičkog promatranja i borbe za ostvarenje ljudskih prava, pa samim tim i prava svih diskriminiranih manjinskih grupa.

ANALIZA

Većina analiziranih tekstova posvećena je aktivnostima članova Vlade Srbije, poslanika Republičkog parlamenta, crkvenih predstavnika i nevladinih organizacija. Kao subjekat se najčešće pojavljuju republički poslanici – 13 puta (sedam puta u *Kuriru* i šest u listu *Danas*), i to su najčešće šefovi ili portparoli poslaničkih grupa – Nada Kolundžija ili Jelena Trivan za Demokratsku stranku, Dragan Todorović za Srpsku radikalnu stranku, Tomislav Nikolić za Srpsku naprednu stranku, Miloš Aligrudić ispred Demokratske stranke Srbije, Dragan Marković Palma za Jedinstvenu Srbiju, Čedomir Jovanović ispred Liberalno- demokratske partije i Branko Ružić za Socijalističku partiju Srbije. Analiza je pokazala da su, za razliku od lista *Danas*, gde

³ <http://www.media.ba/mcsonline/bs/tekst/tabloidizacija-dnevne-stampe-u-srbiji>

se u jednakoj meri pojavljuju i predstavnici vladajućih partija i opozicije, u *Kuriru* pojedini tekstovi posvećeni samo aktivnostima opozicije (SRS i SNS – *Roze hulahopke za Čiplića* i *SRS protiv diskriminacije*). Pored poslanika, kao subjekat često se pojavljuje predlagač Zakona o zabrani diskriminacije ministar za socijalnu politiku Rasim Ljajić, i to ukupno sedam puta (četiri puta u listu *Danas* i tri u *Kuriru*), zatim državni sekretar u Ministarstvu za ljudska prava Marko Karadžić i resorni ministar Svetozar Čiplić. Predstavnici verskih zajednica na čiji je zahtev povučen iz procedure predlog zakona pojavljuju se svega nekoliko puta kao subjekti. Poglavari Srpske pravoslavne crkve pominju se dva puta u *Kuriru* (prvi tekst koji je na ovu temu objavljen u listu jeste *Gej ni(je)OK!*), kao i izjava episkopa bačkog Irineja (*Njegoš bi bio pod udarom zakona*), dok su se u listu *Danas* kao subjekti našle objedinjene tradicionalne verske zajednice, predstavnici Islamske zajednice i beogradski rabin Isak Asiel. Za razliku od *Kurira*, gde je objavljena samo izjava direktora Beogradskog centra za ljudska prava Vojina Dimitrijevića, *Danas* je znatnu pažnju (23,07% objavljenih tekstova) posvetio aktivnostima nevladinih organizacija. Tako su se predstavnici civilnog sektora koji su i učestvovali u izradi nacrtu zakona šest puta našli u ulozi subjekta, i to dva puta – saradnik Centra za unapređenje pravnih studija Saša Gajin i predstavnici Koalicije protiv diskriminacije i jednom – tadašnji predsednik Gej strejt alijanse Boris Milićević i predstavnik Kvirije Boban Stojanović.

Mada je predlog zakona povučen 4. marta 2009. godine u popodnevним časovima, u listu *Danas* od 5. marta stoji tekst u kom se kaže da se zakon nalazi na dnevnom redu sednice Skupštine tog dana. Greška je ispravljena u izdanju od 6. marta, gde se priča našla i na naslovnoj strani, a na celoj stranici rubrike *Politika* objavljen je analitički tekst *SPC i verske zajednice protiv Ustava Srbije*, sa izvodi-ma iz apela verskih zajednica. *Kurir* prvi tekst na ovu temu objavljuje 6. marta pod naslovom *Gej (ni)je OK!*

Za razliku od *Kurira*, gde su gotovo svi tekstovi objavljeni na drugoj ili trećoj strani u rubrici *Vesti*, a samo jedan u *Crnoj hronici*, u listu *Danas* su se, osim na trećoj strani koja je namenjena rubrici *Politika*, tekstovi mogli pročitati i u rubrikama *Hronika*, *Dijalog*, *Suočavanja* i *Događaj dana*. Iako je približan broj tekstova, rezultati analize pokazuju da je u listu *Danas* objavljeno devet tekstova koji zauzimaju više od trećine stranice, dok su u *Kuriru* izašla svega dva „duža“ teksta. Sa druge strane, u *Kuriru* je objavljeno 13 tekstova koji zauzimaju svega nekoliko pasusa, dok je u listu *Danas* izašlo samo šest „kratkih“ tekstova. Ni u jednim novinama ne postoji uobičajeni deo strane gde se pojavljuju tekstovi.

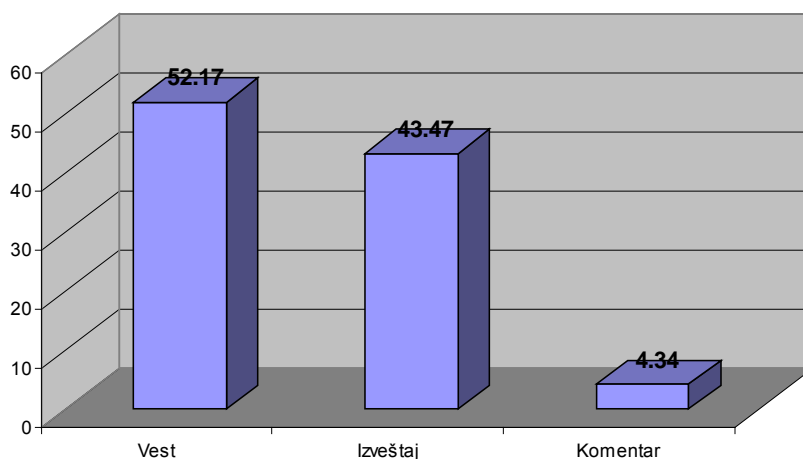
Problem u vezi s donošenjem zakona protiv diskriminacije šest puta se našao na naslovnoj strani lista *Danas* i tri puta na naslovnoj strani *Kurira*. Treba napomenuti da *Kurir* ima različite naslove za naslovnu (*Podržali pedere*) i unutrašnje strane (*Neće proći!*), iako se radi o istoj priči.

PREZENTACIJA ZAKONA O ZABRANI DISKRIMINACIJE REPUBLIKE..129

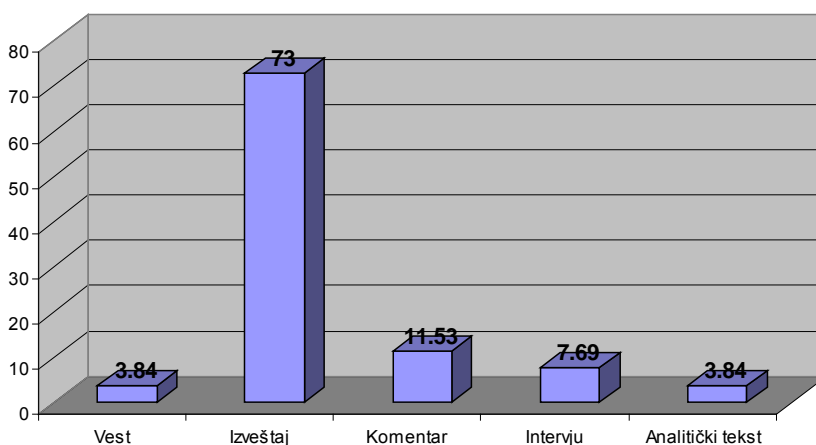
Što se tiče žanra, u *Kuriru* su najzastupljenije vesti – 12 ili 52,17 %, a potom izveštaj – 10 ili 43,47 % i samo jedan komentar (4,34%). Vesti su uglavnom agencijske (Beta i Tanjug), dok su svi izveštaji potpisani inicijalima.

Zastupljenost žanrova u Kuriru

Danas odlikuje raznolikija žanrovska slika. Objavljeno je 19 izveštaja, što čini 73% ukupnih tekstova o povlačenju zakona protiv diskriminacije u tom listu. Zatim slede tri komentara (11,53%), dva intervjua (7,69%), jedan analitički tekst sa anketom i citiranim spornim članovima zakona i svega jedna vest (3,84%).

Zastupljenost žanrova u listu Danas

Kada je reč o opremi teksta, ni u jednim novinama nije zabeležena bogatija oprema, tj. nema grafikona i tabela. U listu *Danas* objavljeno je 15 (57,69%) tekstova sa fotografijom (u dva slučaja reč je o karikaturi), dok je u *Kuriru* 13 (56,52%). Uglavnom su to fotografije ministara Rasima Ljajića i Svetozara Čiplića, crkvenih čelnika i republičkih poslanika, mada treba napomenuti da je *Kurir* objavio i sliku polugolih homoseksualaca na gej paradi, što degradira smisao samog zakona, kao i sliku prebijanja mladića pri pokušaju organizovanja parade ponosa u Srbiji 2001. godine, što bi se moglo protumačiti kao pretnja da bi se to moglo ponoviti.

Zakon o zabrani diskriminacije nalazi se u 23 (46,93%) od 49 analiziranih tekstova na mestu objekta. Analiza je pokazala da je, od deset puta koliko se u *Kuriru* o zakonu govori kao o objektu, u šest tekstova (60%) u negativnom kontekstu, i to najčešće kada o njemu govore predstavnici opozicije u Parlamentu (SRS, SNS, DSS) i crkveni poglavari (episkop bački Irinej). Republička vlast (Vlada Srbije ili pojedinačno ministri) našla se u 11 analiziranih tekstova u ulozi objekta, od čega sedam puta u negativnom kontekstu (pet tekstova u *Kuriru* i dva u listu *Danas*). Sa druge strane, u novinama *Danas* u četiri od pet tekstova (80%) govori se u negativnom kontekstu o verskim zajednicama koje su bile protiv zakona, i to kada o njihovom zahtevu za povlačenje zakona govore ministri Rasim Ljajić i Svetozar Čiplić, predstavnik civilnog sektora Saša Gajin i u komentaru novinarkе Gordane Logar. U *Kuriru* se crkve nalaze dva puta na mestu objekta, i to u pozitivnom kontekstu.

Što se tiče naslovnog bloka, za list *Danas* karakteristično je da gotovo u svim tekstovima stoji nadnaslov, a u pojedinim i podnaslov, dok se u *Kuriru* u slučaju dužih izveštaja pojavljuje podnaslov. Od 49 analiziranih tekstova u 34 (69,38%) naslov je nedvosmislen i jasan. Kada je reč o metaforičkim naslovima, većina (11 ili 73,33%) nalazi se u *Kuriru*. Treba napomenuti da se devet ili 39,13 % naslova izrazito negativno odnosi prema seksualnim manjinama, a u pojedinim slučajevima i diskriminatorski uz širenje govora mržnje (*O 'seksualnoj' patologiji, Bal pедера, Prošli pederi, Klinci napali pedere, Podržali pedere, Gej(ni)je OK!*), što je sasvim u suprotnosti s duhom antidiskriminacionog zakona.

ZAKLJUČAK

Povlačenje Predloga zakona o zabrani diskriminacije iz skupštinske procedure na zahtev verskih zajednica, a zatim vraćanje u Parlament izazvalo je veliku medijsku pažnju. Analiza novina *Danas* i *Kurir* pokazala je da su ovi dnevници tokom tri nedelje, koliko je trajala dilema da li će i kakav zakon biti usvojen, gotovo svakodnevno pisali o tom problemu. Tekstovi na tu temu uglavnom su se nalazili na drugoj ili trećoj strani novina, a u nekoliko navrata čak i na naslovnoj strani.

Analiza sadržaja je pokazala da su i jedne i druge novine u prvo vreme uglavnom pratile aktivnosti Vlade Srbije, odnosno koliki je uticaj verskih poglavara na njihov rad i do kakvih će promena navedenog zakonskog akta doći, a nakon

što su ministri usvojili delimične izmene nacрта, pažnja je posvećena dešavanjima u Skupštini Srbije. Za razliku od lista *Danas* koji se trudio da ima izbalansirane tekstove u kojima se moglo pročitati mišljenje verskih zajednica, nadležnih ministara, vladajućih partija, opozicije, kao i predstavnika međunarodnih organizacija, *Kurir* je još na samom početku izborom sagovornika, senzacionalističkim naslovima (*Podržali pedere*) i fotografijama naznačio da podržava crkvu i opoziciju u kritikovanju predloženog zakona.

Analizom oblika novinarskog izražavanja utvrđeno je da i u listu *Danas* i u Kuriru dominiraju faktografski žanrovi, najčešće vest i izveštaj. Međutim, tekstovi u listu *Danas* ipak su obimniji i raznovrsniji, te treba napomenuti da se u tom listu mogao pročitati i intervju, u nekoliko navrata komentar, a bili su navedeni i sporni članci zakona, kao i predložene izmene. Novinari ovog lista potrudili su se da prenesu stavove i aktivnosti nevladinog sektora koji je učestvovao u kreiranju predloženog dokumenta, dok je taj deo priče u *Kuriru* izostao, osim u slučaju kada su predstavnici Srpskog narodnog pokreta 1389 prekinuli konferenciju Gej strejt alijanse i pretili organizaciji Kvirija.

I vizuelno je *Danas* ostao dosledan tradiciji ozbiljnog informativnog dnevnika, naslovi su jasni, fotografije primerene tekstu, dok Coraxove karikature koje su se u nekoliko navrata pojavile na specifičan način komentarišu uplitanje crkve u državne poslove. Isticanjem sagovornika koji u negativnom kontekstu govore o seksualnim manjinama, kao i izborom naslova koji diskriminišu drugost i drugačije (*Klinci napali pedere*, *Prošli pederi*) *Kurir* je još jednom pokazao zašto je često od novinarskih udruženja, a u poslednje vreme i od resornih vlasti prozivan za širenje govora mržnje.

Za oba lista karakteristično je to što je čitav problem u vezi s donošenjem Zakona o zabrani diskriminacije sveden samo na priču o homoseksualcima, jer su taj, ako se ima u vidu čitav dokument, prilično mali segment potencirali predstavnici verskih zajednica i opozicije, a izostala je medijska inicijativa koja je trebalo da objasni značaj zakona za zaštitu ljudskih prava svih manjinskih grupa koje su izložene diskriminaciji u Srbiji.

LITERATURA

- Brigs, Adam i Pol Kobli (2005). *Uvod u studije medija*. Beograd: Klio.
 Bal, Fransis (1997). *Moć medija*. Beograd: Klio.
 Bell, A., P. Garrett (1999). *Approaches to Media discourse*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
Media Monitoring Manual (2002). London: Media Diversity Institute.
 Matheson, Donald (2005). *Media Discourses – Analysing Media Texts*. New York: Open University Press.
 Ostin, Džon L. (1993). *Kako delovati rečima*. Novi Sad: Matica srpska.

Savić, Svenka (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
Valić Nedeljković, Dubravka (1997). *Rikošet reči*. Beograd: Argument.

Smiljana Milinkov

PRESENTATION OF THE REPUBLIC OF SERBIAN LAW ON THE PROHIBITION
OF DISCRIMINATION IN DAILY NEWSPAPERS *DANAS* AND *KURIR*

Summary

Withdrawal from the parliament procedure of the Law on prohibition of discrimination, as requested by church and religious communities, and its return in the procedure has caused significant media attention. The aim of the qualitative and quantitative analysis of the content is to examine the way print media has followed the adoption process of Anti-discrimination Law. Samples were taken from the informative and political newspaper *Danas* and tabloid *Kurir*. The common for both *Danas* and *Kurir* is that they have turned the focus from the entire discrimination issue only to the story on same-sex oriented people, potentiated by representatives of religious communities and opposition, therefore leaving out the media initiative which needed to explain the significance of the Law for protection of human rights of all minorities, subjected to discrimination in Serbia.

Key words: Law on prohibition of discrimination, religious communities, Parliament, Government, homosexuals, *Kurir*; *Danas*.

Јелена Клеут
kleut@neobee.net

UDK 343.85:070
Оригинални научни рад

КОД У РЕЦЕПЦИЈСКИМ ТЕОРИЈАМА МАСОВНОГ КОМУНИЦИРАЊА

У раду се анализирају различите употребе семиотичког појма кода у рецепцијским теоријама масовног комуницирања, са фокусом на моделу кодирања и декодирања Стјуарта Хола. Дискутује се о концептуализацији професионалних кодова, затим медијски специфичних кодова и потом о идеологичности кодова, што је основа за утврђивање индивидуалног отпора у односу на преферирана значења мас-медијских садржаја. Као посебан изазов у рецепцијским студијама наводе се некодиране околности интерпретације и предлаже се теоријска допуна Холовог модела Ековим концептом екстракодирања.

Кључне речи: код, масовно комуницирање, рецепцијске теорије.

Објашњавајући популарност кода у друштвеним и хуманистичким наукама, Умберто Еко износи сумњу да се ради о повратку метафизици, те да честа употреба овог појма „има све одлике егзорцизма, да представља покушај да се успостави ред у кретању и организацији подземних струјања, да се утврди тачан сценарио тамо где постоји само ванвременски плес случајних догађаја” (Еко 2004: 14). Из угла комунологије ова тврдња чини се тачном јер управо популарност коју код доживљава осамдесетих година прошлог века означава покушај да се отвори „црна кутија“ масовног комуницирања – рецепција мас-медијских садржаја.

Према Денису Маквејлу, постоје четири приступа проучавању масовног комуницирања: трансмисиони модел, модел расподеле публицитета, ритуални (експресивни модел) и рецепцијски модел (McQuail 1994). Иако у сва четири модела масовна публика представља кључно поље истраживања, последњи од наведених одликује се схватањем да се ставови и понашање публике не могу одредити као сума деловања професионалних комуникатора и медијских садржаја, већ се медијски садржаји посматрају као ресурс којим се испуњавају различите социо-психолошке потребе појединаца.

Поред четвороделне Маквејлове поделе, у литератури се често појављује подела на две парадигме, које Јенсен назива „парадигмом ефеката“ и „парадигмом рецепције“ (Jensen 2004: 60). Са мањим или већим степеном прецизности и идеолошког набоја ова подела још се именује као америчка школа насупротив европској, као доминантна насупротив критичкој теорији, као медијска социологија насупротив студијама културе (Gitlin 1978; Gurevitch et al. 1982; Hardt 1992; Milivojević 2008). Појам кода везује се за рецепцијски модел, како га разуме Маквејл, и за европски, културолошки и критичко-семиотички приступ масовној публици.

Према Хансу Кристијану Шредеру, у рецепцијским студијама истражује се сусрет активне публике са медијским значењима, при чему је „активност публике уједно и дискурзивна активност која уводи чланове публике у конструкцију друштвених, политичких и културних идентитета и у колективно стварање друштвене стварности“ (Schroder 2003: 124). Рецепцијске теорије разликују се од критичке анализе дискурса по аксиоматском становишту да су значења заједнички производ текста и читаоца и, у складу са тим, одбацује се могућност „експертских читања“ самог истраживача путем којих би се утврдили ефекти мас-медијског деловања. На крају, анализа рецепције медијских текстова спроводи се имајући на уму ситуационе и социјалне контексте рецепције, који утичу на значења која публика актуелизује. Како сматра Шредер, „појединци усвајају интерпретативне кодове или репертоаре у интеракцији са другим индивидуама у друштвено организованим комуникационим структурама породице, вршњачке групе, школе, класе, рода, етничитета итд. То значи да су кодови такође у великој мери заједнички и друштвено структурирани...“ (Schroder 2003: 126). Овакав и слични искази, у којима је коду додељено централно место, отварају простор за додатну анализу семантике коју овај појам има у рецепцијским теоријама масовног комуницирања.

КОДИРАЊЕ У МАСОВНОМ КОМУНИЦИРАЊУ

У бирмингемском Центру за савремене студије културе настаје најутицајнији рецепцијски модел који формулише Стјуарт Хол у есеју *Кодирање и декодирање*.¹ Појава овог оснивачког текста тумачи се као моменат отварања семиотичком утицају (Milivojević 2008: 44) и зато концептуализација кода у моделу представља окосницу многобројних других теоријских радова и емпиријских истраживања.

¹ Текст је први пут објављен 1973. године као део радних докумената Центра за савремене студије културе Универзитета у Бирмингему (CCCS Stenciled Paper no. 7) и у нешто измењеној верзији, која се чешће наводи, 1980. године: Hall, Hobson, Lowe and Willis (eds.). *Culture, Media, Language*. London: Hutchinson. Превод на српски језик објављен је 2008. године: Jelena Đorđević (ur.) *Studije kulture (zbornik)*. Beograd: Službeni glasnik.

Хол разликује четири процесуална елемента масовног комуницирања – производњу, циркулацију, употребу и репродукцију, које посматра као фазе које су релативно независне једна од друге. Модел почива на Ековом моделу тумачења порука у масовном комуницирању и на теорији социолога Френка Паркина. Основна идеја модела јесте да се у споју семиотике и социологије објасни однос производње и рецепције мас-медијских садржаја.

Еков модел у домаћем преводу носи назив „‘Погрешно’ декодирање у масовним комуникацијама“, при чему се „погрешно“ на кључном месту у моделу преводи као „слободно“ (упоредити Еко 1973: 112 и Есо 1979: 142). У основи реч је о тумачењу које је другачије од оног које предвиђа аутор и које извире из структуре текста. Ова интерпретативна одступања потичу, са једне стране, из двосмислености садржаја и, са друге, из приватних и идеолошких кодова, случајних интерпретација и интерпретативних неуспеха примаоца, као и из разлика у кодовима и потковима стварног наслеђа примаоцевог знања, насупротив оном које је аутор претпоставио (Есо 1979).

Праћећи семиотички приступ, Хол асиметрију у кодирању и декодирању објашњава разликама у кодовима којима баратају пошиљалац и прималац, а које зависе од структурних разлика у односу и положају између емитера и публике. Процес медијског кодирања одређен је „професионалним кодом“ који представља „енкодирање порука које су већ означене на хегемонски начин“ (Нол 2008). Овим одређењем аутор одступа од уже семиотичке дефиниције кода, присутне у Ековој теорији кодова, пошто уводи код који посредује између пошиљалоца – професионалног комуникатора и већ готових порука, постојећих „дефиниција ситуација“, унапред датих знакова и значења који настају изван медијске праксе, али се њоме преносе. Овај код чине и „техничко-практична“ питања у смислу медијских производних рутина, историјски одређених техничких умећа, професионалне идеологије, институционалног знања.

Посматрано у ширем контексту студија културе, овај приступ пракси (новинарства) као коду потиче из фукоовског разумевања дискурса и праксе. Из угла семиотике, професионални кодови могу се посматрати као „генеративне одлике с-кода“ (Есо 1979: 41). Под с-кодом или „кодом као системом“ подразумева се систем у којем је однос међу елементима одређен неким правилима. С-код се не може третирати као код јер се под кодом подразумева „конвенција која утврђује узајамно повезивање присутних елемената једног или више система, које разумемо као план израза, и одсутних елемената другог система ... који разумемо као план садржине“ (Еко 2004: 86). Међутим, професионални кодови могу се интерпретирати као „установљене форме“ којима се може дати статус кода у ужем одређењу, јер „њихова социјална функција даје значај њиховом поштовању ... и зато што њихова унутрашња обавезност по навици узајамно повезује присуство последица и претпостављено присуство оног што им је претходило“ (Еко 2004: 82). Пошто установљене форме имају вредности

узајамног повезивања, при анализи начина производње медијских садржаја могуће је установити ове везе.

Питање професионалног, производног кода значајно је за рецепцијска истраживања масовног комуницирања. Како истраживања показују, чланови масовне публике у мањој или већој мери разликују кодове извора (нпр. „шта каже интервјуисана особа“) и професионалне кодове (нпр. „зашто је уведен још један учесник риалити-програма“ или „зашто су сви гости у студију из једне партије“). Ово се не односи само на информативно-политичке медијске садржаје већ и на медијску фикцију. У истраживању рецепције серијала *Далас*, Кац и Либес откривају да је један број испитаника фокусиран на семантичке аспекте садржаја (теме и поруке епизода и серијала), синтактичке аспекте (телевизијске формуле и жанровске одлике) и прагматске аспекте, који се односе на „гледаочеву свест о сопственом искуству, ’позицији’ у односу на програм и/или свест о функцијама и ефектима које програм има на друге“ (Katz, Liebes 1990: 55). На пример, једна група испитаних гледалаца посебно је инсистирала на чињеници да је серијал произведен у Америци и током интервјуа били су закупљени начином на који произвођачи желе да представе америчко друштво. Додатно, многи испитаници објашњавали су наративне изборе и функције животом глумца или конфликтима глумаца и продуцентске куће.

Професионални код представља „секундарну производњу знакова“ којом се, у складу са одређеним правилима, репродукује примарна значењска производња изван медија (Wren-Lewis 1983: 181). Телевизија (масовни медиј ком је модел посебно намењен) посматра се као „преносник унапред датих порука или ‘значења’, уместо да се изгради разумевање производње значења, која настаје унутар одређених пракси означавања и путем њих“ (Morley 1992). То значи да су техничко-технолошки аспекти медијске производње садржаја сведени на новинарску праксу. Извесно је да се технички потенцијали медија обликују у пракси, али исто тако није могуће занемарити начин на који технологија стварања садржаја утиче на праксу односно намеће употребу појединих типова кодова.

Семиотички и комуниколошки ово питање је релевантно било да се посматра из угла могућих артикулација (као врста кода) било да се посматра из угла семиотичких система (експресивних могућности) који су својствени одређеним медијима масовног комуницирања. У оба случаја ради се о врстама кода и поткодова којима се исказују значења и који, у крајности, омогућавају да се установи скала отворености/затворености „медијског текста“. Без референци на медијске технологије на ово питање се у рецепцијским студијама углавном одговара путем концепта полисемије. Код Хола полисемија је нужност сваког „телевизијског текста“ јер телевизијска слика, као и фотографија за Барта (Barthes 1977: 14), наизглед нема код на првом нивоу артикулације, због чега тумачење почива на конотативним кодовима. Са друге стране, Џон Фиск сматра

да је „превише значења на телевизији да би их све контролисала доминантна идеологија“, јер „сплет различитих кодова и текстуалних механизма увек ствара више значења него што сам текст може да контролише“ (Fiske 1987: 92). И једно и друго објашњење полисемије резултат су схватања да постоје медијски специфични „језици“ („језик“ радија, „језик“ филма, „језик“ телевизије).

Назив „језик“ усталио се у комуниколошкој литератури иако су критиковани покушаји да се у сваком систему означавања пронађу структуре језика. Адекватније би било овај термин заменити кодом јер у најужем одређењу кода, ако се равнамо према претходно датој Ековој дефиницији, једино ова правила производње садржаја можемо окарактерисати као кодове. Једино на овом плану медијског кодирања постоје материјални носиоци знака, као један систем, и означена као одсутни систем, при чему су два система независна један од другог. Додатно, поред правила еквиваленције, овај систем има и правила трансформације, односно „*елементи садржине могу се изразити, и то у још аналитичнијој форми, помоћу других израза, такозваних тумача претходних израза*“ (Еко 2004: 86).

ИДЕОЛОГИЈА КОДА И ОТПОР МАС-МЕДИЈСКИМ УТИЦАЈИМА

У моделу кодирања и декодирања Хол са емитерске стране идеологију позиционира у порукама које медији преносе односно репрезентују и у професионалним кодовима који примарно одређују избор порука које ће медији пренети. Према Холу, свака таква порука генерише „преферирана читања“ у која је уписан институционални, политички и идеолошки поредак (Hol 2008). Међутим, могућа „преферирана значења“ нису увек она која „ишчитава тумач“ (услед асиметрије у кодовима), па се разликују три хипотетичке позиције с којих се може градити декодирање телевизијског дискурса: *доминантно-хегемонистичка позиција, преговарана позиција*² – као „мешавина адаптивних и опозиционих елемената: она признаје легитимност хегемонистичких дефиниција да праве велика поједностављења (апстрактно), али на ограниченијем ситуационом нивоу прави властита правила“, и *опозициона позиција*, при којој реципијент „савршено разуме и буквалне и конотативне назнаке дискурса, али дешифрује поруку на *глобално* супротан начин“ (Hol 2008: 285). Прва интерпретативна могућност подразумева заједничке денотативне и конотативне кодове емитера и тумача, док друга сугерише постојање заједничког денотативног кода, а различитост конотативних кодова.

Крајем осамдесетих година прошлог века Дејвид Морли је са сарадницима тестирао предложени модел и рецепцију једног популарног програма *Би-Би-Сија*. Први део истраживања чинила је семиотичка анализа текста, жанра,

² У преводу Холовог рада преводилац се определио да појам *negotiated* преведе као „договарану позицију“. Чини нам се да термин *преговарање* боље одсликава намеру аутора.

дискурзивних стратегија и кодова како би се установила „преферирана значења програма“. Други део истраживања имао је амбицију не само да идентификује преговарана и опозициона тумачења већ и да „конструише типологију обима декодирања, да анализира како и зашто декодирања варирају, да демонстрира како се стварају различите интерпретације и да повеже ове варијације са различитим културним факторима, односно да покаже која је природа везе између између класе, социо-економске или образовне позиције и културних или интерпретативних компетенција, дискурса и кодова“ (Morley 1992: 93). У критичком постскрипту истраживању Морли констатује да „основни модел ... мора бити значајно редефинисан како би понудио адекватан концептуални оквир, који би обухватио све релевантне поделе и различитости унутар обрасца основног кода“ (Morley 1992: 118).

Како то већ и Морлијеви коментари указују, концептуализација примачке стране Холовог модела отвара низ питања. Основно, поставља се питања да ли су сви кодови идеолошки односно да ли је идеолошко декодирање питање интенционалног избора или неминовности идеолошке природе кода. У другом издању „Кодирања и декодирања“ Хол се удаљава од Бартовог одређења идеологије као трећег нивоа артикулације (Bart 1979) и заузима становиште које је ближе Бахтиновом, по коме су сви знаци „полиглотски“ и сва тумачења имају своју идеолошку вредност (Bahtin 1980: 25). Тако посматрано, свако декодирање којим се стиже до значења које се разликује од намераваног садржи у себи клицу отпора. Управо пратећи ову мисао, Џон Фиск тврди да комуникациони центри користе поруке које су увек на „границы клишеа“, али које својом општошћу омогућавају реципијентима да у своја тумачења уткају субјективна и друштвена искуства. Медији, и посебно полисемична телевизија, само су „семиотички ресурс“ који „семиотичка герила“ користи у својој контрахегемонијској борби (Fiske 1987).

Оваква модификација произилази из начина на који се посматра однос између кода и идеологије, и ту ни сама семиотика нема јединствено гледиште. Идеологија је одређена као: 1) „поглед на свет“ који није кодиран – „постоји пре семиотичке сфере“, али који одређује који (денотативни и конотативни) кодови ће бити коришћени (Еко 1979; Rossi-Landi према Nöth 2004) или врта (конотативног) кода (Еко 1973; Bart 1979, Veron према Hall 1995). Дакле, у оквирима семиотике није одржива тврдња да су сви кодови идеолошки. Код Фиска концепт идеологије губи критичку оштрицу и бива изједначен са релативном детерминацијом тумачења друштвеним положајем. Аутор се у основи враћа неспорном семиотичком постулату да су сви кодови друштвени. Уколико прихватимо гледиште да није свака конвенција код и определимо се за уже одређење појма, онда је адекватнија прва семиотичка дефиниција. Пратећи је, можемо да закључимо да је идеологија један од чинилаца који (могу да) утичу на декодирање. Ово ипак не значи идеолошки отпор јер да би формулисао опо-

зициону позицију, прималац мора да дедукује идеолошке позиције пошиљаоца на основу кода. То значи да прималац мора прво да *разуме* код и поткодове, да декодира, а тек потом може да *тумачи* интенцију пошиљаоца у односу на сопствену сферу знања.

Унутар десосировске семиотике и у оквиру математичке теорије информација разликовање декодирања и тумачења има пуно утемељење, посебно зато што без кода није могуће говорити о комуникацији и зато што се код посматра као стабилизатор значења. Међутим, из угла Персове семиотике, у којој процес бесконачне семиозе заузима кључно место, актуелизација неког садржаја никада се не завршава тачно одређеним интерпретантом, већ активира „бесконачну пловидбу“ (Еко 2001: 322) у низу интерпретаната. Управо у овом правцу може се осмислити семиотички одговор на рецепцијски проблем условљености декодирања микросоцијалним и макросоцијалним факторима.

ИЗАЗОВ У РЕЦЕПЦИЈСКИМ ТЕОРИЈАМА – НЕКОДИРАНЕ ОКОЛНОСТИ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ

Пошто су настале под утицајем неомарксизма, прве рецепцијске теорије настојале су да објасне детерминацију рецепције класним положајем (Morley 1992). Нешто касније, фокус се померио ка „родном читању“ (Radway 1984), а потом и ка другим идентитетним елементима (Fiske 1987; Fiske, Hartley 2005). Основна потешкоћа у истраживањима настала је при повезивању специфичне интерпретације са друштвеном позицијом реципијента јер, како је Морли установио, „један гледалац може бити радник, члан синдиката, подржавати социјал-демократску странку, бити потрошач, расиста, власник куће, тући жену и бити хришћанин“ (Morley 1992: 97).

Увођење Ековог појма екстракодирања у теорију кодова омогућава да се семиотичко одређење декодирања заснује тако да обухвата прагматички, а не само семантички аспект семиозе, те да се некодираним околностима интерпретације – социјалним факторима који утичу на декодирање, приступи као виду кодова. Екова теорија кодова, која на основу неограничене семиозе и абдукције препознаје и екстракодирање, има аналитички значај јер омогућава да се приступи оним изразима чије значење се не може објаснити на основу структуре кода.

Иницијална фаза екстракодирања одвија се у процесу абдукције, а уколико резултат абдукције обогати кодни систем, настају случајеви хиперкодирања и хипокодирања. Абдукција је вид интерпретације. Није реч о декодирању, пошто су присутни и некодирани чиниоци рецепције, који тек као резултат процеса абдукције постају део кодног система. Процес екстракодирања као абдукције замишљен је, са једне стране, као логичка операција и, са друге, као „креативни процес вођен инстинктом“ (Nöth 2004: 68). На основу претходног

знања које постоји унутар кодног система, а у складу са новом ситуацијом, формулише се ново правило.

Пошто се екстракодирање увек одвија у односу на неку ситуацију, неки контекст, управо у овом процесу могу се пронаћи групно специфичне модификације кода. Иако не чини основни код, екстракодирање има одлике кода јер се ради о још једном типу „установљених форми“ (Еко 2004: 82) чија обавезност произилази из друштвеног значаја и функција које форме-кодови имају.

Увођењем екстракодирања у модел кодирања и декодирања Стјуарта Хола могуће је на нов начин довести у питање идеју о „преферираним значењима“. Преферирана значења произилазе из професионалног кода, који је установљена форма. Међутим, и са прималачке стране постоје установљене форме настале екстракодирањем. Оне не представљају идеолошки отпор, али доводе до мањих или већих разлика у декодирању. Ако постоје значења у које је уткан институционални поредак, значења до којих се аналитичким апаратом (анализом дискурса) може доћи, насупрот њима постоје установљене форме на које се при рецепцији ослањају чланови масовне публике, а у које је уткана њихова друштвена позиционираност.

Овај закључак доноси и важан методолошки императив за рецепцијске студије. Морлијево и друга истраживања (Mooges 1993: 19–31) обухватала су текстуалну анализу, а затим интервјуе са испитаницима на основу којих је конструисан спектар различитих интерпретација. Узорак испитаника био је структуриран тако да се узму у обзир релативно објективне категорије припадности (националност, етницитет, раса итд), да би у последњем кораку рецепцијске варијације биле приписиване овим категоријама. Кад се има на уму екстракодирање као кодна варијација, потребно је, поред текстуалне анализе и анализе транскрипата интервјуа, прибећи етнографском изучавању разлика које су настале екстракодирањем.

Овим путем су и наставиле даље да се развијају рецепцијске теорије масовног комуницирања (Mooges 1993; Schröder 2003). Међутим, „зближавање са публиком“ оријентисано је ка микросоцијалним контекстима рецепције, на уштрб ширих макросоцијалних фактора. Тиме се појам кода полако губи са хоризонта медијских студија, уместо да се рафинирају семиотичке методе којима би се отворила „црна кутија“ рецепције у масовном комуницирању.

ЛИТЕРАТУРА

- Bahtin, M. (V. N. Vološinov) (1980). *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.
 Bart, R. (1979). *Književnost, mitologija, semiologija*. Beograd: Nolit.
 Barthes, R. (1977). *Image, Music, Text*. London: Fontana Press.
 Eco, U. (1979). *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
 Eko, U. (2001). *Granice tumačenja*. Beograd: Paideia.

- Eko, U. (1973). *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.
- Eko, U. (2004). *Kod*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Fiske, J. (1987). *Television Culture*. New York: Taylor and Francis.
- Fiske, J. and J. Hartley (2005). *Reading Television*. London – New York: Routledge.
- Gitlin, T. (1978). Media Sociology: The Dominant Paradigm. *Theory and Society*. 6/2: 205–253.
- Gurevitch, M. et al. (1995). *Culture, Media and Society*. London – New York: Routledge.
- Hall, S. (1980) Encoding/decoding. In: *Culture, Media, Language*. Working Papers in Cultural Studies 1972–1979. London: Hutchinson. 128–138.
- Hall, S. (1995). The rediscovery of «ideology»: return of the repressed in media studies. In: Michael Gurevitch, Tonny Bennet, James Curran and Janet Woollacot. *Culture, Media and Society*. London – New York: Routledge.
- Hol, S. (2008). Kodiranje i dekodiranje. U: J. Đorđević (ur.) *Studije kulture (zbornik)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hardt, H. (1992). *Critical Communication Studies: Communication, History and Theory in America*. London – New York: Routledge.
- Jensen, K. B. (edu.) (2004). *A Handbook of Media and Communication Research: Qualitative and Quantitative Methodologies*. London – New York: Routledge.
- Katz, E. and T. Liebes (1990). Interacting with „Dallas“: Cross Cultural Readings of American TV. *Canadian Journal of Communication*. 15/1: 45–66.
- McQuail, D. (1994). *Theories of Mass Communication: An Introduction*. London: Sage
- Milivojević, S. (2008). Kritička tradicija u istraživanju medija: kulturne studije. *CM – Časopis za upravljanje komuniciranjem*. 8: 29–50.
- Moores, S. (1993). *Interpreting Audiences: The Ethnography of Media Consumption*. London: Sage.
- Morley, D. (1992). *Television, Audiences and Cultural Studies*. London – New York: Routledge.
- Nöth, W. (2004). *Priručnik semiotike*. Zagreb: Ceres.
- Schröder, K. et al. (2003). *Researching Audiences*. London: Arnold.
- Wren-Lewis, J. (1983). The encoding / decoding model: criticism and redevelopments for research on decoding. *Media, Culture, Society*. 5: 179–197.

Jelena Kleut

CODE IN THE RECEPTION THEORIES OF MASS COMMUNICATION

Summary

This paper provides the analysis of different uses of the semiotic term 'code' in the reception theories of mass communication, with the focus on Stuart Hall's encoding and decoding model. The author discusses the conceptualization of professional codes, media specific codes and finally the ideology of codes, the idea that served as the foundation for establishing individual resistance to the preferred meanings of mass media messages. Uncoded circumstances of reception are identified as the specific challenge in the reception theories and the supplement of Hall's model with Eco's concept of extra-coding is being suggested. Drawing on the distinction between code, s-code and the established forms as codes, it is concluded that the professional codes as established forms at the sender's pole should be paralleled with extra-coding as established form on the reception side of the mass communication chain.

Key words: code, mass communication, reception theories.

Dejan Pralica
novisad1748@open.telekom.rs

UDK 316.772+654.191
Originalni naučni rad

INTERKULTURALNOST I RADIO ZAJEDNICE U VIŠEJEZIČNIM SREDINAMA

U ovom radu razmatram mogućnost očuvanja manjinskih jezika u višejezičnoj i multikulturalnoj zajednici. Takvoj zajednici širom sveta radio je doprineo socijalnom i kulturnom razvoju. Radio zajednice veoma je važan za očuvanje autohtonih jezika i za podršku socijalnim pokretima u njihovoj borbi za pravdu i razvoj. Zagovornici radija zajednice smatraju da se posredstvom ovog tipa medija mogu ujediniti jezik i etničke različitosti. Pošto je uloga radija da obogati lokalnu zajednicu, vodeći računa o njenim potrebama i štiteći njen identitet, ovaj rad govori o perspektivama radija zajednice na Balkanu u poređenju sa drugim delovima sveta.

Ključne reči: interkulturalnost, višejezičnost, radio zajednice.

1. UVODNE NAPOMENE

Na Prvoj panevropskoj konferenciji radija zajednice, održanoj 1994. u Ljubljani, usvojena je Povelja Svetskog udruženja emitera radija lokalnih zajednica (*World Association of Community Broadcasters – AMARC*), koja sadrži 10 najvažnijih načela radija zajednice,¹ od kojih za ovaj rad kao bitne izdvajam samo nekoliko: cilj ovakvih radio-stanica jeste buđenje svesti o pravu na slobodu govora, slobodno kretanje informacija i mišljenja; stanice zajednica podržavaju lokalne autore, neguju lokalnu tradiciju; uređivanje i politika programa nezavisna je u odnosu na vlast, ekonomske subjekte, verske zajednice i političke stranke; omogućavaju nacionalnim manjinama, marginalizovanim grupama da kroz program propagiraju različitosti u jeziku i kulturi; organizovane su kao neprofitni mediji; podstiču saradnju sa ostalim radio-stanicama lokalnih zajednica, a sve u cilju pospešivanja komunikacije o miru, toleranciji, demokratiji i razvoju.

2. PREDUSLOVI ZA NASTAJANJE RADIJA ZAJEDNICE

Razvoj civilnog društva bio je od izuzetnog uticaja na formiranje radija zajednice. Nevladina udruženja imaju za cilj da se bore protiv političke cenzure i da pruže podsticaj malim interesnim zajednicama, koje su, na neki način, marginalizovane ili čiji su interesi „skrajnuti“ iz javnih i privatnih medija (male jezičke zajedni-

¹ www.amarc.org

ce, gej/lezbejska populacija, verske manjinske zajednice i slično). Javno finansiranje neprofitne i zakonom zaštićene medijske ustanove civilnog društva, kojom mogu i treba da upravljaju i volonteri i koja „kroz demokratske procedure neposredno odgovara svojoj publici, suštinski je sastojak revidiranog modela javne službe“ (Kin 1995: 105–117). Premda imaju najuže profilisane ciljne grupe, radio-stanice zajednice danas u pravom smislu reči predstavljaju ćelije demokratskog društva jer za razliku od javnih servisa, koji ponekad mogu da podlegnu pritiscima države/vlasti, alternativne stanice će im uvek biti opozicija i čuvari demokratije.

Radio zajednice „spušta“ slobodu mišljenja i govora na osnovni nivo i pruža gotovo neograničeni broj mogućnosti svakome u društvu ko ima potrebu da se izrazi na takvom tipu medija. Dok u zemljama razvijene demokratije, ali i u nekim nekadašnjim članicama Istočnog bloka (Mađarska), ima na desetine radija zajednice, balkanski prostori (zemlje biše Jugoslavije) tek se poslednjih godina sporadično otvaraju za medije civilnog sektora.

3. DEFINISANJE RADIJA ZAJEDNICE

Autori su različito definisali pojam ovog tipa radija koji je veoma popularan širom sveta. Ne postoji jedinstvena definicija neprofitnog radija, osim da je to „onaj radio koji ne stvara profit“ (Ljumović 2007: 41). Postoji mišljenje da elektronski mediji civilnog sektora treba da uživaju status javne fondacije. „Sredstva za svoj rad može da ostvaruje od ministarstava kulture, nauke, informisanja, sporta i tako dalje, kada ulazi u njima interesantne medijske projekte na svom terenu. Potom, prihode treba da očekuje i od privrede, ali samo u obliku sponzorstava ... Treći mogući izvor finansiranja su svi oblici donacija građana, od individualnih kontribucija do samodoprinosu ... Civilne stanice treba da budu u potpunosti otvorene zahtevima građana i da u skladu s tim i njima otvore mogućnost postavljanja 'poslaničkih pitanja' pred lokalnim organima vlasti i lokalnim političkim organizacijama“ (Plavšić, Radojković, Veljanovski 1993: 58–60).

Postoje različiti nazivi za ovu vrstu lokalnih radio-stanica: „radio lokalne zajednice“, „radio zajednice“, „community radio“, „alternativni radio“, „radio trećeg sektora“, „neprofitni radio“ i slično. U Srbiji je Zakonom o radiodifuziji iz 2002. propisano da se takve stanice nazivaju „mediji civilnog sektora“. Prema tom zakonu, stanice civilnog sektora mogu da budu nevladine organizacije i udruženja građana. One mogu da se osnivaju samo za lokalno područje, a dozvola im se izdaje nakon učešća na raspisanom javnom konkursu za željenu zonu servisa, ali bez obaveze plaćanja naknade za emitovanje programa. Stanice civilnog sektora u obavezi su da plaćaju samo naknadu za dozvolu za radio-stanicu odnosno naknadu za korišćenje frekvencije RATEL-u.² Budući da nije predviđeno plaćanje naknade za emitovanje programa, ove stanice ne mogu poslovati na komercijalnoj osnovi.

Govoreći o modelu „radija lokalne zajednice“, Branko Bjelajac smatra da je ovaj model moguće lako formirati i u Srbiji (Bjelajac 1995: 154). Osnovna obeležja

² Republička agencija za telekomunikacije.

ovog tipa radija jesu da je: jeftin za osnivanje, nekomercijalan, orijentisan ka volonterskoj saradnji, a po svojoj nameni u osnivanju i nameni programa bio bi osnov lokalnog javnog komuniciranja između građana i vlasti i između samih građana.

Nada Zgrabljic Rotar smatra da se pojam „community“ medija može primeniti i na štampane i na elektronske medije (novine, radio, televizija, elektronske mreže). Dok je takav koncept vrlo popularan u svetu, u Hrvatskoj nije zaživeo, te zbog toga nema ni službenog naziva za tu vrstu medija. U Evropi je „community“ radio tip lokalne radio-stanice, ali to nikako ne odgovara pojmu hrvatskih regionalnih ili komercijalnih stanica (Zgrabljic Rotar 2007: 30–31). Kontrolu nad tim radiom ima lokalno stanovništvo, publika je najčešće unutar male, jasno određene zajednice ili religije, cilj mu je da zastupa interese i olakša pristup etru običnim građanima, različitim nacionalnim, etničkim, kulturnim, uzrasnim ili političkim grupama koje su deo manjine – „dati glas onima koji su bez glasa“ (Jankowski 2003: 5–15).

Gabor Nađ navodi kako Statut *Udruženja slobodnih lokalnih radija Mađarske* radio zajednice definiše na sledeći način: „Slobodne radio-stanice funkcionišu nezavisno od političkih, državnih i institucija lokalne samouprave; podređeni su interesima određenih (lokalnih, etničkih, religijskih, kulturnih) zajednica ili grupa po opredeljenosti; pomenutim grupama pružaju mogućnost za pripremanje emisija; odluke donose na demokratski način; u svojim emisijama svakog sata imaju reklame najduže tri minuta; prihod od reklama ulaže se u dalji razvoj i finansiranje stanice (zato su one neprofitne organizacije)” (Nađ 2007: 52–57).

Dakle, alternativni radio ili radio „trećeg sektora“³ u svom programu koristi manji broj džinglova, koji se, najčešće, svode na identifikaciju radio-stanice i poziciju frekvencije. Najvažnija osobina koja radio „treće vrste“ izdvaja u odnosu na ostale jeste da je to neprofitni radio, a način njegovog finansiranja vrlo je specifičan. Najčešće se svodi na razne vrste donacija. Još jedna od odlika alternativnog radija jeste njegova uska povezanost sa ciljnom grupom. U alternativni radio tako ubrajamo: radio-stanice verskih zajednica, studentske stanice, stanice na kojima program prave penzioneri, stanice za gastarbajtere, ali i stanice seksualnih manjina. U ovom tipu radija slušaoci su najčešće i voditelji i kreatori jednog dela programa, a najvažnije od svega jeste da pruže što više informacija svojoj ciljnoj grupi koja je odabrala da ih sluša, pa čak da nekada i preteraju sa detaljima. Njihovu okosnicu čini kontakt program (Pralica 2007: 33).

4. CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog rada je da istraži u kojoj meri je posredstvom radija zajednice moguće očuvati manjinske jezike u višejezičnim i multikulturalnim sredinama. Radio zajednice u Evropi i širom sveta dao je veliki doprinos društvenoj i kulturnoj izgradnji malih sredina. Važan je za održavanje autohtonih jezika i zbog podrške društvenim pokretima u borbi za pravdu i razvoj. Pristalice radija zajednice smatraju da je taj medij ključ uspeha koji može da ujedini jezičku i etničku raznolikost.

³ Prvi sektor čini javni servis, drugi – komercijalni mediji, a treći – nevladini i nekomercijalni mediji.

Kako je uloga radija da obogati lokalnu zajednicu vodeći računa o njenim potrebama i zaštiti njenog identiteta, u radu se ispituje učinak radija zajednice širom sveta (Afrika, Azija, Australija, Srednja i Južna Amerika, Severna Amerika i Evropa) i problematizuje njegovo veoma skromno prisustvo u zemljama biše Jugoslavije.

5. RADIO ZAJEDNICE

5.1. Afrika

Radio je na afričkom kontinentu i u XXI veku najpopularnije sredstvo javnog informisanja jer je relativno jeftin, a radio-aparati mogu da funkcionišu i bez struje. S obzirom na to da najveći broj malih stanica u seoskim sredinama radi bez dozvola, nema preciznih podataka o tome koliko u Africi postoji radio-stanica. Prema procenama iz 2001, na ovom kontinentu na oko 100 radio-prijemnika dolazi oko 1.000 stanovnika (Mensah 2001). Lokalni ili, kako se još u Africi naziva, „ruralni“ radio smatra se najboljim načinom komuniciranja sa seoskim stanovništvom. Takav tip radija nudi ljudima mogućnost za demokratski dijalog o socijalnim, ekonomskim i kulturnim pitanjima koja se odnose na razvoj seoskog područja, ali i predgrađa, pa i samih gradskih sredina. Budući da je radio gotovo svima pristupačan, u velikom broju sela postoje male radio-stanice. Ove stanice od velike su važnosti za održivi razvoj u nerazvijenim sredinama. Kako većina stanica radi bez odgovarajućih pravnih i institucionalnih osnova, a dragocena je za stanovništvo, postoji potreba za kompetentnim kadrovima koji nedostaju. Analiza koja je sprovedena 2001. ukazala je na to da veliki broj ispitanika, volontera ili zaposlenih u ruralnim radio-stanicama ima potrebu da bude dodatno obučan za poslove koje radi. Jedina specijalizovana škola koja je posvećena obrazovanju kadrova u ruralnim radio-stanicama jeste *Interafrički centar za seoski radio (CIERRO)* u glavnom gradu Burkine Faso – Uagaduguu (Kamlongera 2001).

Emitovanje radijskih programa za seoske sredine u zapadnoafričkoj državi Gani počelo je 1962, samo dve godine nakon uspostavljanja nezavisne republike. Preteča svih lokalnih stanica u ovoj zemlji jeste Redakcija za poljoprivredu i selo pri državnoj *Radio-televiziji Gane (GBT)*. Ti radijski programi bili su osmišljeni da informišu i obrazuju meštane sela koji su govorili lokalne dijalekte.

Prvi lokalni radio zajednice u Južnoj Africi osnovan je 1994. kada su regionalne vlasti počele da dodeljuju dozvole za emitovanje programa različitim društvenim grupama, poput seoskih udruženja žena, različitih verskih zajednica i Bura. U Južnoj Africi početkom XXI veka bilo je preko 100 radio-stanica zajednice koje su program emitovale na velikom broju nacionalnih jezika (Alexander 2005).

Na istoku Afrike, u Ugandi i Keniji, vrlo su popularne radio-stanice namenjene ženskoj populaciji i verskim zajednicama. Prva stanica na afričkom kontinentu koju su pokrenule žene osnovana je krajem devedesetih godina XX veka u Kampali, glavnom gradu Ugande. *Radio mama FM* kroz svoj program bavi se problemima žena, siromašnih, zdravstvenom zaštitom, poljoprivrednim temama, afirmacijom

obrazovanja, religijskim pitanjima, ekonomskim osnaživanjem žena, negovanjem suživota i slično.

U zapadnom delu Kenije, u malom gradu Kisumu, nalazi se *Rèka radio (RECA)*. Prostorije radija su u seoskoj kućici, u dvorištu sa puno domaćih životinja. Stanicu je osnovala nevladina organizacija *Reljef i zaštita životne sredine Afrike*, koja promovise ekologiju, održivi razvoj, opismenjavanje stanovništva i zdravstvenu zaštitu. Ciljna grupa *Radio Rèke* jesu žene iz okolnih sela (Hickcox 2006).

Svim radio-stanicama zajednice u Africi zajedničko je to što informišu ljude i u razvijenim i u nerazvijenim sredinama, a od posebne su važnosti za informisanje nepismenih. One program emituju na različitim jezicima uključujući i lokalne i kolonijalne jezike. Misija im je podizanje svesti različitih (marginalizovanih) zajednica u regionima (žene, verske zajednice i slično), kao i zdravstveno prosvetovanje, naročito u sredinama u kojima ima velik broj zaraženih virusom HIV-a.

5.2 Azija

Koncept radija zajednice vrlo je pogodan za veliki deo nepismene populacije koja je i dalje marginalizovana, naročito u zabačenim krajevima zemalja Trećeg sveta. Zbog toga na području Azije deluje na hiljade malih radio-stanica, ali nema preciznijih podataka o njihovom stvarnom broju. Jezik i programski sadržaj radija zajednice najviše odgovaraju lokalnim potrebama različitih naroda i nacionalnih zajednica u Aziji, njihovoj tradiciji i kulturi (Noronha 2003). Radio zajednice u Aziji bavi se temama kao što su obrazovanje, zdravstvo, poljoprivreda, zaštita životne sredine, rodna ravnopravnost i ljudska prava.

I u Aziji lokalne stanice suočavaju se sa konkurencijom koju im prave javne (državne) i velike komercijalne stanice. U jednom broju zemalja gde nije u potpunosti regulisana raspodela frekvencija dolazi do haosa u etru. U Šri Lanki ili Fidžiju, na primer, od svih stanica zajednice zahteva se da koriste iste frekvencije i da dele program, a dozvoljeni predajnici slabe snage sprečavaju da se mešaju susedne stanice koje koriste iste frekvencije širom ove dve zemlje. U Indoneziji i na Tajlandu vlasti nekada namereno ometaju signal kako bi kontrolisale ograničeno emitovanje programa.

Prema istraživanjima koja su predstavljena na 2. međunarodnoj konferenciji o informisanju, komunikaciji i tehnološkom razvoju u gradu Bangaloru u Indiji (Hussain, Tongia 2007: 261–271), najveći broj azijskih lokalnih radio-stanica zbog ograničenog budžeta nije u mogućnosti da priušti visok kvalitet radne snage. Najrazvijeniju svest o potrebi za lokalnim stanicama u Aziji pokazala je Indija. Kampanja za legalizaciju radija zajednice u toj zemlji počela je sredinom devedesetih godina XX veka, ubrzo nakon što je Vrhovni sud doneo odluku da su radio-talasi „javno dobro”. Prema podacima vlade, u Indiji je 2009. program emitovalo preko 4.000 legalnih radio-stanica zajednice. Među osnivačima radio-stanica našle su se brojne nevladine organizacije, obrazovne institucije, poljoprivredne zadruge, verske zajednice, udruženja žena. Lokalne stanice mogu da emituju u prečniku od 12 kilometara

i od njih se očekuje da proizvode najmanje 50% sopstvenog programa na lokalnom jeziku ili dijalektu.

Prva nezavisna radio-stanica na području južne Azije otvorena je 1997. u Nepal. Osnivač *Radio Sagarmate* jeste *Forum nepalskih novinara koji se bave temama u vezi sa životnom sredinom (NEFEJ)*. Oko 45% od ukupne radne snage radija zajednice predstavljaju volonteri. Vladavina prava, rodna ravnopravnost, obrazovanje, zdravstvena prosvjećenost, građansko obrazovanje, borba protiv korupcije, kontrola vlasti, kao i rešavanje svakodnevnih problema građana, teme su kojima se bave lokalne stanice u Nepal. Na Tajlandu radio zajednice doživeo je ekspanziju za vreme vlade Taksina Šinavatre (2001–2006), inače sada državljanina Crne Gore. Godine 2009. na Tajlandu je postojalo čak 3.000 radio-stanica zajednice, od kojih najveći broj bez licence.

5.3. Australija

Godine 2005. u Australiji je program legalno emitovao preko 440 radio-stanica zajednice, od kojih je 270 umreženo u *Udruženje medija zajednice Australije (The Community Broadcasting Association of Australia – CBAA)*.⁴ Ovaj tip medija veoma je važan za negovanje lokalnih običaja i kulture. Prema podacima agencije *McNair Ingenuity*,⁵ preko 20.000 stanovnika Australije učestvuje na volonterski način u kreiranju programa radija zajednice, a oko sedam miliona Australijanaca, što je 45% stanovništva starosti iznad 15 godina, redovno sluša neki od programa radija zajednice. Njihovi programi mogu da budu isključivo govornog karaktera i da se bave temama koje su od značaja za starosedelačke narode, feministkinje, gej i lezbejsku populaciju, odnosno bave se onim temama koje su zapostavljene u javnim i komercijalnim medijima.

Kada nevladine organizacije ili udruženja građana zatraže od Nezavisnog regulatornog tela dozvolu za otvaranje radija zajednice, u molbi obavezno moraju da navedu u interesu koje zajednice će njihova radio-stanica emitovati program. Dozvola za emitovanje programa izdaje se na pet godina s mogućnošću produženja ukoliko je stanica u prethodnom periodu zaista radila u interesu zajednice zbog koje je i dobila dozvolu za emitovanje programa.

5.4. Latinska Amerika

Tačan broj radio-stanica zajednice u Latinskoj Americi teško je ustanoviti, ali prema procenama *AMARC-a* iz 2009, od Meksika do Argentine program je emitovao preko 10.000 stanica (Gumucio-Dargon 2009). Peruanski sociolog Rafael Roncagliolo na osnovu istraživanja koje je sproveo tokom 1999. tvrdio je da je na ovom kontinentu tada bilo oko 2.000 radio-stanica (Roncagliolo 1999). U zemljama kao što je Peru, gde je pokret medija zajednice ukorenjen, oko 4.000 društvenih i kulturnih

⁴ Dostupno na: <http://www.cbaa.org.au/content.php/671.html>

⁵ <http://www.mcnairingenuity.com/>

organizacija ima radio-stanicu. Po broju medija zajednice slede Ekvador i Bolivija, dok se u Brazilu ovaj tip medija intenzivno razvija tek poslednjih godina.

Ne iznenađuje toliko velik broj stanica zajednice budući da postoji tradicija duga 60 godina. Ideja o informisanju na nivou zajednica u Latinskoj Americi počela je da se razvija još krajem četrdesetih godina XX veka, kao pokret koji je znao da odgovori na potrebe najsiromašnijih ljudi u društvu. Taj pokret imao je ogroman uticaj na nacionalne, socijalne, političke i kulturne promene. Radio zajednice u regionu dao je veliki doprinos društvenoj i kulturnoj izgradnji malih sredina, bio je važan za održavanje autohtonih jezika i zbog podrške društvenim pokretima u borbi za pravdu i razvoj.

Većina radio-stanica na ovom kontinentu i dalje čeka dobijanje dozvole za emitovanje programa na stalnim frekvencijama. U mnogim zemljama problematičan je njihov pravni status, bez obzira na to da li su registrovane kao neka vrsta javnih ili privatnih preduzeća (povezanih sa univerzitetima, regionalnim ili lokalnim vlastima). Njihova osnovna funkcija jeste da su nekomercijalni, bez političkih uticaja. Vlade pojedinih latinoameričkih zemalja prepoznale su vrednosti za koje se zalažu društvene zajednice koje deluju među najsiromašnijim slojevima stanovništva. Kolumbija je od početka XXI veka izdala oko 500 dozvola stanicama zajednice za emitovanje programa, dok su u Venecueli i Boliviji demokratske vlasti obezbedile opremu i dozvole za frekvencije jednom broju seoskih radio-stanica. Međutim, lokalne radio-stanice zajednica u Latinskoj Americi i dalje se suočavaju sa nizom problema – spornim odredbama u medijskim zakonima, ograničavanjem jačine predajnika, piraterijom i samoodrživošću (Salvador, Urugvaj, Brazil, Argentina, Meksiko, Čile). Ombudsmani u Salvadoru i Peruu stali su u odbranu prava radio-stanica zajednice u tim zemljama. Prema trenutnom stanju na području Latinske Amerike samo u Peruu, Ekvadoru i Boliviji postoji podrška i države i celokupnog društva za funkcionisanje lokalnih radio-stanica zajednice.

5.5. Severna Amerika

Nekomercijalni radio u Severnoj Americi uključuje relativno mali broj stanica koji finansijsku pomoć dobijaju isključivo zahvaljujući velikodušnosti donatora. Na tlu SAD 2005. u etru je bilo oko 2.400 nekomercijalnih stanica. Radio zajednice ima važnu ulogu za očuvanje nacionalnog identiteta američkih Indijanaca. Ime koje Lakota (Sijuks) Indijanci koriste za radio stanicu *Kej-El-En-Di ef-em (KLND FM)* u indijanskom rezervatu Stena, na severozapadu Južne Dakote, jeste „Wolakota Wiconi Waste“. To znači „dobar život kroz jedinstvo“. Nastanak radio-stanice u vlasništvu Indijanaca iz rezervata bio je skoro revolucionarni potez 1997. i od tada je radio postao glas koji ujedinjuje ljude koji su tradicionalno imali malo sredstava za međusobnu komunikaciju. Program dolazi iz različitih izvora. Većina stanica stvara lokalne programe na izvornim jezicima koji neguju indijansku kulturu. Uobičajeno je da stanice započinju dnevno emitovanje emisijom o indijanskoj muzici, a slično rade i uveče. Ostatak dnevnog programa sastoji se od popularnih neindijanskih muzičkih formata, kao što su rok i kantri, servisa koji stižu putem američkih javnih mreža ili

satelita i lokalnih vesti. Većina stanica emituje program na lokalnom indijanskom jeziku. Neke koriste taj jezik većinu vremena, a neke veoma malo, što zavisi od jezičke kompetencije voditelja (Smith 2006: 95–106).

Kao i za američke Indijance, sličnu ulogu odigrao je i radio zajednice za drevne, male kanadske starosedelačke narode. U zemlji punoj udaljenih zajednica radio je prijateljski, najkorisniji i najdostupniji medij. Za starosedelačke zajednice radio je medij jezičkog, kulturnog, ali i fizičkog opstanka. „Stanice starosedelačkih naroda u Kanadi redovno emituju program na svom maternjem jeziku. U onim zajednicama u kojima je jezik ugrožen programi na maternjem jeziku postaju prava atrakcija za slušaocē“. Radio ostaje odabrani medij za lokalnu i regionalnu zajednicu, ponekad u paru sa internetom, koji je, osim što širi opseg radijskog emitovanja, postao i važan forum za debate i sredstvo za globalno i regionalno okupljanje birača i prekogranično organizovanje (Alia 2006: 78–90 prema Barnard 2000: 71–72).

5.6. Evropa

Nemačka može biti dobar primer uspešnosti radija zajednice. Iako su se otvoreni radijski i televizijski kanali prvi put u istoriji masovnog komuniciranja pojavili sedamdesetih godina XX veka u SAD, njihov broj i prisustvo u javnom životu, kao i zainteresovanost građana za korišćenje najveći je u Nemačkoj. U ovoj zemlji od 1984. osnovano je više od 30 otvorenih radio-televizijskih kanala. U velikim gradovima i konurbacijama, kao što su Berlin, Hamburg i Sarbriken, postoje radijski otvoreni kanali.

Programne otvorenih kanala pripremaju isključivo građani amateri, bez prethodnih uredničkih intervencija. Statutom *Otvorenog kanala* utvrđeno je da jedna osoba (ili ista grupa osoba) može da realizuje tri jednočasovne emisije mesečno, ali i češće ako ne bude dovoljno zainteresovanih građana. Prilikom posete *Otvorenom kanalu* građaninu autoru predočava se Statut medija, a zatim potpisuje izjavu da emisija koju namerava da realizuje neće pozivati na rušenje ustavnog poretka Nemačke, podsticati rasnu mržnju, pozivati na rat, ugrožavati omladinu, imati pornografski ili propagandno-komercijalni sadržaj. Od 1985, kada je osnovan *Offener Kanal Berlin* bilo je samo pet zloupotreba. Zanimljivo je da 50% programa nije na nemačkom jeziku jer su za njihovo postojanje veoma zainteresovani predstavnici naroda koji čine manjine u Nemačkoj odnosno populacija koja godinama radi u ovoj zemlji (Turci, Srbi, Hrvati). Otvoreni radio-kanali predstavljaju prvi praktičan primer u masovnom komuniciranju u kome je učinjen pokušaj da se sloboda komuniciranja sagledava i kroz mogućnost i pravo građana da sami kreiraju programe (Miletić 2008: 74–80).

U Velikoj Britaniji postoje radio-stanice koje su osmišljene tako da opslužuju stanovništvo malih gradova i ruralnih područja koje oseća da ga veće lokalne radio-stanice zanemaruju. Primer za to je *Sabras radio* koji je počeo da radi 1999. i emituje program za potencijalnih 120.000 slušalaca. Reč „sabras“ na hindiju znači „svi ukusi“. Stanica emituje program u čitavom Lesterširu, uglavnom na engleskom i hindiju (najveći jezik indijskog potkontinenta), ali i na gudžaratiju, pandžabiju i

bengaliju. Stanica *Sabras* emituje mešavinu indijske muzike, lokalnih vesti i vesti iz sveta, reportaže i tračeve iz Bolivuda, pa čak i verski program. Direktor stanice Don Kotak smatra da je popularnost *Sabrasa* zasnovana na tome što dobro poznaje lokalno stanovništvo, njihove potrebe, kulturu i običaje (prema Fleming 2002: 18–21).

Kako bi radio zajednice što više širio svoju misiju i afirmisao ideje civilnog sektora ali i interese najmanjih (marginalizovanih) grupa, ekspanzijom savremene tehnologije otvorila se mogućnost umrežavanja medija zajednice (Hadl 2008: 10). *Radio Swap* jeste projekat razmene programa između zajednice radija koji im omogućava da redistribuiraju svoje lokalno proizvedene i utemeljene sadržaje i da uspostave translokalnu zajednicu interesa. O pitanjima koja su relevantna za zajednicu diskutuje se među njenim članovima, ljudi se ohrabruju ukazivanjem na to da su njihove izjave dovoljno važne da bi bile emitovane. Projekat je 1. januara 2001. iniciralo šest belgijskih radio-stanica zajednice. Način razmišljanja ovih radio-stanica često je transnacionalan: njihov program sastoji se iz muzike sa svih kontinenata, a njihove veze sa novim društvenim pokretima omogućavaju im da pokrivaju događaje bitne za male zajednice širom sveta. Njihova otvorenost za probleme marginalizovanih društvenih podgrupa omogućava članovima različitih nacionalnosti i porekla da imaju „sopstveni“ program i dobiju mogućnost da se čuju njihovi glasovi. Od 2007. projekat radija zajednice *Radio Swap* obuhvatio je 81 stanicu i pridruženu organizaciju i imao 209 registrovanih korisnika iz Austrije, Bugarske, Kanade, Francuske, Mađarske, Makedonije, Holandije, Portugala, Slovenije, Velike Britanije i Češke.

Po sličnom modelu funkcioniše i projekat *Kros radio* (*Cross radio*) u koji je umreženo 11 stanica radija zajednice, komercijalnih lokalnih radio-stanica i radio-stanica kojima su i dalje osnivači lokalne samouprave. Projekat su 2001. pokrenule tri radio-stanice *Student* iz Ljubljane, *Student* iz Zagreba i *B92* iz Beograda. Sve one postavljaju odabrane radijske priloge na zajednički server. Mreža radio-stanica i nevladinih organizacija iz jugoistočne Evrope, koja se bavi afirmacijom alternativne kulture, naknadno se proširila stanicama iz Maribora, Sarajeva, Mostara, Skoplja, Novog Sada, Zrenjanina, Sombora, ali i Ciriha i Bazela u Švajcarskoj. Osnovni cilj mreže jeste promocija umetnosti, različitosti i međusobnog uvažavanja. Radio stanice mreže, pored promocije domaće⁶ muzičke scene i bendova, promovišu i sistem demokratskih vrednosti Evrope.

Kada govorimo o radio-stanicama zajednice u Srbiji, njihov broj veoma je mali. „Sama Strategija razvoja radiodifuzije nije u dovoljnoj meri anticipirala potrebe pojedinih društvenih grupa, pa prilikom objavljivanja javnih konkursa za korišćenje frekvencija, nije bilo dovoljno posebnih uslova koji bi stimulisali potencijalne osnivače ovakvih stanica da traže baš takve dozvole“ (Veljanovski 2009: 91). Od tih stanica samo jedna je iz Vojvodine – *Radio Viktorija* iz Vršca, čiji je osnivač *Udruženje ljubitelja rumunske muzike i kulture*. Ova stanica pokrenuta je 2006. sa informativnim, muzičkim i kulturnim programom na rumunskom jeziku. Praktično, jedina je radio-stanica u Srbiji koja 24 časa emituje isključivo program na rumunskom jeziku. *Radio Viktorija*

⁶ Misli se na bivše jugoslovenske.

može da se sluša i preko interneta. U registru dozvola Republičke radiodifuzne agencije navedeno je da je glavni i odgovorni urednik ovog radija Joan Tudoran, a da je vlasništvo stanice podeljeno između 10 lica. Prema podacima Vlade Vojvodine, *Radio Viktorija* je tokom 2007, 2008. i 2009. dobijao novac za realizaciju različitih projekata. Ostale tri stanice civilnog sektora u Srbiji za ciljnu grupu imaju pripadnike romske nacionalne manjine. Udruženja Roma preregistrovala su već postojeće radio-stanice u stanice civilnog sektora – *Radio Rom* u Obrenovcu, *Radio Rota* u Valjevu i *Radio Nišava* u Nišu.

6. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Na osnovu pregleda i funkcija radija zajednica širom sveta, može se zapaziti da takav tip radija ima najveću raširenost u Africi i Aziji, gde je tamošnjim marginalizovanim zajednicama bio snažan doprinos na istraživanju njihovih jezičkih, kulturnih i nacionalnih osobenosti. Radio zajednice naročito je imao važnu ulogu u informisanju neobrazovanog, tj. nepismenog stanovništva u ruralnim sredinama i među siromašnom populacijom. Tako je u zemljama ova dva kontinenta funkcija radija zajednice na prvom mestu obrazovna. Alternativna informativna funkcija najzasupljenija je na stanicama zajednice u zemljama Srednje i Južne Amerike gde često dolazi do državnih udara, odnosno promena vlasti na nedemokratski način. U Severnoj Americi i Australiji najvažnija je kulturna funkcija koja obuhvata očuvanje lokalnih običaja i identiteta starosedelačkih naroda, poput Indijanaca ili Aboridžina. U Evropi najveći broj stanica zajednice ima lokalnu ili transnacionalnu funkciju koje zadovoljavaju potrebe lokalnih manjinskih zajednica i, za razliku od siromašnih stanica u Africi i Aziji, mogu da koriste najsavremenije tehnologije za distribuciju i razmenu svojih sadržaja.

U zemljama bivše Jugoslavije, sa akcentom na Srbiju, radio-stanice zajednice uglavnom su u vlasništvu crkava,⁷ samo jednim manjim delom u vlasništvu nevladinih organizacija ili udruženja građana. Pitanje je zbog čega zainteresovani građani nisu prepoznali važnost postojanja radija zajednice u Srbiji. Jedan od mogućih odgovora jeste nedovoljna angažovanost vlasti da motiviše udruženja građana da se prijave za dozvolu stanice civilnog sektora, kako se radio zajednice u Srbiji naziva. Drugi razlog je neinformisanost udruženja građana u pogledu takve mogućnosti. Činjenica je da je veliki broj marginalizovanih grupa⁸ propustio priliku da otvori takvu stanicu iako je na to imao pravo. Jedinu mogućnost iskoristila je jedna rumunska nevladina organizacija i nekoliko lokalnih udruženja Roma.

Pored toga što doprinosi pluralizmu medijske scene, radio zajednice pruža mogućnost i šansu i marginalizovanim grupama da postanu deo društva i da se čuje i njihova priča. Pretpostavka je da će ovaj tip medija u budućnosti u Srbiji, rukovodeći se pozitivnim primerima iz zemalja u okruženju, ali i širom sveta, udruženja građana iskoristiti prilikom narednog ciklusa podela dozvola za emitovanje programa.

⁷ Isključivo su u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve i Rimokatoličke crkve.

⁸ U slučaju Srbije to su nacionalne manjine.

LITERATURA

- Alexander, Mary (2005). Community Radio in South Africa, South Africa Info. Retrieved May 5, 2010, from <http://www.southafrica.info/about/media/community-radio.htm>
- Alia, Valerie (2006). Indigenous radio in Canada. In: Andrew Chrisell (ed.). *More than a Music Box – Radio Cultures and Communities in a Multi-Media World*. New York – Oxford: Berghahn. 77–94.
- Barnard, Stephen (2000). *Studying Radio – Studying the Media*. London: Edward Arnold. 71–72.
- Bjelajac, Branko (1995). Model radija lokalne zajednice. *RTV teorija i praksa – časopis*. 154.
- Fleming, Carole (2002). *The Radio Handbook*. London – New York: Routledge.
- Gumucio-Dagron, Alfonso (2009). Perspectives on 21st Century Community Radio in Latin America. *Programmes Communication for Social Change Consortium*. Retrieved May 5, 2010, from http://www.amarc.org/wccd/?p=wccd_Perspectives_on_21st_Century_Community_Radio_in_Latin_America
- Hadl, Gabrijela (2008). Medijske zajednice – alternativni mediji – Analiza koncepta medija naroda, od naroda i za narod. *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*. 6/III: 5–27.
- Hickcox, Mike (2006). Analysis: Looking at community radio in Africa, United Methodist Church. Retrieved May 5, 2010, from http://www.umc.org/site/c.gjJTJbMUluE/b.1857989/k.4B88/Analysis_Looking_at_community_radio_in_Africa.htm
- Hussain, Faheem, Rahul Tongia (2007). Community Radio for Development in South Asia: A Sustainability Study. *2nd IEE/ACM International Conference on Information and Communication Technologies and Development (ICTD2007), Bangalore, India, December 15-16 2007*. 260-271.
- Jankowski, Nicholas (2003). Community Media Research: A Quest for Theoretically-Grounded Models. *Javnost/The Public*. 10/1: 5–15.
- Kamlongera, Chris (2001). Training Needs For Trainers in the Field of Rural Radio in Africa. Centre of Communication for Development – Southern Africa Development Community. Gaborone, Botswana. Retrieved May 5, 2010, from http://www.fao.org/docrep/003/x6721e/x6721e29.htm#P5_1
- Kin, Džon (1995). *Mediji i demokratija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Ljumović, Janko (2007). Neprofitni radio – radio u sistemu civilnog društva. *Anatomija radija – zbornik*. Beograd: RTS – Fakultet dramskih umetnosti.
- Mensah, Abbey S. (2001). Rural Broadcasting in Ghana, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Accra – Ghana. Retrieved May 5, 2010, from http://www.fao.org/docrep/003/x6721e/x6721e12.htm#P5_1

- Miletić, Mirko (2008). Otvoreni radio i televizijski kanali: put u civilno društvo kroz medijski Hajd park. *Resetovanje stvarnosti – zbornik autorovih tekstova*. 74–83.
- Nađ, Gabor (2007). Radio lokalnih zajednica u praksi. *Audiovizuelna obuka novinara na univerzitetima u Segedinu i Novom Sadu – zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa u Segedinu*. 51–58.
- Noronha, Frederick (1998). Community Radio in India, Aboriginal Media – Aboriginal Control. Issue 22.2 (Summer). Retrieved May 5, 2010, from <http://www.culturalsurvival.org/publications/csq/222-summer-1998-aboriginal-media-aboriginal-control>
- Plavšić, Prvoslav, Miroljub Radojković, Rade Veljanovski (1993). *Ka demokratskoj radiodifuziji*. Beograd: Soros fond Jugoslavija.
- Pralica, Dejan (2007). Alternativni radio. *Link – časopis za profesionalce u medijima*. 54.
- Roncagliolo, Rafael (1999). Latin America's endangered frequencies, UNESCO. Retrieved May 5, 2010, from http://www.unesco.org/courier/1999_04/uk/connex/txt1.htm
- Smith, Bruce L. (2006). Native American radio: Wolakota Wiconi Waste. In: Andrew Chrisell (ed.). *More than a Music Box – Radio Cultures and Communities in a Multi-Media World*. New York – Oxford: Berghahn. 95–108.
- Veljanovski, Rade (2009). *Medijski sistem Srbije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Zgrabljic Rotar, Nada (2007). *Radio – mit i informacija, dijalog i demokracija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Dejan Pralica

INTERCULTURALITY AND COMMUNITY RADIO IN MULTILINGUAL COMMUNITIES

Summary

This paper discusses the possibility of minority languages preservation in multilingual and multicultural communities. Community radio in this region contributed to the social and cultural development of small communities. It is very important for preservation of autochthonous languages and for supporting social movements in their struggle for justice and development. The advocates of the community radio think that this medium is the key of success which can unite language and ethnic diversities. Since the role of the radio is to enrich local community by paying attention to its needs and protecting its identity, this paper discusses the perspectives of this medium on the Balkans, in comparison to other parts of the world.

Key words: interculturality, multilingual, community radio.

Snežana Milenković
nenam@eunet.rs

UDK 615.851
Originalni naučni rad

INTEGRATIVNA ARTPSIHOTERAPIJA

U radu se razmatra nov psihoterapijski pristup pod nazivom integrativna art- psihoterapija koji predstavlja originalnu kreaciju i doprinos psihoterapiji autora ovog teksta. Autor daje kratak opis ovog pristupa, kao i ilustrativne primere iz svoje prakse.

Ključne reči: art-psihoterapija, kreacija, integracija, upotreba slike u psihoterapijskom radu.

ŠTA JE TO UOPŠTE PSIHOTERAPIJA?

Psihoterapija je naučna, kao i humanistička, društvena disciplina koja ima svoje metode i različite modalitete, za koju je karakterističan, pre svega, specifičan međuljudski, lični odnos između klijenta/pacijenta i psihoterapeuta i koja ima za cilj otklanjanje svih oblika ljudske patnje, kao i unapređenja rasta i razvoja kako ličnog tako i kolektivnog i ona je korisna kako za pojedince tako i za celo društvo.

Možemo reći da psihoterapija tek postaje nova profesija, nezavisna od psihologije i psihijatrije, ne samo u Evropi već i šire, u svetu. Duboko verujem da će to biti i u našoj skorijoj budućnosti. Još od 2004. godine, kada je otvoren prvi fakultet za psihoterapiju u Beču – Sigmund Frojd univerzitet za psihoterapiju, psihoterapija započinje svoju bitku za ustanovljenje sebe kao nove profesije u Evropi, i šire – u svetu. Trenutno se radi na njenim zakonskim regulativama u većem broju evropskih zemalja, koje to još nisu učinile (u osam njih one već postoje), kao i u Evropskom parlamentu, koji to treba da usaglasi, usvoji i učini obaveznim za sve članice EU. Treba još rada, naročito u zemljama gde je psihoterapija prepoznata samo u okviru dve profesije: psihologije i psihijatrije.

ŠTA JE TO INTEGRATIVNA ART-PSIHOTERAPIJA?

Integrativna art-psihoterapija jeste novi oblik psihoterapije, i to integrativan. To je istovremeno psihoterapija, nauka i umetnost (uključuje kreaciju i integraciju kao svoje bitne konstituente psihoterapijskog procesa).

Kao *psihoterapija* ona ispunjava svoju funkciju u proizvođenju željene promene kod ljudi, ne smo u otklanjanju njihove patnje i demoralizacije, zbog čega

uglavnom i dolaze na psihoterapiju, već i u smislu prevencije i unapređenja njihovog mentalnog zdravlja i opšteg blagostanja. Ljudi i nakon njenog prestanka mogu upražnjavati neki od umetničkih načina izražavanja bogateći tako vlastiti život, njegov kvalitet, postajući kreativnija i srećnija bića, tvorci vlastitog života i sreće.

Po mom mišljenju, čovek je u osnovi radosno biće i ako to nije tako, nešto nije u redu sa njegovim životom. Nešto valja promeniti, ispraviti.

Kao *nauka* ona mora da pokaže svoju efikasnost, delotvornost u praksi, koja može potvrditi da ona vredi jer uspeva da pomogne ljudima koji joj se obraćaju za pomoć.

Kao *umetnost* ili korišćenjem umetničkih medija izražavanja kao sredstva u promeni ličnosti i njenog ponašanja, ona je kreativna, oslobađajuća od svih onih kočnica (rigidnosti: fizičkih, mentalnih i duhovnih, koje su u funkciji otpora prema promeni), a koje nas zaustavljaju u rastu i razvoju i ne dozvoljavaju da oslobodimo svoje kreativne potencijale, da postanemo slobodna, odgovorna, kreativna i uistinu humana bića (Milenković 2003).

Ukratko, integrativna art-psihoterapija predstavlja kreativnu upotrebu umetničkih medija od strane pojedinca kao terapijskog sredstva, verbalne i neverbalne, simboličke komunikacije, u prisustvu psihoterapeuta u zaštićenoj i podržavajućoj terapijskoj sredini. Naglasak je na samom procesu stvaranja/kreacije, mada se uzima u obzir i finalni proizvod, njegov sadržaj i značenje za čoveka odn. za osobu koja ga je napravila.

Specifična aktivnost koja se traži od pojedinca uključuje korišćenje umetničkih medija i služi kao terapijska procedura u prisustvu psihoterapeuta (Milenković 2000).

Neophodni elementi ovog procesa jesu: (1) pojedinac (klijent/pacijent), (2) psihoterapeut, (3) aktivna procedura koja uključuje neverbalnu ekspresiju i (4) upotreba umetničkih medija (slikanje, crtanje, vajanje, muzika, pokret i igra, drama, priča, poezija, video, film, kao i kombinovane tehnike).

KOME JE NAMENJENA?

Integrativna art-psihoterapija je namenjena svim ljudima, kako onima koji se u psihijatrijskom smislu mogu nazvati pacijentima (čak i najtežoj kategoriji kao što su psihoze), tako i svima onima koji se mogu smatrati normalnima, kao i onima koji hoće da unaprede i poboljšaju svoj, ne samo duševni već i duhovni razvoj. Za mnoge ljude integrativna art-psihoterapija pruža nov i vitalan izvor kreativne energije koju oni prenose u svoje živote i izvan psihoterapijskog konteksta. Ona im pruža novo dodatno značenje, zadovoljstvo i radost u životu (Milenković 2006).

KAKO IZGLEDA NAČIN RADA?

Proces rada u integrativnoj art-psihoterapiji zasniva se na izražavanju i prepoznavanju čovekovih najosnovnijih misli i osećanja poteklih iz nesvesnog, izraženih slikama, pre nego rečima. Umetnost se, dakle, može koristiti kao tip simboličkog govora i izražavanja osećanja i doživljavanja kroz slike.

Slika na taj način ima višestruku primenu. Ona može poslužiti kao: (1) *diagnoza* postojećeg stanja u kome se pojedinac nalazi; (2) kao *način uspostavljanja i održavanja psihoterapijskog odnosa* sa njim (psihoterapijska komunikacija); (3) kao *psihoterapijsko sredstvo ili način rada* – dekonstrukcija i rekonstrukcija početne slike u željenu, a koja predstavlja pozitivni terapijski ishod (cilj); i na kraju, (4) slika može služiti i kao *prognostičko sredstvo*, kojim možemo utvrditi da li smo ostvarili željeni terapijski cilj (Milenković 2010).

MAGIJSKA MOĆ SLIKE

Želim da kažem nešto što smatram važnim, a vezano je za upotrebu slike u psihoterapiji. To je o njena 'magijska moć' (Kris 1970). To nam lepo predočava Ernst Kris, poznati psihoanalitičar, istraživač umetnosti, u svojoj poznatoj knjizi „Psihoanalitička istraživanja u umetnosti”.

Slike daju magijsku moć nad onim što predstavljaju, kaže on. Slikari i vajari kao „veštaci u mnogim spretnostima”, „majstori mnogih tajni prirode”, kaže Kris, koji su se takmičili sa bogovima bili su „kažnjeni zbog prekoračenja božanskih prerogativa – kodifikovanih u biblijskoj tradiciji vajara boga, koji osuđuje suparništvo. Zabrana umetnosti u hebrejskoj i muhamedanskoj, i privremena i delimična u hrišćanskoj civilizaciji, zasniva se na verovanju u magijsku moć slika: prema široko rasprostranjenom shvatanju, slike daju moć nad onim što prikazuju. U folklornoj umetnosti, stvaralac slike srodan je čarobnjaku i mađioničaru” (Kris 1970, str. 48).

Možemo se zapitati: gde leži granica između shvatanja – jednog koje uzima sliku za stvarnost i drugog koje priznaje sliku samo kao predstavu stvarnosti?

U mnogim slučajevima teško je povući granicu.

Umetnost stanovnika pećina bila je zamišljena kao magija. Ali kakva je mogla biti funkcija slika u tim magijskim ritualima? Neki govore o njima kao ritualnim scenama.

Umetnik upravlja svetom kroz svoje delo. Crtanje životinja predstavlja moć da se uhvati ono što nestaje i tako zagospodari objektom. Slikar je neka vrsta vrača.

Slično je i sa decom u terapiji igrom (play therapy) (Axline 1978), kao i sa odraslima u art-psihoterapiji.

Realnost slike postaje naša življena realnost. Mi možemo biti Mikelandelo sopstvenog života. Mi i jesmo najvrednije delo/kreacija sopstvenog života. U tome nam, ukoliko to još nismo shvatili svakako, može pomoći integrativna art-psihoterapija.

INTEGRACIJA KAO KLJUČ PROMENE

Glavna prednost integrativne art-psihoterapije jeste njena *integracija*. Ona omogućava premošćavanje i bolju sintezu između verbalnog i neverbalnog, svesnog i nesvesnog, spoljašnjeg i unutrašnjeg, govorenja i činjenja, realnosti i fantazije, racionalnosti i intuicije – sve to pomaže i omogućava jedinstvo *duše, duha i tela*.

Tako u integrativnoj art-psihoterapiji, umesto da samo „pričamo o” našim iskustvima (aboutizam), kada je dominantna prevashodno naša leva moždana hemisfera, koja je racionalna i diskurzivna, mi dosežemo do naših potisnutih, nesvesnih, neverbalnih i simboličkih iskustva izraženih slikom, što predstavlja aktivnost naše desne moždane hemisfere. U tome je i suština i prednost integrativne art-psihoterapije koja omogućava bolju sintezu i povezivanje obeju hemisfera i različitih nivoa iskustava i izražavanja (Milenković 2010).

KREATIVNOST KAO POZITIVNA AFIRMACIJA,
KAO SLOBODA 'ZA' NEŠTO, KAO IGRA, STVARANJE

Iako smo svi rođeni kao kreativni, naša zapadna, previše racionalna kultura u dovoljnoj meri ne ceni kreativnost. Sa umetnošću mi ponovo otkrivamo kreativnu snagu koja oslobađa veliki broj simboličkih slika. One nam dolaze donoseći svoje darove, a integrativni art-psihoterapeut nam samo pomaže da ih prepoznamo. Na neki način možemo reći da je misleći manje moguće (sa)znati više. Koristeći umetnost u tom smislu, služeći se kreativnim spontanim procesom, uz pomoć psihoterapeuta, mi se pomeramo od reči ka slikama, ka osećanjima, telesnom jeziku, mogućnosti širih refleksija i spoznaja.

Suština psihoterapije i jeste pomeranje granica saznanja prema spolja i prema unutra. Rast predstavlja, u stvari, izmeštanje granica, prepoznavanje dubljih i obuhvatnijih nivoa sebe samih i otuda i sve veće obogaćenje sebe (Milenković, 2002).

Kreativnost možemo shvatiti i kao izvor razmena sa spoljašnjim svetom, kao ono 'između' koje ne pripada isključivo ni unutrašnjem, a ni spoljašnjem. Vinikot je govorio o „prelaznom objektu”, palcu koji se sisa, cucli, plišanom medi ili drugim igračkama, pri čemu „spoljašnja unutrašnjost” postaje „nesvesna stvarnost”. „Primarna kreativnost” (Vinikot) jeste ono što poseduje dete.

Zadatak integrativnog art-psihoterapeuta jeste da obezbedi konzistentan okvir u kome će pojedinac biti u stanju da transformiše patološki prostor u kreativan prostor za rast, ujedinjenje polarnosti i pronalaženje novih načina da se kombinuje staro i novo.

Da se podsetimo kako je to bilo nekada davno – u predistoriji. Postojala je improvizovana igra (igra, muzika, drama, itd). Otkriće trenutka i odnos prema kreativnom činu dogodio se mnogo kasnije u ljudskoj civilizaciji. Primitivni čovek je živeo i stvarao u trenutku, ali je on mnogo docnije postajao sve više obuzet „sa-

držajem” kreativnog čina, njegovim očuvanjem i procenom njegove vrednosti, više od samog procesa kreacije. Tako je nastao novi tip civilizacije, civilizacije očuvanja, namesto civilizacije kreacije i improvizacije u trenutku.

KOJE SU TO KARAKTERISTIKE KREATIVNOG ČINA, KREACIJE?

Prva karakteristika kreativnog čina jeste *spontanost*. Druga je *doživljaj neočekivanog*, iznenađenja. Treća je *doživljaj nerealnosti*, koja se odnosi na promenu realnosti. Postoji razlika između realnosti i fikcije. Kako je Buda rekao: ono što je teško ostvarivo lepo je videti. Četvrta karakteristika kreativnog čina jeste da on znači *akciju sui generis*. U toku procesa življenja na nama se više dela (mi postajemo sve više *creature*), nego što smo delatni (*creatori*). To je i razlika između creature i kreatora (stvaraoca).

Kroz integrativnu art-psihoterapiju mi se razvijamo i rastemo i lečimo naše podvojenosti, integrišemo suprotnosti u simboličkoj formi i radimo i napredujemo u pravcu individuacije, procesa ucelovljenja o kome je Jung govorio. Kod nas o tome je dosta govorio i pisao naš akademik Vladeta Jerotić (1998).

ČEMU UMETNOST?

Zašto je umetnost toliko lekovita u našem životu? Da bih makar delimično odgovorila na to pitanje, poslužiću se rečima jednog umetnika: postoje trenuci u našim životima, kao što postoje trenuci u toku dana, kada mi očigledno vidimo izvan onog uobičajenog. I to su upravo ti trenuci naše najveće sreće i mudrosti. To bi bili trenuci kada su umetnosti rođene.

Nešto slično je rekao i poznati filozof Bergson: „Umetnost nema drugu svrhu već da ukloni praktički korisne simbole, konvencionalno i društveno prihvaćene opštosti, ukratko, sve što nam zaklanja stvarnost, da bi nas postavila licem u lice sa samom stvarnošću” (Bergson 1993, str. 82). I, dodala bih, i sa samima sobom.

ČOVEK KAO SPOJ KONAČNOSTI I BESKONAČNOSTI – KAO EGZISTENCIJA I TRANSCENDENCIJA

U svakoj psihoterapijskoj orijentaciji, modalitetu, postoji slika čoveka koja je ugrađena u teoriju i praksu date psihoterapije. Ona u bitnoj meri određuje i način rada, kao i ishod same psihoterapije.

S obzirom na to da nema vrednosno neutralne psihoterapije, važno je prepoznati njene vrednosne pretpostavke, koje su implicitno ili eksplicitno ugrađene u njenu teoriju i praksu, da bismo mogli lakše i racionalnije da napravimo izbor i odlučimo se za onu koja nam više odgovara.

Po mom mišljenju, čovek je biće koje prevladava svoju ograničenost, biće koje transcendira, teži ka višem, kako je to lepo kazao Nikolaj Berđajev, ruski religiozni mislilac. Po njemu, čovek je biće koje 'pripada dvama svetovima' i koje se ne smešta u svetu nužnosti, biće koje otkriva slobodu, koja je neizvodljiva iz datog sveta.

Čovek je sinteza konačnog i beskonačnog, sam je beskonačnost u konačnoj formi.

Nezadovoljstvo čoveka konačnim, njegova ustremljenost ka beskonačnom, jeste otkrivanje božanskog u čoveku.

Dimenzija budućnosti u vidu pravljenja i ostvarivanja životnih projekata jeste veoma bitna za integrativnu art-psihoterapiju koja radi ne samo sa „nezavršenim poslovima iz prošlosti”, već i na otvaranju ka budućnosti: kreacijom i integracijom životnih ciljeva i projekata u budućnosti.

Treba živeti ono što je univerzalno, rekao je Heraklit, grčki mislilac, ono što čoveka čini istinskim, a to je ono što je u njemu istovetno sa svakim.

A to što je u nama istovetno sa svakim upravo je ono do čega dolazimo u psihoterapiji: *da ne želimo da patimo i da želimo da budemo srećni*. To je rekao i Dalaj-lama (1999) u svojim govorima o zajedničkim osnovama ljudske prirode.

Čovek je, dakle, radosno biće i uspostavljanje izgubljenih moći i potencijala psihoterapijom jeste zapravo vraćanje na njegov pravi put, doduše, i put 'kojim se ređe ide' (Milenković 2009).

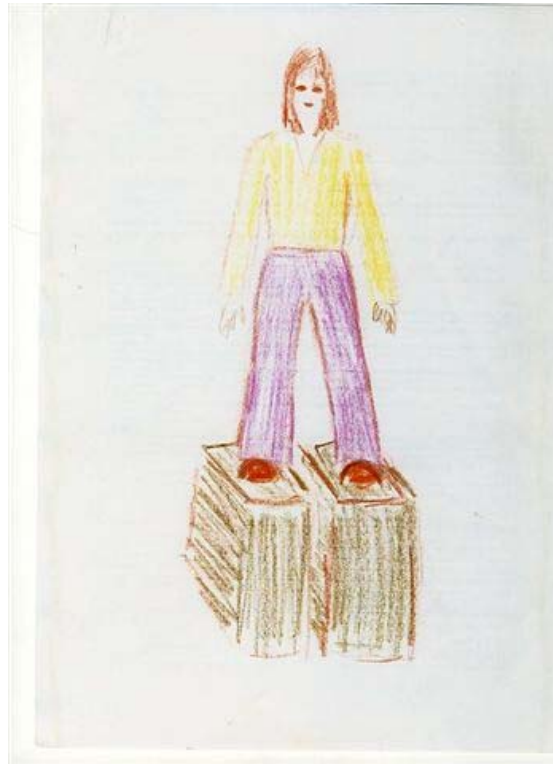
U tom smislu, integrativna art-psihoterapija u trendu je savremenih evropskih zbivanja u psihoterapiji koja depatologizuje psihoterapiju od sadržaja prošlosti odn. medicinskog modela koji je u prošlosti bio dominantan u sagledavanju i određivanju psihoterapije kao u osnovi medicinske nauke koja se bavi bolešću i njenim lečenjem.

Danas je sve više akcenat na ljudskoj patnji, disfunkcijama, demoralizaciji, itd., a psihoterapija je, kao što je to još Frojd smatrao, reedukacija ili odučavanje od starog, u suštini, novo učenje ili učenje novog načina ponašanja, doživljavanja, življenja u celini (Milenković 1997).

Uz to art-psihoterapija je zahvaljujući svojoj univerzalnoj primenljivosti i lekovitosti prisutna u svim psihoterapijskim modalitetima (Rubin 2001). Po mom uverenju, ona zaslužuje da bude samostalni modalitet i da ima svoju posebnu teoriju koja se zasniva na kreativnosti i njenom značaju za ljudski razvoj.

PRIMERI IZ PRAKSE

Primer br. 1: Slikovni prikaz 'zaglavljenosti', 'stajanja u mestu', 'nemogućnosti da se pokrene'.

Ana je devojka četrdesetih godina, koja doživljava da je u zastoju u svom poslu, kao i privatno. Nema partnera već duže vreme, želi da ga pronade i ostvari uspešnu vezu. Prethodne su bile neuspešne. Želi da izađe iz zastoja u kome oseća da se nalazi. Njen crtež upravo predstavlja njen doživljaj 'zaglavljenosti', stajanja u jednoj tački, 'nemogućnosti da se pokrene'. Crtež je nacrtala na terapeutovu instrukciju da nacrtala kako se trenutno oseća.

A. opisuje svoj crtež: „Stojim na 2 kofera. Svaki ima po 10 kg.”

(Tražila sam od nje da što preciznije opiše težinu kofera da bi fizički/telesno mogla da doživi teret koji joj ne dozvoljava da se pokrene.)

A. nastavlja: „Teško mogu da hodam. Ja mogu da izvučem noge. Ali kada bih izvukla noge, odletela bih...Plaši me...”

(Zatim, kao da želi da skrene pažnju na ruke, da nađe opravdanje za nekretanje.)

A: „Ruke su mi slobodne, imam potrebu njima da nešto pravim.”

Daju mi uzemljenje (noge). Moram da imam nešto drugo da se uhvatim.

(I dalje nastavlja da opravdava nekretanje, koje joj, u stvari, i predstavlja problem zbog koga dolazi na psihoterapiji.)

Ja joj nudim da se popne na dve stolice, da stoji jednom nogom na jednoj, a drugom nogom na drugoj stolici. Dvoje iz grupe – N. i J. drže joj stopala prikovana za stolicu (sa zadatkom da svako od njih pritiska Anino stopalo težinom od otprilike zamišljenih 10 kg). *(Na taj način oni mogu da dočaraju situaciju u kojoj se Ana nalazi: kako izgleda stajanje/hod sa tolikim opterećenjem.)*

Dok stoji na stolici, pitam Anu kako se oseća. Kaže da može da radi rukama. One su joj slobodne. Kaže da može da kuca na kompjuteru, da može da čita, da kuva, telefonira, itd.

Pitam je dokle će tako stajati u mestu. Ana odgovara da može tako dugo da izdrži i da se boji da zakorači, da siđe i krene.

Tražim od Ane da da glas svojoj levoj i desnoj 'bukagiji' (prtljagu).

Desna joj kaže: „Ostani tu i ne pomeraj se.” Leva joj kaže: „Tu ti je dobro.”

Tražim od J. i N. da to što je Ana rekla ponavljaju naglas.

Zatim Ana bira sebi pomoćnika iz grupe (M), koji će biti njen unutrašnji, podržavajući glas, koji će je bodriti da se pokrene, da joj govori naglas da ona to može, da nema razloga da se plaši, da je bezbedna, i sl.

Ana sluša sve glasove: glasove 'prtljaga' prošlosti, kao i glas koji je podržava da krene napred, i ona jednog trenutka munjevitom brzinom (i)skače sa stolice. Mi smo (cela grupa) ispred nje, pridržavamo je da ne padne, da se bezbedno spusti na zemlju, i ona prosto prolazi 'kroz sve nas' i izlazi/istrčava napolje, iz sobe u hodnik, a onda hoće i dalje: iz hodnika stana u hodnik zgrade, stepenicama nagore.

Zaustavljam je jer je bosa i predlažem da pređemo u drugu prostoriju (gde nije grupa).

Kaže da oseća strah u stomaku. Pokazuje mi rukom gde se nalazi strah.

Sugeriram joj da pusti strah da izađe napolje, da diše duboko i da ga kroz disanje/izdisanje izrazi, da pusti glas, da strah izrazi glasom.

(Kod straha je faza udisaja blokirana. Kada se disanje produbi, na čemu terapeut radi, strah kreće da izlazi napolje kroz disanje, pa kroz glas, koji postaje sve intenzivniji, najčešće to biva neartikulisani urlik. U nastavku rada javlja se i reč. Tako dolazi do osveščivanja sadržaja iz prošlosti koje valja prepoznati, shvatiti, uvideti i tek tada je moguća integracija starog materijala iz prošlosti i novog iz sadašnjosti.)

Jednog trenutka kada je strah krenuo iz stomaka, Ana je počela najpre da kašlje, jedanput, dvaput, tripot..., a onda je osetila mučninu u stomaku i impuls za povraćanjem. Uzela sam lavor i ponudila joj da izbacila strah iz stomaka.

(To je uobičajeno u telesnoj psihoterapiji kada se radi na odblokiravanju duboko potisnutih emocija, kada one krenu 'iz stomaka' napolje.)

Ponavljam joj lagano da ga (strah) pusti, da se oslobodi straha kroz glas. Ana ispušta jak, snažan, neartikulisani glas.

Tražim od nje da ga pretvori u reči.

Ona zažmuri. Njen strah raste. Tražim od nje da otvori oči. I da me gleda. Strah se smanjuje. *(Strah je u glavi! Da se ne bi uspaničila, važan je kontakt očima, kontakt sa psihoterapeutom, kontakt sa realnošću.)*

Onda ona iznenada skoči uvis i udari snažno nogama o zemlju.

(Tako Ana sad pokušava da istera strah koji je prešao u njene noge – kroz noge, udaranjem o zemlju.)

(Ana je izbacila strah naviše: kroz glas, neartikulisan, bez teksta, ali i naniže: skakanjem i udaranjem nogu i stopalima o pod.)

I na kraju, saopštava da je strah nestao.

Dok je skakala i udarala nogama o pod i ja sam to činila zajedno sa njom ponavljajući s zajedno i njen tekst (psovke). *(Psovke su, takođe, uobičajene kao ekspresija, izlivi besa kod klijenata/pacijenata u toku rada.)* Dok je skakala, podigla je ruke uvis.

Kada je bila sigurna da više nema straha u njoj, da ga je isterala, vraćamo se u prostoriju gde je grupa, ostali učesnici.

Trenutak je za novu doluku: da odluči da hoće da ide svojim putem, ka svojim ciljevima u budućnost, da ide tamo gde je srce vodi; da ne stoji u mestu, sa prtljagom iz prošlosti.

(To je, u terminima Gouldinga (1979), rad na donošenju nove odluke – 're-decision work', koji sam izvela sa njom na kraju seanse.)

Ubrzo posle ovog rada Ana je započela uspešno novi posao, kao i romantičnu vezu sa novim partnerom i veoma je zadovoljna ovim postignućima danas.

Komentar rada u seansi

Najpre psihoterapeut daje temu (može i bez teme). U ovom slučaju to je zadatak da klijent nacrti kako se oseća u datom trenutku.

Sledi kontakt sa sobom, slika se pojavljuje najpre unutar same osobe.

Osoba zatim prenosi sliku na papir, ekternalizuje je koristeći se umetničkim materijalom. U ovom slučaju to su bili flomasteri i uljani pasteli.

Zatim sledi dijalog sa slikom uz pomoć psihoterapeuta i sagledavanje značenja na svesnom nivou. I klijent i psihoterapeut vide i razumeju sliku isto.

Dalje, slika postaje pokret, drama u kojoj je još vidljivije šta je problem. Telo je uključeno u rad i subjekt doživljava otelovljenu sliku i značenja koje ona ima za njega.

Na kraju, sledi razrešenje, dolaženje do novih uvida, kao i provera da li je sada slika drugačija. Trebalo bi da nova slika bude u skladu sa terapijskim ciljem, a to je, u ovom slučaju, da klijentkinja može da krene svojim putem, da prevaziđe poziciju 'zastoja' i 'zaglavljenosti', u kojoj je bila kada je došla na terapiju.

Provera je uvek u realnosti. U našem slučaju klijentkinja je započela nov posao i novu vezu uspešno, što još uvek traje.

Primer br. 2: Slikovni prikaz 'bola u levom kolenu', koji predstavlja dijagnozu odakle započinjemo psihoterapijski rad.

Dejan je momak tridesetih godina koji doživljava lišenost pozitivne komunikacije i razumevanja u odnosu na svoju porodicu, pa i okolinu. Otac i majka su rastavljeni još od njegove sedme godine. On je upućen na sebe i ima problema sa porodicom i njihovim očekivanjima, takođe, i separacijom. Želi da pronađe sebe i svoj put, da se odvoji od njih. Istovremeno se i plaši odvajanja.

Crtež na temu: Kako se oseća danas? trebalo je da predstavlja uvod u lični rad.

Dejan opisuje crtež koji je nacrtao: „Levo koleno – bol. Hoće da me kazni. Istukao bih ga.”

Kažem mu da uzme bol iz levog kolena i da je stavi na stolicu ispred sebe. Tražim da opiše to što vidi ispred sebe.

(Ova klasična geštalt tehnika dve stolice ili tehnika dijaloga veoma je dobra za uspostavljanje dijaloga između odvojenih, otuđenih delova sebe, fragmenata koji treba da se ponovo spoje i integrišu u celinu. Opisivanje toga što vidi ispred sebe važno je da bi i klijent i terapeut mogli da vide isto.)

D.: „Lopta bola, prečnika pola metra. *(Pitam ga za veličinu lopte, njen prečnik, jer to nam daje ideju koliko je velika njegova bol, što je važno da i on to doživi).* Kao lopta od gume. Tvrda je, ali može da se amortizuje. Blago menja oblik. Kad je pritiskaš, pretvara se u jajasti oblik. Pruža manji otpor. Hoće da me kazni.”

Kažem mu: „Pitaj je šta je tvoja krivica. Zašto hoće da te kazni?”

D. odgovara: „Kriv sam što uopšte postojim.”

Pitam ga: „Ko tako misli/govori da si kriv što postojiš?”

D. odgovara: „Mama i tata. To sam doživljavao doskora. Imao sam osećaj da bi im život bio bolji/drugačiji da se nisam rodio. Mislim da bi se oni razišli ubrzo. Mama bi se više ostvarila da se ranije razišla sa tatom. Završila bi fakultet.”

Kažem mu da stavi mamu na stolicu.

D. govori sa stolice na kojoj sedi njegova *mama*: „Srećna sam što si se rodio.”

D.: „Smeta mi što si me uzela za partnera. Neću da budem tvoj partner. Da li hoćeš da ja odrastem? Ja hoću da odrastem. Neću da me zoveš da sam tvoja beba. S neke strane mi prija, nažalost. Neću da me maziš. Ja se borim da odem od tebe (uzdiše). Ako odem, neću moći sebe da izdržavam. Kad bih otišao iz zemlje, ne bi mi predstavljalo problem.”

Zatim stavlja na stolicu majku, tetku i tatu.

(Uobičajeno je da nakon majke slede i ostali akteri porodične drame, u ovom slučaju tetka i tata.)

D.: „Moja odluka je da idem iz zemlje, da počnem sam sebe da izdržavam.”

(Pitam ga kako reaguju na to što im D. govori.)

D.: „Nepoverljivi su, kažu kako se ja neću snaći. Najglasnije su mama i tetka. Sve troje su podjednako nepoverljivi.”

Mama kaže sarkastično: „E, ti ćeš da odeš!”

Tetka: „Nije ti to baš pametno! Ne verujem da ćeš otići!”

Tata: „Ajd, i to da vidimo!”

D.: „Otići ću!”

(Nakon ovog proveravamo šta je ostalo od lopte-bola – da li se smanjila i koliko, da li je nestala. Moramo da idemo dokraja, da je dokrajčimo. Tek tada smo 'završili posao'.)

D. Ponovo stavlja loptu (bol) na stolicu. Kaže, izduvala se više od pola. Sada ima oko 25 cm. Hoću da ih izudaram.

D. se obraća se tetki: „Ja nisam kriv što si ti bolesna! Ja nisam kriv što sam muško, što postojim, za sve ono što su oni meni učinili, što nemaš sa mamom dobre odnose!”

D. zatim stavlja na stolicu mamu: „Nisam kriv što postojim! Nisam kriv što nisi završila fakultet! Ja nisam tvoj partner!”

D. u nastavku stavlja na stolicu tatu: „Ja nisam kriv što imaš novu porodicu! Ja ti smetam. Ja nisam kriv što sam rođen, što ti nisi to želeo. Ja hoću da živim. Ti si hteo da me nema. Osećaš se ljubomorno. Hoćeš da se takmičiš sa mnom. Hoćeš da budeš bolji od mene.”

D. zatim stavlja baku na stolicu: „Stalno si govorila da dosađujem i hoću da bude po mome. Osećao sam se krivim. Taj osećaj mi je ostao. NISAM KRIV!”

D. konačno stavlja i dedu na stolicu: „Sve mora po tvom. Ja vredim bez obzira šta ti mislio o tome.”

Dok izgovara tekst da nije kriv svakom od njih, udara batakom o stolicu. Na kraju saopštava da još uvek nije dokrajčio loptu. Batak se od jakog udaranja polomio.

(Batak je specijalno konstruisana sprava koja se koristi u terapijske svrhe sa ciljem da se izrazi bes.)

D. kaže: „Sad više nije lopta, već je štap.”

S obzirom na to da bol u obliku lopte nije nestala u potpunosti i da je polomio batak, nudim mu da svoj bes izrazi šutiranjem u trosed. Primetila sam da je pomerao levu nogu u kojoj je osećao bol pa sam mu ponudila 'šutiranje'. Prihvatio je rado i na svoje iznenađenje, dok je šutirao levom nogom u trosed, bol je nestala i vrlo mu je prijala akcija dokrajčenja preostalog bola. Na kraju saopštava da ne oseća više bol u nozi, kao i da nema više lopte, da je dokrajčena. Dok je šutirao, psovao je. Obraćao se ocu i dedi – muškim predstavnicima, ne i ženskim, sa kojima je prethodno završio.

Na kraju seanse kaže da se oseća dobro, relaksirano. Nema više ni bola ni besa, nestali su.

Nakon ove seanse, D. je pronašao posao, mnogo bolje se oseća u odnosu na svoju porodicu koja više nema tolikog uticaja na njega. U narednim seansama završio je i sa očekivanjima u odnosu na oca, očekivanja njegovog povratka u porodicu, što je predstavljalo njegovu detinju želju. Oseća se rasterećeno i slobodno da krene svojim putem. Planira odlazak u inostranstvo i radi na tome.

UMESTO ZAKLJUČKA

Možemo konstatovati da umetnost i stvaralaštvo, kao i integrativna art-psihoterapija uvek teže istini, i to takvoj koja je u svojoj suštini stvaranje nove realnosti. To je rekreacija čoveka i njegove ljudske, moguće humanije realnosti naspram one ne-ljudske, otuđene stvarnosti u koju je zaronjen i u kojoj se oseća zatočenikom i žrtvom 'samoskrivljene nesreće' – nepoznavanja sebe i nesvesnosti svoga postojanja, kao i neostvarenih mogućnosti, koje stoje pred njim, koje su uvek i bile tu za njega u vidu izazova.

LITERATURA

- Axline, V. (1978). *Play Therapy*. New York: Ballantine Books.
- Bergson, A. (1993). *Smeh*. Beograd: Lapis.
- Dalaj-lama (1999). *The Art of Happiness*. London: Hodder & Stoughton
- Goulding, M., R. Goulding (1979). *Changing Lives through Redecision Therapy*. New York: Brunner – Mazel.
- Jerotić, V. (1998). *Individuacija i (ili) oboženje*. Beograd: Ars Libri.
- Kris, E. (1970). *Psihoanalitička istraživanja u umetnosti*. Beograd: Kultura.
- Milenković, S. (1997). *Vrednosti savremene psihoterapije*. Novi Sad: Prometej.
- Milenković, S. (2000). Moć slike u psihoterapiji. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXVIII: 307–317.
- Milenković, S. (2002) *Psihoterapija i duhovnost*. Beograd: Čigoja.
- Milenković, S. (2003). Scherazade and her 1001 Art therapy stories. In: Lony Schiltz (Ed). *Epistemology and Practice of Research in the Art Therapies*. Luxembourg: CRP-Sante Luxembourg, Fond National de la Recherche.
- Milenković, S. (2006). Art terapija. U: Lj. Erić (ur.). *Psihoterapija*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Milenković, S. (2009). The Emperor's New Clothes of Psychotherapy. *International Journal of Psychotherapy*. 13/1: 17–29.
- Milenković, S. (2010) The Art of Art Psychotherapy. *International Journal of Psychotherapy*. 14/2: 67-79.
- Rubin, J. A. (2001). *Approaches to Art Therapy: Theory & Technique*. London: Brunner-Routledge.

Snežana Milenković

SOUL NEVER THINKS WITHOUT AN IMAGE

The paper reviews a new psychotherapeutic approach, titled “Integrative Art Psychotherapy” representing an original creation and contribution to psychotherapy made by the author of this text. The author explains in brief the referred approach and presents illustrative example from her practice.

Key words: art psychotherapy, creation, integration, use of image in psychotherapeutic practice.

Jelena Šakotić Kurbalija
jelenas@neobee.net

UDK 159.922.1:615.851
Originalni naučni rad

ZAVISNOST U PARTNERSKIM ODNOSIMA I PSIHOTERAPIJSKE IMPLIKACIJE

Zavisnost u partnerskim odnosima predstavlja prisilnu potrebu za vezivanjem sa određenom osobom i za održavanjem te veze po svaku cenu, čak i kada je osoba krajnje nezadovoljna postojećim odnosom i svesna da je on štetan po nju. Kako je Karen Hornaj među prvima dala vrlo iscrpan opis intrapsihičkih procesa kod ličnosti sklonih zavisnosti u partnerskim odnosima, a kasnije je ovaj njen doprinos razumevanju razvoja i održavanja zavisničkih partnerskih odnosa u velikoj meri pao u zaborav, najviše prostora u teorijskim razmatranjima posvećeno je njenoj koncepciji ovog problema.

Imajući u vidu da zavisnost od partnera ima iste karakteristike kao narkomanija, alkoholizam, nikotinomanija ili bilo koji drugi vid zavisnosti, završni deo rada je posvećen psihoterapijskim implikacijama.

Ključne reči: partnerski odnosi, zavisnost u partnerskim odnosima, simbiotski odnos, ambivalentna afektivna vezanost, psihoterapija.

UVOD

Partnerski odnosi započinju na različite načine i prolaze kroz različite faze – od upoznavanja do dublje, trajnije veze, koja se može, ali i ne mora završiti zajedničkim životom i/ili brakom. Odnosi se razlikuju po brzini razvoja (od sporog, vrlo postepenog prelaska iz jedne faze u drugu, sve do vrlo brzog, „munjevitog“ razvoja veze), kao i po motivima na kojima se zasnivaju (Čudina Obradović, Obradović 2006).

Pojedinci ulaze u partnerske odnose iz različitih razloga:

- iz potrebe za uspostavljanjem trajnog emocionalnog odnosa (Zimmer-Gembeck, Siebenbruner, Collins 2001);
- usled potrebe za ljubavlju i intimnošću (Adams, Laursen, Wilder 2001);
- zbog potrebe za podrškom i sigurnošću (Cate, Levin, Richmond, 2002);
- iz potrebe za izražavanjem vlastite seksualnosti (Shulman, Seiffge-Krenke 2001).

U zdravim (nepatološkim) partnerskim odnosima dolazi do prevazilaženja distance između dve osobe, rađa se bliskost, postoji doživljaj jedinstva, formira se „mi“ identitet. Međutim, uporedo i u ravnoteži sa „mi“ identitetom postoji i osećanje individualnog identiteta, autonomija, moguće je rast i razvoj ovih individua.

Pored želje da se bude zajedno, u zdravom partnerskom odnosu postoji i sloboda da svako ide svojim putem, jer ove dve osobe *mogu* živeti samostalno.

Ukoliko pak osobe u partnerskom odnosu, otpisujući bitne delove sebe (ne koristeći sve svoje potencijale), funkcionišu kao *jedna* celovita ličnost, tada govorimo o simbiozi. I dok simbioza u biologiji podrazumeva obostrano korisnu, tesnu i trajnu zajednicu dvaju ili više raznovrsnih organizama, izuzev „primarne simbioze” odnosno simbiotskog odnosa majke/staratelja i (prirodno) bespomoćnog deteta, u međuljudskim odnosima pojam „simbioza” označava patološko stanje jer je poništena individualnost oba bića, iako jedno može izgledati dominantnije i sposobnije, a drugo submisivno i nemoćno (Milivojević 2007).

U simbiotskom odnosu, umesto da koriste i razvijaju sopstvene potencijale, obe osobe ulažu ogromnu količinu energije kako bi održale postojeći odnos. U simbiozi su partneri *potrebni* jedno drugom, a kada se veza, umesto na želji da se bude zajedno, zasniva na potrebi, tada se partner doživljava kao nešto bez čega se ne može preživeti odnosno postoji *zavisnost od partnera*.

ŠTA PODRAZUMEVA ZAVISNOST U PARTNERSKIM ODNOSIMA?

Zavisnost u partnerskim odnosima predstavlja prisilnu potrebu za vezivanjem sa određenom osobom i za održavanjem te veze po svaku cenu, čak i kada je osoba krajnje nezadovoljna postojećim odnosom i svesna da je on štetan po nju.

K. Hornaj je ovo ilustrovala na sledeći način: „Razlika je između ’želim da budem i uživam u tome što sam voljen’ i ’moram biti voljen po svaku cenu’, kao između nekog ko jede zato što ima dobar apetit, pa može da uživa u hrani i da je bira, i osobe koja gotovo gladije pa mora jesti svaku hranu bez razlike i platiti bilo koju cenu za nju” (Hornaj 1987b: 122).

Pojedini autori (npr. Forvard, Torez 1989; Halpern 1994; Milivojević 2007) ističu da zavisnost od partnera ima iste karakteristike kao i narkomanija, alkoholizam, nikotinomanija ili bilo koji drugi vid zavisnosti.

Zavisnosti od partnera ima sledeće karakteristike (Halpern 1994):

1. **kompulzivnost;**
2. **intenzivan strah pri pomisli na raskid veze** (jer gubitak partnera za zavisnu osobu predstavlja gubitak identiteta);
3. ukoliko dođe do raskida zavisničke veze, javljaju se **simptomi apstinencijalne krize:** fizički bol (najčešće u grudnom košu, želucu i trbušnoj duplji), plač, problemi sa snom (problemi s nesanicom ili stalna pospanost), razdražljivost, depresivnost, doživljaj besciljnosti i nemogućnosti pronalaženja načina za uklanjanje nelagodnosti (osim povratka partneru); i
4. ako zavisna osoba prebrodi apstinencijalnu krizu, javlja se **doživljaj oslobođenja, likovanja i velikog uspeha.**

OBLICI ZAVISNOSTI U PARTNERSKIM ODNOSIMA

Praktično svi autori, koji se bave zavisnošću u partnerskim odnosima, razlikuju pasivni i aktivni oblik zavisnosti.

Tako je, na primer, From (1993) pisao o dva oblika simbiotičkog sjedinjenja: o potčinjenosti ili mazohizmu kao pasivnom i dominaciji ili sadizmu kao aktivnom obliku simbiotičkog sjedinjenja. Pri tom je naveo da mazohista ima izrazit doživljaj manje vrednosti te da bi stekao snagu i sigurnost, sebe čini sastavnim delom druge osobe koja će njime upravljati, voditi ga i štiti. Drugim rečima, mazohista ima stav: „On je sve, ja sam ništa, sem kao njegov deo”. Nasuprot tome, sadista, inkorporirajući drugu osobu (mazohistu koji ga procenjuje), stiče doživljaj veće lične vrednosti. From je bio mišljenja da, i pored toga što među njima postoji znatna razlika, jer sadista zapoveda, izrabljuje, vređa, ponižava, dok je mazohista izrabljiv, vređan, ponižavan, oni u istoj meri zavise jedan od drugog.

U ovom Fromovom opisu sadiste i mazohiste jasno se može prepoznati ono što je K. Hornaj (1987) nazivala kretanjem protiv ljudi i kretanjem ka ljudima odnosno u prvom slučaju ekspanzivni tip ličnosti (i to arogantno-osvetoljubivi podtip), a u drugom slučaju samonipodaštavajući tip ličnosti. Ova autorka, međutim, nije smatrala da oni u istoj meri zavise jedno od drugog, jer iako su ekspanzivnom tipu potrebni ljudi da bi potvrdili njegovu moć, kao i za aktivnu eksternalizaciju samomržnje (kod drugih mrzi ono što kod sebe potiskuje), pošto ima bolje „utočište” u samom sebi, njegova potreba za drugima nije u tolikoj meri prinudna ni tako velika kao što je to kod samonipodaštavajućeg tipa ličnosti.

Dok ekspanzivna ličnost sopstvenu vrednost procenjuje preko moći koju poseduje (to može biti i materijalno bogatstvo ili intelektualna superiornost), a pri tom kod sebe mrzi i najmanji trag bespomoćnosti (te je potiskuje), samonipodaštavajuća ličnost zauzima sasvim suprotan stav – ona potencira sopstvenu bespomoćnost, a potiskuje svako osećanje superiornosti; ona teži da se potčini drugima, zauzima stav uslužnosti i emocionalne zavisnosti jer sopstvenu vrednost meri preko ljubavi (preko ljubavi koju je u stanju da pruži i preko ljubavi koju dobija od drugih).

Za samonipodaštavajuću ličnost samoća predstavlja dokaz da je nepoželjna, te da i ne vredi kao ličnost. Njena nesposobnost da bude sama varira od nejasne neugodnosti i nemira pa sve do paničnog straha, te joj se čini da će sve biti kako treba samo ako pored sebe ima nekoga ko će je „iskreno voleti” (Hornaj 1987b).

Samonipodaštavajuća ličnost u partnerskom odnosu, pre svega, traži zaštitu i potporu. Privlače je osobe koje deluju superiorno (najčešće agresivno-osvetoljubivi tip ličnosti) jer veruje da samo jaka i superiorna osoba može preuzeti brigu o njoj i ispuniti sve njene potrebe. „Voleti ponosnu ličnost, sjediniti se s njom, živeti njenim životom, značilo bi za nju dozvoliti sebi da uzme udeo u vladanju životom a da to sebi i ne prizna” (Hornaj 1987c: 230). Partneri koji poput nje imaju samonipodaštavajuće tendencije ne privlače je „jer je užasava čak i pomisao da bi onda sama morala biti jača” (Hornaj 1987c: 230).

Da bi zadobila ljubav drugih, bez koje za nju i život gubi svaku vrednost, samonipodaštavajuća ličnost će biti pažljiva, puna razumevanja, spremna da oprostí, da pomogne, da se žrtvuje... Sve ove osobine *jesu* poželjne u partnerskim odnosima, međutim, kod samonipodaštavajuće ličnosti one poprimaju *kompulzivan* karakter, one postaju strogi unutrašnji diktati, unutrašnje „MORAM” koje je determinisano jakom anksioznošću. Ova kompulzivnost dovodi do toga da osoba postepeno gubi uvid u sopstvena osećanja, te da se sve više otuđuje od realnog 'ja'.

Pošto samonipodaštavajuća ličnost kod sebe ceni jedino sposobnost da pruži ljubav, svako odbijanje (raskid veze, ali i svaku kritiku) doživljavaće kao dokaz, potvrdu lične neuspešnosti i krajnje bezvrednosti. Zato su najvažniji diktati na ovom planu: da mora biti u stanju da svaki ljubavni odnos dovede do stepena apsolutne harmonije i da mora biti u stanju da partnera navede da je voli, što praktično znači da će ova osoba ostati u vezi i sa partnerom koji je zlostavlja (psihički i/ili fizički), koji je frustrira, zanemaruje, ponižava... Ne samo da neće raskinuti vezu (jer je to za njeno idealizovano 'ja' tabu), već je svako partnerovo omalovažavanje čini još nesigurnijom, budi jaku anksioznost i pojačava njenu zavisnost. Samonipodaštavajuća ličnost veruje da će partnera navesti da je voli pruži li mu samo *još više* dokaza svoje ljubavi (spremna je da mu u potpunosti ugađa, da se ponaša u skladu sa onim što on od nje očekuje, da ga razume, da mu oprostí njegove grubosti i da na sebe preuzme krivicu za njih). Povremeni znaci partnerove dobre volje postaju dovoljni da održe nadu samonipodaštavajuće ličnosti da će od sada sve biti bolje (Hornaj 1987c).

Pošto se samonipodaštavajuća ličnost u potpunosti predaje partneru, on postaje jedini centar njene egzistencije. Njeno interesovanje slabi za sve što nije u vezi sa njim, što dovodi do osiromašenja njene ličnosti.

Samonipodaštavajuća ličnost ne uviđa da partner možda i ne želi takvu vrstu njene pažnje, kao što nije svesna ni da time zapravo želi da ga obaveže da joj uzvratí na isti način. Kako od partnera očekuje veliku naklonost, lako se oseti zanemarenom, odbačenom i poniženom, te je kod nje stalno prisutno osećanje da je nepravredno tretirana. Opisujući je, Hornaj navodi da je to „ličnost koja žarko želi ljubav a sve vreme oseća da se prema njoj loše postupa” (Hornaj 1987c: 216).

Za razliku od ekspanzivnog, kod samonipodaštavajućeg tipa ličnosti javlja se pasivna eksternalizacija samomržnje odnosno drugi postaju egzekutori njene samodestruktivnosti. Da bi unutrašnji sukob prenela na spoljašnji plan (i tako smanjila anksioznost), samonipodaštavajuća ličnost će nesvesno i provocirati druge da prema njoj postupaju loše.

Pored toga što joj doživljaj nepravde služi kao zaštita od samomržnje, on ima još jednu veoma važnu funkciju: oslobađa potisnute ekspanzivne težnje – tako oseća moralnu superiornost u odnosu na partnera.

Iako doživljaj nepravde u njoj budi ogorčenost i osvetničko neprijateljstvo, ona ih potiskuje jer ozbiljno narušavaju idealizovanu sliku koju je izgradila o sebi,

dovode u sumnju njenu sposobnost za ljubav (jer u suprotnosti su sa unutrašnjim diktatima po kojima *uvek* mora biti puna razumevanja i spremna *sve* da oprostí).

Potisnuto neprijateljstvo i osvetnički bes samonipodaštavajuća ličnost izražava kroz patnju (često preko psihosomatskih simptoma), što je za njeno idealizovano 'ja' jedini prihvatljiv način.

Patnja za ovu ličnost ima izuzetnu (nesvesnu) strategijsku vrednost jer ona intenzivnom patnjom (neverbalno) optužuje partnera (prebacuje na njega odgovornost za stanje u kom se nalazi i podstiče njegovo osećanje krivice). Pored toga, patnja i slabost postaju sredstva za postizanje kontrole nad partnerom: pribavljaju joj pažnju, pomoć, brigu, opravdavaju sve njene (verbalizovane i, češće, neverbalizovane) zahteve, a istovremeno joj dozvoljavaju da izbegne zahteve koje njoj partner može postavljati.

Važno je, međutim, shvatiti da *nije* u pitanju samo demonstrativna patnja, već osoba zaista duboko pati, ali kako patnja za nju ima mnogostruke funkcije, ona će je (nesvesno) i provocirati.

Adler je, takođe, isticao strategijsku vrednost patnje. U patnji je video zaobilazni način da se stekne doživljaj nadmoći, te je pisao da će „nervozni, na primer da bi pobedio na liniji poslušnosti, potčinjavanja i 'histerične agresivnosti', da bi privezao druge svojom slabošću, strahom, svojom pasivnošću, svojom potrebom za nežnošću, itd., – imati uvek pri ruci kakav 'memento', kakvu zastrašujuću opomenu, afektivnu spremnost ka uosećavanju u odgovarajuća čuvstva i karakterne crte drugih, onako isto kao što prisilni neurotičar ima svoja načela, zakone i zabrane, koji prividno njega samog samo ograničavaju, a u stvarnosti njegovom osećanju sopstvene ličnosti pridaju moć sličnu božanskoj” (Adler 1989a: 93).

Suze i jadikovke Adler je nazvao „vodenom snagom” jer „mogu biti izvanredno delotvorno sredstvo kojim se unosi poremećaj u zajednicu i druge dovodi u potčinjen položaj” (Adler 1989c: 263).

RAZVOJ LIČNOSTI SKLONE ZAVISNOSTI U PARTNERSKIM ODNOSIMA

Usled svoje prirodne bespomoćnosti novorođenče u potpunosti zavisi od svojih staratelja; ono ne može samostalno opstati. Ukoliko mu se pruži безусловna ljubav, briga i toplina, ako raste u atmosferi sigurnosti, ako mu se pruža podrška i podstiču njegove aktivnosti, dete će razviti bazično poverenje (poverenje u sebe i u druge, zauzeće bazičnu životnu poziciju „Ja sam OK – ti si OK”), razvije svoje samopouzdanje.

Doživljaj unutrašnje sigurnosti daje detetu slobodu da istražuje svoju okolinu i vlastite mogućnosti, da izražava svoja osećanja, misli, želje, interesovanja, da razvija svoju ličnost (svoje pravo 'ja').

Dete očekuje zaštitu od roditelja kako bi moglo da preživi, da raste i da se razvija. Ukoliko su, međutim, roditelji previše zaokupljeni sopstvenim (neurotičnim)

potrebama, te detetove potrebe duže vreme ignorišu ili grubo odbacuju; ako nisu u stanju da dete prihvate kao posebnu individuu i da mu pruže безусловnu ljubav, oni mu ne daju „dozvolu” da raste i da se razvija. Pošto su potrebe deteta frustrirane, ono će biti prinuđeno da traga za zaobilaznim načinima njihovog (makar delimičnog) zadovoljenja.

Dete na vrlo ranom uzrastu tako počinje da prilagođava svoje ponašanje, da se adaptira na značajne druge kako bi preživelo i kako bi od tih značajnih drugih, u prvom redu od svojih staratelja, dobilo ono što mu je neophodno za rast i razvoj. Utvrđivanje i dosledno sprovođenje određenog načina zadovoljenja postojećih potreba Adler (1989) je nazvao životnim stilom (odnosno životnom linijom ili životnim planom). Hornaj (1987) je pisala o uobličavanju taktike ili strategije te o svestranom neurotičnom rešenju, Bowlby (1988) o unutrašnjim radnim modelima, a Bern (1995b) o životnom scenariju ili skriptu .

Različite nepovoljne okolnosti u detetovom okruženju dovode do razvoja njegove bazične anksioznosti odnosno dovode do toga da se kod deteta razvija osećanje izolovanosti i bespomoćnosti u svetu koji shvata kao potencijalno neprijateljski.

U ovakvim okolnostima, umesto da razvija sopstvene potencijale (pravo 'ja'), dete će svu svoju energiju usmeriti ka ublažavanju bazične anksioznosti. Ono će tragati za sigurnošću; tražiće način ophođenja sa ljudima koji će zadovoljiti njegovu potrebu za sigurnošću. „Čineći ovo, ono ne samo što ad hoc razrađuje strategiju, već i trajne karakterne crte koje postaju deo njegove ličnosti” (Hornaj 1987a: 44).

K. Hornaj je smatrala da se dete može „kretati” prema ljudima, protiv njih ili od njih. Kada se „kreće PREMA ljudima”, ono prihvata svoju bespomoćnost i, uprkos sopstvenoj otuđenosti i nepoverenju, pokušava da zadobije naklonost drugih i da se osloni na njih. Kada se „kreće PROTIV ljudi”, dete безусловno sumnja u osećanja i namere drugih prema njemu, te delimično zbog sopstvene zaštite, a delimično zbog želje za osvetom, ono nastoji da bude što jače, što moćnije. Kada se „kreće OD ljudi”, dete oseća da nema mnogo zajedničkog sa okolinom, oseća da ga ljudi uopšte ne razumeju, te izgrađuje sopstveni svet – okreće se prirodi, igračkama, sanjarenju...

U ovim „kretanjima”, koje opisuje Hornaj, prepoznajemo ono što u teoriji afektivnog vezivanja predstavlja stil, model ili oblik nesigurnog afektivnog vezivanja, a u transakcionoj analizi srodan je pojam nazvan „egzistencijalnom pozicijom”. Pri tom „kretanje prema ljudima” odgovara stilu ambivalentne ili preokupirane afektivne vezanosti odnosno „depresivnoj egzistencijalnoj poziciji” („ja nisam OK – ti si OK”); „kretanje protiv ljudi” odgovara stilu odbacujuće ili izbegavajuće afektivne vezanosti odnosno „paranoidnoj egzistencijalnoj poziciji” („ja sam OK – ti nisi OK”); a „kretanje od ljudi” odgovara dezorijentisanoj ili dezorganizovanoj afektivnoj vezanosti odnosno „očajničkoj egzistencijalnoj poziciji” („ja nisam OK – ti nisi OK”).

Kod svakog „kretanja” istaknut je po jedan od elemenata bazične anksioznosti (u prvom – bespomoćnost; u drugom – neprijateljstvo; u trećem – izolacija).

Kako bi „rešilo” bazični konflikt, nastao usled simultanog prisustva kontradiktornih stavova prema drugim ljudima (pa i prema sebi), dete nastoji da dosledno sprovodi jedno od ovih „kretanja”, dok ostala potiskuje. Na taj način (neurotični) razvoj poprima karakter odbrambenih svojstava (jer potisnuto predstavlja stalnu pretnju veštački stvorenom integritetu).

Da bi postiglo željenu sigurnost, dete će zanemarivati prirodna osećanja, misli i želje, udaljavaće se od pravog ’ja’; a stepen otuđenja će biti srazmeran intenzitetu bazične anksioznosti.

Pošto anksiozno dete nema pravog samopouzdanja, ono će u mašti razvijati jednu idealizovanu sliku o sebi. S vremenom ova idealizovana slika za osobu postaje stvarnija od njenog pravog ’ja’, jer odgovara svim njenim potrebama, te će ona umesto pravog razvijati idealizovano ’ja’.

Samoidealizacija, koja je u početku bila čisto unutrašnji proces, prerasta u kompulzivnu težnju ka *spoljašnjem* uspehu (postaje „svestrano neurotično rešenje”), te osoba, da bi postigla svoj cilj (da bi otelotvorila svoje idealizovano ’ja’), razvija sistem unutrašnjeg „moram” i raznih tabua.

Sadržaj unutrašnjih diktata („moram” i „ne smem”) zavisi od preovladujućeg „kretanja”, a u potpunosti je određen idealizovanom slikom koju je osoba izgradila o sebi (na osnovu ličnog iskustva, ranih maštanja, sopstvenih potreba i datih mogućnosti). Preovladujuće „kretanje” (tj. stav prema sebi i drugima) determinisano je urođenim temperamentom deteta i uslovima sredine u kojoj ono raste.

K. Hornaj (1987c) je smatrala da je ličnost sa prevalentnim tokovima samopotcenjivanja (samonipodaštavajuća ličnost) rasla „u nečijoj senci” (oca, majke, brata, sestre...), te da je pažnju koja joj se ukazuje „plaćala” poniznim obožavanjem te osobe (ili tih osoba); tuđu naklonost je sticala ugađanjem i poslušnošću. Ona je, dakle, svoje rane konflikte najčešće „rešavala” kretanjem prema ljudima.

Dominantna figura je mogla biti „krotka majka koja je dete uvek dovodila u situaciju da oseti krivicu kad god se prema njoj ne odnosi sa velikom pažnjom i brigom” (Hornaj 1987c: 208), ali i bilo koja druga, za dete, značajna figura. (Usled osećanja sopstvene bespomoćnosti dete će najviše truda ulagati da stekne naklonost onih koji mu deluju najmoćnije, onih kojih se najviše boji.)

Iako se kod ovog deteta javlja želja za pobunom i razvija neprijateljstvo, ono će to potiskivati iz više razloga; u pitanju su: bespomoćnost, strah i osećanje krivice (koji mogu biti izraženi u različitom stepenu).

Što je dete bespomoćnije, drugi su mu potrebni, te će se manje usuđivati da im se suprotstavi. Ono će izbegavati sukobe iz straha da ne pokvari svoje odnose sa njima jer bi ga ovi „moćnici” mogli napustiti, uskratiti mu dobročinstvo koje pokazuju, ili se pak okrenuti protiv njega.

Ukoliko roditelji, umesto autentičnom ljubavlju, dete obasipaju velikim rečima te ističu kako bi za njega sve žrtvovali, čak „i poslednju kap krvi”, ono će s vremenom formirati stav da je neposlušno i nezahvalno, da NIJE dobro dete ukoliko

to ne ceni i ne pokorava im se (jer „roditelji znaju šta je za dete najbolje”). Tako svako suprotstavljanje, pa čak i samo osećanje neprijateljstva budi kod deteta tenziju, osećanje krivice i osećanje da je nedostojno ljubavi.

Pošto ono što mu drugi pružaju postaje od neprocenjivog značaja, dete nastoji da kod sebe odneguje osobine koje će ga učiniti dostojnim ljubavi. Njegova idealizovana slika će, pre svega, biti sastavljena od osobina kao što su: nesebičnost, dobrotu, velikodušnost, plemenitost, saosećajnost, požrtvovanost, poniznost..., a nemogućnost da se vlada u skladu sa idealizovanim slikom budiće u njemu osećanje krivice, samomržnju i samoprezir.

K. Hornaj je smatrala da „ako prvobitna situacija nije suviše uskraćivala spontani razvoj, kasnija iskustva, naročito ona u mladosti, mogu blagotvorno delovati. Ako je, međutim, moć prvobitnih iskustava dovoljno snažna da izmodelira dete prema izvesnom krutom uzoru, nikakvo novo iskustvo neće se moći probiti” (Hornaj 1987a: 46) delimično zato što osoba uvek zauzima podređenu ulogu, te ne dopušta sebi da stekne novo iskustvo, a delimično zato što svako novo iskustvo tumači jezikom svog ustaljenog obrasca (pasivno eksternalizuje samomržnju i samoprezir).

PSIHOTERAPIJSKE IMPLIKACIJE

Pasivno zavisna (ili samonipodaštavajuća) ličnost živi po „programu” koji je donela još u detinjstvu. Kako bi aktualizovala svoje idealizovano ‚ja’ (sliku o tome kakva *treba* da bude), ona mora da ulaže ogromnu količinu energije da bi potisnula (ono što smatra nepoželjnim) – pravo (autentično) ‚ja’.

Iako potiskuje jedan deo sebe, taj deo (pravo ‚ja’) i dalje postoji u njoj i dovodi do stalnih *unutrašnjih* konflikata. I sve dok ove unutrašnje konflikte bude držala van svesti (koristeći se raznim odbrambenim strategijama), ličnost neće moći da ih reši.

„Svesnost traži da se živi sada i ovde, a ne negde na drugom mestu ili u drugom vremenu, prošlom ili budućem” (Bern 1995a: 174)

Primarni cilj terapije tako predstavlja konfrontiranje pasivno zavisne ličnosti sa njenim *autentičnim* osećanjima, mislima i željama kako bi mogla da preuzme *odgovornost* za sebe, za svoje postupke i potrebe, kako bi postigla *autonomiju*.

Bern je postizanje lične autonomije definisao kao oslobađanje ili obnavljanje triju ljudskih moći: svesnosti, spontanosti i bliskosti (Bern 1995a).

Iako pasivno zavisna osoba oseća izrazito nezadovoljstvo zbog postojeće životne situacije, ona će nastojati da održi status quo jer joj daje osećaj sigurnosti (to joj je poznato, a i „đavo koga poznaješ bolji je od nepoznatog đavola”). Ona će fobično bežati od otuđenih delova sebe zbog katastrofične fantazije da će biti odbačena, prezrena, ismejana... ako drugi otkriju kakva ona *zaista* jeste.

Kako bi stekla terapeutovu naklonost, nastojaće da mu „čita misli”, da radi ono što misli da on od nje očekuje, a zauzvrat će očekivati da i terapeut „čita” njene

misli (da on preuzme odgovornost za nju, da je vodi i štiti); drugim rečima: nastojće da razvije (pasivnu) zavisnost i u odnosu sa psihoterapeutom.

U trenutku kada stupi u kontakt sa otuđenim delovima sebe, kod nje će se javiti sve one emocije od kojih je bežala, emocije koje su i dovele do njenog otuđenja: intenzivan strah, bol, tuga, samomržnja...

Pošto pasivno zavisna ličnost u samoj sebi nema podršku, razvijaće fantaziju da takva kakva je „otkrila” da jeste nije dostojna ljubavi i da više nema razloga (ni prava) da očekuje tuđu podršku. Situacija će joj se činiti bezizlaznom; osećaće se kao bez tla pod nogama.

Važno je da terapeut pozitivno konotira njene rane odluke, da istakne kako je postojeće ponašanje, u vreme njegovog uspostavljanja, bilo funkcionalno, ali da ono to više nije. Bitno je da terapeut šalje verbalne poruke koje daju dozvolu i podršku (npr.: Sasvim je u redu da osećate...).

Pošto pasivno zavisna ličnost zauzima poziciju „ja nisam OK – ti si OK”, u terapeutu će provocirati Spasioca. Važno je da terapeut izbegne spasavanje (jer ono podrazumeva neverovanje u moć, snagu i sposobnost druge osobe) i da ostane na poziciji „ja sam OK – ti si OK”. Ovo znači da terapeut neće raditi više od osobe kojoj pruža pomoć jer će, u protivnom, igrati „Hoću samo da ti pomognem”, a u tom slučaju ne samo što ne dolazi do rešavanja problema već igrači (i klijent i terapeut) samo potvrđuju sopstvene egzistencijalne pozicije, potvrđuju svoje životne teze.

Ključni zadatak psihoterapeuta jeste da *pomogne* osobi koja se oseća bespomoćno da prepozna svoju moć!

Na kraju, bitno je naglasiti i to da postizanje autonomije ne predstavlja nikakav konačan čin jer „čovjek stalno mora da se bori protiv ponovnog upadanja u stare kalupe” (Bern 1995a: 177)

UMESTO ZAKLJUČKA

Žene i muškarci, generalno, imaju različite pristupe ljubavi (Fehr, Broughton, 2001). Međutim, mnogi među njima (i među ženama i među muškarcima) postaveću osećanje ljubavi s partnerskim odnosom u kom partner njih usrećuje, a kada dođe do razočaranja, onda okrivljuju partnera, a ne vlastita nerealna očekivanja (Feldman 2008).

Ljubav, međutim, podrazumeva odnos i *dva* odvojena osećanja, koja mogu, ali ne moraju da se javljaju zajedno: jedno je osećanje *da volimo* drugog, a drugo je osećanje *da smo voljeni* (osećanje „voljenosti od strane drugog” ili osećanje „biti voljen”). Pored odnosa sa drugom osobom, veoma je značajan i odnos prema sebi, i osećanje *da volimo sebe*. I mada se ljubav prema drugom i ljubav prema sebi često posmatraju kao međusobno isključive kategorije, ne samo da je moguće istovremeno voleti drugog i voleti sebe već je to nužan preduslov za skladan partnerski odnos (Milivojević 2008).

Na ispravnost ovakvog zaključka ukazuju i rezultati jednog novijeg empirijskog istraživanja bračnih odnosa u našoj sredini gde su proveravane dve pretpostavke: prvo, da postoji razlika između depresivnih i duševno zdravih osoba u intenzitetu ispoljavanja ambivalentne afektivne vezanosti u bračnom odnosu, i drugo, da postoji interakcija između depresivnosti i polne pripadnosti u ispoljavanju ambivalentne afektivne vezanosti u bračnim odnosima. Dobijeni rezultati potvrđuju pretpostavku o postojanju razlike između depresivnih i duševno zdravih osoba u intenzitetu ispoljavanja ambivalentne afektivne vezanosti u bračnim odnosima. Međutim, nije utvrđena interakcija depresivnosti i polne pripadnosti u ispoljavanju ambivalentne afektivne vezanosti u bračnim odnosima (Mićanović Cvejić, Šakotić Kurbalija, Kurbalija 2009). Drugim rečima: depresivne ličnosti, koje sebe izrazito negativno doživljavaju, u znatno većoj meri sklone su razvijanju pasivne zavisnosti u partnerskim odnosima od nedeprativnih ličnosti, i to bez obzira na to da li su u pitanju muškarci ili žene.

Iz pomenutog istraživanja možemo zaključiti da onaj ko ne voli sebe ne može verovati u to da ga bilo ko drugi iskreno voli, bez obzira na to koliko žarko želi ljubav.

LITERATURA

- Adams, R., B. Laursen, D. Wilder (2001). Characteristics of closeness in adolescent romantic relationships. *Journal of Adolescence* 24: 353–363.
- Adler, A. (1989a). *Individualna psihologija*. Novi Sad: Matica srpska.
- Adler, A. (1989b). *Poznavanje čoveka*. Novi Sad: Matica srpska.
- Adler, A. (1989c). *Smisao života*. Novi Sad: Matica srpska.
- Bern, E. (1995a). *Koju igru igraš?* Šabac: Zaslou.
- Bern, E. (1995b). *Šta kažeš posle zdravo: psihologija ljudske sudbine*. Beograd: Nolit.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
- Cate, R., L. Levin, L. Richmond (2002). Premerital relationship stability: A review of recent research. *Journal of Social and Personal Relationships*. 19: 261–284.
- Čudina Obradović, M., J. Obradović (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Feldman, S. (2008). *Ljubav na drugi pogled: Prošlost i sadašnjost specifično ljudskog osećanja*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Fehr, B., R. Broughton (2001). Gender and personality differences in conception of love: An interpersonal theory analysis. *Personal Relationships*. 8: 115–136.
- Forvard, S., Đ. Torez (1989). *Muškarci koji mrze žene i žene koje ih vole*. Beograd: Beletra.
- From, E. (1993). *Umeće ljubavi*. Beograd: BIGZ.

- Halpern, H. (1994). *Kako da prekinete zavisnost od druge osobe*. Beograd: Bukur Book.
- Hornaj, K. (1987a). *Naši unutrašnji konflikti*. Titograd: Pobjeda.
- Hornaj, K. (1987b). *Neurotična ličnost našeg doba*. Titograd: Pobjeda.
- Hornaj, K. (1987c). *Neuroza i razvoj ličnosti*. Titograd: Pobjeda.
- Mićanović Cvejić, Ž., J. Šakotić Kurbalija, D. Kurbalija (2009). Ambivalentna afektivna vezanost u bračnim odnosima, *Psihijatrija danas*, 41(1–2), 43–53.
- Milivojević, Z. (2007). *Formule ljubavi: Kako ne upropastiti sopstveni život tražeći pravu ljubav*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Milivojević, Z. (2008). *Emocije*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Shulman, S., I. Seiffge-Krenke (2001). Adolescent romantic relationships: A look from the future *Journal of Adolescence*. 24: 337–351.
- Zimmer-Gembeck, M., J. Siebenbruner, W. Collins (2001). Diverse aspects of dating: Associations with psychological functioning from early to middle adolescence. *Journal of Adolescence*. 24: 313–336.

Jelena Šakotić Kurbalija

DEPENDENCE IN THE ROMANTIC RELATIONSHIPS
AND THE PSYCHOTHERAPEUTIC IMPLICATIONS

Summary

Dependence in the romantic relationships is a compulsive need for bonding with the specific person and maintaining this bond at all costs, even when the person is extremely dissatisfied with the quality of existing relationship and is aware that the relationship is harmful to her.

Major part of the paper is devoted to the Karen Horney's theoretical conception of the dependence in the couple relationships, because she was one of the first authors which gave a very detailed description of the intra-psychic process of the people prone to addiction in couple relationships. However, her contribution to understanding the development and maintenance of addictive couple relationships is mostly forgotten in contemporary theory and research.

Since dependence from the partner have the same characteristics as drug addiction, alcoholism, nicotine addiction or any other form of substance abuse, the final part of the paper is devoted to the implications on psychotherapeutic treatment of the dependent clients.

Key words: romantic relationships, dependence in the couple relationships, ambivalent affective attachment, symbiotic relationships, psychotherapy.

Ana Genc
annag@neobee.net

UDK 159.944.4:316.7
Originalni naučni rad

KROSKULTURALNA ISTRAŽIVANJA I STRES-PROCES

Kroskulturalna psihologija kao posebna moderna naučna disciplina za glavni zadatak ima istraživanje šarolike raznolikosti u kojoj savremeni čovek živi. Do današnjeg dana utvrđene su mnogobrojne sličnosti i razlike među pripadnicima različitih kultura i etničkih grupa u raznim sferama ljudskog funkcionisanja. U prvom delu ovog rada prodiskutovana su osnovna određenja i opšte karakteristike kroskulturalne psihologije i dat je prikaz metodoloških pitanja i nedoumica sa kojima se susreću istraživači u ovoj oblasti. U drugom delu rada predstavljeni su rezultati najpoznatijih kroskulturalnih istraživanja koja se tiču ključnih varijabli stres-procesa. Opisane su nađene kulturološke razlike u fenomenima kao što su stresori, distres, suočavanje sa stresom, osobine ličnosti koje igraju važnu ulogu u stres-procesu i neke od posledica izloženosti stresu. Od resursa za suočavanje sa stresom uzeti su u obzir optimizam, lokus kontrole i socijalna podrška.

Ključne reči: kroskulturalna psihologija, stres, suočavanje sa stresom, resursi za suočavanje sa stresom.

Ljudska psiha je oblikovana kako biološkim – naročito genetičkim – tako i sredinskim uticajima. U okviru spoljašnjih činilaca najvažniji su uticaji kulture (Triandis, Suh 2002). Ljudi su kulturalna bića. Psihološki fenomeni mogu da se posmatraju, analiziraju i razumeju isključivo ako se uzme u obzir fizički i socijalni kontekst u kojem čovek živi (Marks et al. 2006). U skladu sa ovim shvatanjem jeste i neoboriva činjenica da su koncepti poput stresa, suočavanja, resursa za suočavanje sa stresom i sl. determinisani kulturom u kojoj određena osoba funkcioniše. Istraživanja koja ne uzimaju u obzir kulturološke faktore koji utiču na formiranje i ispoljavanje svih ovih pojava odnosno zanemaruju njihov kontekst ne samo da poseduju upitnu ekološku valjanost nego objašnjavaju samo jedan deo istraživanih fenomena, i to sa zaključcima u čiju generalizabilnost nikada ne možemo da budemo sigurni. Psiholozi su se tek u poslednjih nekoliko decenija pridružili antropolozima, sociolozima i lingvistima u pokušajima da se utvrde načini uticaja kulturoloških razlika na ljudsko ponašanje (Chang 2001).

Pomalo neuhvatljiv termin „kultura“ i pojam koji je njime imenovan vekovima se provlače kroz razne naučne oblasti, a naponi da se razlike u ljudskom mišljenju, osećanju i ponašanju objasne pomoću kulture nisu novijeg porekla. Konceptualizacija kulture nikako ne predstavlja jednostavan zadatak. Za kulturu može da se kaže da je njena uloga u društvu identična ulozi memorije kod pojedinca (Kluckhohn 1954 prema Triandis, Suh 2002). Ona uključuje sve one pojave koje su se u okviru jedne zajednice pokazale kao značajne za preživljavanje i povećanje kvaliteta života, pa su se stoga smatrale vrednim za transgeneracijsko prenošenje. Kultura se prenosi pomoću jezika i ponašanja. Kako bi opisana transmisija bila moguća, neophodno je da članovi zajednice žive u istom istorijskom periodu, da koriste isti jezik kako bi se međusobno sporazumevali i da teritorijalno budu dovoljno blizu kako bi mogli da utiču jedni na druge. Prema Adamopulusu i Lonneru, kultura predstavlja svojinu grupe pojedinaca koja je stečena u njihovoj međusobnoj interakciji i njihovim interakcijama sa prirodnom sredinom u kojoj žive. Strukturno gledano, ona nije jednostavan, jednodimenzionalan fenomen, pre predstavlja čitavu rubriku varijabli. Ako kulturu definišemo kao proces, a ne kao neko veštački zamrznuto, statično stanje, onda o njoj govorimo kao o kolektivnom korišćenju prirodnih i ljudskih resursa radi postizanja željenih ciljeva (Adamopoulos, Lonner 2001).

Mnogi psiholozi su se interesovali za neke od postojećih aspekata uticaja kulture na ljudsko funkcionisanje. Međutim, rođenje tzv. kroskulturalne psihologije, kao posebne, moderne naučne subdiscipline i njena institucionalizacija odigrale su se tek šezdesetih godina prošlog veka. Glavni zadatak ove oblasti je istraživanje šarolike raznolikosti, u kojoj savremeni čovek živi širom čitave planete. Do današnjeg dana utvrđene su mnogobrojne sličnosti i razlike među pripadnicima različitih kultura u raznim sferama ljudskog funkcionisanja. Nije preterano reći da su sve naučne oblasti u okviru psihologije, kao i različiti teorijski i metodološki pristupi „prošarani“ empirijski potkovanim saznanjima kako o univerzalnim ljudskim karakteristikama tako i o kroskulturalnim razlikama. Beri i saradnici definišu kroskulturalnu psihologiju kao nauku o sličnostima i razlikama u individualnom funkcionisanju u okviru različitih kulturnih i etničkih grupa; ona ispituje odnose među psihološkim, socio-kulturnim, ekološkim i biološkim varijablama, kao i promene u ovim promenljivima (Berry et al. 1992 prema Adamopoulos, Lonner 2001). Mnogi naučnici koji se bave kroskulturalnom psihologijom smatraju da je njihov najvažniji cilj razumevanje univerzalnih aspekata ljudskog funkcionisanja. Oni zastupaju stanovište prema kojem kroskulturalna psihologija pruža mogućnost da se objasne načini kako kulturološki i etnički faktori maskiraju i oblikuju inače opšteprisutno i za svako ljudsko biće jednako jezgro ponašanja, mišljenja i osećanja. Kako bi se dobili kvalitetni i validni rezultati, pokušaji pronalazjenja ovakvih univerzalnosti nužno moraju da budu praćeni spremnošću istraživača da na adekvatan način objasni i pronađene razlike. Kroskulturalna psihologija ne predstavlja pokušaj ponovnog pisanja i preformulisanja svih

psiholoških znanja, ona odslikava nameru njenih pristalica da se postojeća saznanja preispitaju u svetlu postojećeg kulturološkog pluralizma (Triandis, Suh 2002).

Na počecima razvoja ove nove naučne oblasti logika koju su istraživači primenjivali izgledala je otprilike ovako: naučnici su putovali u one delove sveta koji su imali kulturu drugačiju od one iz koje sam istraživač potiče. U tim, za njih stranim i često egzotičnim zajednicama pokušavali su da provere snagu generalizabilnosti već razrađenih psiholoških konstrukata, a pri tom su koristili iste metodološke principe koji se smatraju adekvatnim u zajednicama iz kojih sam konstrukt potiče. Štaviše, najčešće se uopšte nisu ni zapitali da li definicija predmeta merenja, sastavljena u njihovoj domovini, odgovara načinu sagledavanja datog pojma u nekoj drugoj kulturi. S obzirom na činjenicu da je velika većina psiholoških naučnih istraživanja prvi put sprovedena u visoko industrijalizovanim zapadnim državama, pre svega u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, a autori su, takođe, pretežno bili poreklom iz tih zemalja, njihovi „empirijski izleti“ najčešće su podrazumevali odlazak na – po njihovom mišljenju – nekultivisana mesta. Nažalost, savremena kroskulturalna istraživanja koja nisu pod uticajima predrasuda, stereotipa i krupnih metodoloških grešaka, i dan-danas su više izuzetak nego pravilo. Iako postoje vešti pokušaji prikrivanja, elitizam i dalje vlada istraživačkim poljima. Moderna psihologija se i dalje smatra „zapadnjačkim akademskim poslom“, ona uživa u sjaju naučno vrlo cenjenog logičkog pozitivizma. Beri i saradnici (Berry et al. 1997 prema Adamopoulos, Lonner 2001) izrazili su se vrlo slikovito kada su pisali o tzv. WASP-u (*Western academic scientific psychology*), što bi u prevodu značilo Zapadna akademska naučna psihologija. Jahoda, takođe, nije štedeo cinizam kada je opisivao izveštačenost i uskost granica psihologije. Prema njegovim rečima, kada se spomene ispitanik psihološkog istraživanja, jasno je da se radi o pripadniku zapadne industrijalizovane kulture, tačnije o Amerikancu, a još konkretnije o studentu. Zaista je reč o neobičnom izboru tipičnog uzorka. Prekomerna, skoro isključiva usredsređenost na ovu vrlo specifičnu i usku populaciju veoma je problematična, naročito s obzirom na činjenicu da većina istraživanja sadrži zaključak da je upravo dokazan jedan „zakon“ psihološkog funkcionisanja koji važi za ceo ljudski rod. Sumnje u mogućnost i domet primenljivosti opisanih nalaza nikako se ne mogu smatrati neosnovanima (Jahoda 1970 prema Adamopoulos, Lonner 2001).

METODOLOŠKA PITANJA U KROSKULTURALNIM ISTRAŽIVANJIMA

Paralelno sa teorijskim razvojem kroskulturalne psihologije novi razvojni trendovi uočljivi su i u empirijskim metodama koje istraživači upotrebljavaju u ovoj oblasti. Iako su metodološki principi kroskulturalne psihologije pod snažnim uticajem opštih smernica koje se koriste manje-više u svim ostalim psihološkim subdisciplinama, oni su ipak prilagođeni specifičnostima ove naučne oblasti (Vijver 2001).

Rezonovanje kroskulturalnih psihologa može da se objasni na vrlo jednostavan način: ako su, na primer, utvrđene razlike u nekom psihološkom fenomenu između Amerikanki i Japanki, taj nalaz odražava razlike u njihovim kulturama. Sa naučne tačke gledišta ovaj zaključak ne otkriva baš puno korisnih informacija, pre je reč o običnom parafraziranju – kao kada bi neko rekao da mu automobil ne radi zato što je pokvaren. Da bi se nalaz smatrao kvalitetnim, neophodno je da se istraže specifičniji faktori koji doprinose pojavi pronađenih razlika. Zbog složenosti pojma „kultura“ glavni problem svih istraživača koji se bave kroskulturalnom psihologijom jeste tačno određenje izvora koji stoji u pozadini kroskulturalnih razlika (Vijver 2001).

Dovoljan je letimičan pregled literature kako bi se opisao najčešće upotrebljavan „metodološki protokol“ u kroskulturalnim istraživanjima. Ovaj svojevrsan standard karakterističan je, pre svega, za studije koje spadaju u tzv. „klasike“ opisivane oblasti, mada je njegova suština sadržana i u većini savremenih istraživanja. Protokol podrazumeva izbor određenog psihološkog konstrukta, principa, mernog instrumenta ili teorijskog modela koji se pokazao kao kvalitetan u kulturi u kojoj je nastao. Sledeći korak je testiranje izabranog fenomena u nekoj drugoj kulturi ili kulturama sa ciljem da se utvrdi mogućnost generalizacije predmeta merenja i postojećih rezultata. Drugim rečima, svrha ispitivanja je da se odgovori na pitanje da li je odabrana pojava u nekim ili svim aspektima identična u svim ispitivanim zajednicama, da li je reč o fenomenu koji nije determinisan kulturalnim faktorima, nego postoji nezavisno od kulturoloških uticaja. Među zadatke kroskulturalnih istraživanja spada i otkrivanje onih faktora ili elemenata koji nisu bili prisutni u „originalnoj“ kulturi, ali su se pojavili u drugim zajednicama. Naravno, dužnost istraživača je i da pokuša da objasni pronađene razlike. Iz do sada napisanog postaje evidentno da je u ovim, uslovno rečeno ortodoksnim istraživanjima „druga kultura“ tretirana kao nezavisna varijabla, ili tačnije rečeno kao kvazinezavisna varijabla, pošto ne postoji mogućnost za njenu manipulaciju. Ovakav pristup rezultira nepoželjnim redukcionizmom. Stiče se utisak da se „majka priroda“ automatski posmatra kao neka vrsta vrhunskog eksperta u kreiranju eksperimentalnog dizajna: različiti eksperimentalni uslovi odnosno nezavisne varijable nazvani su kulturama ili etničkim grupama. Problem i ne bi bio toliko velik ukoliko bi kultura, koja je po definiciji vrlo kompleksan fenomen, mogla jednostavno i potpuno jednoznačno da se operacionalizuje (Adamopoulos, Lonner 2001).

U literaturi se često nailazi na poprilično dugačku listu poteškoća i potencijalnih problema, pre svega metodološke prirode, koje istraživači kroskulturalnih razlika treba da prevladaju. Prvi mogući kamen spoticanja jeste prvi korak svakog empirijskog istraživanja: tačno određenje predmeta merenja. Ako želimo da istražujemo određeni psihološki konstrukt u nekoj zajednici za koju su karakteristična kulturalna obeležja različita od onih u kojoj je konstrukt nastao, neophodno je da se zapitamo da li se sam predmet merenja shvata na isti način u obema kulturama (Triandis, Suh 2002). Čeng, poznati kroskulturalni psiholog, bio je među prvima koji je naglasio

da je pre utvrđivanja sličnosti i razlika u određenom konstrukt neophodno odrediti njegovu kroskulturalnu ekvivalenciju. Tek nakon što smo sigurni da koristimo jednake referentne okvire za sve istraživane kulture, možemo sa sigurnošću da tvrdimo da ispitujemo istu pojavu kod svih ispitanika. Svest o tome da svaki fenomen može da ima različita kulturalna značenja od krucijalne je važnosti za svako istraživanje (Chang 1996 prema Lopez et al. 2005).

Poseban metodološki problem, koji se pre svega javlja u kroskulturalnim istraživanjima, odnosi se na pojavu raznih vrsta pristrasnosti. Pristrasnost se u najširem smislu definiše kao prisustvo različitih smetnji koje ugrožavaju mogućnost upoređivanja rezultata među grupama ispitanika koji pripadaju različitim kulturama. Moguće je razlikovati nekoliko vrsta pristrasnosti. Često prisutan tip nazvan je pristrasnost metoda i nastaje kao posledica nemogućnosti upoređivanja uzoraka iz dve različite kulture zbog određenih karakteristika mernih instrumenata, efekata koji se tiču testera ili intervjuera i načina administracije dobijenih podataka. Postoji i tzv. pristrasnost na nivou ajtema ili čestica. Radi se o pojavi raznih anomalija u samim stavkama mernih instrumenata i načinu funkcionisanja čestica u različitim kulturama. Ovaj fenomen najlakše se objašnjava na primeru testova inteligencije: ako su dve osobe iz dve različite kulture podjednako inteligentne, a na konkretnom zadatku nemaju podjednak prosečan skor, najverovatnije je ta stavka pristrasna jer favorizuje pripadnike određene kulture koji na njoj postižu bolje rezultate. Pristrasnosti na nivou ajtema česta su pojava u slučajevima kada se merni instrument prevodi sa jednog jezika na drugi. Pristrasnost može da bude posledica nekvalitetnog prevoda, nejasnoće i dvosmislenosti konkretnog ajtema u „originalnom“ upitniku, kulturološki specifičnih konotacija nekih izraza i sl. Čak i lingvistički sasvim korektno prevedeni upitnici mogu da poseduju nizak kvalitet ako ih posmatramo sa psihološke tačke gledišta (Vijver 2001). Opasnost postoji i u slučajevima kada je potrebno prevesti određene termine koji nemaju ekvivalent u jeziku na koji se prevodi. Dobar primer su termini poput asertivnosti, setinga i sl.

Postoji više načina da se istraživač izbori sa pristrasnostima. Nažalost, naučnici najčešće ignorišu čak i mogućnost da su njihovi rezultati manje validni zbog prisustva pristrasnosti. Najrestriktivniji su oni istraživači koji pristrasnost pripisuju instrumentu pa stoga odustaju od njegove daljnje upotrebe u kroskulturalnim studijama. Malo smeliji autori pojavu pristrasnosti tumače kao važan dokaz postojanja kroskulturalnih razlika. S razvojem statistike u poslednjih nekoliko godina stvoreni su i specifični matematičko-statistički postupci koji kao glavni zadatak imaju upravo smanjivanje verovatnoće za pojavu pristrasnosti, međutim, njihova detaljnija elaboracija prevazilazi granice aktuelnog rada.

Postoji još jedna važna karakteristika velikog broja kroskulturalnih studija, koja često predstavlja metodološki izazov za istraživače. Reč je o činjenici da je većina studija koje su fokusirane na pronalaženje razlika među kulturama višejezična. U literaturi postoji jasno uočljiv trend ka integrisanju psiholoških, metodoloških i

lingvističkih saznanja kako bi se jedan instrument adekvatno prilagodio upotrebi u zajednici u kojoj se govori drugi jezik. Opšte je prihvaćeno da puki doslovni prevod upitnika na drugi jezik nije dovoljan. Utvrđeno je da prostim prevodom na drugi jezik merni instrument gubi svoje metrijske karakteristike. Može da dođe do promene značenja stavki i opšteg referentnog okvira, što znači da stavke mogu da izgube ili promene predmet merenja, a ugrožava se i validnost celog upitnika ili testa (Fajgelj 2003). Postoji nekoliko preporuka o adekvatnim tehnikama prevođenja, čijom se upotrebom povećava verovatnoća da će rezultati istraživanja biti kvalitetni. Kada istraživač namerava da prevede već postojeći upitnik na drugi jezik, on prvo treba da odabere jednu od postojećih procedura prevođenja. Najčešće se koristi tzv. dizajn dvosmernog prevođenja. Tekst se prvo prevodi sa izvornog jezika na drugi željeni jezik, a zatim drugi prevodilac, koji nije učestvovao u prvom koraku, prevedeni tekst ponovo „vraća“ na prvobitni jezik. Drugi prevod, u stvari, služi proveri prvog prevođa jer velika sličnost između originalnog upitnika na izvornom jeziku i upitnika koji je preveden u poslednjem koraku, a koji je takođe na izvornom jeziku, ukazuje na adekvatnost upitnika na drugom jeziku (Vijver 2001).

KROSKULTURALNE RAZLIKE I STRES-PROCES

Postoje mnogobrojna istraživanja koja su se bavila kroskulturalnim razlikama ispitujući razne varijable u okviru stres-procesa. Naučnike je zanimalo da li su percepcija stresora, reakcije u okviru sindroma distresa, načini biranja i upotrebe mehanizama za suočavanje, lični resursi za prevladavanje stresa itd. univerzalne pojave ili je reč o fenomenima koji su oblikovani uticajima kulture u kojoj ispitanik živi. Trenutno stanje u ovoj naučnoj oblasti ukazuje na jedan zanimljiv podatak: većina istraživanja upoređuje međusobno vrlo različite kulture, čak je najčešće reč o upoređivanju pripadnika različitih rasa. Bez obzira na to koji element stres-procesa predstavlja predmet istraživanja, u literaturi su najbrojniji oni empirijski nalazi koji govore o sličnostima i razlikama koje su pronađene među Amerikancima-belcima i Afroamerikancima. U uzorcima su, takođe, često zastupljeni Azijati, a posebno Kinezi i Japanci, ispitanici iz Meksika koji žive ili u svojoj domovini ili u Sjedinjenim Državama, Korejci, Indijanci, Indijci i sl. Retko kada se nailazi na podatke o istraživanjima koja se bave kroskulturalnim ispitivanjem fenomena koji se tiče stresa u kulturama koje pokazuju veći stepen međusobne sličnosti.

Prvo pitanje koje se nameće glasi: „Da li kvalitet iskustva stresa zavisi od subjektive socio-kulturne pripadnosti?“ Na osnovu dosadašnjih nalaza čini se da zavisi. Jedan od značajnih empirijskih podataka govori o tome da su pripadnici manjinskih grupa u svojim svakodnevnim životima, nezavisno od toga u kom delu sveta oni žive, izloženi većoj količini i frekvenciji stresora (Clark et al. 1999 prema Sarafino 2002). Istraživanja u Americi izveštavaju o tome da osobe sa ovim socio-kulturnim statusom proživljavaju nesrazmerno veliki broj krupnih stresnih životnih događaja.

Tako, na primer, Afroamerikanci izveštavaju o više proživljenih stresora u odnosu na Meksikance koji žive u Americi, dok su Meksikanci izloženi većem broju stresnih događaja u poređenju sa belcima (Gottlieb, Green 1985 prema Sarafino 2002). Pripadnici različitih kultura razlikuju se i po tome koja će životna iskustva označiti kao stresna. Utvrđeno je, na primer, da u poređenju sa Kanađanima, koji su pripadnici tzv. individualističke kulture, Indijci, kao članovi kolektivističke kulture, smatraju da je iskustvo sukoba između njihovih ličnih želja i ciljeva i zahteva socijalne sredine izvor velike količine distresa (Sinha, Watson 2008). Slične razlike nađene su i pogledu reakcija na stresore. Afroamerikanci pokazuju viši nivo reaktivnosti i distresa kada se nalaze u teškim životnim situacijama nego grupa koja je sačinjena od belaca (Miller et al. 1995 prema Sarafino 2002). Zanimljiv je i nalaz prema kojem su braće i sestre iz uzorka Afroamerikanaca međusobno mnogo sličniji u nivou reaktivnosti na stresore nego što je to slučaj sa braćom i sestrama iz uzorka koji sačinjavaju belci. Ovaj rezultat govori u prilog hipotezi da su za nađene razlike odgovorni pre svega nasledni faktori (Wilson 1995 prema Sarafino 2002). Ipak, ne bi bilo opravdano da se u potpunosti prihvate navedene generalizacije, naročito ako se uzme u obzir da su mnoge studije istakle da utvrđene razlike često zavise od vrste ispitivanog stresora i ispitanikovog pola.

Suočavanje sa stresom često je izučavano iz kroskulturalne perspektive. Istražujući načine na koji se ljudi suočavaju sa teškoćama, neophodno je da se uzmu u obzir vrednosti koje su specifične za određenu kulturu jer one umnogome utiču na mišljenja, ponašanja i osećanja pripadnika zajednice. U različitim kulturama postoje različita nepisana pravila o prihvatljivosti određenih osećanja i o poželjnom načinu ispoljavanja emocija. Ovakve neformalne norme u velikoj meri utiču na pojavu kroskulturalnih razlika u suočavanju sa stresom usmerenim na emocije. Poznato je da se u zapadnim kulturama preferira kontrolisanje javnog pokazivanja snažnih osećanja, međutim, postoje i kulture u kojima se odobrava, pa čak i podstiče vrlo otvorena i dramatična emocionalna ekspresija. Aldwin (Aldwin 1994 prema Zotović 2004) navodi primer Portorikanaca koji u veoma stresnim situacijama ispoljavaju prave napade afekata, koji su često praćeni onesveščivanjem, suženjem svesti i raznim oblicima autodestruktivnog ponašanja. Pojedince koji ne dobije napad u stresnim okolnostima, npr. u slučaju smrti člana porodice, etiketiraju kao hladnu, bezosećajnu osobu. Opisano ekstremno i nekontrolisano ispoljavanje osećanja u zapadnoj kulturi tretiralo bi se kao ozbiljan simptom distresa, možda čak i kao psihopatološki fenomen, a mehanizam suočavanja koji je doveo do ovakve reakcije nikako se ne bi smatrao efikasnim.

Istraživanja koja se bave kroskulturalnim razlikama u suočavanju usmerenom na problem koncentrisana su, pre svega, na pitanje preferencije aktivnog nasuprot pasivnom odnosu prema problemu i / ili direktnog nasuprot indirektnom pristupu u suočavanju sa stresom. Utvrđeno je da se američka deca i adolescenti aktivnije suočavaju sa problemima nego vršnjaci iz Meksika, Irske i Australije (Offer et al. 1981 prema Zotović 2004).

Pokušaji prevladavanja koji odstupaju od normi kulturnog miljea u kojem se primenjuju mogu da povećaju nivo stresa, dok se isti mehanizam suočavanja u drugoj zajednici može smatrati visoko adaptivnim (Sarafino 2002). Čeng je ukazao na tendenciju Azijata da izbegavanje problema i socijalno povlačenje kao mehanizme suočavanja sa stresom koriste češće nego Amerikanci bele rase. Međutim, iako su se ove strategije prevladavanja pokazale neadaptivnim među belcima, one su sasvim adekvatne i ne vode nužno ka nepoželjnim ishodima stres-procesa u azijskim kulturama. Mehanizmi suočavanja koji su usmereni na problem, prema Čengovim nalazima, podjednako povećavaju zadovoljstvo životom kod Azijata i kod američkih belaca, ali dok kod belaca oni doprinose sniženju depresivnih simptoma, kod Azijata takva povezanost nije uočena. Takođe je kod oba uzorka primećeno da socijalno povlačenje vodi ka povećanju depresivnih simptoma, ali se jedino kod belaca javlja korelacija između socijalnog povlačenja i zadovoljstva životom (Chang 2001).

Olah je sproveo jedno široko kroskulturalno istraživanje u kojem je upoređivao stilove suočavanja kod adolescenata iz Mađarske, Italije, Švedske, Jemena i Indije. Njegovi rezultati ukazuju na to da ispitanici iz evropskih zemalja češće i uspešnije koriste tzv. asimilativne strategije suočavanja sa stresom, što podrazumeva napore da svet prilagode svojim potrebama i željama, dok su adolescenti iz Jemena i Indije prednost davali mehanizmima suočavanja koji su usmereni na emocije i trudu da se oni prilagode zahtevima sredine (Oláh 1995).

Nije mali broj onih istraživanja koja su ispitivala kroskulturalne razlike u osobinama ličnosti. S obzirom na činjenicu da osobine ličnosti znatno učestvuju u stres-procesu, prikazaću osnovne rezultata ovih istraživanja. Pretpostavka prema kojoj verovatno postoji više kroskulturalnih sličnosti nego razlika u osobinama ličnosti bazirana je na činjenici da ličnost ima značajne genetske korene. Prema Goldbergovim rečima, crte obuhvaćene „Big Five” modelom moraju da budu univerzalne jer su sve one od posebnog značaja za preživljavanje u svim zajednicama (Goldberg 1981 prema Triandis, Suh 2002). Mekri i Kosta, takođe, tvrde da su pet velikih dimenzija ličnosti transkulturalnog karaktera, a njihovi argumenti su sledeći: 1) u mnogobrojnim kulturama istraživanjima je utvrđena ista struktura ličnosti; 2) u različitim zajednicama potvrđen je isti razvojni šablon crta; 3) osnovne dimenzije ličnosti poseduju biološku osnovu (McCrae et al. 2000 prema Triandis, Suh 2002). Iako postoji znatan broj onih studija koje su uspele da potvrde petofaktorski model ličnosti u različitim kulturama, u literaturi se nailazi i na dijametralno suprotne nalaze. Tako je Katigbak na Filipinima otkrio postojanje šest osnovnih dimenzija ličnosti, a prema Benet-Martinezu Špance najbolje opisuje sedmofaktorski model (Benet-Martinez 1999 prema Triandis, Suh 2002). U Kini su uspeli da identifikuju faktore neuroticizma, ekstraverzije, savesnosti i prijatnosti, ali ne i faktor otvorenosti, a identifikovan je i jedan novi faktor specifičan za kinesku kulturu koji inače nije sadržan u modelu velikih pet. Čini se da je dimenzija otvorenosti problematična u mnogim studijama, naročito u onima koje ispituju kolektivističke kulture (Triandis, Suh 2002).

Od resursa za suočavanje sa stresom najviše su istraživane varijable koje se tiču kontrole, socijalne podrške i optimizma. Boldvin i saradnici upoređivali su nivo optimizma među afroameričkim studentima i njihovim kolegama koji su pripadnici bele rase. Njihovi rezultati potvrđuju očekivanja prema kojima su optimističniji ispitanici efikasniji u suočavanju sa stresom i pokazuju manje simptoma distresa. Ova pravilnost pojavila se u oba ispitivana uzorka. Međutim, Afroamerikanci su u proseku dobijali statistički znatno niže skorove na skalama koje su procenjivale optimizam, što se odrazilo i na njihov uspeh u prevladavanju, kao i na njihovo opšte zdravstveno stanje. U objašnjenju svojih nalaza autori se pozivaju na činjenicu da je reč o manjinskoj etničkoj grupi (Baldwin et al 2003).

Čeng je upoređivao Azijate i američke belce u pogledu optimizma. Prema njegovim rezultatima, Azijati su se pokazali znatno pesimističnijim od belaca. Oni belci koji su bili manje optimistični pokazivali su veći broj depresivnih simptoma, međutim, povezanost između pesimizma i depresije nije se pokazala u uzorku Azijata. Štaviše, kod Azijata je uočena negativna korelacija između optimizma i svih ispitivanih psiholoških i fizičkih simptoma bolesti (Chang 1996 prema Lopez et al. 2005).

Istraživanja su pokazala da socijalna podrška ublažava uticaje stresa samo kod osoba koje imaju unutrašnji lokus kontrole. Osobe sa spoljašnjim lokusom kontrole izveštavaju o više doživljenih stresora i o većem nivou anksioznosti u odnosu na osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole. Mnogi su očekivali da zbog povišenog nivoa stresa eksternalci koriste više socijalne podrške od internalaca. Ipak, pokazalo se da bez obzira na veću dostupnost podrške u kojoj eksternalci uživaju, osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole umeju bolje da iskoriste socijalnu podršku. Ovaj rezultat nađen je na uzorku američkih belaca. Liang i Bogat želeli su da provere da li se takva pravilnost javlja i u drugim kulturama, pa su ispitali uticaje socijalne podrške među Kinezima. Kina spada u kolektivističke kulture i tradicionalne vrednosti podrazumevaju bezuslovno poštovanje socijalnih institucija i porodice. Socijalne mreže, naročito one porodične, smatraju se posebno snažnim i značajnim. Belci iz Amerike su, za razliku od Kineza, pod snažnim uticajem individualističkih vrednosti i ne poklanjaju toliku važnost veličini i snazi socijalnih mreža. Uzimajući u obzir do sada napisano, rezultat prema kojem na kineskom uzorku nije uočen pozitivni ublažavajući efekat socijalne podrške prilično je iznenađujući. Detaljnijom analizom nalaza ispostavilo se da se dva uzorka znatno razlikuju u načinima korišćenja dostupne socijalne podrške. Ključ za razumevanje nalazi se u varijabli lokusa kontrole. Ublažavajući efekat socijalne podrške prepoznaje se samo kod onih belaca koji imaju unutrašnji lokus kontrole, dok kod Kineza sa unutrašnjim lokusom kontrole ovakva povezanost nije pronađena. Autori istraživanja obrazlažu ovaj nalaz tako što ističu da u Kini traženje pomoći ne spada u poželjne oblike ponašanja, mnogo više se ceni ako osoba pokuša da reši problemsku situaciju oslanjajući se na sopstvene snage i potencijale. Kod Kineza koji imaju spoljašnji lokus kontrole primljena socijalna podrška ne samo da nema pozitivni efekat na suočavanje sa stresom već čak negativno utiče na adaptaci-

ju. Najizraženiji zdravstveni problemi uočeni su kod onih Kineza koji su bili ekster-nalci, a primali su najviše socijalne podrške (Liang, Bogat 1994). Glavni zaključak ove studije jeste da su uticaji socijalne podrške i lokusa kontrole na suočavanje sa stresom različiti u različitim kulturama.

LITERATURA

- Adamopoulos, J., W. J. Lonner (2001). Culture and Psychology at a Crossroad Historical Perspective and Theoretical Analysis. U: D. Matsumoto (Ed.). *The Handbook of Culture & Psychology*. New York: Oxford University Press, 11–35.
- Baldwin, D. R., L. N. Chambliss, K. Towler (2003). Optimism and stress: An African-American college student perspective. *College Student Journal*. 37/2: 276–285.
- Chang, E. C. (2001). A Look at the Coping Strategies and Styles of Asian Americans: Similar and Different? In: C. R. Snyder (Ed.). *Coping with Stress: Effective People and Processes*. New York: Oxford University Press, 222–240.
- Fajgelj, S. (2003). *Psihometrija – Metod i teorija psihološkog merenja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Marks, D. F., M. Murrey, B. Evans, C. Willing, C. Woodall, C. M. Sykes (2006). *Health Psychology – Theory, Research & Practice*. London – New Delhi: Thousand Oaks – Sage Publications.
- Liang, B., G. A. Bogat (1994). Culture, control, and coping: new perspectives on social support. *American Journal of Community Psychology*. 22: 123–139.
- Lopez, S. J., E. C. Prosser, L. M. Edwards, J. L. Magyar-Moe, J. E. Neufeld, H. N. Rasmussen (2005). Putting Positive Psychology in a Multicultural Context. U: Snyder, C. R., S. J. Lopez (Ed.). *Handbook of Positive Psychology*. New York: Oxford University Press, 700–715.
- Oláh, A. (1995). Coping Strategies Among Adolescents: a Cross-Cultural Study. *Journal of Adolescents*. 18: 491–512.
- Sarafino, E. P. (2002). *Health Psychology – Biopsychosocial Interactions*. New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, Inc.
- Triandis, H. C., E. M. Suh (2002). Cultural Influences on Personality. *Annual Review of Psychology*. 133–160.
- Vijver, F. (2001). The Evolution of Cross-Cultural Research Methods. In: D. Matsumoto (Ed.). *The Handbook of Culture & Psychology*. New York: Oxford University Press, 77–101.
- Zotović, M. (2004). Prevladavanje stresa: konceptualna i teorijska pitanja sa stanovišta transakcionističke teorije. *Psihologija*. 37/1: 5–32.

Ana Genc

CROSS-CULTURAL RESEARCH AND STRESS-PROCESS

Summary

Cross-cultural psychology as a distinct modern scientific discipline has as its main task the research of diversity in which people today live. So far there have been discerned numerous similarities and differences among members of different cultures and ethnic groups in various spheres of human functioning. In the first part of this paper there have been discussed the basic determinants and general characteristics of cross-cultural psychology and it has been given the overview of the methodological questions and doubts which the researchers have been encountering in this field so far. In the second part of the paper there have been presented the results of the most renowned cross-cultural research regarding the key variables of the stress-process. There have been described the cultural differences which have been found in the phenomena like stressors, distress, coping, personality traits playing an important role in the stress-process and a number of the consequences of being exposed to stress. Among the coping resources there have been taken into consideration optimism, the locus of control and social support.

Key words: cross-cultural psychology, stress, coping, coping resources.

Jasmina Pekić
jasminadream@yahoo.com

UDK 159.928
Originalni naučni rad

ULOGA DOMENA U NASTANKU SPECIFIČNOG KVALITETA DAROVITOSTI

Nakon neuspelog poduhvata svođenja darovitosti na okvire opšte inteligencije, artikulisanog kroz Termanovu longitudinalnu studiju, postalo je jasno da se darovitost mora sagledavati sa aspekta konkretnog domena njenog manifestovanja. Otuda je shvatanje darovitosti kao domenospecifičnog kvaliteta postalo opšte mesto u savremenim koncepcijama ovog problema. Nakon objašnjenja značenja termina „domen“ ovaj rad nudi pregled istraživanja sposobnosti, osobina ličnosti i okruženja darovitih pojedinaca, u odnosu na pojedine domene darovitosti, što upućuje na zaključak o presudnoj važnosti domena u nastanku specifičnog kvaliteta darovitosti. Ako bismo domene darovitosti grubo klasifikovali na umetničke i akademske, moglo bi se reći da se umetnički vidovi darovitosti opisuju u terminima razvijenih vizuo-spacijalnih sposobnosti, osobina ličnosti sa predznakom nekonvencionalnosti i niske sklonosti ka konformizmu, te popustljivosti vaspitnih postupaka roditelja. Sa druge strane, akademska darovitost se oslanja na visoku opštu odnosno verbalnu inteligenciju, sklonost ka redu i organizovanosti, te na vaspitni stil koji balansira između discipline/direktivnosti i popustljivosti.

Ključne reči: domen, darovitost, sposobnosti, osobine ličnosti, sredinski činioci darovitosti.

Premda su se prva naučna razmatranja darovitosti nedvosmisleno opirala njenom smeštanju u okvire pojedinačnih domena ili područja znanja, shvatanje darovitosti kao domenospecifičnog kvaliteta pronalazi put do gotovo svih savremenih koncepcija ovog problema. Shodno tome, potporu za shvatanje opšte inteligencije kao činioca univerzalne darovitosti, koja se proteže kroz celokupan raspon poznatih domena, danas bismo mogli pronaći još jedino u literaturi tipa Riplijeve knjige *Verovali ili ne*.¹ Doduše, još uvek je moguće naići na shvatanja darovitosti zasnovane na „klasteru mental-

---

¹ U pojedinim segmentima i Vinerova donekle piše u stilu Riplija opisujući neverovatne slučajeve „globalno darovite“ dece, koja ostvaruju izuzetan učinak u svim akademskim domenima odnosno svim tipovima zadataka u testovima inteligencije (Winner 1996).

nih sposobnosti“ koji pokriva više domena, no čak i ovakva shvatanja nerado priznaju da se darovitost najčešće manifestuje u samo jednom („najjačem“) domenu, otuda što savremena društva veću korist imaju od „fragmentiranih“ sposobnosti koje podrazumevaju specijalizovanost za jedno usko područje delanja (Teplov 1985 prema Jeltova, Grigorenko 2005). Dakle, savremena literatura na temu darovitosti tretira domenospecifičnost darovitosti kao opšte mesto i predominantnim stanovištem proglašava ono po kojem „upravljenost [sposobnosti] ka domenu matematike ili jezika nije stvar slučaja [već naprotiv] predisponiranosti“ (Winner 1996: 7).

ZNAČENJE DOMENA

Pre no što se pristupi razmatranju značaja pojedinačnih domena u nastanku specifičnog kvaliteta određenih vrsta darovitosti, čini se smislenim predočiti šta autori u ovom području, zapravo, podrazumevaju pod domenom. Premda se u svakodnevnom govoru ovaj pojam učestano upotrebljava u veoma različitim značenjima, u relevantnoj literaturi nailazimo na njegova precizna određenja. Naime, domen se određuje kao organizovano područje znanja, kao što su jezik, matematika, muzika, vizuelne umetnosti itd. (Winner 1996), kao baza eksplicitnih znanja poput naučnih činjenica, formula, principa i glavnih ideja (Subotnik, Jarvin 2005), te kao aspekt kulture u okviru kojeg se pojedinac obrazuje („become enculturated“) (Gardner 1993). Kao što je moguće uočiti, bez obzira na to da li ga bliže određuju specifikovanjem njegovih vrsta odnosno pojedinačnih sadržaja ili se zadržavaju na uopštenijem, 'kulturalnom' određenju, savremeni autori se slažu u shvatanju da domen predstavlja svojevrsnu bazu relevantnih znanja ka kojoj pojedinac usmerava svoje sposobnosti. Određena baza znanja ili aspekt kulture postaje, prema tome, domen manifestovanja darovitosti ukoliko sposobnosti osobe omogućavaju njeno brzo napredovanje u tom domenu. U tom slučaju, dakle, možemo reći da je dati pojedinac darovit u nekom domenu odnosno da je u okviru datog domena prepoznat kao neko ko „obećava“ (Gardner 1993).

Raspon mogućih domena manifestovanja darovitosti nesumnjivo je izuzetno širok. U koncepcijama darovitosti pojedinih autora procenjuje se da postoji oko 40 različitih domena koji predstavljaju svojevrsan imenitelj visokog potencijala (Gagné 2005), a ne izostaju ni shvatanja po kojima se domenom manifestovanja darovitosti može proglasiti „bilo koja potencijalno vredna oblast ljudske aktivnosti“ (Renzulli 2005: 267). Ovakva raznovrsna ponuda domena darovitosti smatra se posledicom „faustijanskog“ stremljenja zapadnih društava ka dostizanju izvrsnosti u najširem mogućem smislu odnosno „neutaživog poriva za spoznavanjem nepoznatog, pa čak i nespoznatljivog (unknown and unknowable)“ (Tannenbaum 2000: 24). No, činjenica da se darovitost u nekim domenima češće prepoznaje nego u nekim drugim upućuje na zaključak da se domeni međusobno razlikuju ne samo po sadržaju ili vrsti znanja koje obuhvataju nego i po formi ili načinu strukturiranja tog znanja. Naime, objašnjenje činjenice da se daroviti pojedinci, najčešće, regrutuju iz dva akademska domena

(matematika i jezik) i dva umetnička domena (muzika i vizuelne umetnosti), moglo bi se pronaći u tome što su ovi domeni „formalni i visoko strukturirani“, što znači da u njima postoje prilično eksplicitna pravila prepoznavanja izvrsnosti, koja jasno sugerišu koja i kolika znanja predstavljaju preduslov dostizanja izvrsnosti. Sa druge strane, domeni socijalnog vođstva, interpersonalnih i intrapersonalnih talenata imaju prilično difuznu strukturu koja otežava identifikaciju darovitosti (Winner 1996).

Pojedina mesta u literaturi navode još jedan kriterijum razlikovanja domena. Naime, osim sadržinskih i formalnih razlika koje propisuje kultura, domeni se razlikuju i po svom društvenom prestižu, što evocira Tanenbaumovo naglašavanje uloge društvenog miljea u selekcionisanju i vrednosnom konotiranju domena manifestovanja darovitosti (Tannenbaum 2000). U nastojanju da jasnije predoči ovu razliku, Tanenbaum ističe da zapadna društva hijerarhijski ustrojavaju domene prema njihovom društvenom prestižu pokazujući sklonost da na vrh hijerarhije smeštaju područja znanja u kojima je moguće ostvariti postignuća koja unapređuju ljudski rod. Shodno tome, zapadna društva najviše vrednuju domene nauke i socijalnog vođstva, kojima se pripisuje zasluga za obezbeđivanje fizičkog opstanka članova društva i podizanje opšteg kvaliteta života. Visoki dometi u ovim domenima označavaju se izrazom „retki talenti“ (scarcity talents) usled toga što se ova kategorija talenata smatra svojevrsnim kuriozitetom. Nivo niže namenjen je domenima koji nagomilavaju produkte ljudske genijalnosti relevantne za kulturni napredak društva, a koji se u svojoj obilnosti ne mogu u potpunosti iscrpiti. Osobinu ovakvog akumuliranja imaju domeni umetnosti, književnosti, muzike i filozofije, kojima su inherentni „neiscrpnii talenti“ (surplus talents). Ispod njih je nivo domena u kojima se proizvodi „roba i usluge za koje postoji ograničeno tržište“. To su domeni u kojima se ostvaruju produkti koje društvo uvažava, ali ih potražuje u ograničenoj meri, naznačavajući potrebnu kvotu talenata inherentnih ovim domenima (otuda i naziv „kvota talenti“). Reč je, naime, o domenima koji favorizuju visoko specijalizovane veštine poput medicine, biznisa, komercijalne umetnosti itd. Na najnižem hijerarhijskom stupnju nalaze se domeni u kojima se ostvaruju postignuća koja ne pribavljaju priznanje društva, otuda što su dezavuisana ili nepodložna demistifikaciji. Reč je o domenima akrobatike, kulinarnstva, numeričkih kalkulacija itd. Shodno tome, za pojedince na čiji se kulinarski talenat gleda sa potcenjivanjem, kao i za ljubitelje algebre koji kompjuterskom brzinom obavljaju složene numeričke kalkulacije namenjena je etiketa „neprav(iln)ih talenata“ (anomalous talents) (Tannenbaum 2000).

ZNAČAJ DOMENA

Darovitost manifestovana u određenom domenu za supstrat nema opštu intelektualnu sposobnost koja je pukim slučajem usmerena ka tom domenu, već ima ishodište u visoko razvijenim specifičnim sposobnostima koje korespondiraju sa datim domenom odnosno bazom određenih znanja. No, imajući u vidu činjenicu da se

domeni uzajamno razlikuju po sadržaju i strukturi znanja koja obuhvataju, opravdano je pretpostaviti da je veza između sposobnosti i domena dvosmerna – dok specifične sposobnosti usmeravaju pojedinca prema određenom domenu, domen svojim specifičnim zahtevima koje stavlja pred pojedinca usmerava dalji razvoj tih sposobnosti. Shodno tome, pojedini autori ističu da razvoj specifičnih sposobnosti podrazumeva internalizaciju sadržaja određenog domena (Geuss 1981 prema Wiczerkowski et al. 2000), a postoje i empirijski dokazi o uticaju bavljenja domenospecifičnim aktivnostima na razvoj određenih sposobnosti. Tako je, primera radi, ustanovljena pozitivna povezanost između bavljenja muzikom i razvijenosti spacijalnih sposobnosti (Rauscher et al. 1994 prema Winner 1996) odnosno između slušanja klasičnih kompozicija (Mocartove sonate) i uspeha na naknadnom testu spacijalnog rezonovanja (Rauscher 1993 prema Mirković Radoš 1998). Osim toga, domenospecifični kvalitet darovitosti ne očituje se samo u razvijenosti određenih vrsta sposobnosti nego se preovlađujućim shvatanjem smatra ono koje naglašava da „talenti manifestovani u različitim domenima podrazumevaju različite kombinacije kognitivnih sposobnosti, personalnih karakteristika i sredinskih uslova“ (Gagné 1985 prema Benbow, Minor 1990: 21). U skladu sa tim, značaj domena u nastanku specifičnog kvaliteta određene vrste darovitosti utvrđivao se u istraživanjima u kojima su uzajamno upoređivani pojedinci koji manifestuju darovitost u različitim domenima, u aspektu sposobnosti, osobina ličnosti i sredinskih prilika.

Domen darovitosti i sposobnosti

Kad je reč o sposobnostima, specifičnost njihove strukture u kontekstu pojedinačnog domena darovitosti višestruko je potvrđivana. U jednom istraživanju ove vrste poređenje matematički darovitih učenika sa učenicima koji su prepoznati kao daroviti u domenu jezika ukazuje na to da prve odlikuje veća razvijenost spacijalnih sposobnosti i sposobnosti neverbalnog rezonovanja, dok se drugi odlikuju većom izraženošću verbalnih sposobnosti, te opsežnijim fondom opštih znanja (Benbow, Minor 1990). Preciznije rečeno, pomenuto istraživanje je imalo za cilj usporedbu matematički i verbalno darovitih pojedinaca u pogledu „primarnih sposobnosti“ razrađenih u okviru Terstonovog modela strukture intelekta, s tim što su numerički faktor (N) i faktor verbalne fluentnosti (W), kao opštepoznata *differentia specifica* ovih vrsta darovitosti, izostavljeni iz razmatranja i zamenjeni sposobnostima mehaničkog rezonovanja (mechanical comprehension) i jezičke ekspresije (mechanics of English expression). Shodno tome, dobijeni rezultati su sugerisali znatne razlike među dvema grupama ispitanika u svim naznačenim aspektima, s tim što su razlike u pogledu razvijenosti spacijalnih, memoričkih, perceptivnih i mehaničkih sposobnosti, te sposobnosti neverbalnog rezonovanja bile u korist grupe matematički darovitih pojedinaca, dok su se pojedinci daroviti u domenu jezika istakli u pogledu verbalnih sposobnosti i nivoa opštih znanja, te sposobnosti jezičke ekspresije.

U nekim drugim istraživanjima poređenje darovitosti u akademskim domenima (matematika) sa darovitošću u umetničkim domenima (vizuelne umetnosti i muzika) u aspektu sposobnosti ukazuje na to da likovna i muzička darovitost u znatno nižem stepenu koreliraju sa merama verbalne inteligencije, oslanjajući se na razvijene vizuo-spacijalne sposobnosti, dok matematička darovitost može podrazumevati razvijenost obeju vrsta sposobnosti (Winner 1996).² U jednom domaćem istraživanju u oblasti psihologije muzičkih sposobnosti ustanovljena je pozitivna i značajna povezanost između bazičnih muzičkih sposobnosti, merenih različitim testovima, i verbalnih aspekata inteligencije, no visina prosečne korelacije ovih varijabli ($r=0,237$) upućivala je na slab intenzitet njihove uzajamne povezanosti, dok su muzičke sposobnosti višeg nivoa u još nižem stepenu korelirale sa verbalnim vidovima inteligencije (Mirković Radoš 1998). Kad je reč o darovitosti u domenu matematike, opsežna istraživanja strukturnih aspekata ovog problema ukazuju na to da njegovo glavno *sui generis* obeležje ne predstavljaju visoko razvijene spacijalne sposobnosti koliko sposobnosti logičkog rezonovanja, te da poređenje matematički darovitih pojedinaca sa pojedincima darovitim u bilo kom drugom domenu neizostavno rezultira ustanovljavanjem znatnih razlika u ovom aspektu u korist matematički darovitih pojedinaca (Diezmann 2002).

Osim što darovitost u pojedinačnim domenima podrazumeva karakterističan intelektualni profil, njen domenospecifični karakter očituje se i kroz razlike u nivou razvijenosti opšte intelektualne sposobnosti. Naime, još je u Termanovoj selekciji „Termita“ uočeno da se nastavničke nominacije učenika koji su ispoljavali neki od specifičnih (neakademskih) talenata nisu pokazale celishodnim, te da je prosečan IQ ove kategorije darovitih učenika sa vrednošću 107 bio daleko niži od naznačenog graničnog skora (Winner 1996). Takođe, Tanenbaum naglašava da darovitost u različitim domenima nipošto ne podrazumeva jednako visoke vrednosti kvocijenta inteligencije, te da npr. izuzetnost u domenu fizike iziskuje viši nivo razvijenosti opšte inteligencije nego izuzetnost u veštini predavanja (Tannenbaum 1983 prema Subotnik, Jarvin 2005). Najtemeljnijom savremenom studijom ove problematike smatra se Čiksentsmihaljijevo četvorogodišnje praćenje školskog postignuća učenika darovitih u pet različitih domena: vizuelne umetnosti, muzika, matematika, prirodne nauke i atletika. Uzajamnim poređenjem ovih grupa ispitanika ustanovljeno je da učenici daroviti u domenu vizuelnih umetnosti ostvaruju niže školsko postignuće u odnosu na sve ostale grupe, dok su muzički daroviti učenici ostvarivali visoko školsko postignuće, a prosečna vrednost kvocijenta inteligencije ove grupe učenika iznosila je 130. No, zapažanje da je u grupi muzički darovitih učenika bilo i onih koji su intelektualno funkcionisali na nivou slabijeg proseka odnosno ostvarivali slab školski učinak, a pri tom osvajali najviše nagrade na muzičkim takmičenjima, generisalo je zaključak da je darovitost u umetničkim domenima moguća i u odsustvu visokih vrednosti kvoci-

² Slabiju razvijenost verbalnih sposobnosti kod muzički darovitih pojedinaca pominju i Gardner i Sternberg (Gardner 1983, Sternberg 1985 prema Ford, Harmon 1999).

jenta inteligencije odnosno da darovitost u ovim domenima najčešće ne podrazumeva i izuzetnost u pogledu školskog postignuća (Csikszentmihalyi et al. 1993). Potvrdu o postojanju pozitivne, ali vrlo niske korelacije između muzičkih sposobnosti i nivoa opšte inteligencije nude i nalazi nekih drugih istraživanja (Shuter-Dyson, Gabriel 1981 prema Winner 2003). Klinička praksa beleži još drastičniji raskorak između opštih intelektualnih i muzičkih sposobnosti kod slučajeva mentalno zaostale dece, čija se muzikalnost (koja je, doduše, svedena na „niže“, senzorne vidove muzičkih sposobnosti) čini prilično impresivnom, imajući u vidu nizak opšti razvojni nivo ovakve dece (Mirković Radoš 1998).

Domen darovitosti i osobine ličnosti

Istraživanja koja su razmatrala osobine ličnosti pojedinaca darovitih u nekom od domena prevashodno su pretendovala da utvrde distinktivne personalne karakteristike darovitih u odnosu na prosečnu populaciju. U mnogim istraživanjima ove vrste ustanovljena su izvesna opšta presonalna obeležja darovitih pojedinaca koja su prepoznatljiva u svakom domenu. Na nekim mestima u literaturi, koja sistematizuju rezultate različitih istraživanja ovog problema, ta opšta obeležja klasifikuju se u tri kategorije: *odnos prema radu* – darovitost u svakom domenu podrazumeva razvijen motiv postignuća, istrajnost u radu, visoko poverenje u vlastite sposobnosti ovladavanja određenim domenom (Bloom 1985; Bogle, Buckhalt 1987; Csikszentmihalyi et al. 1993; Janos, Robinson 1985, svi prema Winner 1996); *sistem vrednosti* – darovitost u svakom domenu podrazumeva glorifikaciju nezavisnosti u mišljenju, autonomije ličnosti, te nekonformizma (Felhusen, Hoover 1986; Freeman 1979; Haier, Denham 1976; Hogan et al. 1977; Janos, Robinson 1985; Olszewski-Kubilius et al. 1988, svi prema Winner 1996); i *socijalne relacije* – bez obzira na domen manifestovanja darovitosti, darovite pojedince odlikuje introvertnost, tendencija ka osamljivanju, negativna procena vlastite socijalne kompetentnosti (Croos et al. 1992; Freeman 1994; Gross, 1993; Mönks, Ferguson 1983; Janos et al. 1985, svi prema Winner 1996).

Istraživanja ovog problema neretko su koncipirana i tako da podrazumevaju razmatranje pojedinačnih distinktivnih personalnih obeležja darovitih (Field et al. 1998). Shodno tome, relevantna literatura nudi pozamašan korpus istraživačkih nalaza koji sugerišu da daroviti pojedinci pokazuju visok stepen nezavisnosti kako u mišljenju tako i u aktivnostima ovladavanja određenim domenom (Csikszentmihalyi, Robinson 1986), pri čemu ove aktivnosti reflektuju visok nivo aspiracija (Amabile 1996; Clark 1988; Stevenson, Chen, Lee 1993). Darovite osobe, nadalje, odlikuje nekonvencionalnost (Gagget-Pollins 1983 prema Olszewski-Kubilius, Kullieke 1989), izražena samokritičnost (Milgram, Milgram 1976) te naglašen doživljaj samodovoljnosti (Burruss, Keanzig 1999). Darovitost se dovodi u vezu i sa perfekcionizmom (Adderholdt-Elliot 1989; Baker 1996, svi prema Cernova 2005), prijemčivošću za bavljenje etičkim pitanjima (Dana, Lynch-Brown 1991; Silverman 1993, svi prema Olenchak, 1999) odnosno izraženom „moral-

nom senzitivnošću“ (Edmunds, Edmunds 2005).³ No, ima i takvih istraživanja koja distinkciju između darovite i prosečne populacije utvrđuju u prostoru većeg broja različitih dimenzija ličnosti. Znatno broj istraživanja ove vrste pretendovao je da ustanovi koje je od osam bazičnih tipova ličnosti, preuzetih iz Jungove teorije psiholoških tipova, moguće identifikovati u populaciji darovitih primenom Majers–Brigs indikatora psiholoških tipova (Myers-Briggs Type Indicator – MBTI). Na ovaj način su pribavljeni nalazi koji upućuju na najfrekventniju zastupljenost „intuitivnog“ i „perceptivnog“ tipa ličnosti u populaciji darovitih, pri čemu prvi tip podrazumeva veću razvijenost osobina imaginativnosti, analitičnosti i kreativnosti, dok se drugi tip opisuje u terminima spontanosti, fleksibilnosti i receptivnosti (Chiang 1991; Cordrey 1986; Gallagher 1987; Geiger 1992; Hawkins 1997; Jackson 1989; McCarthy 1975; McGinn 1976; Mills 1984; Mills, Parker 1998, svi prema Sak 2004). Međutim, kada su pojedinci daroviti u različitim domenima upoređivani međusobno, ustanovljene su i znatne razlike među njihovim profilima ličnosti. Tako je Tanenbaum naglašavao da dostizanje izvrsnosti u domenu fizike i veštini predavanja u oba slučaja iziskuje visoku motivaciju i istrajnost u radu, ali se ličnosti darovitih pojedinaca u ova dva domena i znatno razlikuju otuda što je darovit predavač u mnogo većoj meri ekstrovertan i socijabilan nego darovit fizičar (Tannenbaum 1983 prema Subotnik, Jarvin 2005). U pomenutoj Čiksentsmihaljijevoj komparativnoj studiji ustanovljeno je da učenici daroviti u nekom od akademskih domena pokazuju mnogo viši stepen samopouzdanja odnosno sigurnosti u pogledu vlastitih sposobnosti nego učenici daroviti u domenu muzike i vizuelnih umetnosti, kao i da je osobina nekonvencionalnosti u većoj meri inherentna učenicima darovitim u umetničkim nego u akademskim domenima (Csikszentmihalyi et al. 1993). Tome slično, postoje i nalazi koji umetnički darovite pojedince opisuju u terminima naglašenijeg nonkonformizma u odnosu na akademski darovite, shvaćenog kao sklonost ka preispitivanju socijalnih normi i vrednosti (Csikszentmihalyi, Getzels 1973; Drevdahl, Cattell 1958; Kemp 1981, svi prema Feist 1999), dok je za kategoriju akademski darovitih ustanovljena tendencija ka ostvarivanju višeg skora na dimenziji savesnosti, koja obuhvata sledeće crte ličnosti: organizovanost, sklonost ka planiranju, odgovornost i red (John 1990 prema Feist 1999). Druga istraživanja personalnih distinkcija između akademski i umetnički darovitih učenika ukazuju na to da potonji pokazuju mnogo veće smetnje u aspektu socijalne prilagođenosti, najverovatnije otuda što društvo, te konsekventno i školski sistem, manje vrednuju darovitost u umetničkim domenima, zbog čega je ova kategorija darovitih učenika uskraćena za pohađanje specijalnih progama, koji se, zbog okupljanja sličnih individua, pozitivno odražavaju i na socijalni razvoj (Olenchak 1999).⁴ Nadalje, umetnički i akademski daroviti pojedinci razlikuju se i u emocionalnoj

³ Analiza sadržaja kojom je obuhvaćeno pet vodećih svetskih časopisa na području darovitosti sugerise visoku frekventnost izučavanja problema personalnih karakteristika darovitih pojedinaca. Naime, odmah posle članaka koji se bave edukacijom darovitih najbrojniji su članci u kojima se kao ključni pojam pojavljuju, upravo, personalne karakteristike darovitih pojedinaca (Heller, Schofield 2000).

⁴ Potvrdu ovakvih tumačenja nalazimo u radovima autora koji ističu da darovita deca u specijalnim odeljenjima imaju bolje školsko postignuće i pozitivniji self-koncept nego darovita deca koja pohađaju redovna odeljenja (Kulik 1985; Marsh, Parker 1984, svi prema Craven et al. 2000).

sferi, otuda što prve karakteriše „dispozicija ka intenzivnijim emocionalnim doživljajima“ (Andreasen, Glick 1988 prema Fiest 1999: 283), što pojedini autori tumače osobenostima datih domena odnosno činjenicom da domen umetnosti podstiče introspektivnost i upućenost na intrapsihički plan, dok akademske domene odlikuje fokusiranost na spoljnu realnost (Gardner 1973 prema Fiest 1999). U vezi sa emocionalnim funkcionisanjem darovitih u ova dva domena su i nalazi koji ukazuju na to da muzički darovite pojedince, u odnosu na akademski darovite, odlikuje niži stepen emocionalne zrelosti, što se dovodi u relaciju sa razlikama u vaspitanju darovite dece u zavisnosti od vrste domena, što će se podrobnije razmatrati u nastavku rada (Freeman 2000).

Poređenje matematički i verbalno darovitih učenika u aspektu percepcije prihvaćenosti od strane vršnjačke grupe sugerise da verbalno daroviti učenici lošije percipiraju svoju poziciju u vršnjačkoj grupi nego matematički daroviti učenici (Dauber, Benbow 1990), što korespondira sa nalazima nekih ranijih istraživanja koji upućuju na to da verbalno daroviti učenici imaju niže samopoštovanje od učenika darovitih u domenu matematike (Ferguson, Macoby 1966) odnosno da je bogatstvo rečnika i složenost rečeničnih konstrukcija na ranom uzrastu vrlo često prepreka uključivanja deteta u vršnjačku grupu (Roedell, Jackson, Robinson 1980). Nadalje, verbalno daroviti učenici pokazuju veće smetnje u oblasti emocionalnog i socijalnog funkcionisanja u odnosu na matematički darovite učenike (percepcija sebe kao neomiljenog u vršnjačkoj grupi, sklonost ka povlačenju i depresivnim raspoloženjima), što se objašnjava većom 'upadljivošću' naprednosti u domenu jezika od naprednosti u domenu matematike, zbog čega su verbalno daroviti pojedinci vrlo često percipirani kao naporni sagovornici i kao takvi izbegavani od strane vršnjaka (Brody, Benbow 1986).

Domen darovitosti i sredinski činioci

Istraživanja koja su za predmet imala razmatranje darovitosti u aspektu sredinskih faktora pretežno su bila upravljena na analize porodičnog miljea darovitih pojedinaca. Naime, u poduhvatima ovakve vrste nastojalo se ispitati da li su porodice sa darovitim detetom organizovane na specifičan način odnosno da li postoji relacija između porodičnog okruženja darovitih pojedinaca i njihove naprednosti u nekom od domena. U relevantnoj literaturi, koja sistematizuje nalaze različitih istraživanja ovog problema navodi se šest opštih karakteristika porodica sa darovitim detetom: 1) darovita deca zauzimaju „posebno mesto“ u porodici i u najvećem broju slučajeva to su jedinci ili prvorođena deca, 2) darovita deca odrastaju u stimulativnom porodičnom okruženju, 3) roditelji darovite dece su usredsređeni na njihov napredak u određenom domenu, 4) roditelji darovite dece su skloni postavljanju veoma visokih standarda uspešnosti te konsekventno imaju i visoka očekivanja od dece, 5) istovremeno, ovi roditelji deci dozvoljavaju ostvarivanje nezavisnosti, 6) naposljetku, najpogodnijom kombinacijom porodičnih uslova za razvoj darovitosti pokazala se ona koja podrazumeva visoke standarde i očekivanja, na jednoj strani, i podršku roditelja, na drugoj strani⁵ (Winner 1996).

⁵ Ovaj tip porodice Čiksentsimihajli naziva „kompleksnim porodicama“ (Csikszentmihalyi et al. 1993).

No, kao i u slučaju sposobnosti i osobina ličnosti, kada su u obzir uzeti pojedinačni domeni manifestovanja darovitosti, uočene su i određene specifičnosti porodičnih prilika darovite dece, u zavisnosti od vrste domena. Naime, rezultati istraživanja razlika u tretmanu darovite dece unutar porodice, s obzirom na domen manifestovanja darovitosti, sugerisali su da roditelji dece koja su darovita u domenu muzike imaju najdirektivniji pristup odnosno da su roditelji dece koja su darovita u domenu vizuelnih umetnosti u najmanjoj meri direktivni, dok se za roditelje akademski darovite dece ispostavilo da su u pogledu direktivnosti „negde između“ prethodne dve grupe (Bloom 1985 prema Winner 1996). U istom istraživanju ustanovljeno je da su roditelji muzički darovite dece i sami bili zainteresovani za ovaj domen, bilo da su imali formalno muzičko obrazovanje bilo da su bili pasionirani konzumenti klasične muzike. Njihova direktivnost u pristupu ogledala se u usmeravanju dece ka domenu muzike, prevashodno u vidu pokretanja inicijative za učenje nekog muzičkog instrumenta, da bi u daljem toku detetovog ovladavanja domenom muzike, uzimali aktivnog učešća u praćenju njegovog napredovanja, postavljajući vrlo visoke standarde uspešnosti. Roditelji dece darovite u domenu vizuelnih umetnosti u najvećem broju slučajeva nisu pokazivali osobit interes za ovaj domen, te usmerenost dece ka domenu vizuelnih umetnosti sa njihove strane nije bila niti podsticana niti sputavana. Njihov pristup u vaspitanju podrazumevao je favorizovanje samoaktualizacije, bez nametanja vlastitih preferencija domena i aktivnog praćenja detetovog napredovanja. Kad je reč o roditeljima dece darovite u akademskim domenima, njihov „srednji način“ ophođenja prema deci podrazumevao je da su poput roditelja muzički darovite dece podsticali naporan rad postavljajući visoke standarde uspešnosti, no slično roditeljima dece darovite u domenu vizuelnih umetnosti, pokazivali su priličnu indolentnost prema vrsti domena manifestovanja darovitosti favorizujući samoaktualizaciju kao takvu. Moguće objašnjenje razlika u stepenu direktivnosti roditeljskog pristupa u zavisnosti od vrste domena Vinerova pronalazi u različitom društvenom vrednovanju ovih domena, pri čemu se (u zapadnim društvima) domen vizuelnih umetnosti najniže kotira, odnosno u činjenici da domen muzike spada u tzv. domene performanse koji iziskuju dugotrajan i naporan period vežbanja, što nije slučaj sa preostala dva domena (Winner 1996). Jedno novije istraživanje porodičnog konteksta dece darovite u domenima muzike i vizuelnih umetnosti sugerše da su roditelji muzički darovite dece znatno prijemčiviji za ograničavajuće vaspitne postupke, usled naglašavanja važnosti „discipline“, dok su se roditelji dece darovite u domenu vizuelnih umetnosti pokazali znatno otvorenijim i iskrenijim u komunikaciji sa decom (Freeman 2000). Osim ustanovljene povezanosti između vrste domena i udruženog angažovanja oba roditelja, pojedina istraživanja pokazuju izvesne razlike u stepenu uključenosti oca i majke u aktivnosti deteta, s obzirom na domen manifestovanja darovitosti. Shodno tome, ustanovljeno je da su očevi u mnogo većoj meri angažovani od majki u tzv. „kvantitativnim domenima“, kakav je domen matematike, dok su se majke pokazale mnogo aktivnijim u domenima koji favorizuju verbalne sposobnosti (Raymond, Benbow 1989).

ZAKLJUČAK

Domenospecifični pristup u izučavanju fenomena darovitosti nedvosmisleno upućuje na postojanje relacije između vrste domena i specifičnog kvaliteta darovitosti koja se u njemu manifestuje. Kad je reč o sposobnostima, darovitost koja se vezuje za umetničke domene podrazumeva visoku razvijenost vizuo-spacijalnih sposobnosti, dok se akademska darovitost u mnogo većoj meri oslanja na opštu inteligenciju odnosno na verbalne sposobnosti. Specifičan kvalitet pojedinih vrsta darovitosti očituje se i u aspektu osobina ličnosti, te se uz umetničke vidove darovitosti, prevashodno, vezuju crte sa predznakom nekonvencionalnosti i nekonformizma, dok se akademska darovitost odlikuje sklonošću ka redu i organizovanosti. I uticaji sredine, u prvom redu porodice, pokazuju se specifičnim u zavisnosti od vrste domena manifestovanja darovitosti. Tako se, na primer, muzička darovitost konzistentno povezuje sa naglašenom direktivnošću i restriktivnošću vaspitnog stila roditelja, zapaženi učinak u oblasti vizuelnih umetnosti sa popustljivim vaspitnim postupcima roditelja, dok su roditelji akademski darovite dece negde na prelazu između pomenutih vaspitnih stilova.

Nalazi o tome da darovitost podrazumeva različite konstelacije sposobnosti, personalnih i sredinskih karakteristika u zavisnosti od vrste domena sa kojim individua ostvaruje interakciju, upućuje na zaključak da se fenomen darovitosti može precizno sagledati jedino ako se locira u okviru pojedinačnih domena. Stoga se čini opravdanim zaključiti da osim multidimenzionalnosti, kao krucijalnog modernog obeležja konstrukta darovitosti, referentni okvir istraživanja ovog problema mora biti definisan i u terminima konkretnog domena manifestovanja izvrsnosti. Potvrdu ovakvih shvatanja nailazimo i kod Sternberga koji ističe da „darovitost moramo razmatrati ne samo u terminima multiplih komponenti, nego i u terminima njenih različitih tipova“ (Sternberg 1990 prema Heller, Schofield 2000: 123).

LITERATURA

- Amabile, T. (1996). *Creativity in context*. New York: West view.
- Benbow, C. P., L. Minor (1990). Cognitive profiles of verbally and mathematically precocious students. *Gifted child quarterly*. 34/1: 21–26.
- Burruss, J. D., L. Kaenzig (1999). Introversión: the often forgotten factor impacting the gifted. *Virginia Association for the Gifted Newsletter*. 21/1: 34–38.
- Cernova, L. (2005). *11-15 year-old gifted adolescents' personality traits*. Retrieved February 10, 2007 from the World Wide Web: http://www3.acadlib.lv/grey-doc/Cernovas_disertacija/Cernova_ang.doc
- Clark, B. (1988). *Growing up gifted*. Columbus, OH: Charles E. Merrill.
- Craven, R. G., H. W. Marsh, M. Print (2000). Gifted, streamed and mixed-ability programs for gifted students: impact on self-concept, motivation, and achievement. *Australian Journal of Education*. 44/1: 51–63.

- Csikszentmihalyi, M., R. E. Robinson (1986). Culture, time and development of talent. In: R. J. Sternberg, J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press. 264–284.
- Csikszentmihalyi, M., K. Rathunde, S. Whalen (1993). *Talented teenagers: The roots of success and failure*. New York: Cambridge University Press.
- Dauber, S., C. Benbow (1990). Aspects of personality and peer relations of extremely talented adolescents. *Gifted Child Quarterly*. 34/1: 10–14.
- Diezmann, C. M. (2002). Capitalising on the Zeitgeist for mathematically gifted students. *Australasian Journal for Gifted Education*. 11/2: 5–10.
- Edmunds, A. L., G. A. Edmunds (2005). Sensitivity: A double-edged sword for the pre-adolescent and adolescent gifted child. *Roeper Review*. 27/2: 69–84.
- Field, T., J. Harding, R. Yando, K. Gonzales, D. Lasko, D. Bendell, C. Marks (1998). Feelings and attitudes of gifted students. *Adolescence*. 33/130: 331–338.
- Feist, G. J. (1999). Personality in scientific and artistic creativity. In: R. J. Sternberg (Ed.). *Handbook of creativity*. Cambridge: Cambridge University Press. 273–296.
- Ferguson, L. R., E. E. Maccoby (1966). Interpersonal correlates of differential abilities. *Child Development*. 37: 549–571.
- Ford, D. Y., D. A. Harmon. (1999). Equity and excellence: Providing access to gifted education for culturally diverse students. In: A. Banks (Ed.) *Introduction to multicultural education*. Boston: Allyn and Bacon. 25–32.
- Freeman, J. (2000). Families: the essential context for gifts and talents. In: K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg, R. Subotnik (Eds.). *International handbook of giftedness and talent*. Oxford: Elsevier science. 573–587.
- Gagné, F. (2005). From gifts to talents: The DMGT as a developmental model. In: R. J. Sternberg, J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press. 98–120.
- Gardner, H. (1993). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Bantam Books.
- Heller, K. A., N. J. Schofield (2000). International trends and topics of research on giftedness and talent. In: K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg, R. Subotnik (Eds.). *International handbook of giftedness and talent*. Oxford: Elsevier science. 123–137.
- Jeltova I., Grigorenko, E. L. (2005). Systemic approaches to giftedness: contributions of Russian psychology. In: R. J. Sternberg, J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press. 171–187.
- Milgram, R. M., N. A. Milgram (1976). Personality characteristics of gifted Israeli children. *The Journal of Genetic Psychology*. 129: 185–194.
- Mirković Radoš, K. (1998). *Psihologija muzičkih sposobnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Olenchak, R. F. (1999). Affective development of gifted students with nontraditional talents. *Roeper Review*. 21/4: 293–300.
- Olszewski-Kubilius, P., M. Kulieke (1989). *Personality dimensions of gifted adolescents*. Retrieved August 15, 2005. from the World Wide Web: <http://www.geniusdenied.com/Articles/Record.aspx?rid>.
- Raymond, C. L., C. P. Benbow (1989). Educational encouragement by parents: Its relationship to precocity and gender. *Gifted Child Quarterly*. 33/4:144–151.
- Renzulli, J. S. (2005). The tree-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity. In: R. J. Sternberg, J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press. 246–280.
- Roedell, W., N. Jackson, H. Robinson (1980). *Gifted young children*. New York: Teachers College Press.
- Sak, U. (2004). A synthesis of research on psychological types of gifted adolescents. *Journal of Secondary Gifted Education*. 15/2: 70–92.
- Stevenson, H. W., C. Chen, S. Y. Lee (1993). Motivation and achievement of gifted children in East Asia and the United States. *Journal for the Education of the Gifted*. 16: 223–250.
- Subotnik, R., L. Jarvin (2005). Beyond expertise: Conceptions of giftedness as great performance. In: R. J. Sternberg, J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness* New York: Cambridge University Press. 343–358.
- Tannenbaum, A. J. (2000). A history of giftedness in school and society. In: K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg, R. Subotnik (Eds.). *International handbook of giftedness and talent*. Oxford: Elsevier science. 23–55.
- Wieczerkowsky, W., A. Cropley, M. Prado (2000). Nurturing talents/gifts in mathematics. In: K. Heller, F. Mönks, R. Sternberg, R. Subotnik (Eds.). *Giftedness and talent*. Oxford: Elsevier science. 413–425.
- Winner, E. (1996). *Gifted children: Myths and realities*. New York: Basic Books.
- Winner, E. (2003). Creativity and talent. In: M. H. Bornstein, L. Davidson, C. L. Keyes, K. A. Moore, L. Erlbaum (Eds.), *Well-being: positive development across the life course*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates. 371–379.

Jasmina Pekić

IMPORTANCE OF A DOMAIN ROLE IN CREATION
OF A SPECIFIC QUALITY OF THE GIFTED

Summary

After an unsuccessful attempt of reducing giftedness to the construct of general intelligence, articulated through Terman's longitudinal study of extremely intelligent children, it became clear that the talent must be seen in the terms of specific domain of its manifestations. Hence, understanding giftedness as domain-specific quality has become common place in the modern conceptions of this issue. After explanation of the meaning of the term „domain“, this paper offers an overview of research of abilities, personality traits and environments of the gifted individuals, in relation to certain domains of giftedness, which emphasize the crucial importance of certain domain in the development of specific quality of the talent. If we roughly classify domains of giftedness as artistic and academic, the artistic kinds of giftedness can be described in the terms of visual-spatial abilities, unconventionality and low tendency toward conformity, as well as permissive upbringing styles. On the other hand, academic giftedness is based on highly general or verbal intelligence, a tendency towards order and organization, and upbringing styles which balance between discipline and permissivity.

Keywords: domain, giftedness, abilities, personality traits, environmental factors of giftedness.

Boris Stojkovski
stbs@ptt.rs

UDK 94.000.32.(436-89:410)"14"
Originalni naučni rad

ONE LITTLE KNOWN DOCUMENT CONCERNING THE ANGLO-HUNGARIAN RELATIONS IN THE LATE XVTH CENTURY

Relations between England and Hungary were very interesting during the whole middle ages. During the late XVth century on both thrones sat two kings who were very much fond of culture, arts and courtly life. In England that ruler was king Edward IV, who, even though he governed England during the Wars of the Roses, protected arts and enjoyed courtly life. In Hungary, on the other hand, the period of the late XVth century was marked by the Renaissance. King of Hungary was Matthias Corvinus, and his wife, the princess of Aragon Beatrix brought to their country a lot of artists, musicians and the court in Buda was the point where medieval courtly life flourished. One of the most significant symbols of the medieval court was joust. The document concerning three knights who went to perform in front of Edward IV is the topic of the work. They went to England to participate in the courtly games. The document is for the first time presented in modern English.

Key words: Hungary, England, middle ages, Knights

The historical and cultural links between Britain and Hungary are almost as old as the state of Hungary itself, going all the way back to the XIth century. As early as the first half of this century English guests came to the hungarian court. The first one is none other than Edward, son of Edmund Ironside, who married the daughter of Stephen I and stayed there until the year 1057. His daughter, St. Margaret, became the wife of king Malcolm of Scotland (Xantus 1878: 668–669; Kropf 1887: 783–792).

Many Scottish families, like the Drummonds and Leslies, trace their descent from the Hungarians who followed the royal family to Scotland. Already in those days the shortest and safest route to the Near East led through Hungary, i. e. the valley of the Danube. It was along this road that in the eleventh century pilgrims passed back and in 1058, Alfred, Bishop of Worcester, came crusading. In 1095, St. Ladislas, king of Hungary was invited to become leader of the Crusade, and the delegation which came to offer him the post counted Englishmen among its members. The two principal me-

dieval centres for Anglo-Hungarian contacts were Paris and Rome. Hungarian students began to attend Paris universities at an early date, and of all the various nationalities collected there it was with the English that they lived and consorted. The *natio Anglica* was famous not only for its proficiency in scholastic philosophy but also for the fact that its members patronized forty different public-houses. The Hungarian students inscribed the names of their own saints in the renowned calendar, which was used by numberless notable persons, and several Hungarian saints passed into international religious observance. But Hungarian students also attended English universities. The very first student inscribed in the books of Oxford was a Hungarian, *Nicolaus of Hungaria*; he had obtained a scholarship from king Richard I between the years 1195-1196. Archbishop Lucas Bánffy, an intimate of king Géza II of Hungary, was in Paris, close to the circle of John Salisbury, Thomas Becket, and Walter Mapes. We know of a Hungarian prelate, one of the framers of the *Golden Bull*, who was the guest of the author of the *Magna Charta*, archbishop Langton, in Canterbury. Learned English priests brought with them the cult of St. George and propagated it particularly in Transylvania. There was also a constant diplomatic intercourse between England and Hungary. Envoys were sent by Henry II Plantagenet to king Béla III, by Andrew III of Hungary to Edward I, by king Louis the Great to Edward II. Béla III took as his second wife Margaret Capet, widow of king Henry. The Angevin kings of Hungary were related to the English royal house through their common Neapolitan-Aragonian descent. As a result of pilgrims' tales and ambassadorial visits there was formed in English minds a picture of Hungary as a far-away, fabulously rich country. Medieval chronicles and ballads, as for example *The Squire of Low Degree*, refer with awe and wonder to the powerful *King of Hungary* and to that land of promise, flowing with milk and honey, the Hungarian realm. It must be remembered that in the fifteenth century the populations of England and Hungary were, as far as numbers were concerned, approximately on the same level. At the time of the Turkish advance, Henry Bolingbroke, the future king Henry IV, came to investigate the possibilities of a war of defence and had an interview with king Sigismund. In those days the king of Hungary was still at the height of his power, and the kings of England and France solicited his intervention in his capacity of ruler of the Holy Roman Empire. Sigismund accepted the role of peace arbitrator and in 1415. spent four months in England with his noblemen and an escort consisting of several hundred men. John Hunyadi was held in high honour in England, and his victory under the walls of Belgrade was celebrated in Oxford by the ringing of all the church bells, as was later the re-taking of Buda. King Matthias sent envoys to the court of king Henry IV and king Edward IV invited him to join the league against the french king. His favourite poet, Janus Pannonius, studied in Italy in the company of the English humanist John Free (Fest 1937: 122-126; Gál 1947).

The period of the two aforementioned rulers Edward IV and Matthias Corvinus is the one that occupies us. During the reign of Edward IV (1461-1483), in spite of the Wars of the Roses, culture blossomed. Theatric literature especially was devel-

oped. Ballads, lyrics, joyful songs and different theatre pieces were more popular every day. Histories, chronicles and poems about knighthood were translated from its' french and burgundian original (Poc 2005: 131–132). The king's court was a place where art was especially patronaged. But also, jousts and other courtly manifestations were often held in front of Edward IV and his highest associates. The jousts, or the knight games, were quite often during Edward's reign (Simonyi 1856: 156; Ross 1974). In these games participated some knights from far countries, such as Hungary.

In the mid XVth century Hungary was ruled by king Mathias Hunyadi better known by his renaissance name Corvinus. He ruled from 1458. until 1490, and his rule marks the age of renaissance in Hungary. *Spiritus movens* of the renaissance in Hungary was the king's second wife Beatrix of Aragon, princess of Naples. Her coronation and arrival to Hungary was, in a way, turning point in hungarian medieval culture. The court became place where historians, writers, musicians, artists and other came, most of them from Italy. The king himself created large library in Buda (Pokan 2002: 166–169; Estók 2000: 84–91).

Beside mentioned political ties, two kings had some other connections as well. About one of those we find out from a letter that Garter king of Armes has sent to king Edward IV. Precise year we do not know, the date is June the 19th. In this letter three knights from Hungary are mentioned. They came to England to participate in knight game, but also brought letters from king and queen of Hungary to the ruling couple of England. The vast majority of the letter considers instructions that the three knights had given to Garter about purpose of their arrival and what will they perform. In the letter very detailed description of the joust, and knight games for that matter, is given. We can even find out what were the weapons, and their measures. The activities of the knights and the rules of the joust are strict and also given in this letter.

The document itself was published only in a collection of english and british documents concerning Hungary under title *Magyar történelmi okmánytár; londoni könyv- és levéltárából. 1521–1717.* by Simonyi Ernő, more than a century and a half ago, in 1856. in Pest. In that publication only old English and Hungarian version is given. In the following pages we adjusted original English version to modern and proper, but not completely. Our intention was to save the original sense, only modernizing the letter itself. The aim of the new presentation of this document is to show one different and interesting early renaissance tie between two distant countries. Also, we wanted to keep the very formal way of the referring to the king. The document is not only an interesting contribution to the links between two countries, but as a source for the knighthood and court games in Europe in the late Middle Ages.

In the following pages we give the letter, adjusted into modern language (Simonyi 1856: 150–164).

By Garter to the King's highness

Most dread Souveregne Lord, please your Grace understand that to Canterbury will come three worshipful Knights of the King of Hungary's court called Vladislaus of Bodna,¹ Fredericus of Waredma,² and Lancelagus of Tresulvan³ which were sent to me and I, according to my duty, went and welcomed them to your Realm and offered them my service. Certainly sire, they seem to be right noble and honorable persons and because they had never passed the sea before this they are sick thereof: They have desired that I present to your Grace their letter, and also letters from the King of Hungary to your Grace and the Queen's, owing that it will show how fine they would do things to your noble pleasure. And at your good leisure I shall open unto your highness further of their minds and disposition; and here are their first letters, and the great gift that they have given me for your sake Sire. After they had showed me the cause of their coming into these parts and the great cheer made unto them at Calais with divers other communications that started betwixt us, they questioned me weather such a feast should be hold on such a day or not, and I said yes. Then they said *Garter, we know well that you are the chief officer at arms of this realm and that every nobleman may assuredly put his trust in you, and inasmuch as the Indulgence of St. James shall due until new years day next coming, we trust now to serve our intents at the said feast, and yet after it, to fulfill our pilgrimages to the said St. James ere the pardon be expired. Wherefore we shall ask you for advice in such a case as we have in our minds and beg you that according to the Law of Arms and to your oath you give us your good council and assistance.* That thing I could have not denied them and I had promised it. There upon they asked me if they should desire to do any deeds of Arms at the said feast whether it should be any displeasure unto your Grace and to the Queen or any wrong to the nobles of your court or of your realm which in no wise they would intend. But if they could think that it should please you they would gladly put them in divine to their powers therein. Then I answered them that it was unto me a great honour to understand their noble and worshipful courage. And as to your Grace it is on Royal disposition that you gladly love the furtherance of all chivalry and that their Knightly intend I thought verily should be to you full agreeable to understand, and also of great pleasure to the Queen and the Ladies. As for the nobles and chivalry of the Court and of the realm there could not come to them more joyful tiding. Then they asked me whether I would bring their message and show their intentions plainly to your Grace, and I said yes, for I thought happy to handle that at the court. But, nevertheless, I said, because that the manner of exercise of the arms they had not expressed, I required from them to deliver me the instructions, order and articles of the said exercises and how I should behave, signed by them, and that thing they gladly granted. And here are my instructions and their articles translated into English which were before in Latin.

¹ Most often transcribed as Bodnai or Bodnay.

² Maybe the name derives fro Várdai, member an old noble family, but he can also be from Várád.

³ Transylvania for sure.

Instructions given by Vladislaus of Bodna Fredericus of Waredma and Lancelagus of Tresulvan Knights to Garter King of Arms to show to the right high right excellent and right mighty Prince Edward by the grace of Good King of England and of France and Lord of Ireland and to the right high right excellent and right mighty Princess the Queen his wife and also to all the noble Knights and Esquires of the court and others in the realm of England that take pleasure in deeds of Arms.

First after most humble and condign commendations the said Garter willll present his letters and show the dispositions and the manner of the coming into the realm of the Vladislaus Fredericus and Lancelagus and how fine sir, and how glad they would be to please Your Grace and the Queen's and to find any reasonable occasion to attain acquaintance in Arms or exercise of the same which is the noble chivalry of England.

Item he will say that they seem hence since fortune has shaped them so good, and in this season they would gladly put themselves in the devoir to honor such a feast in doing exercise of Arms.

Item he will say that they consider the nobles that have been their Ancestors should not be followed in them, as it might redound to the great reproach and worshipping and especially if they have ability of personages that would not employ and enable themselves to nobles. The more honour their Ancestors have got unto their blood the more balance and the greater charge might be laid directly unto them for lack of following such worshipful and good examples.

Item he will say that seeing at how great distance they were born, to those parts the three of them they think to return, into their country, evidently show how they had brotherly acquaintance in arms or exercise of the same with any of the noble chivalry of this realm they shall be the more recommendable to the good grace of their sovereign Ladies And also it should be a special worship to them and ail their blood and joy to ail their friends.

Item he shall say that they are remembering all these premises with the holding of the said honorable Feast whereat, by likelihood, great part of the Knighthood of this noble realm will attend, and whose renowned flowed so wonderfully, lovely beseech the King's Grace to understand their reasonable desires.

Item over that with all humility he will beseech in their names that their minds and intentions, in this behalf, should be benignly conceived and accepted with favor of Grace. And in no way that they should be alleged against any presumption or malice, but that their true meaning may accordingly take good effect.

Item and if the King and the Queens' Grace are pleased with their intentions and desires at this part he will lowly thank their highnesses, and, therefore, say in the names of said Vladislaus Fredericus and Lancelagus that they will trace it for a right special pardon beseeching that he may have license in convincible place to publish ad proclaim their Articles.

Item when that license is obtained and the proclamations made, than such noble men as of their Knightly corteges, will deal according to the said articles, and to him that the said Garter; will hold company to the said Vladislaus, he will in the name of the said Vladislaus deliver a jousting coronet of gold which every day he must wear openly until the day of the meeting. And they said Garter will likewise deliver a spearhead of gold to the crammer against the said Fredericus to be also worn till the day of their meeting. And in similar form he should also deliver a sword of gold to him that will list, then to come and hold company with the said Lancelagus, and the said sword to be worn also daily till their meeting.

Item the said Garter will understand the Kings highnesses' days and places (of the joust), and there upon with all diligence he will return and certify it to the said Vladislaus Fredericus and Lancelagus with ail their circumstances.

And this signed the same
 Vladislaus
 Fredericus
 Lançelagus.

Articles to be performed in the presence of the most victorious Prince Edward by the Grace of God King of England and of France and Lord of Ireland and the most excellent Princess the Queen his wife by Vladislaus of Bodna and Fredericus of Waredna and Lançelagus of Treswallan.

Knights in that three days as it shall best like the King's Grace.

First the said Vladislaus will present himself on such a day and how and where as it will please the King's highness to appoint horse and armor as appertained to Justice royal, and will go there to meet with any such Gentleman who will come and present him in the field for to reencounter him fifteen courses and to show as well the manner of Jousts in the realm of Naples and Joust of other parts. The said Vladislaus offered that the comer will choose whether he will run the first five courses of the fifteen, and the said Vladislaus to stand charged and abide him within eleven spears length at the toils on the end or that the comer will stand and the said Vladislaus to run at him five courses and he to sign him likewise the next five courses and when they both have run five courses and stand five courses then five the last courses either of them to run at the other along the tail in manner accustomed.

Item every man will now bring his spear garished, with gapes, Vann plates and coronals, and two days a fore to bring them into the field to the Heralds to be measured and sized and the colors to be overseen and five of the first courses and five of the second courses of the spears to be equal, five the last courses to be at every man's pleasure of greatness being of one length.

Item no man will be charged nor served with any man on horseback nor on foot, happen to change higher than one saddle, and the footman only to set his thigh and after that to hand his spear in his hand. He will run with all or stand until it is broken unless that he looses it with crossing, in which case it swill be delivered to him

again and if he lets it elseway or in any wise fall, than he will not move and hand it again without the desire of some Lady or Gentlewoman present. And else the failure of the accomplishment of the five courses, has to be noted to him and if it happens, both of them to lose their spears without crashing. The Herald shall momentarily deliver them again so that they run two courses above the five courses foreseen always, and if any of the both parties tarry either for mending of his arms or other reasonable cause within the fifteen courses he will move, nad take his spear to one of his servants until he begins to run again,

Item the second day the said Fridericus of Waredna shall present himself at such an hour and place after the King's pleasure as it is above said, horsed and armed in a manner of ware as he likes best and run twenty courses along, tiled, railed and boarded on both sides to tap in the horses against any such gent that will come and hold him company. Horsed and armored he shall seem best.

Item the spears to be brought in likewise manner two days before, and every man to hand those at his pleasure, with garnished heads at the ends of the breadth size of a groat at the least.

Item no man will be served neither on horseback nor on foot and every man must fetch his spear upon a scaffold which will be ordained therefore at the end of a tile and ran through until it is broken and if he lets, falls or loses his spear he will not move, and will not have it again until he had told his fellow the fist three of his Lady's Christian name. And if he lets his spear fall the second time he must then answer his fellow such a question as he will ask him or he may have it again or in some else cause, if some Lord's daughter desires the forbearing of the answering the question. And if both lose their spears in one course the twine will be bound to keep the tile eight days from that day against all comments.

Item the 3rd day the said Lancelagus of Tresulvan will present himself at the King's pleasure as it is above said, honored and armed as he will seem best to his advantage, with a spear on his thigh and a sword by his side, to reencounter any such Gent that will hold him company and to run together without tile with their spears until both are broken or one at least. And if any of them lets it, falls or loses his spear, he will only have it again if he gives his fellow a diamond to give to his Lady. And if both lose their spears in one course, either of them may have his spear again so that each of them requires from other for his Ladies sake by an officer of Arms and then to run again together and after that to strike twenty-five strokes with their swords by both parties above the saddle in all manner of ways except the false one, and if either the one loses his sword at the said twenty-five strokes accomplished, he will not have it again until it is required by a gentle Maid authorized in the name of the Ladies and Gentlewomen of the court. If he loses it the second time he will not move and have it again, but only by the King's special commandment and if both lose their swords at the same time they will move and have them again only by the ordinance of the King's eldest daughter and elseway not.

Item if the said Lancelagus or his counterpart run against his fellow's horse he will be punished at the Lady's will or doings.

Item the thickness of the points of the spears heads the breadth of the points of the swords and the thickness of the edges to be sized by the Kings ordinance.

Item if unfortunately in any of the said three days any man either with spear or sword hurts his fellow's horse, he will give him such a piece of armor which ever he chooses when they have done. If he kills his fellow's horse, the killer will give him the same one he rode that day.

Item if there is anything in these articles that is questioned upon, Garter King of Arms will declare it and for giving more assurance for fulfilling these said to their powers by the said Vladislaus, Fredericus and Lancelagus they have signed manually at Canterbury the 19th day of June

Vladislaus
Fredericus
Lancelagus.

REFERENCES

- Estók János (2000). *Királynék könyve*. Budapest: Helikon
- Fest, Sándor (1937). Adalékok a az angol-magyar érintkezések történetéhez az Árpád-házi királyok korában. *Századok*. 71: 122–126.
- Gál, Stephen (1947). *Hungary and the Anglo-Saxon World*. Budapest: Officina Press.
- Kropf, Lajos (1887). Kik voltak az angol-szász hercegek Szt.-István udvaránál s mi lett belőlük? *Századok*. 21: 783–792.
- Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: okmánytárak. Ötödik kötet. Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból. 1521–1717.* Összeszedte s lemásolta Simonyi Ernő (1856). Pest: Magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága.
- Рокаи, Петар, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш (2002). *Историја Мађара*. Београд: CLIО.
- Ross, Charles (1974). *Edward IV*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Рос, Чарлс (2005). *Ратови ружа*. Београд: Утопија.
- Xantus, János (1878). Kik voltak az angol /saxon/ hercegek Szent István udvarában s mi lett belőlük? *Századok*. 12: 668–669.

Борис Стојковски

ЈЕДАН МАЛО ПОЗНАТИ ДОКУМЕНТ
О ВЕЗАМА ЕНГЛЕСКЕ И УГАРСКЕ У КАСНОМ XV ВЕКУ

У раду се представља и објављује на савременом енглеском језику писмо Гартера енглеском краљу Едварду IV (1461–1483). У Енглеску су за време владавине овог краља стигла три витеза из Угарске, којом је тада владао краљ Матија Корвин (1458–1490).

Они су дошли како би учествовали у витешким играма и такмичењима која су се одржавала на двору овог енглеског краља. У обе земље ово је време цветања дворског живота, културе, па и витешких игара, тако карактеристичних за позни средњи век и рану ренесансу. У самом писму краљу Гартер преноси инструкције које су му дала три угарска витеза у вези са њиховим представљањем краљу, као и о витешким играма које ће извести пред енглеским краљевским паром и племством. До детаља се описује како ће изгледати њихове активности на самим играма, описује се чак и изглед наоружања које ће витезови користити.

Ово писмо је врло занимљив и леп извор који приближава не само енглеско-угарске везе већ је извор и за витешке турнире у ово доба.

Кључне речи: Угарска, Енглеска, витезови, средњи век

Снежана Божанић
sbozanic@yube.net

UDK 930.349.4.347.23.902
Оригинални научни рад

О ПОРЕКЛУ ЗЕМЉИШНЕ СВОЈИНЕ И МЕЂАША – ИСТОРИЈСКИ, АРХЕОЛОШКИ И АНТРОПОЛОШКИ АСПЕКТ

Да би се говорило о међама, граници и међницима у средњовековној Србији, неопходно је позабавити се историјом земљишних међа и међаша и њиховим пореклом. Она досеже, на својеврстан начин, до родовско-сакупљачког друштва. Неопходно је заћи у далеку прошлост, праисторију, када је настало људско друштво да би се детаљно одговорило на питање о својини уопште, њеним почецима и власништву над земљиштем. Без приватне својине и власништва над земљиштем не може се говорити о границама и међама. За људски род у целини битна је његова стваралачка компонента, захваљујући којој се човечанство одржало и постигло велики напредак. Човекове радне способности су се мењале и развијале кроз историју. Усавшавајући оруђа за рад и предмете рада, људи су мењали и себе, свој однос према раду, природи и друштву. Мењајући природну средину, они су стварали и развијали нову друштвену средину.

Кључне речи: земљишна својина, међаш, археологија, историја, антропологија.

Историјски развој и догађаји одвијају се у одређеном простору и одређеном времену. Због тога је неминовно да се историјски простор и време употребљавају као спољни координативни систем у којем би све историјске структуре, догађаји и личности могле наћи своје место.

Када је реч о простору, историја се служи у великој мери географским појмовима јер географија у својим почецима стоји у тесној вези са историјом. Свакако, историјски и географски простор се не подударују у различитим периодима и епохама.

Животни простор, тзв. екумена или данашња област људске насељености и „поред универзалности људског кретања на Земљи и око Земље, има своје границе” (Радовановић 1959: 37). Екумена и њене границе зависе, пре свега, од космичких и земаљских природних услова и могућности.

Област људске насељености не одређује само физичка природа, већ у опсегу основних природних услова, њу и њен квалитет коначно одређује човек, освајач и преображавалац природе.

Елементарни, први природни услов екумене јесте копно – постојбина људског рода. Подела копна и мора одлучујућа је за распоред екумене на Земљиној површини. Од петсто десет милиона квадратних километара Земљине површине копно захвата свега нешто преко сто четрдесет осам милиона квадратних километара или 29%, а вода близу триста шездесет два милиона квадратних километара или 71%. Од тога је на северној хемисфери 39% копна, 61% воде, док је на јужној хемисфери 19% копна и 81% воде (Радовановић 1959: 38). То је при данашњој расподели копна и мора пресудно за распоред људи. Данашња површина насељености простора настала је као резултат дуготрајне еволуције људског рода.

Међутим, да би се говорило о својини уопште, њеним почецима и власништву над земљиштем, неопходно је заћи у далеку прошлост, праисторију, када је настало људско друштво. Реч праисторија долази од грчке речи *προϊστορία*: *προ* – пре и *ιστορία* – прича и од латинских израза: *prae* *historia*: *prae* – 'претходни' и *historia* – латинизована реч *ιστορία*. (Будимир, Црепајац 1991: 433). Без приватне својине и власништва над земљиштем не може се говорити о границама и међама. За изучавање овог периода историјска наука ослања се на резултате археологије, антропологије, биологије, геологије и палеонтологије које служе као основ за стварање закључака о томе како је настало људско друштво и какав је био његов првобитни изглед. Пронађени делови човековог организма омогућили су да се утврди порекло човека, његов изглед и развитак. Затим су пронађена разна оруђа за рад, луксузни предмети и слично, што је створило представу о начину и месту живота ових људи. Ове дисциплине користе ископине, географска истраживања и научне анализе да открију и интерпретирају природу и понашање људи пре појаве писма или оних који немају писма (Sherrat 1980: 52–96).

Треба одмах напоменути да је територија данашње Србије настање на пре четрдесетак хиљада година и историја тих људских заједница може се првенствено проучавати као културна историја. Из многобројних, оправданих разлога реконструкција праисторије Србије у многим појединостима је хипотетичка, подложна непрестаним допунама и бројним исправкама.

Човек је настао путем дугог процеса еволуције (трансформације и претварања) једне врсте човеколиких мајмуна. Формирање првих људских предака (*homo sapiens*) одиграло се пре више од сто хиљада година. У формирању *homo sapiens* један од одлучујућих момената био је тренутак када је рука постала слободна, тј. орган рада. Ослобађање и усавршавање руке као органа рада деловало је на даљи развитак човека, и то у два основна правца. Она је утицала на даљи развитак читавог човековог организма. Друго, претварање руке у орган рада деловало је уједно и на претварање рада у друштвени рад и на тој основи је довело до чвршће организације и односа између чланова друштва. Битна је чињеница да човек ради свесно, са унапред постављеним циљем и израђује оруђа за рад помоћу којих производи. Ускоро се јавља артикулисани

говор, помоћу кога се људи споразумевају (Јовановић 1892: 30–34). Пресудну улогу у настанку човека одиграо је прелазак на усправни ход и коришћење руку за првобитне радње приликом одбране од других животиња, за скупљање камења, плодова итд. Најзначајнију улогу у процесу стварања човека имало је, свакако, формирање његове способности да ради, а пре свега способности да ствара оруђа и оружја.

За људски род у целини битна је његова стваралачка, хуманистичка компонента, захваљујући којој се човечанство одржало и постигло велики напредак. Човекове радне способности су се мењале и развијале кроз историју. Усавршавајући оруђа за рад и предмете рада, људи су мењали и себе, свој однос према раду, природи и друштву. Мењајући природну средину, они су стварали и развијали нову друштвену средину. Рад није само извор богатства, он је створио и самог човека. Целокупна људска праисторија и историја у својој је основи еволуција човека као радног и друштвеног бића.

Међутим, људи нису могли да савладају природу само усавршавајући оруђа за рад. У праисторији, људи су радили заједно у групама, као чланови рода или породице. Заједнички рад је подразумевао и заједничку својину над средствима за производњу. У периоду када није било личне својине, не може се говорити ни о земљишној својини, међама, међницима и границама.

Према важним сировинама од којих је праисторијски човек правио и израђивао оруђа и оружје, као и према начину њихове обраде, овај период се дели на: старије камено доба (палеолит), средње камено доба (мезолит), млађе камено доба (неолит) и метално доба (бакарно, бронзано и гвоздено доба). Поред периодизације према сировинама (и њених даљих подела) постоји и лично растегљив начин рашчлањивања који полази од различитих облика привређивања и насељавања. При томе је најчешћа подела на: *примитивне ловце и скупљаче* (старији и средњи палеолит у праисторији Европе), *развијене ловце и скупљаче* (млађи палеолит и мезолит у Европи), *узгајиваче биља и стоке* и напоскон *сељаштво*, што је тесна спрега ратара и узгајивача рогатог блага (неолит). На ратарству се темељи и изградња такозваних *високих култура* које ће, пак, убрзо прећи у *писменост*. Старија литература дели овај период на дивљаштво и варварство.

Првобитна заједница је неразвијено, условно речено, „примитивно друштво”, чија је основна карактеристика свестрана зависност људи од природе и огорчена борба са природом за одржавање живота. У тој борби за опстанак, у борби за одржавање голог живота, за обезбеђивање сталнијих и значајнијих извора хране остварио се развитак људског друштва. Одлучујућу улогу у том процесу постепеног развитка људског друштва одиграла су оруђа за рад и њихово усавршавање. Како се то одвијало у праисторији?

Палеолит је синоним за старије камено доба. Он се протеже од пре 2 600 000 година до 10 000 године п. н. е. Израз палеолит долази од грчке речи

παλαιολιθικός (сложеница од *παλαιός* – ‘стар’ и *λίθος* – ‘камен’). То је епоха постанка и развоја човека, од мајмуна-људи до човека типа *homo sapiens*. Дели се на старије, средње и млађе камено доба. Оружје и оруђе је прављено окресивањем камена. Проналаском ватре човек је у своју службу ставио једну делотворну и опасну природну силу – као извор топлоте и средство за припремање хране. У старијем каменом добу човек употребљава неколико типова оруђа, док средњи палеолит показује знатан напредак у техничкој обради каменог оруђа. Обрађени шљунак је ударан по страни или на врху разбијен и тако врло грубо наоштрен. Јавља се ручни клин, те оруђе за које су употребљаване камене окресине, а служи у различите сврхе (шило, нож, глачало).

Средњи палеолит карактерише раширено становање по пећинама или под избоченим сводовима пећина. Ту се ложи ватра и налази се огњиште. Разликују се, према резултатима археолошких истраживања, места где су се поједине животиње ловиле и комадале од места становања или логоровања. Развијена је и сакупљачка привреда (сакупљали су плодове лешника, печурке, шумске јабукe, птичја јаја и сл.).

У друштву где сви раде, где се стечено једнако дели, где је оруђе заједничко, сви чланови рода били су равноправни. Није било поделе послова и сви су радили. Примера ради, сви су ловили. Уловљено су доносили у седиште рода и заједнички делили. Земља као ловиште била је својина заједнице. Све оруђе, којим је заједница располагала, припадало је истој, било је колективно власништво рода. Средства за производњу и ствари које су заједнички сачињене, колибе, кожа уловљених животиња, припитомљене животиње биле су заједничко власништво. Владала је општа и једнака обавеза према раду. Сви су били равноправни и делили све на једнаке делове.

Подела рада постојала је само у границама природне нужности: рад се делио према полу и узрасту. Вероватно су одбрана и лов биле ствар мушкараца, а сакупљање биљних намирница и ситнијих животиња – слабијих чланова друштва. Таква подела рада међу половима представљала је две сфере привређивања, ради осигурања и олакшања његовог поступка. У то време мала породица или породична језгра – муж, жена, деца, старци и немоћни – чине највероватнији и најприроднији облик најмањих људских заједница. Подела рада је чисто природна (Engels 1924: 95).

Потребе одбране и животне нужности, тј. привредно-технички и природни услови захтевали су окупљање људи у заједнице. Близина воде и животних намирница одређивала је положај и подручја у којима ће се скупина људи задржати и искоришћавати их. Људи су се често у том периоду селили јер су се објекти сакупљања исцрпљивали, животиње кратко време задржавале у истом крају и сезонски селиле. Све наведене чињенице нису у потпуности потирале склоност ка територијалности односно дужем боравку на одређеном простору. Скупине су у том периоду живеле, највероватније, на прилично уско омеђеним

подручјима. Територијална припадност скупини и заједнички рад унутар ње стварали су осећај њеној припадности, као и другачији однос према туђој скупини. Лов је могао бити успешан само у већим заједницама у којима се налазио довољан број појединаца способних за то.

Заједничка, чисто ловачка и сакупљачка привреда карактерише и млађи палеолит. До напретка у овом периоду долази услед усавршавања и побољшавања оруђа и оружја. Животиње се комадају према броју учесника у лову и редослед делења комада условљен врстом употребљеног оружја и оруђа. При том, често је од значаја било ко је први погодио животињу или чије је оружје имало одлучујући удео у успеху. Техничке и привредне тековине млађег палеолита основа су важних корака у сукобу са природном околином. Долази до појаве специјализованих скупина ловаца који се разликују према карактеристикама оруђа и оружја, прилагођених специфичним условима околног света. Лов на одређене врсте животиња условљавао је кретања и задирање у подручја других, малих или већих, скупина.

У млађем палеолиту јавља се фино ретуширано камено оруђе ситнога формата (ножићи, стругала, глачала, шиљци у облику ловоровог и врбиног листа, шиљци са петелкама) и коштано оруђе одређеног облика. Јављају се први документи уметничке активности човека – цртежи, гравуре, рељефи, рађени на стенама пећина, у кости, камену и печеној земљи.

Становништво је још увек малобројно. Гушће је само у седишту племена, око кога у пространом кругу лежи најпре ловачка област, затим неутрална заштитна шума, која га раставља од осталих племена.

Ради што потпунијег сагледавања овог проблема, поред археологије, треба се послужити резултатима антропологије. Израз антропологија долази од грчке речи *άνθρωπος*, која значи 'човек' (Будимир, Црепајац 1991: 302). Она проучава човечанство и његове димензије односно људски живот и културе – како људи живе, шта раде, шта мисле и како се односе према околини. Бави се развојем људских раса, тиме како су оне настајале, те начином настанка и нестанка људског друштва. Њен предмет је прошлост, садашњост, али и будућност човека. Истражује биолошке, лингвистичке, материјалне и симболичке димензије човечанства у свим облицима. Културна или социјална антропологија, као грана опште антропологије, испитује друштвено понашање, религију, веровања и друге изразе културе са изразитим нагласком на живот унутар друштвене групе која се проучава током дужег временског периода (Golubović 1997: 36–45).

Највероватније и у овом периоду постојали су гранични појасеви међу групама, који нису били тачно утврђени. Они су били лабави и доста помични. За период ловачко-сакупљачког привређивања карактеристично је кретање из области у област, те је одређена група носила са собом и територијалност са помичним, нестабилним и непрецизним границама. Свакако, треба имати у виду да су се суседне групе сукобљавале и међусобно потискивале. Веће и

снажније групе имале су потребу за широм територијом (Барјактаровић 1952: 18). Управо ће борба за опстанак и преживљавање наметнути постављање првих несигурних и помичних граница на ивици простора за опстанак одређене групе. Ловац, с временом, настоји да означи свој простор где може слободно да се креће и лови. Међе се постављају на граници простора за опстанак. Дакле, међе, међници и њихово постављање настају из првобитног човековог страха и борбе за опстанак.

Мезолит или средње камено доба (израз мезолит долази од грчке речи *Μεσολιθικός* – од – *Μεσο* 'средње' и *λίθος* – 'камен') карактеришу оруђа и оружја која се израђују окресивањем камена, јављају се микролити, камене секире и предмети од дрвета. Људи се баве сакупљањем плодова, ловом и риболовом. Живе у пећинама, али граде се и прва трајнија насеља, најчешће на обалама река, језера и мора.

Из поколења у поколење рад се мењао, постајао је другачији, савршенији, сложенији. Неолит или млађе камено доба (појам долази од грчке речи *νεολιθικός*, *νεο* – 'нов' и *λίθος* – 'камен') обележава почетак земљорадње и сточарства. Човек, до тог времена ловац и сакупљач хране, постаје произвођач хране. Он престаје бити номад јер га земљорадња везује за седелачки начин живота.

Лову и земљорадњи придружило се сточарство. Припитомљени су пас, овца, коза, говедо, свиња и коњ. Седелачка привреда била је у неким местима повезана са сезонским терањем блага на испашу у удаљене пределе. Припитомљавањем животиња људи неких племена полако се одвајају од земљорадника и усмеравају на гајење стоке, сточарство, те тако долази и до поделе рада. Сточарска племена производе више корисних ствари него што су људи претходно производили: млеко, месо, кожа и вуна. У почетку је размена била случајна и неразвијена јер су сви располагали истим производима. Размењивање ће се вршити најпре између племена. Оног момента када стада пређу у приватну својину, размењивање вишкове производа појединци између себе у племену и између племена.

Живи се у земуницама, у кућама изграђеним на површини земље и у сојеницама (крај река и језера). Огњишта су у кућама или изван њих. Камено оруђе је усавршено применом технике глачања и полирања те се овај период понекад назива и „доба глачаног камена”. Друштво се делило на родове, братства и племена. Од камена се праве секире са рупама за насађивање, жрвњеви и друго разноврсно оруђе. Поред камена за израду оруђа и оружја користи се и кост, рогови од животиња и дрво. Керамика се украшава, јавља се фигурална пластика и различити предмети култног карактера.

Почетак ратарске културе – са становишта археологије – везује се за речне долине и плавна земљишта, те их треба ставити у одговарајући етнолошки и културно-географски оквир. Мала и Предња Азија чине важно средиште садње

биља и узгоја животиња (7000 година п. н. е.). Доказано је да се култивисала пшеница, јечам и махунарке. Сакупљали су се плодови разног дрвећа и грмља – жир, брест, смоква, бадем и орах. То је у зони умерено топле климе са претежно сувим врућим летима и зимским кишама, од Средоземног мора до Ирана. Појављују се „сечивни српови” или „ножеви за жетву”. Карактеристика пуног млађег каменог доба јесте појава лончарства и видан пораст броја секира од брушеног камена, затим у привредној бази – уједињење ратарстава и сточарства, а као облик насељавања и организације – село и сеоска заједница. Грнчарство је омогућило да се многе намирнице употребљавају другачије и да се искористи иначе тешко или никако пробављиви састојци. Прве куће и насеља имају трагове кружних грађевина од набијене земље и опеке, делом на каменим темељима.

Земља као обрадива површина остала је дуго у власништву племена. Следеће откриће је обрада метала.

Метално доба се дели на бакарно, бронзано и гвоздено. Оруђа и оружја у овом периоду праве се од бакра, бронзе (легуре бакра и калаја) и од гвожђа. Долази, дакле до појаве металургије. Може се констатовати висок степен специјализације у прерађивању метала. Појављују се трговци и занатлије. Роба се размењивала за робу, а трговало се на копну и на мору. Постоје разлике у привредној делатности – стална насеља и радионице бакарних предмета с једне стране и зона претежно сезонског боравка с друге стране – али целина показује тесну повезаност и стога је морала постојати у знатној мери организована подела рада и планско управљање. Појављују се социјални ступњеви, највероватније у облику хијерархије власти (Тасић 1991: 25–39).

Пукотине и преломи у развоју првобитне заједнице и заузимање земље од стране туђинских група могу се наслути у периоду када је узнапредовала подела рада. То је доба када се јавља занатска делатност и трговина, планско управљање, диференцирани облици друштва које су, понегде, карактерисали социјални слојеви и стил господарења, који је омогућавао чврсту организацију становништва, као и располагање људском радном снагом.

Појава благостања, могућност произвођења вишкова производа, довела је до појаве имовинске диференцијације и својине. Од тренутка када се почео јављати индивидуални рад на произвођењу предмета, долази постепено и до присвајања (својине) тих предмета. На тај начин се приватна својина почела издвајати из заједничке.

Истовремено је уследила и поделе рада, која је тесно повезана, непосредно или посредно, са својинском диференцијацијом.

Својина и рад су уско повезани. Прибављање спољних предмета за задовољавање људских потреба, тј. производња врши се помоћу рада. Рад је један од чинилаца у стварању својине и основни економски чинилац. То је сврсисходна физичка и умна делатност ради стицања економских добара – предмета својине (Gams 1991³: 20–22).

Земља је у најранијим периодима историје припадала групи, а не појединим породицама. У тренутку када су поједине породице почеле добијати земљу, уследило је и распадање родовске заједнице. Са добијањем земље породице су добиле могућност да потпуно самостално привређују и живе.

За сам крај праисторије карактеристична је својина појединаца над средствима за производњу. Појава приватних земљишних парцела повезана је и са брижљивијим омеђавањем радне површине и плодне земље. Међе од тада па све до најновијег доба имају улогу да означе и штите земљишну својину. У вези са замљишним међама јавља се и једна нова грана науке – геометрија. Геометрија се као наука први пут појавила у древном Египту, Вавилонији и Грчкој у вези са развојем културе премеравања тла. Отуда и потиче њен назив. Геометрија (грчки: *γεω* = 'земља', *μετρο* = 'мерим', те *geometria* = 'земљомерство') јесте грана математике која се бави проучавањем особина и међусобних односа просторних облика, тј. геометријских тела, површина, линија и тачака.

Власт и својина су две кардиналне друштвене категорије, два базична фактора друштва. Власт је реч која означава више појмова. Најједноставније, али суштински, власт је потчињавање себи других људи, а својина – потчињавање себи материјалних добара, у оквиру друштвених норми. Корен власти у друштву исти је као и корен својине. То је биолошком структуром дат инстинкт људима који се у друштву сублимира. Као и код својине, рудименти власти виде се и код животиња (примера ради то је у хорди борба за место предводника, борба међу мужјацима за превласт итд.). Тежња за влашћу и својином у најдубљој је природи човека. Другим речима, власт је моћ над људима, својина моћ над стварима. Нагомилавање добара преко потребе основни извор приватне својине. Та појава после омогућава размену и појаву робе.

Поред богатства робом и робовима, поред новчаног богатства ступило је сада на снагу и богатство земљишним поседима. Приватна својина, вишак производа и економска неједнакост међу породичним заједницама нису се могле више уклопити у друштвено уређење првобитне заједнице (Engels 1924: 101).

Приватно власништво над земљиштем условило је потребу да се оно омеђи и огради у односу на суседне парцеле. Тиме се дефинитивно и завршава период праисторије. Прве граничне ознаке су антропогеографске попут бразде, канала или природни међници –река, поток, језеро и сл.

Интересанта је чињеница да се и у анималном свету наилази на обележавање територије станишта. Међу животињама чуло мириса игра веома важну улогу. Помоћу њега животиње, између осталог, налазе плен и означавају терен. Од инсеката до сисара, животињске врсте у посебним жлездама производе феромоне – супстанце које им служе и за обележавање територије.

Многбројни су примери за обележавање територије у животињском свету. Већина животиња живи у чопорима ради лакшег преживљавања и проналажења хране. Срне се за обележавање територије служе кожним жлездама.

У зависности од степена бонитета станишта радијус кретања срне износи од 1 до 10 km. Код срне као зоолошке породице изражен је селидбени нагон, али је различитог интензитета код појединих врста. Код европске срне тај нагон је знатно слабији, а израженији је код планинских срна због неповољних услова станишта. Одрасли тигрови обично живе сами и мужјаци настоје да отерају друге мужјаке са своје територије. Тигрови обележавају територију гребањем по дрвећу, остављајући траг урина на њему. То исто чине и пси, као и многе друге животиње.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Сташа (2004). *Поглаварство и полис: старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет*. Београд: САНУ.
- Барјактаровић, Мирко (1952). *О земљишним међама у Срба*. Београд: Научна књига
- Будимир, Милан и Љиљана Црепајац (1991). *Στοιχεία Ελληνικά, Основи грчке глотологије*. Београд: Научна књига.
- Golubović, Zagorka (2006). *Antropologija*. Београд: Službeni glasnik.
- Golubović, Z. (1997). *Antropologija u personalističkom ključu*. Београд: Gutenbergova galaksija.
- Golubović, Z. (2006²). *Čovek i njegov svet u antropološkoj perspektivi*. Београд: Plato.
- Engels, Fridrih (1924). *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Загреб: Naklada „Naše Snage”.
- Јовановић, Ђорђе (1892). Прилози за палеонтологију српских земаља. *Старинар*. IX: 30–34.
- Južnič, Stane (1987). *Antropologija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lèvi Strauss, Claude (1989²). *Strukturalna antropologija*. Загреб: Stvarnost.
- Маркс, Карл (1948). *Капитал III*. Београд: Култура.
- Палавестра, Александар (1984). *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*. Београд: САНУ.
- Раповић, Радојко (1990). *Animalna ekologija*. Београд: Научна књига.
- Радовановић, Војислав (1959). *Опита антропогеографија I. Увод у географију људи, физичка антропогеографија*. Београд: Грађевинска књига.
- Срејовић, Драгослав (1974). *Велика археолошка налазишта у Србији*. Београд: Коларчев народни универзитет.
- Тасић, Никола (1991). *Појава и развој култура средњег бронзаног доба јужнопанонске зоне*. Нови Сад: Матица српска.
- Sherrat, Andrea (1980). *The Cambridge Encyclopedia of Archeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Snežana Božanić

ABOUT THE ORIGIN OF LAND OWNING AND BOUNDARY-MARKERS
– HISTORICAL, ARCHEOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS

In order to talk about the ownership in general and its beginnings, and about the owning of land in the Middle Ages, it is necessary to go back to early history of humankind when human society developed. One cannot discuss borders and boundary-markers without mentioning private belongings and land owning. For the study of these periods, history relies on the findings of archeology, anthropology, biology, geology and paleontology, which are used as the basis for making conclusions about how the human society developed and what was its nature in the beginning. These disciplines use archeological digging, geographical research and scientific analysis to uncover and interpret human nature and behavior before the emersion of written word, but also the nature of those societies that have no writing systems.

Key words: Middle Ages, boundary-marker, history, archaeology, anthropology.

Светозар Бошков
svetozarboskov@hotmail.com

UDK 316.66-055.2:37.016
94(075.3)(497.1)"18"
Оригинални научни рад

ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У АНТИЦИ У СРПСКИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У XIX ВЕКУ

Циљ овог рада је да на основу података у уџбеницима историје из XIX века утврди зашто жене у уџбеницима историје нису имале исти третман као мушкарци. Да би се добио одговор на ово питање, мора се водити рачуна о неколико критеријума: ко пише уџбенике, коме су намењени, која им је сврха и шта треба њима да се постигне. Овај задатак ће бити знатно тежи јер се у српској историографији нико до сада није бавио овим питањем. На крају овог рада направићу и поређење уџбеника античке историје и савремених уџбеника који се користе у гимназијама и средњим школама. У овом раду биће представљено укупно 9 уџбеника и три додатне књиге које су коришћене у српским школама током XIX века.

Кључне речи: жене, уџбеници историје, настава историје, античка прошлост, родни односи, XIX век.

Тема овог рада је проблем родних односа у антици у уџбеницима историје који су се користили у српским школама током XIX века. Одабрао сам ове уџбенике зато што су утицали на формирање опште друштвене свести и знања о историјским збивањима па према томе показују и перцепцију родних односа. У овом примеру временски оквир је веома важан јер се на тај начин проблем родних односа у антици у уџбеницима историје и у самом наставном процесу, прати од самог почетка појаве уџбеника у српској историографији односно од оснивања првих школа за образовање учитеља. Овде ће бити представљени они уџбеници који су коришћени у нижим и вишим српским школама. Упоредо са уџбеницима биће представљена и додатна литература која је коришћена у српским школама, а која тематизује античку историју.

Први штампани уџбеници историје на српском језику појавили су се средином XIX века. Пре тог времена ученици су историју углавном учили из бележака које су настајале на основу предавања наставника и њихово знање

историје зависило је од знања њиховог наставника. Наставници су користили уџбенике историје на страним језицима, прво на руском, а касније на немачком. Специфична ситуација у којој се налазио српски народ на почетку XIX века условила је да образовање Срба зависи од простора на којем су били насељени. Они који су живели јужно од Саве и Дунава борили су се за ослобођење од Турака, а они који су живели у областима јужне Угарске, борили су се за духовни, идеолошки и политички опстанак. У таквој ситуацији разликовали су се и школски системи.

Прве српске школе основане су у јужној Угарској и оне су током XIX века биле под контролом Беча и Пеште, али су и поред тога представљале важне културне центре у којима је образован српски народ. Најстарије српске школе на територији јужне Угарске јесу Карловачка гимназија, која је основана 1791. године, затим Богословија у Сремским Карловцима, основана 1794. године, Новосадска гимназија, основана 1816. године, и Учитељска школа, која је основана 1812. у Сентандреји, али је после само четири године пресељена у Сомбор, у коме је још од 1778. постојала Норма. Њу је основао Аврам Мразовић и она је обучавала будуће учитеље. Ове школе су биле највиши ниво на коме се код Срба тада могло школовати (Макарић, Васиљевић 1978: 29).

У областима које су биле под контролом Турака Срби нису имали право на школе и књиге, једино је било дозвољено да свештеници брину о одржавању своје професије и подучавају будуће свештенике у манастирима (Станисављевић 1992: 20–21). Прва школа отворена је после Првог српског устанка против Турака 1808. године у Београду под именом Велика школа, док је први школски систем у Србији регулисан Уставом из 1833. године. По њему школе у Србији деле се на мале, редовне и велике, с тим да има само једна Велика школа, и то у Београду (Станисављевић 1992: 73). Пет година касније основан је Лицеј у Крагујевцу, који је већ 1840. премештен у Београд. Године 1853. ова школа прераста у београдску Велику школу, а 1905. у Универзитет.

Законом из 1844. године у Србији је дозвољено школовање женске деце, и такошто су се оснивана посебна одељења или посебне девојачке школе. Прва женска школа у Србији основана је 27. јула 1863. године у Београду (Станисављевић 1992: 211), а у Сомбору је од 1866/67. школске године почело образовање учитељица (Макарић 1965: 90). У почетку су у сомборској школи младићи и девојке слушали заједно наставу, а тек од 1896. године, када је уведено четворогодишње школовање, одељења су подељена на мушка и женска (Макарић 1965: 126). Негде око 1870. београдску Велику школу похађале су две ванредне студенткиње, а прве редовне студенткиње биле су Круна Аћимовић и Лепосава Бошковић (1887–1891) (Сто година Филозофског факултета 1963: 46).

У свим овим школама постојао је и предмет историја, а највише сачуваних српских уџбеника историје из овог периода пишу управо о античком периоду. Најстарији међу њима је уџбеник *Повестница грчког народа* од Кон-

стантина Бојића који је изашао 1843. године у Новом Саду на славеносрпском језику. Овај уџбеник има веома занимљиву форму питања и одговора која се данас не користи у литератури, а упућује нас на претпоставку да се овај уџбеник вероватно користио у настави. У њему нема ниједне речи посвећене женама и њиховој улози у породици, друштву, култури и опште у историји.

После једне деценије појавила су се два уџбеника од непознатих аутора која садрже податке везане за улогу жене у историји. То су: *Обрис земљописа и повестнице за ниже гимназије. Део I: Стари век* и *Nacrt povesti i zemljopisa za niže Gimnazije. Deo I: Stari vek*, који су изашли у Бечу 1853. године и 1869. године. На почетку ових уџбеника приказан је постанак света онако како је описано и у Старом завету. Дакле, описани су Адам и Ева и њихова улога у стварању света. Иако на почетку уџбеника мушкарац и жена имају равноправан однос, улога жене овим престаје и ниједан податак у уџбеницима више није везан за жене. Овим је истакнута важност религије и вере у образовању ученика, а Адам и Ева су само симболично поменути како би се објаснило стварање света.

Након тога појавила су се два уџбеника која садрже више података о женама. Већина се налази се у поглављима који говоре о култури и обичајима народа. То су уџбеници *Opća povestnica za srednje škole. Dio I: Stari vek* од Ф. Б. Коржинека, издата у Загребу 1866. године, и *Историја света*, коју је својим ученицима превео и приредио А. Сандић и која је изашла у Новом Саду 1869. године. Садржина ових уџбеника скоро да се не разликује. Излагање у њима је хронолошко и углавном је описана војна и политичка историја источних народа – Грка и Римљана. Када се на тај начин излажу историјске чињенице, очигледно је да ће већина простора у тим уџбеницима припасти царевима и владарима – мушкарцима, јер се ретко дешавало да жене владају великим царствима. Ипак, постоје случајеви у историји када су жене владале, а један од њих је и податак о асирској царици Семирамиди, за коју пишу да је ратовала против Индије како би проширила своју територију. На том походу она је рањена и после повратка у Асирију била је проглашена за богињу (Сандић 1869: 29; Koržinek 1866: 51). Друга жена владарка која се помиње јесте Дидона, краљица феничанског града Тира. У овим уџбеницима описана је њена улога у оснивању моћне колоније Картагине (Сандић 1869: 55; Koržinek 1866: 132). Посебно поглавље заузима прича о Тројанском рату и Хомеровим еповима Илијади и Одисеји. Ту се помињу две жене: Јелена, због које је дошло до Тројанског рата и Пенелопа, Одисејева жена. Нажалост, то је све што сазнајемо о њима јер се оне помињу само као учеснице ових догађаја, а доминирају подаци о борби између Грка и Тројанаца, затим попис грчке војске, разарање Троје и кратак опис повратка учесника рата у Грчку, дакле, ратови и политичка историја (Сандић 1869: 79–83; Koržinek 1866: 163–165).

Од осталих података о женама у овим уџбеницима посебно место заузимају имена богиња и њихова религијска улога. Најчешће се помињу богиње

плодности, као што су вавилонска Милита, асирска Деркета и египатска Исида. То је очекивано с обзиром на то да су ове богиње имале важну улогу код свих античких народа. У кратком поглављу о грчкој култури и уметности помињу се богиње Артемида, Атина, Деметра и Афродита, а посебно место заузима Питија, Аполонова свештеница у Делфима и песникиња Сапфа. У поглављу о римској култури и уметности наводе се само Јунона и Венера.

Један веома интересантан уџбеник изашао је 1883. године у Београду. То је *Историја света за више разреде средњих школа. Део I: Стари век*, коју је написао С. Бошковић. Поред већ навођених података овде се налази једно интересантно поглавље насловљено: *Прве породице и племена људска*. У њему С. Бошковић пише да је на самом почетку постојања људских заједница пресудну улогу у породици и племену имала родовска линија по мајци, а не по оцу (Бошковић 1883: 147). Он наводи да се човек издигао изнад животиња оног тренутка када се појавила моногамија. Аутор даје пример да је овај вид женидбе и живота представљен и у неким старим законима, као што је индијски законик Мануа или Ликургов закон у Спарти (Бошковић 1883: 149–150). Установна брака поправила је положај жена у историји и омогућила им законску сигурност у случају развода или пак смрти мужа. Он истиче да су код Грка и Римљана постојала нарочита божанства која су штитила институцију брака. И код Египћана је жена или сестра фараона уговором могла себи да обезбеди управљање земљом на дуже време, али над децом је искључиву власт имао фараон (Бошковић 1883: 157).

Нови уџбеници појавили су се крајем XIX века. У Крагујевцу 1894. године изашла је *Опита историја за средње школе* Д. Иловајског, коју је приредио Д. Докић. Већ 1898. године појавио се уџбеник О. Варге – *Историја света: по наставном плану и упутству за средње школе. Св. I: Стари век*, у преводу М. А. Јовановића, који је изашао у Новом Саду, и уџбеник А. Гинделија – *Ровјесница старога вијека за више разреде сред. училишта*, који је приредио В. Клаић и који је изашао у Загребу. И у њима преовладава концепт војничке и политичке историје, али култура античких народа заузима све више простора. Поред већ поменутих богиња плодности у овим уџбеницима издваја се још једна – то је Астарта или Танита код Феничана (Иловајски 1894: 8). Пишући о институцији брака код Египћана у свом уџбенику, Д. Иловајски каже да су жене биле заштићене законом и онај ко би увредио част жене морао је да буде кажњен (Иловајски 1894: 26).

Иако је приметно да у овим уџбеницима има више података о женама и њиховој улози у породици, то још увек није довољно да бисмо могли да стекнемо одређена знања о томе какав је био положај жена код античких народа. Ипак можемо да закључимо да је код античких народа поштована богиња мајка и да су код свих народа биле веома поштоване богиње плодности. Плодност и рађање су важни елементи у опстанку једног народа, па је сасвим природно да

су се ове богиње заузимале високе положаје у религији ових народа. У неким уџбеницима описан је и положај жене у породици и њена улога у одгоју деце, али то није довољно да би се ученици у образовном процесу упознали с тим какав је био положај жена у антици. На крају, када се погледа садржај ових уџбеника, види се да ниједно поглавље није посвећено женама. Не треба заборавити да су ови уџбеници, који су коришћени у српским и хрватским школама, већином настали на основу немачких уџбеника и да су према томе и у осталим европским земљама имали исту концепцију војничко-политичке историје у школама. С. Бошковић је у предговору своје књиге написао да је слична ситуација била и у школама у Француској и Енглеској (Бошковић 1883: X).

Међутим, да бисмо стекли праву слику о томе шта су ученици учили о положају жена у антици, морамо да погледамо и остале књиге које су коришћене у настави, а у којима је описана античка историја. Овде ће бити наведене само оне које се помињу у наставним плановима и програмима српских школа у XIX веку.¹

Прва од тих књига јесте *Приправа за историју свега свијета ради деце* коју је написао Д. Владисављевић по А. Л. Шлецеру и која је изашла 1864. године. На њеном почетку поново се налази прича о Адаму и Еви и њиховој улози у формирању народа на земљи. Дакле, поново жена има равноправну улогу са мушкарцем. Скоро све остале промене које су се догодиле на земљи писац објашњава тако што наводи примере из свакодневног живота и обичаја народа са понекад врло наивним објашњењем. У тим причама се често помињу жене. Пише, на пример, да у Кини жене носе мале ципеле од рођења па због тога имају мале ноге или да Европљанке стављају стезњаке па су зато мршаве и болују од разних болести и лако (слабо) се облаче па због тога оболевају од грознице и умиру у најбољим годинама (Шлецер 1864: 39–40).

Аутор у овој књизи много више простора поклања женама него што је то до сада био случај. По њему, основна ћелија друштва јесте породица, а жена ту има пресудну улогу како би породицу одржала на окупу (Шлецер 1864: 47–49). Затим, спајањем више породица формира се народ који законима уређује ко ће владати. Ту долазимо до друге важне улоге коју жена има у античком друштву, а то је васпитање и образовање. Овај утицај видиљив је по томе како владар влада. Ако је праведен и поштен према својим поданицима, то значи да је обрзовање које је имао у породици било добро. Аутор не наводи да је то заслуга мајке, али из претходног текста то јасно произилази (Шлецер 1864: 57–62). Трећа улога коју има жена у овој књизи јесте развијање вештина. Аутор прво наводи да Грци и Египћани пишу како су их богови научили разним делатностима, док су Кинезе учили цареви. Аутор није сигуран ко је измислио плетење, ткање и шивење, али мисли, и за то даје неколико примера, да су жене

¹ Ове књиге се помињу у наставним плановима и програмима Учитељске школе у Сомбору и гимназијама у Новом Саду и Сремским Карловцима.

заслужне што данас постоје ти занати, а не богови или цареви (Шлецер 1864: 140–142). И на крају, постоји и један посебан део посвећен весталкама у Риму, које су чувале свету ватру. Ватра је, по аутору, одувек повезана са женом и он сматра да је и кување било, такође, изум жена, а не мушкараца (Шлецер 1864: 160–161).

Друга књига која пише о античкој историји јесте *Приповетке из историје свега света за школу и народ* од Х. Херцога и изашла је 1883. године. Она представља наставак претходне јер, како каже њен аутор, „скоро двадесет година није се појавила књига која би била наставак претходне књиге“ (Херцог 1883: I). У овој књизи испричане су хронолошким редом приповетке које су засноване на историјским чињеницама и народној традицији. У предговору пише да су у њој дати васпитни примери према којима ће ученици образовати свој карактер и поступати у животу (Херцог 1883: II). Ови примери су узети из живота славних јунака и владара, а описани су и знаменити догађаји њиховог времена. У овом делу има укупно 170 приповедака и жене углавном заузимају споредне улоге те се помињу као мајке, супруге и ћерке славних јунака и владара, али и као ратнице. Жене као ратнице присутне су у причи о Амазонкама. Херакле се борио против њих и узео појас од њихове краљице Хиполите који је поконио ћерци краља Еуристеја (Херцог 1883: 43). То је био девети од дванаест подвига које је извршио Херакле. Жена као супруга помиње се у причи о Андромахи, када она моли Хектора да се не бори против Ахилеја (Херцог 1883: 52–53). Он јој тада говори да мора да ради свој посао као што она мора да ради свој. Жена као ћерка присутна је у причи о Апију Клаудију, који је отео ћерку неког храброг војника да му буде робинја. Њено име је било Виргинија. Отац је молио за њену слободу, а кад није успео да је ослободи, узео је нож и убио ју је јер је више желео да буде мртва него робинја окрутном Апију Клаудију (Херцог 1883: 166). Жену као мајку налазимо у причи о Корнелији, мајци Тиберија и Гаја Граха. Корнелија је била поносна на своје синове који су несрећно завршили, али су својим аграрним реформама учинили много за римски народ. У тој причи истиче се улога мајке у васпитању деце (Херцог 1883: 214). У овим приповеткама налази се и прича о отмици Сабињанки, чиме је поново наглашена важност жене у формирању и опстанку породице, али и једног народа. И у поглављу под насловом *Како су живели стари Римљани* као најважнија ствар у породици истиче се то што је мајка била прва васпитачица својој деци (Херцог 1883: 186). Скоро све приче у којима се помињу жене имају за циљ да нагласе да је породица основа сваког друштва, а да је главна улога у њеном очувању поверена жени, а не мушкарцу.

Трећа књига коришћена у настави била је *Повиест источних народа у старом веку* од Г. Маспера, која је изашла у Загребу 1883. године. Ова монографија настала је на основу историјских извора и ауторовог дугогодишњег проучавања историје источних народа. Иако се може рећи да и у њој пре-

овлађује излагање војне и политичке историје, ипак се виде промене у излагању историјских чињеница. Знатан део ове књиге заузимају подаци из културе, уметности и религије ових народа, што до тада није био случај. У њој има и много превода оригиналних текстова, али жене се у њима само спорадично појављују у улози супруге, сестре, богиње или владарке. Једина жена владарка чија је власт описана у овој књизи јесте египатска краљица Хатшепсут, која је владала за време 18. династије. У књизи нема тачне године када је владала, али аутор наводи да је на власт дошла после смрти свог оца Тутмоса I. Отац ју је удао за свог брата Тутмоса II који није дуго владао и Хатшепсут је после смрти свог мужа владала самостално у Египту (Maspero 1883: 152–153). За њену владавину карактеристично је то да није ратовала и да је покушавала мирнодопском политиком и дипломатијом да задржи претходно стечене територије. Као и њени претходници, градила је храмове и посвећивала дарове боговима и трудила се да трговином надокнади недостатак потребних сировина у Египту које су раније прибављане приликом ратних похода. Масперо описује и експедицију од пет бродова које је послала на Пунт како би трговала и у Египат донела мирисе, дрва, злато, сребро, драго камење и остале драгоцености које се нису могле наћи у Египту. Таква мирнодопска политика краљице Хатшепсут није одговарала војсковођама које су желеле нова освајања. После њене смрти нови фараон Тутмос III, подржан од стране ових војсковођа, избрисао је сва обележја њене владавине, па чак и њено име исписано хијероглифима на храмовима (Maspero 1883: 154).

Када се погледају сви уџбеници историје који су се појавили у XIX веку, приметно је да политичка историја има приоритет приликом писања уџбеника, а да се културна историја појављује само колико је потребно да се стекну најосновнија знања о култури и уметности. Врло често се дешава да и привредна историја буде део културне историје. У таквој ситуацији историја се током XIX века излагала на тај начин што је мушкарцима давана главна улога у историјским догађајима. Приметно је и то да су сви аутори уџбеника били мушкарци. То не значи да су уџбеници лоши, али приступ темама у њима унапред је одређен занимањем за војну и политичку историју, а такво поимање историје и иначе је било карактеристично за то време. Школовање жена у високошколским установама почело је доста касно, а прва генерација учитељица завршила је школовање тек крајем седамдесетих година XIX века. Прва генерација редовних студената Велике школе у Београду завршила је школовање тек 1891. године. У таквој ситуацији не можемо ни очекивати да видимо жену као аутора неог од ових уџбеника из XIX века.

У последњих неколико година нови уџбеници у Србији, који описују античку историју, а који се користе у српским гимназијама, имају потпуно нову концепцију одређену напретком историјске науке. Више пажње посвећено је културној историји и утицају античких народа на европско и светско наслеђе.

Чак и илустрације које се налазе у њима у знатној мери представљају жену у античко доба, а још је важније за ову нашу тему и то да су последњи уџбеник, који се појавио у српским гимназијама, написале две жене – Снежана Ферјанчић и Татјана Катић (2007). Али жене још увек у уџбенику историје нису добиле посебно поглавље посвећено само њима. На крају можемо констатовати да је улога жене у антици у српским уџбеницима историје у XIX веку у већини случајева повезана са улогом у рађању, васпитању и образовању деце односно с улогом у породици као основној ћелији друштва. Међутим, у последње време све је више радова који показују да је улога жене у антици била знатно комплекснија. Због тога бих овај рад завршио реченицом из монографије *Rea Silviја и седам римских краљева. Сродство и власт у раном Риму* М. Мирковић, која доноси нови поглед на историју Рима у доба краљева. Ауторка каже „да је најстарији систем сродства у раном Риму почивао на сродству по мајци и да је мајка била једино поуздано средство када нема брака и нема породице“ (Mirković 2008: 21).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бојић, Константин (1843). *Повестница грчког народа*. Нови Сад: Писмени Вдове Катарине Јанковића.
- Бошковић, Стојан (1883). *Историја света: за више разреде средњих школа. Део 1: Стари век. Св. 1*. Београд: Издање и штампа Кр.-Ср. Државне штампарије.
- Gindeli, Anton (1898). *Povjesnica staroga vijeka za vise razrede sred. učilišta*. Zagreb: трошком и nakladom Кр. Нрв.-Слав.-Далм. земалјске владе.
- Иловајски, Дмитриј Иванович (1894). *Општа историја за средње школе*. Крагујевац: Штампарија А. Јовановића.
- Koržinek, Fr. B. (1866). *Obća povestnica za srednje škole. Dio 1: Stari vek*. Zagreb: Narodna tiskarnica Ljudevita Gaja
- Макарић, Радомир (1965). *Сомборска учитељска школа. У периоду делатности Николе Ђ. Вукичевића*. Нови Сад: Матица српска.
- Макарић, Радомир и Стеван Васиљевић (прир.) (1978). *200 година образовања учитеља у Сомбору. 1778–1978*. Сомбор: Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору.
- Maspero, Gaston (1883). *Poviest iztočnih naroda u strom veku*. Preveo: Gavro Manojlović. Zagreb: naklada Matice Hrvatske
- Mirković, Miroslava (2008). *Rea Silviја i sedam rimskih kraljeva. Srodstvo i vlast u ranom Rimu*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta – Dosije studio.
- Nacrt povesti i zemljopisa za niže Gimnazije. Deo 1: Stari vek* (1869). Beč.
- Obris zemljopisa i povestnice za niže gimnazije. Dio 1: Stari vek* (1853). Beč: трошком с. к. управе за разпродају школских knjigah.

- Отон, Варга (1898). *Историја света по наставном плану и упутству за средње школе. Св. 1: Стари век*. Преводацац: Милан А. Јовановић. Нови Сад: Браћа М. Поповић
- Сандић, Александар (1869). *Историја света. Књ. 1: Стари век*. Нови Сад: у штампарији Игњата Фука.
- Станисављевић, Вукашин (1992). *Два века српских уџбеника: Сентандреја, 1717 – Крф, 1918*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сто година Филозофског факултета* (1963). Београд: Научна књига.
- Ферјанчић, Снежана и Татјана Катић (2007). *Историја за први разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Херцог, Х. (1883). *Приповетке из историје свега света за школу и народ. Део 1: Стари век*. Предео: Владимир Красић. Нови Сад: А. Пајевић
- Шлецер, Аугуст Лудвиг (1864). *Приправа за историју свега свијета: ради дјеце. Књ. 1*. Преводацац: Димитрије Владисављевић. Беч: у наклади Ане удове В. С. Карацића.

Svetozar Bošković

STATUS OF WOMEN IN ANTIQUITY
IN SERBIAN HISTORY TEXTBOOK IN 19TH CENTURY

Summary

In this paper is presented the status of women in Serbian history textbook in 19th century and their role in society in antiquity. Women in these textbooks appear sporadically therefore the political history has priority when writing these textbooks, and in such a situation men have a dominant role. However in history textbook and in the additional literature that is used in teaching history can be found chapters that are devoted to culture and art, and where it points out that the role of women is required for functioning of ancient society. Primarily thought on the preservation of family as the basic unit of society. However, women were not only good mothers, but also appear in textbook as warriors and rulers. Although these data are poor scarce, on a basic of them we can today get somewhat idea of the role the women had in ancient times.

Key words: women, history textbooks, teaching of history, ancient history, gender relations, 19th century.

Ђура Харди
hardyg@ptt.rs

UDK 347.65/.68"1330":929 Druget
Оригинални научни рад

ТЕСТАМЕНТ МАГИСТРА ВИЉЕМА ДРУГЕТА ИЗ 1330. ГОДИНЕ

Рад садржи српски превод тестаментa угарског великаша Виљема Другета из 1330. године. Састављен на латинском језику овај извор има изузетну историографску вредност. Реч је о јединственом приватно-правном документу насталом у средњој Европи у првој половини XIV века. Виљем Другет је пореклом био Француз из Напуљске краљевине и један од најбогатијих људи у Угарској анжујског доба, што је имало одраза на одредбе и садржај тестаментa. Аутор прилога даје критички осврт на оригинал и порекло извора, његове едиције и интерпретацију у историографији. Такође, настоји да идентификује лица и места наведена у тестаменту.

Кључне речи: Виљем Другет, тестамент, 1330. година, Угарска анжујског доба, Напуљска краљевина.

Састављен 9. августа 1330. године у тврђави Шариш¹ на северу тадашње Угарске, тестамент Виљема Другета већ преко два столећа плени пажњу историографа (Wagner 1802: 33–55). Узрок томе треба тражити у изузетном садржају овог документа написаном, наравно, на латинском језику, као и у личности која га је дала саставити. Виљем Другет или Гиљермо, како су га ословљавали његови најближи попут супруге Марије Фолије (F, IX/1, 634), био је 1330. године најмоћнији и најбогатији великаш у Угарској. За ову околност која се, између осталог, јасно одражавала у самом тестаменту, Виљем је могао да захвали свом стрицу, угарском палатину Филипу Другету, родоначелнику породице у Угарској. Пошто није имао мушке деце, Филип је пред своју смрт 1327. године, уз сагласност свог господара угарског краља Карла Роберта (1301–1342) за наследника одредио управо Виљема, који у том тренутку није живео у Угарској. Виљемово наследство је било импозантно. Радило се наиме о огромном богатству, тврђавама, поседима, приходима и, на посредни начин, власти у највећем делу североисточне Угарске (данас источна Словачка, североисточна

¹ Шариш (источна Словачка) средишња је тврђава истоимене средњовековне жупаније (Slivka, Valašek 1991: 222–227; Engel 1996: I, 403–404).

Мађарска). За реализацију наследства које је 1327. године стекао Виљем био је заправо заслужан сам угарски краљ Карло Роберт, који је према његовом стрицу палатину Филипу и његовим најближим мушким сродницима који су живели у јужној Италији гајио посебну наклоност. Другети су били Карлови стари „познаници”. Њихова породица је од 1267. године, кроз три генерације, обављала најповерљивије службе на двору краљева анжујске династије и њихових престолонаследника у Напуљу и Салерну. Када је 1300. године будући угарски краљ Карло Роберт из Напуља кренуо у Угарску, у његовој пратњи налазио се управо Филип Другет. Као најближи пратилац и сарадник Карла Роберта Филип је био учесник дуготрајних борби вођених за краљевску круну и власт Анжујаца у Угарској. Господар му није остао дужан. Наградио га је богатим поседима и бројним службама, међу којима се истицала она палатинска (1323) – највише световно достојанство Угарске. Коначно, по угарском обичајном праву, пошто није имао мушких потомака, требало је да Филипови поседи након његове смрти буду враћени круни, али и ту је Карло Роберт направио изузетак поштујући жељу свог палатина (А, II, 316–317). Дакле, због наследства које се „није смело” одбити Виљем се још за живота свог стрица, пре средине 1327. године, преселио из Напуљске краљевине у Угарску, а 1328. у Угарску је стигао и његов отац Жан (Филипов старији брат) са целом породицом да би постао други угарски палатин из рода Другет. Коначно, Жана ће у палатинству наследити управо Виљем (1334–1342) као трећи палатин из породице Другет (Hardi 2008: 48–58).

У сваком случају, наш тестватор Виљем Другет био је странац у Угарској, највероватније пореклом Француз из Напуљске краљевине. Мада је уведен у ред угарских барона, у новој домовини он се по језику, култури и начину живота ипак разликовао од друштва коме је по статусу припадао. У том погледу најбоље се могао споразумети управо са својим господарем угарским краљем, сународником (ако су средњовековни владари уопште неком могли бити сународници), који је, такође, рођен и одрастао на југу Италије (Léonard 1954: 303). Све се то на крају могло запазити у одредбама тестаментa. На првом месту сама околност његовог писања била је неуобичајена за прилике тадашњег угарског племићког друштва. У њему се питање наследства или пак део женске оставштине решавало обичајним правом, а не слободном вољом појединца (Engel 2003: 309). Колико је нама познато, у Угарској XIV века једино је краљица Ержебет Пјаст 1380. године саставила свој тестамент. Али моћна краљица мајка, дуговечна удовица Карла Роберта, пре је била изузетак него ли представник друштва у коме су је сви паметно уважавали (F, IX/5, 406; Szende, 2004: 3–11). Средњовековни тестаменти су ипак били и остали тековина средоземне Европе у којој су се трагови римског права сачували и одржали.

Тестамент је био састављен из два конкретна разлога. Као краљев заповедник, тада жупан Спиша и Ујвара, Виљем је био одређен да поведе једну угарску војску коју је Карло Роберт послао у помоћ свом тасту пољском краљу

Владиславу Локјетку у предстојећем рату против Немачког витешког реда (Póg 1903: 322–324; Dąbrowski 1916: 48–49). С друге стране, Виљем није имао деце. Тако да је уочи поласка угарске војне експедиције у неизвестан рат на Прибалтику обазриви Другет издиктирао своју опоруку желећи да, у случају најгорег, заштити интересе своје породице и обезбеди сигурност своје супруге. Из ове наше перспективе знамо да је у рату Другет добро прошао, као и то да, на жалост његове браће, тестамент никад није ступио на снагу, али то није тема овог прилога (Molnár 1911: 129–137; Engel 1997: 137–157).

Овај документ је значајан за проучавање породичне историје Другета, пре свега за њихову генеологију и поседе. Историчари су, међутим, већ одавно, попут Игнаца Аурелиуса Феслера, „запазили” огромно покретно богатство којим је 1330. године располагао Другет и његова супруга Марија Фолија. (Fessler 1869: 213–214, 221–222). Анализирајући овај документ, најбољи познавалац витешке културе и живота угарског племства у XIV веку историчарка Агнеш Курц изнела је оцену коју овом приликом не смемо изоставити. По њој, „део тестамена који се односи на драгоцености Виљемове супруге не говори толико о самој вредности њиховог богатства, колико указује на разлику у квалитету живота и смисао за префињеност и лепоту, по чему се ова породица разликовала у односу на друге угарске великаше” (Kurcz 1988: 106, 108–110, 139–140). Из тестамена се, такође, могао ишчитати, за угарске прилике и начин живота тамошње аристократије заокупљене „оружјем и поседима”, необичајени обим финансијског пословања Виљема Другета. Предузимљивост на овом пољу могла би се објаснити његовим пореклом, тј. приписати животном искуству понетом из италијанске средине у којој је Другет стасао. Познато нам је да су његови преци на име феуда држали уносне фундуке у прометној и многољудној напуљској престоници. О финансијским и трговачким пословима Другета писао је Ондреј Халага у својој монографији о трговини између Кошица и Балтика (Halaga 1975: 70–74, 85, 87, 99–100, 196). Коначно, и аутор овог прилога у два своја рада разматрао је неке аспекте финансијског пословања нашег тастатора. (Харди 2006: 33–47; Hardi 2007: 52–60). Међутим, уверени смо да је историографски досег овог извора и много шири. Он даје аутентична сведочанства о положају жене у средњем веку, страху и савести појединца сученог са смрћу, правним нормама једног друштва, свакодневном животу аристократије, господару и његовим слугама и фамилијарима, интернационалном карактеру средњовековних пословних веза, значају појма коњ и оружје итд.

Оригинал документа, нажалост, више није сачуван. Сачуван је, наиме, његов средњовековни препис. Он је хронолошки могао настати већ у епохи настанка оригинала, можда везан за збивања након смрти Виљема Другета (1342). На то упућује, пре свега, стил рукописа и коришћене скраћенице. Документ се данас налази у Будимпешти у: Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (Dl. 71270). Срећом, тестамент је био у тој мери изузетан да је дожи-

вео више едисија. Тако га је 1773. године публиковао Карл Вагнер у свом знаменитом спишком дипломатару (Wagner 1773: 127–131). Мада не открива свој извор (*ex apographo*), Вагнер га је могао ишчитати у Спишком каптолу, месту које је било основно врело његових истраживања, или пак у неком од мањих архива у области Спиша и Шариша (Malovecká 2009: 120–121). Вагнер ће уједно бити и први историчар који је написао и публиковао историју ове знамените породице (Wagner 1802: 33–55). Од Вагнера тестамент преузима и публикује Стефан Катона у свом чувеном делу *Historia critica regnum Hungariae* (Katona 1788: 621–628). По свему судећи, независно од Вагнера, тестамент публикује и Фејер, при том наводећи своје изворе: „invenitur in archiuo Thomae Syirmay, Karpinai sub B. Tomo XVIII nro XCII. p. 166. sqq.” (F, VIII/3, 506–511).

У Прешовском државном архиву, у збирци у којој се чувају остаци породичног архива фамилије Другет похрањен је још један, много каснији, препис тестаментa (ŠA Prešov, DH, 4). Начинио га је извесни господин Ј. Савељ (Dominus Joannes Savely) 1827. године. У његовој белешци наведено је да је документ „intululit... ex Scerpusio...” али завршетак текста је нажалост нечитак. На основу анализе садржаја, овом препису се ипак не сме придавати посебна вредност. Наиме, ако га упоредимо са текстом публикованим код Вагнера, можемо уочити да су они идентични. Није искључено да им је извор био исти или пак да је Савељ користио Вагнерово дело, као што је то случај с неким другим, по наслову наизглед важним документима (*Geneaologia Comitum Drugeth...*) везаним за породицу Другет у тој збирци (Prešov, DH, 923). Мада смо у две напомене у својим ранијим радовима сумарно навели архивска и библиографска места могућег сусрета с тестаментом, ова околност је остала изван нашег опажаја. При том нам се поткрала још једна грешка – да је препис из Будимског архива оригинал – коју овом приликом коначно исправљамо. Он је, заправо, само најстарији и најверодостојнији препис, али не и исправа из 1330. године (Харди 2006: 34; Hardi 2007: 52).

На основу Вагнеровог дела настао је превод тестаментa на словачки језик који је објављиван у више наврата (NDP 1971: 61–64; ZPND 1974: 53–56; PDSS 2002: 99–102; Lenčič 2003: 160–162). Што се нас тиче, Фејерово издање документа је тачније и потпуније од Вагнеровог. О томе да ли је и у каквој вези Фејеров извор, нађен у Архиву Тамаша Сирмаија и (публикован !?) код угарског историчара из XVIII века Иштвана Капринаија (Syinnyei 1891: V, 980), с преписом из Будимског архива, због недостатка додатних информација овом приликом нећемо расправљати. Ипак, и у Вагнеровом и у Фејеровом издању има изостављених или погрешно написаних речи и целих делова текста. То је посебно приметно код навођења имена људи и назива фландријских тканина. Стога смо се у српском преводу који следи првенствено ослонили на документ из Будимског архива (DI. 71270).

Пре него што пређемо на превод, можда би приличило да се осврнемо на околности које су нас подстакле на приређивање овог рада. Проучавајући историју породице Другет, и сами смо се нашли у прилици да закључимо или пре да се придружимо оценама наших уважених претходника да је тестамент магистра Виљема из 1330. године изузетан историјски извор који превазилази судбину једне занимљиве средњовековне породице. Поделити га на приступачнијем језику од средњовековног латинског са широм научном јавношћу учинило нам се као занимљива идеја. За све оне који су вични примени компаративне методе у историографији сусрет с овим документом претпостављамо да им може бити од неке користи. Поједностављено речено, пред собом имамо следеће размишљање. Без обзира на то што је поникла у наручју византијске цивилизације, немањићка Србија се, гледано према северу и југозападу, налазила између Угарске и – преко Јадранског мора, тј. Котора и Дубровника – Напуљске краљевине (Краљевине Сицилије). С обе државе постојале су многоструке везе и размена. Виљем Другет и његова породица чудновато су припадали и напуљском и угарском анжујском владарском двору, оставивши трага и на југу Италије и у Панонији. Тестаментарни пресек Виљемове животне приче можда је управо из тих разлога потенцијално упоредив с начином живота врхушке српског друштва те епохе, као што је несумњиво упоредив и с начином живота једног чешког пана или опоруком једног малтешког грофа (Bresc 1974: 313–320; Sovadina 2005).

Како већ рекосмо, Тестамент Виљема Другета пружа материјал за писање једне обимне студије. Свака његова тачка заслужује посебан коментар и пратећу расправу. Овом приликом у фуснотама рада даћемо само коментаре у вези с објашњењима имена људи и места наведених у тестаменту с упућивањем на основну литературу и извора који потврђују њихов идентитет. Превод намерно неће бити стилски улепшаван, већ остављен да буде што вернији оригиналу, изразу диктираном од стране тестатора и композицији записаној нотарским пером. Његова суштина је ипак у садржају.

„Ја магистар Вилермус Другет, жупан Спиша и Ујвара², здрав и крепак телом, који влада својом мишљу, увиђајући да је човеков живот непостојан и да пролази у неочекиваним догађајима бескрајним, зрелим и промишљеним размишљањем пређашњим, присутним часним људима, наиме господину Петру, препозиту Мишље, господину Јохану, опату Зеплака, магистру Јакобу, плебану Кошица и брату Јохану, приору Шариша³ сва добра и овоземаљска богат-

² Спиш и (Аба)ујвар су две централне жупаније на североистоку Угарске (источна Словачка), на путу према Польској и Балтику, ка којима су фигурирале околне жупаније чинећи једну заокружену област. Припадале су великашкој породици олигарха Амадеја Аба, а 1315–1317. године биле су освојене од снага Карла Роберта, чији је заповедник био управо Филип Другет, те су постале његов хонор (посед држан на име службе) (Engel 1996: I, 2, 94, 118, 129, 134, 195, 209).

³ За сведоке састављања тестаamenta позвана су најугледнија духовна лица из области североисточне Угарске којом је управљао Виљем Другет. У Њижној Мишљи (обл. Кошица, Словачка) од 1288. пос-

ства од Бога свемоћнога и кроз милост истог од господара нашег Карла, по милости Божјој пресветлог краља Угарске, природног мог господара мени дата, уређујући и рационално одређујући, имајући Бога пред очима, такав уређујем и пишем тестамент.

И такође реченом господару мојем краљу, уистину *ексектору* тестамент-а од новца мојег захваљујући њему стеченог усмено (живим гласом) одређујем и остављам 200 марака финог сребра тешке ваге. Такође, тврђаве моје, стечене наслеђивањем, куповином, такође и заменом, наиме, Сланец, Парич, Бреков, Јесенов, Плавеч, Љубовњу, нову тврђаву на Дунајцу и Сокол зване,⁴ са свим приходима од истих и свим постојаностима и неке друге поседе моје у Сатмарској жупанији постојеће⁵ и посед Ујбеч зван, који се налази покрај Дунава,⁶ са свим привилегијама и повељама за исте тврђаве и поседе учињене у тврђави Регец,⁷ поверене на чување, такође целу ергелу моју или стоку, оседлане коње, и све оружје моје, одређујем и остављам Николи, брату моме на следећи начин.⁸

Што од датих речених поседа мојих госпођи рођеној сестри мојој⁹ 300 марака финог сребра исти Никола, мој брат, дужан је дати и док сам новац истој сестри мојој не буде у целини могао бити исплаћен, царину од Љубовње самој мојој сестри да преда на убирање.¹⁰

тојао је манастир премонстранског реда; у Зеплаку односно Красној над Хорнадом (обл. Кошица), основан је у XII веку бенедиктински манастир. У Великом Шаришу (обл. Прешова, Словачка) од 1274. године постојао је августински манастир (PDSS 2002: 102).

⁴ За средњовековне прилике, поседовање осам камених тврђава за које су били везани пространи земљишни поседи, поданици и приходи, значило је да је њихов господар располагао огромним богатством и у својим рукама држао политичку и војну власт тих области. Наведене Виљемове тврђаве налазиле су се у Спишкој, Ујварској, Шаришкој и Земплинској жупанији. Контролисале су прилаз краљевском граду Кошицама, као и пут од Кошица и спишких немачких места према Кракову и Балтику односно Лавову у Галицији. Посебно су се по значају истицале пограничне тврђаве Љубовња и Плавеч. (Fügedi 1977: 104, 128, 145–146, 164, 175–176, 194; Slivka, Vallašek 1991: 96–97, 125, 174, 199–202, 210–212; Engel 1996: 273–274, 306, 333–334, 362–363, 338, 420, 433, 443).

⁵ То су непознати поседи у Сатмарска жупанији (Румунија).

⁶ Посед Ујбеч (Беч) налази се на Дунавском острву у Пештанској жупанији, вероватно је вила са куријом близу старе мађарске престонице. Посед је Виљем стекао од стрица Филипа (Csanki 1890: 25).

⁷ Регец, важна тврђава у Абаујској (Ујварској) жупанији (мађарски део), с југа је контролисала прилаз Кошицама на путу од Будима. Другети односно њихови кастелани тврђаву држе од 1317. године као хонор (Engel 1996: 399).

⁸ Никола Другет, млађи брат Виљема Другета, 1330. године васпитач је будућег угарског краља Лајоша Великог. Током Лајошевих италијанских похода заповедник Салерна, након повратка у Угарску до своје смрти краљевски је јудекс курије (1354–1355) (Bertényi 1976: 110). Ово је први помен његове присутности у Угарској.

⁹ Ово је први и једини помен безимене сестре Виљема Другета. Она је, свакако, с породицом из Напуљске краљевине стигла у Угарску 1328. године.

¹⁰ Љубовња је изузетно важна погранична тврђава према Пољској, речна капија Угарске на пловној реци Попрад на путу за Краков. У њеном поседу била је уносна царина. Виљем је тврђаву наследио. У власништву Другета била је од 1322. године (Hardi 2009: 280).

Такође, госпођи Марији Фолији,¹¹ у срећи брачне везе са мном везаној, одређујем и остављам 500 марака финог сребра, десет великих здела од сребра, дванаест сребрних пехара с једном дршком, три сребрне посуде са дугим вратом, и једну велику, две мање и четири од оних за сипање воде. Такође, једну златну круну украшену драгим камењем од 100 марака финог сребра вредности; осам малих зделица за со; десет кашика од сребра, десет пурпурних тканина с позлаћеним нитима, деветнаест пурпурних свилених тканина, три сребрна појаса, два већа и један мањи и други накит који је у тврђаву Генц¹² однет на чување. Такође, истој мојој супрузи један велики крст позлаћен и с драгим камењем украшен, у Спишкој тврђави,¹³ код магистра Петра¹⁴ чуван, и 500 марака финог сребра истом на чување предатих слично одређујем и остављам.

Али, горе наведених 500 марака финог сребра наређујем да се да од Смолникбање.¹⁵ Дакако, новац од исте планине Смолникбање од дела који мени припада да буде исплаћен од стране магистра Фрицка и Герија Гала¹⁶ у одређеном времену до следећег Ускрса у најскоријој будућности. Такође, истом Герију за његова велика верна дела учињена за мене у истој планини, одређујем и остављам 100 марака финог сребра.

¹¹ Ово је први помен у изворима Марије Фолије, супруге Виљема Другета. Њих двоје нису имали деце. Виљем је, можемо закључити на основу одредби тестамена изузетно поштовао своју супругу. Марија Фолија је релативно дуго надживела Виљема који је умро 1342. године. Она се последњи пут у изворима помиње 1358. године (DI, 87333). Након супругове смрти Марија је једина од чланова породице Другет остала на двору код новог угарског краља Лајоша Великог (1342–1284). Постигла је то захваљујући пријатељству с новопеченом удовицом Карла Роберта краљицом Ержебет Пјаст. Њу је Марија пратила на путовању по Италији 1343/44. године, током којег је краљица мајка посетила Напуљ и Рим (Karácsónyi 1893: 50–63; Pör 1893: 680–683).

¹² Краљевска тврђава Генц у Абају (мађарски део), била је на почетку владавине Карла Роберта његова привремена резиденција уступљена од Амадеја Абе. У рукама породице Другет налазила се од 1317. до 1342. године и представљала је с оближњим судском куријом у Вижољу једно од главних средишта њихове власти (Engel 1996: 320).

¹³ Спишки град, у средњем веку неосвојива тврђава и средиште Спишке жупаније (источна Словачка), као хонор Другета је од 1315. године. У тврђави се вероватно чувала краљевска ризница у коју се сливало сребро и злато из спишких рудника (Slivka, Vallašek 1991: 234–243; Engel 1996: 428).

¹⁴ Италијан Петар, син Симона из Сијене, краљевски печаторезац и златар истовремено је био један од најистакнутијих Виљемових фамилијара. Он је кастелан Љубовње (1329–1333), затим, од 1328, па све до своје смрти 1333/34. године спишки кастелан, жупан и Виљемов ризничар (Engel 1996: I, 429; II, 112).

¹⁵ Смолник у Спишкој жупанији (Словачка) био је једно од најзначајнијих рударских места средњовековне Угарске, познат по експлоатацији сребра. Овде је резидирала и краљевска комора, а могуће је да је владар пре 1330. године из Кошица у Смолник преместио и ковницу новца (Hardi 2007: 56)

¹⁶ Магистар Фрицко и Гери Галикус (Гал) били су финансијски стручњаци у служби Другета. Познато је да је Фрицко 1338. године, под оружаном заштитом свог господара Виљема, тада већ палатина, вршио службу коморског грофа у Смолнику и Кремници односно Кермецбањи, другом великом рударском средишту северне Угарске, познатом по кремничком злату (Тековска жупанија, Словачка) (Hóman 2003: 235). Презиме Галикус упућује на то да је Гери био романског порекла, могуће Италијан, Валонац или Фламанец. У појединим документима и Другети су именовани као Гали.

Такође, магистру Перноту, фамилијару мом и љубљеном, одређујем 50 марака финог сребра. Такође, магистру Матији, нотару мојем,¹⁷ одређујем 50 марака финог сребра. Такође, којем год од мојих штитоноша, једнако обученим, десет марака сребра. Такође, Николи, кочијашу мојем, Паулу и Колини, коњушарима мојим,¹⁸ сваком од њих десет марака сребра и једну куријалну сесију на поседу Требишов.¹⁹

Нота: зато јер по наредби краља Јохана вилика Левоче²⁰ дао сам ухапсити и из његовог дома пронађене ствари у вредности од готово 40 марака однети. И допуштено је исти новац с давањем и вољом господина мог краља за себе да задржим. Ипак, због исправљања савести моје, 150 марака лакше ваге истом Јохану вилику наређујем да се врати; од тога 90 марака од мог новца да буду, а преосталих 60 марака од преречене планине Смолник вратити наређујем.

Такође, једном су жупан Стефан, син Елије из Левоче,²¹ и његови најближи неке своје поседе који су за мене кроз законску форму пред господином краљем захтевани и мени лично и трајно законским путем остављени, од мене за 44 тканине од тешког Ипра, натраг откупили. Ипак, да не би моја савест убирањем реченог новца била укаљана и душа моја оптерећена другим, одлучио сам тако и од тада поверавам да се уради. Да у каквој год и коликој год количини новца у напред истакнутом, речени жупан Стефан и његови најближи који су због овог спора штету незаслужено и неправедно подносили, уз веру и савест њихову, истим толики новац у тканинама или вредности тканина, дајући наине за комад од Ипра осам марака да се исплати, врати и надокнади, за комад тканине из Поперинга или из Турнеа, четири марака да се исплати и надокнади, добровољно препуштам.²²

И нота: што Арнолд судач Кошица на 117 марака за мене стоји као јемац, новац који заиста од Домахидске царине²³ да прими и убире наредио сам

¹⁷ Нотар Матија заступао је Виљема у разним правним пословима, а у време његовог палатинства имао власти да у његово име дели правду. У разним службама код Другета налазимо га од 1329. године (А, II, 423–424; Engel 1996: I, 2–3).

¹⁸ Код ове групе фамилијара и слугу Виљема Другета, по њиховим именима – Перно(то), Пауло, Колино – можемо претпоставити да су своје господару служили још у јужној Италији и да су у његовој пратњи дошли у Угарску.

¹⁹ Требишов или Парич је посед и тврђава Другета у јужним деловима Земплинске жупаније (источна Словачка). Требишовску тврђаву обновио је управо Виљем или његов стриц Филип (Slivka, Vallašek 1991: 210–211)

²⁰ То је старешина Саса из спишког привилегованог места Левоче, чији су жители уживали судску аутономију гарантовану од стране владара.

²¹ Стефан, син Елије из Левоче, био је жупан односно гроф спишких Саса (PDSS 2002: 102).

²² Фландријске тканине по градовима где су се производиле – Ипр, Поперинг, Турне – понеле су карактеристична имена. У средњу Европу стизале су са запада или преко Ханзе са севера. Биле су луксузна роба и средство плаћања, тј. мерило обрачуна и размене, често су навођене у племићкој оставштини као породично добро (Halaga 1975: 99; Hardi 2007: 52–60).

²³ Царинско место Домахид налази се у Сатмарској жупанији (Csánki 1890: 473).

и наређујем. И нота: 350 будимских марака, које жупану Белвингу (Белуингу) из Будима држим, од исте царине дати и исплатити наредио сам и наређујем.

Молећи господара свог краља кроз снагу садашњег тестамена, ако би ми се догодило да ме отпусти из својих служби где год и на који год начин, од тада новац речених дугова мојих од преречене царине да буде исплаћен по милости његовог величанства, да душа моја за ову немарност обавеза мојих не би могла бити оптерећена.

И нота: зато што Неренгериума, „некадашњег“ суца Гелницбање,²⁴ из неког гнева и узрујаности обесио сам, могуће због службе и његових разних грехова које је згрешио и признао их. Ипак, да се не бих скривао од овог чина и имао љагу на савести, 25 марака за цензус његовог убиства и пет марака за мисе наредио сам и наређујем дати

Нота: што неки посед неког племића Мисле зван,²⁵ између тврђава Бреков и Јесенов постојећи, од мене окупиран, истом племићу враћам и дозначавам.

Нота: што мала и велика десетина како на територији града Будима тако и у земљи Сремској²⁶ за мене заједно са магистром Рафаелом Аурифабром (Златаром) за 270 будимских марака купљених и упоређених тако распоређујем. Када оно шта буде предато од самих десетина, на гомилу сакупљено и у два једнака дела подељено, од половине од главног новца и прихода на мој рачун доспевајућег: 30 марака цркви у којој тело моје буде остављено да се да, одређујем и наређујем. Половину од преосталог новца за мисе задушнице црквама да буде подељено за спас моје душе. Преосталу половину уистину људима који су од мене штету и увреду претрпели, поред њихових изјава посредством вере, и да у свему повраћај буде достојан.

Нота: што Валтера фамилијара, службеника мојег,²⁷ Николи, брату мојему, препуштам и препоручујем, да у истој части и бризи дужан га је држати у којој је мене упознао да сам га држао и ако од истог буде желео да оде, с доликујућим хонором и поседом од себе да га отпусти.

Ово посебно настојим да се дода: што ако унапред написана подела новца од новца мојега не буде могла бити спроведена, онда од Љубовњанске царине да то буде испуњено, да овај тестамент неког не би закинуо.

Исто тако Кристијан из Будима има 20 бачви вина од мојих, могуће у вредности од 30 или више марака и Никола звани Стојан²⁸ с новцем који мени иде, да своту врати Герују, официјалу мојем.

²⁴ Гелница у Спишкој жупанији такође је важн рударски град настањен Сасима.

²⁵ Мислина је у Земпилинској жупанији (Словачка) (Uličný 2001: 342–343).

²⁶ Сремска земља се, по свему судећи, односи на онострани Срем, тј. Мачву (Харди 2006).

²⁷ Фамилијар Виљема Другета извесни Валтер био је тридесетих година XIV века његов кастелан Генца и Регеца, поджупан Абаујварске жупаније, касније кастелан Шаришког града и тамошњи поджупан (Engel 1996: II, 253).

²⁸ С Николом, dicto Ztoyan, завршили бисмо интернационални састав Другетових фамилијара, клијената и пословних сарадника.

Назначавам пред свим хришћанима који ће имати увид у садашњи тестамент да за извршиоце и спроводиоце ових одредби и наредби тестаamenta постављам и остављам најодличнијег господина Карла, милошћу Божјом пресветлог краља Угарске, мог природног господара, и преречене људе Богу служеће за сведочење овог чина окупљених да све записано по њиховој савести буде верно учињено и извршено. У противном, ако другачије покушају чинити, да гнев и срцбу Бога свемоћнога осете, а њихове душе да доспеју у несрећу и тежак губитак да поднесу. Записано у Шаришу, на вечерње, празника блаженог Лаурентија мученика, године господње 1330.”

НЕПУБЛИКОВАНИ И ПУБЛИКОВАНИ ИЗВОРИ И ЊИХОВЕ СКРАЋЕНИЦЕ:

*

DI – Magyar Országos Levéltár, Budapest, Mohács etótti gyűjtemény (Collectio Antemohacsiana).

ŠA Prešov, DH – Štatny archív v Prešove. Prešov, Fond Druget – Humené.

*

A – Nagy, Imre, Gyula Nagy. *Anjoukori okmánytár*. I–VII. Budapest 1878–1920.

Bresc, Henri (1974). Malta dopo il Vespro siciliano. *Melita Historica*. 3: 313–320.

F – Fejér, Gyula. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae 1829–1844.

NDP (1971) – *Naše dejiny v prameňoch*. Bratislava.

Molnár, Géza (1911). *Levelek a Homonnai Drugethek család – és jószág-történetéhez (1342–1551)*. Adalékok Zemplénnvármegye Történetéhez.

PDSS (2002) – *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, Pod vládou anjouvských kral'ov*. IV. Bratislava.

ZPND (1974) – *Z prameňov našich dejin*. Bratislava.

ЛИТЕРАТУРА

Bertényi, Iván (1976). *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest.

Csánki, Dezső (1890). *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest.

Dąbrowski, Jan (1916). *Z czasów Łokietka, studia nad stosunkami polsko węgierskimi w XIV w.* I. Kraków.

Engel, Pál (1996). *Magyarország világi archontológiája*. I–II. Budapest.

Engel, P. (1997). Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle*. 2:137–157.

- Engel, P. (2003). Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. *Honor, vár, ispánság*. Budapest: 302–318.
- Fessler, Ignaz Aurelius (1869). *Geschichte von Ungarn*. Dritter Band. Leipzig.
- Fügedi, Erik (1977). *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Budapest.
- Halaga, Ondrej (1975). *Košice – Balt, Výroba a obchod v styku výhodnoslovenskýh miest s pruskom (1275–1526)*. Košice.
- Харди, Ђура (2006). Виљем Другет – закупац мале и велике десетине у „Сремској земљи” 1330. године. *Споменица Историјског архива „Срем”*. 5: 33–47.
- Hardi, Đura (2007). Testament jednog Napolitanca u Ugarskoj kao izvor za njegovo poslovanje 1330. godine. *Panonija – Balkan – Sredozemlje*. Novi Sad: 52–60.
- Hardi, Đ. (2008). Okolnosti príchodu a etablovania sa Drugetovcov v Uhorsku. *Ružomberký historický zborník II. Ružomberok*: 48–58.
- Hardi, Đ. (2009). „Thelonea Domini Philippi Drugethi” (Carine gospodara Filipa Drugeta). *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XXXIV/2: 277–284.
- Hóman, Bálint (2003). *A magyar királyság pénzügyei és gazdaság politikája Károly Róbert korában*. Budapest.
- Karácsonyi, János (1893). Nagy Lajos anyja Rómában. *Katholikus szemle*. 50: 50–63.
- Kurcz, Ágnes (1988). *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest.
- Lenčič, Štefan (2003). *Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného*. Humenné.
- Léonard, Émile (1954). *Les Angevins de Naples*. Paris.
- Malovecká, Milota (2009). *Karol Wagner /1732/1790/ historik Spiša a Šariša*. Prešov.
- Pór, Antal (1893). *A történeti jelenetek korhű rekonstrukciójáról, Erzsébet anyakirályné olaszországi útja. 1343–1344*. Századok: 680–683.
- Pór, A. (1903). *Magyar-lengyel érintkezés a XIV-ik században (második és befejező közlemény)*. Századok: 308–326.
- Slivka, Mihal, Adrián Vallašek (1991). *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice.
- Sovadina, Miroslav (2005). *Jindřich z Lipé*. Zvláštní otisk z Časopisu Matice moravské. Brno.
- Szende, László (2004). *Lokietek Erzsébet végrendelete*. Kút 2: 3–11.
- Szinnyei, J. (1891). *Magyar írók*. I–XII, Budapest.
- Uličný, Ferdinand (2001). *Dejiny osídlenia Zemlínskej župy*. Mihalovce.
- Wagner, Carolus (1802). *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum que jam interciderunt*. Decas III, Posonii, Pestini et Lipsiae.

Dura Hardi

TESTAMENT OF MAGISTER WILLIAM DRUGETH, YEAR 1330.

Summary

The work contains Serbian translation of the testament of Hungarian feudal lord William Drugeth from year 1330. It was written on the latin language and this source has immense historiographic value. It is about unique private juridicial document made in the Middle Europe in the first half of the XIV century. William Drugeth originally came from France, from the Kingdom of Naples and was one of the richest men in medieval Hungary at the time of Anjou-dinasty, and that has reflection on the regulations and contents of the testament. The author of the addition gives critical review on the originality and the origin of the source, its editions and interpretation in historiographz too. Healso tends to identify persons and places mentioned in the testament.

Key words: William Drugeth, the testament, year 1330, Hungary at the time of Anjou-dinasty, the Kingdom of Naples.

Горан Васин
keano11@yahoo.com

UDK 271.222.323.1.3.37.014
Оригинални научни рад

СРПСКИ ЦРКВЕНО-НАРОДНИ САБОР ГОДИНЕ 1837.

Када се септембра 1836. године, после четири и по деценије управљања Карловачком митрополијом, упокојио Стефан Стратимировић, поставило се питање избора новог митрополита. Изборни сабор је сазван годину дана касније. После релативно кратке расправе великом већином гласова изабран је епископ бачки и дотадашњи администратор Митрополије Стефан Станковић. После устоличења Сабор је наставио са радом, а цару је упућена представка у којој се тражи поштовање и очување српске црквено-школске аутономије.

Кључне речи: митрополит Стратимировић, Изборни сабор, српске привилегије, епископ Станковић, устоличење.

Дана 23–24. септембра 1836. године, после вечере, по сећањима Саве Текелије, упокојио се митрополит Стефан Стратимировић. Текелија је истакао да је митрополит доста јео, те да је касније чуо да је умро од шлога. Исту вест потврдили су и дворски лекари. Иако је био у годинама (79), његова смрт је била шок за све у Митрополији. Сви су очекивали да ће митрополит поживети још дуги низ година. Господ га је позвао у царство своје после више деценија управљања Српском црквом у Монархији. Оставио је велик и неизбрисив траг у историји цркве, мудри пастир стада Христовога. Његова ера чинила се као велико затишје јер је само деценију касније следила још већа бура.

На избор новог митрополита чекало се годину дана. За администратора упражњене митрополије изабран је епископ Стефан Станковић. Одлука о сазивању донета је 30. септембра 1837, а Сабор је заказан за 13. новембар исте године (Гавриловић 1994: 39). Депутати су по правилу бирани из свих епархија и регименти и градова, овај пут без представника племства. За царског комесара именован је фелдмаршал-лајтнант барон Марко Чолић, командант Славонско-сремске војне границе. По протоколу за црквено-народне саборе, на дан када је заказано отварање, он је кренуо из Петроварадина за Карловце. На самој линији разграничења ова два места сачекала га је делегација коју је предводио епископ вршачки Јосиф Рајачић. Ваља поменути да су присутни били и архимандрит

баздински Платон Атанацковић, као и пуковник огулинске регименте Стеван Шупљикац. У самим Карловцима комесар је најпре изговорио поздравно слово, на које му је узвратио епископ-администратор. Потом је барон Чолић примио делегације свештенства, грађанства и представника војничког сталежа. По давно утрђеном протоколу следио је разговор комесара и присутних архијереја. Пуних шест дана депутати су разговарали и писмено или усмено саопштавали своје примедбе и жеље како би што бољи текст био предат представнику Двора. Завршну верзију предала је депутација од 24 члана (Сербскиј народни конгрес 1839: 1–10).

Осмог дана заседања, тј. 21. новембра звона Саборне цркве Св. Николаја означила су почетак церемоније избора митрополита. Делегација од два епископа и шест световних лица позвала је комесара да отвори изборно заседање. Све се мање чинило да само вера у благодат Духа светог бира митрополита, као што се дешавало на првим саборима. Представници Двора чинили су све да се што више инкорпорирају у доношење одлука на саборима. Депутати су прозвани појединачно пре уласка у саборницу. Најпре је прозвано свештенство, затим представници војничког сталежа, а на крају грађанство. Проглас императора о сазивању сабора читан је на немачком и латинском. У самом тексту је стајало да се по српским привилегијама и Деклараторији из 1779. сазива конгрес свих православних Срба у Монархији да се изабере архиепископ-митрополит. Комесар је представник цара и он је дужан да се постара да избор црквеног поглавара протекне у реду и у складу са принципима и угледом владара лично. После читања прогласа администратор Станковић је узвратио на немачком. Најпре је са захвалношћу поменуо владара и његову милост која је омогућила сабор, који је дарован привилегијама. Он је, такође, истакао да је неопходно именовати и нови синод. Позвао је на српском посланике да испоштују комесара и да у миру изаберу свог новог првојерарха. Све време говора царског представника и владике Станковића, орило се: *Виват!* Истог послеподнева у 18 часова почело је велико бденије уочи чина призива Духа светог и сутрашњег избора. Чинодејствовао је администратор уз саслужење свештенства и присуство свих посланика и браће епископа (Сербскиј народни конгрес 1839: 10–15).

Од момента сванућа Карловци су били у ишчекивању. Народ је долазио у Саборну цркву, целивао иконе и палио свеће, сви су се надали достојном наследику светих апостола. Када су се у 9 часова огласила звона, администратор је на челу депутације од 6 чланова (сваки сталеж по 2) отишао по комесара. После молитве Господу и беседе коју је одржао епископ Станковић комесар је свечано ставио шешир на главу и посаветовао депутате да донесу мудру одлуку и изаберу митрополита. Барон Чолић је истакао да очекује једнодушну одлуку и да се нада да неће бити размимоилажења и размирица приликом гласања. Сада се поново обратио администратор речима да су ране Срба велике и дубоке, да

нови владика мора бити мудар, стрпљив и благ да би излечио те ране цркве и народа. Станковић је на крају говора рекао да не жели да било ко од чланова Сабора помисли како је он у своју корист говорио (Слијепчевић 1991: 150) По саопштењу комесара избор је требало да почне сутрадан – 23. новембра. Свету архијерејску литургију служио је епископ темишварски Максим Манојловић.

На првој изборној седници десила се и прва непријатност. Саборски посланици су једногласно изабрали Г. Берића за секретара. Када је депутација однела своју молбу комесару да потврди Берића, наишли су на одговор како нико сем посланика не може присуствовати седницама, па тако не може дозволити именовање секретара. Стефан Зако је у свом говору истакао да никада до сада није чуо за сабор на коме се протокол не поштује и да он сам не може да се врати у дијецезу и да каже како није испоштовао начела привилегија. Не може се бирати архиепископ док се не изабере секретар, констатовоа је Зако. После њега су слично поновили и Исидор Николић, Јован Трифунац, Евгеније Ђурковић, који су доказали на основу царских привилегија да се не може обавити избор уколико нема секретара. Одлука Сабора била је једногласна – да се пошаље нова депутација, па ако комесар поново одбије именовање секретара, да се прекине рад Сабора и извести Двор.

У том моменту реч је узео архимандрит Платон Атанацковић У свом кратком говору апеловао је на то да се не губи време и да се не доводи у питање царева добра воља, већ да се што пре изабере архиепископ карловачки. Сада се формирала група која је подржала захтев архимандрита Платона и на тај начин је почело заседање (Сербскиј народни конгрес 1839: 15–21).

У првом плану је поново био архимандрит Платон Атанацковић. Истакао је да су ране српске велике, а да их може излечити само онај човек који се налази међу архијерејима, који има снагу и мудрост да започне решавање народних брига и проблема. Из тог разлога предлаже јединство у вери и још јачу вољу да се једногласно изабере митрополит, који ће после тога својом ревношћу, вољом, крепким духом бити отац свима и истински поглавар свих верника Митрополије. На крају говора Атанацковић је још додао да митрополит мора имати угледа и мора радо бити виђен на двору владара. После њега за реч се јавио Димитрије Крестић, архимандрит манастира Крушедол, старац од великог угледа. Говорио је о милости Бога кога треба молити да омогући добар и праведан избор. Анђео са неба молитвама нека се јави и укаже на најбољег. Када су депутати питали угледног старца на кога он мисли, одмах је одговорио да мисли на администратора Станковића. Одједном, као у кошници, са свих страна се чуло: *Станковић! Станковић!*

Одмах се прешло на гласање потписивањем. Велика већина од 64 депутата гласала је за владика Стефана. Да се не понови ситуација из Темишвара, десет посланика је одмах гласало за Станковића, док је један Румун напустио заседање (Кириловић 1929: 428). Недуго затим неколико посланика је извести-

ло комесара да је администратор Митрополије епископ бачки Стефан Станковић изабран за новог архиепископа Срба Пречана. Изабран је једногласно, била је констатација присутних депутата. Даље је цела процедура текла по унапред утврђеном протоколу. Барон Чолић је питао поново све посланике да ли је одлука донета једногласно, а на њихов потврђан одговор обратио се свима присутнима на немачком језику. По његовом помало романсираном тврђењу, радостан и срећан ће напустити Карловце, пошто је славни српски народ праведно и једнодушно изабрао најбољег од свих за свог новог првојерарха. Лично је истакао да има поверења у новог митрополита да ће радити на корист како своје свете цркве тако и на част целог царског дома. Романсирано је и свечано, нарочито ако се сетимо избора секретара Берића. Срби су ипак у очима Двора морали бити само послушни поданици. Православци су морали, као у првим вековима, мудро као змије и безазлено као голубови чувати веру и брод Светога Саве (Сербскиј народни конгрес 1839: 20–27)

Дана 24. новембра настављене су седнице. Српски посланици су тражили да се цару пошаљу жалбе и молбе на разматрање. Опет се поставило питање именовања секретара Берића. На крају је и сам барон Чолић дозволио његов избор. Елаборат за цара а у име илирско-србског народа саставио је оберлајтнант Лазар Бира. Жучна расправа је започела после предлога депутата Арадске жупаније Максима Пашкула да се наведе и валахијски народ у елаборату и молби. Српски посланици Зако и Исидор Николић били су из свег гласа против. Зако је тврдио, позивајући се на привилегије и Деклараторију, да владар никада није поменуо Влахе. Не може се дозволити Власима да користе српске заслуге, категоричан је био и Николић. Помало симптоматично поново је реч узео архимандрит Платон Атанацковић. Стиче се утисак да је настојатељ Бездина истински имао већу и значајнију улогу него што је било његово звање у том моменту. Атанацковић је рекао да Пашкул тврдњом да постоји валахијски народ није покушао да оспори да су Срби заслужни за добијње привилегија и слободу избора архиепископа и митрополита. Жеља и намера Срба није, са друге стране, да своју браћу у светој цркви отера од себе, већ предлаже да се живи у слози и духу Христа, мирно, разумно и са стрпљењем. Пред Двором је најбоље остати једна нација, па тако он моли све да се усвоји формулација *илирски народ источног обреда*. Многима се чинило да је способни архимандрит поново нашао решење из непријатне и неугодне ситуације. Бившег свештеника ученог монаха Платона тек су чекала велика искушења, а његово име до данас ће Срби помињати са поштовањем, али тада се тек наслућивао Крст Божји... Затим су капетан Василије Лазаревић, градоначелник Земуна Василије Остојић и Стефан Зако добили мандат од стране Сабора да напишу представку владару.

По протоколу представку су морали потписати сви посланици, митрополит и епископи, а потом су је носили комесару на увид. Платон Атанацковић је јавно говорио да митрополит мора што пре да путује за Беч како би тамо

на лицу места могао да разговара са царским великодостојницима. На тај начин, тврди архимандрит, интереси Срба биће представљени на још бољи начин. Станковић је био сличног мишљења. Међутим, на првом месту морала се сачекати потврда избора митрополита. Из тог разлога Сабор је привремено распуштен. После пуних 38 дана, очи празника Рођења Христовог, 4. јануара 1838. године, стигло је потврдно писмо у Сремске Карловце. Окупљеним депутатима барон Чолић је свечано изјавио да је цар Фердинанд одобрио избор карловачког митрополита Стефана Другог. Устоличење је заказано за 8. јануар, празник Сабора Пресвете Богородице (Сербскиј народни конгрес 1839: 29–43).

После одслужене божићне архијерејске литургије митрополит и архијереји били су у празничном расположењу, баш као и цели Сремски Карловци. Истог дана стигао је и део регименте Херцег Леополд. Топови ове чете су управо 8. јануара изјутра најавили устоличење српског митрополита. Страшан снег и ветар заледили су Карловце, а сами војници који су парадно стојали од осам до пола два нису се могли препознати од промрзлина. У девет је почела архијерејска литургија. Владике Јосиф Рајачић и Георгије Хранислав са 4 архимандрита, 8 игумана, 8 протопрезвитера и 4 ђакона и митрополитом, обученим у своју нову архиепископску мантију, ушли су у Цркву Св. Николаја заједно са комесаром. Према церемонијалу барон Чолић је стајао са леве стране цркве под балдахином. У неколико речи поздравио је митрополита. Затим је првојерарх са амвона прочитао своју заклетву, окренут на западну страну цркве епископу пакрачком. Потом је потврду прочитао на немачком царски комесар. Са свих страна се чуло: *Виват!*

Митрополит Стефан се одмах обратио Чолићу на немачком, а народу на српском језику. Служена је света архијерејска литургија којом је началствовао високопреосвећени митрополит. После читања Светог јеванђеља присутнима се обратио с амвона архимандрит Платон Атанацковић. У свом стилу јасно и надахнуто замолио је наследника Светог Арсенија да не заборави на свој народ, на своју браћу епископе и да увек и стално ради на добро Срба и њихове свете цркве. После литургије народу се сличним речима обратио и карловачки парох Павле Николић. По старом хришћанском и српском обичају око пола два служена је Трпеза љубави за депутате, госте, званице. У главној конгресној сали ручали су митрополит, комесар и епископи са још 118 званица. У тзв. Варошкој сали било је 66, а у Митрополитској сали 110 верника (Сербскиј народни конгрес 1839: 44–48).

Ни затварање сабора 10. јануара није прошло без неспоразума. После свечаног поздрављања Никола Трифунац је предложио да се формира депутација и да се пошаље у Беч, како би се цар што боље известио о ситуацији у Војној граници и Митрополији. Иако је овај предлог наишао на гласно одобравање, арадски посланик Пашкул и мајор Шилјак из 2. банатске регименте устали су против овог предлога. Обојица су напоменули да Сабор нема никаква овла-

шћења у том смислу и да се депутација законски не може формирати, па самим тим ни послати у Беч. У духу Метерниховог режима, лаконски и неодређено, и барон Чолић је рекао да је најбоље да се у вској дијецези формира мали одбор који ће размотрити и сабрати жеље и молбе. После тога из сваке дијецезе митрополиту се мора послати тај кратки елаборат, а високопреосвећени ће лично направити анализу тих захтева како би могао да их однесе у Беч. Као и увек, пуно обећати, а ништа не учинити – стара је и испробана политика Хабзбурга, која их је неколико векова чинила господарима централне и југоисточне Европе. Сабор је окочан на тај начин што су представници сва три сталежа предали своје захтеве митрополиту на разматрање (Гавриловић 1994: 40–41).

ЛИТЕРАТУРА

- Автобиографија Никанора Грујића*, Сремски Карловци 1904.
 Гавриловић, Славко (1994). Срби у Хабзбуршкој Монархији од краја XVIII до средине XIX века. *Историја српског народа*. V/2. Београд.
 Гавриловић, С. (1994). *Срби у Хабзбуршкој монархији 1792–1849*. Нови Сад.
 Кириловић, Димитрије (1929). Избор Стевана Станковића за митрополита 1837. *ГИДНС II*. Нови Сад.
 Слијепчевић, Ђоко (1991). *Историја српске православне цркве II*. Београд.
 Мандић, Теодор (1897). *Успомене из нашег црквено-народног живота I*. Нови Сад. *Сербскиј народни конгрес*, Будим 1839.

Goran Vasin

Summary

The election for Metropolitan of Karlovci was held in 1837. Bishop of Backa Stefan Stankovic won the largest number of votes. He was confirmed after orthodox Christmas 1837. Serbian privileges also were topic of the council, so the Emperor was notified by letter. Metropolitan Stanković was the head of Serbian church in Habsburg empire until 1841.

Key words: Bishop of Bačka, Council, Emperor, Serbian privileges.

Јанко Рамач
ramacjan@eunet.rs

UDK 94.327.39(=161.2)(436-86)"18
Оригинални научни рад

ПОЧЕЦИ НАЦИОНАЛНОГ ПРЕПОРОДА РУСИНА У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА¹

У раду се приказује шири контекст почетка националног препорода Русина у североисточној Угарској и додирне тачке или утицаји на Русине у јужној Угарској. Посебно се анализирају друштвене прилике међу Русинима у Бачкој и Срему и наводе се конкретни примери ангажовања и акција које су припремале терен за шири национални препород.

Значајну улогу у националном препороду имале су народне хронике у којима је чувано памћење народа о самој себи на властитом језику и рукописне књиге – зборници духовних песама и духовних прозних текстова у које све више улази говорни народни језик и развија се у књижевни. У току револуције 1848. године русински гркокатолички свештеници из Бачке формулисали су националне захтеве Русина и упутили су их крижевачком епископу и мађарској револуционарној влади.

Кључне речи: Русини у североисточној Угарској, Русини у јужној Угарској, национални препород, национални идентитет, русински језик.

У Угарској крајем 18. и на почетку 19. века почиње период националних препорода појединих народа. Народи са дужом традицијом државности (Мађари, Срби, Хрвати) у том процесу ослањали су се на државне установе или привилегије, а Словаци и Русини су тек почињали да изграђују своје прве националне установе (Gyöge 2009: 104–105). Гроф Иштван Сечењи је основао Мађарски национални музеј (1802), касније и библиотеку. Чеси су основали Чешки музеј (1818) и Часопис Чешког музеја. Срби су основали Матицу српску (1826) и Летопис Матице српске. У националним покретима и препородима код појединих народа водећу улогу и утицај имале су различите друштвене снаге: код једних – племство и интелигенција, код других – грађанство: трговци, занатлије и интелигенција грађанског и народног порекла. Значајну улогу у наци-

---

¹ Овај прилог је настао као резултат рада у оквиру научно-истраживачког пројекта Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду – *Извори о историји и култури Војводине*, који је омогућило и подстакло Министарство за науку и технолошки развој Србије.

оналним препородима имало је оснивање националних институција, покретање часописа и новина, издавање књижевних дела, објављивање историјских дела, нормирање књижевних језика.

За разлику од других народа у оквиру Угарске, који су у првој половини 19. века већ отпочели свој национални препород, Русини у Угарској су доста каснили на том путу. Као друштво са непотпуном структуром, које су углавном чинили сељаци-кметови и сеоски свештеници, без властитог племства, без снажне грађанске класе – трговаца, занатлија и градске интелигенције, Русини нису имали довољно снаге да отпочну национални препород. Према подацима пописа из 1806. године гркокатоличка Мукачевска епархија имала је укупно 541.963 верника, од тога 345.000 Русина. У епархији је било 705 свештеника, 86 монаха, 100 учитеља и 120 семинариста (Udvari 1990: 185–186). Сама чињеница да је учитеља било седам пута мање него свештеника много говори о стању образовања међу Русинима.

Крајем 18. и у првој половини 19. века Русини у североисточној Угарској направили су тек прве кораке на путу свог националног препорода. Мукачевски епископ Андриј Бачински (1732–1773–1809) настојао је својом укупном делатношћу да уздиже русинско друштво у духовном погледу, да га усмерава ка општем друштвеном и привредном просперитету и да га води ка националном препороду (Баран 1963). У својим пастирским писмима/посланицама настојао је, поред осталог, да код русинског свештенства развија русински национални дух и захтевао је од њега да међу народом делује у том правцу (Шлепецький 1967: 223–242).

Оснивач историјске науке Русина у североисточној Угарској (на Закарпатју)² Јоаникиј Базилович своје радове објављује на латинском језику (Basilovits 1799–1804). Михајло Лучкај 1830. године у Будиму објављује, такође, на латинском језику Граматику словено-руску (Lutskay 1830), а у рукопису, припремљеном за штампу 1843. године, оставио је обимну *Историју карпатских Русина* (Lutskay 1843), која се по први пут објављује у наставцима паралелно у оригиналу на латинском и у преводу на украјински језик од осамдесетих година 20. века (Лучкај 1983). Васил Довгович, најистакнутији русински песник на Закарпатју у првој половини 19. века, писао је на латинском, мађарском и русинском језику. Само мали део његових дела објављен за његовог живота, а рукописна збирка *Poemata Basilii Dohovits* први пут је објављена крајем 20. века (Мацинський 1982: 23–232). Овај сажет преглед указује на то да су на самом крају 18. и у првој половини 19. века створена значајна дела из области историје, језика и књижевности Русина на Закарпатју, али пошто су често остајала дуго у рукописима или су била писана на латинском језику, остајала су далеко

² Под термином историјско Закарпатје у украјинској и руској историографији углавном се подразумева територија североисточне Угарске на којој су живели Русини и на коју се простирала јурисдикција Мукачевске, а од њене поделе и оснивања Прешовске (1818), Мукачевске и Прешовске епархије.

од интересовања ширих слојева друштва и нису имала виднијег утицаја на национални препород Русина. Такође, и тешке друштвене и економске прилике међу Русинима у Угарској у првој половини 19. века допринеле су да део русинске интелигенције, због немогућности да у завичају нађу посао и простор за деловање, одлази у Русију (Иван Орлај, Петро Лодиј, Иван Кукољник, Михајло Балуђанскиј и други), где су дали значајан допринос развоју просвете и науке (Байцура 1977).

На почетку 19. века у јужној Угарској било је око 6.000 Русина (Gavrilović 1977: 179–182, 194–195). Слично као и њихови сународници на Закарпатју и они су били национална заједница са непотпуном друштвеном структуром, коју углавном чини сеоско становништво – сељаци-кметови, мањи број занатлија који се бави и земљорадњом и надничари. Нису имали своју аристократију нити развијену грађанску класу. Њихову интелигенцију су претежно чинили гркокатолички свештеници и сеоски учитељи, а градске и техничке интелигенције није било. У четири гркокатоличке парохије у Бачкој и Срему (Крстур, Куцура, Нови Сад, Шид) била су 4 русинска свештеника – по два у Крстуру и Куцури, а у Новом Саду и Шиду свештеници у првој половини 19. века су углавном нерусини, и три учитеља (Рамач 2007: 195–271). У сваком случају, то су биле недовољне снаге за покретање озбиљнијих акција на плану националног препорода.

Због своје малобројности и због тога што, за разлику од Русина у североисточној Угарској, нису имали своју црквену хијерархију, русинског епископа и властиту епископију која би им била нека врста националне институције, Русини у јужној Угарској били су у још неповољнијем положају од својих северних сународника. У компактним националним и верским заједницама у другој половини 18. века живели су у два села, у Крстуру и Куцури, и у мањем броју у Новом Саду. На самом почетку 19. века отпочело је пресељавање мањих група и појединачних породица прво у разна насеља у Шајкашкој и у Шид, а касније и у друга насеља у Срему.

У другој половини 18. века, док су били под јурисдикцијом римокатоличке Калочке архиепископије, Русини у Бачкој су у одржавању тесних веза са Русинима у североисточној Угарској, нарочито са Мукачевском епархијом, видели начин и пут да очувају свој религијски и национални идентитет (Рамач 2007: 142–160). Међутим, од 1777. године, када су били издвојени из Калочке архиепископије и постали саставни део новоосноване гркокатоличке Крижевачке епархије, њихове везе са представницима Мукачевске епархије постају све слабије и углавном се свде на контакте појединаца и на повремени долазак међу Русине у Бачкој и Срему монаха појединих гркокатоличких манастира ове епархије ради прикупљања милостиње/помоћи за своје манастире (Рамач 2007: 145–146). Вероватно су током тих посета монаси из горњих крајева доносили неке црквене или друге књиге, које су међу овдашњим Русинима биле веома тражене.

Русини у Угарској до 1850. године нису имали своје новине, а први чланак о Русинима у Бачкој објављен у *Серпским новинама*, у Бечу 1792. године.³ Аутор чланка је највероватније куцурски свештеник Лука Сташински, пореклом из Мукачевске епархије (Цап 1996: 24–28).

У првој половини 19. века Русини у јужној Угарској први пут јасније формулишу став о свом националном и религијском идентитету. У молби Угарској дворској комори 1824. године, указујући на своју веома тешку економску ситуацију и молећи нове површине обрадивог земљишта за све бројније беземљаше, Русини из Крстура јасно истичу своју свест и уверење да се као национална и религијска заједница могу одржати у овим крајевима само ако им Комора обезбеди довољно обрадивог земљишта у насељима где ће живети као компактна заједница. Задивљује чињеница да једна сеоска заједница, која броји нешто мање од 4.000 становника, себе сматра религијском и националном заједницом – компактним телом које не жели да се цепа нити да се један његов део одвоји од своје епархије и да остане без јурисдикције епископа властитог обреда, јер би то овој националној заједници пало „теже него терет брда Етне“.⁴ Упућујући ову молбу Угарској дворској комори, крстурска општина се обратила с молбом сличног садржаја и крижевачком епископу Константину Станићу, молећи га да он својим ауторитетом препоручи њихову молбу Комори. И у тој молби наглашавају да не желе да се појединци исељавају у друга насеља или крајеве и да напусте епископа свог обреда јер би то било фатално за ову народност.⁵

Ипак, овај пример је усамљен случај када Русини у јужној Угарској у првој половини 19. века посебно истичу да је њихова вероисповест до те мере повезана са њиховим националним бићем, односно да сматрају да губљење властите вероисповести неминовно води губљењу националног идентитета. И Хавријил Костельник, први историчар Русина у јужној Угарској, био је склон да пренаглашава тесну повезаност односно јединство верског и националног идентитета Русина у овим крајевима (Костельник 1998: 9–10).

Извесну улогу у чувању и неговању веза Русина у јужној Угарској са својим сународницима у североисточној Угарској имала су ходочашћа у Маријаповчански манастир (Удвари 1989: 222–235). У том манастиру се чувају „грамоти“, фондације богослужења за упокојене, Русина из Бачке, из Крстура и

³ Сербскія новины, Беч, 79, 1. октобар 1792.

⁴ „In angustiis tot Familiae ob defectum Terrae constitutae dum de emigratione necessario cogitant, nusque sive in privatis sive in Ca/mer/alibus Dominiis aliqua Terrae Plaga, ubi Incolatum figere possent, sese ostentat, nisi a gremia Diaeceseos exire, atque proprii Ritus Episcopo carere vellent, quod onus Nationi nostrae Etna Monte gravius accidit“. Цитирано према: Гавриловић 1975: 124.

⁵ Архив Крижевачке епархије, Крижевци, 71/1824 – молба крстурске општине крижевачком епископу Константину Станићу, Крстур, 23. маја 1824. године: „alias Sedes Terris Colonialibus munitas, quaerere suaerte cogantur. Haec ... nullibi seu in Ca/mer/alibus seu in Privatis Dominiis intra Diaeceseos Graemium sese monstrant, ex quo exire, atq[ue] sic proprii Ritus Episcopo carere, lugubre prope fatum Nationi nostrae“.

Куцуре, с краја 18. и из прве половине 19. века (Удвари 1990: 289–293). Ходочашћа верника била су прилика не само да се негују везе са сународницима, понекад и са рођацима, у горњим крајевима и да се на тај начин снажи осећање припадности једном народу него и могућност да се тамо набављају разне црквене, верске и друге књиге. А писана реч, штампана и рукописна књига, одиграла је веома значајну улогу у чувању националног идентитета Русина у јужној Угарској (Рамач 2007: 187–190, 248–254, 431–447).

Нема прецизних података о томе када су Русини у јужној Угарској почели да састављају хронике својих насеља, које бележе најзначајније догађаје од почетка њиховог досељавања у Бачку.⁶ Неспорно је да су Русини овај вид писмености, која је истовремено и памћење о самима себи, донели са собом из старог завичаја у карпатском крају. То је вековна традиција Русина/Украјинаца која сеже у далеку прошлост Кијевске Русије (Махновець 1989; Сас 2001: 788–800; Толочко 2001: 726–756). У новом завичају, у Бачкој, народне хронике Крстура и Куцуре биле су чувар националног идентитета ових сеоских заједница. Народни хроничари су, истина, доста штуро бележили за њих најзначајније догађаје од досељавања Русина у ова насеља и као да су на тај начин све чвршће везивали ове досељенике за нови завичај. У тим хроникама се веома ретко помиње стари завичај, али њихов језик и писмо су снажно чували традицију предака. Бројност сачуваних рукописа хроника сведочи о њиховом месту и улози у чувању националног идентитета Русина у јужној Угарској.

У недостатку штампаних књига, Русини у јужној Угарској, слично као и њихови сународници у североисточној Угарској, у 18. и 19. веку масовно преписују и користе рукописне књиге. То су углавном зборници црквених или парацрквених духовних песама, зборници апокрифа и хришћанских легенди, као и зборници састављени комбинацијом духовних песама и апокрифних и других прозних духовних текстова (Тамаш 1984: 73–80). Пошто нису имали бројну властиту националну интелигенцију – ауторе световне књижевности и историјских дела, која су код других словенских народа имала значајну улогу у њиховом националном препороду, Русини у јужној Угарској су у својим рукописним хроникама и у рукописним књигама/зборницима чували своје писмо и неговали и развијали свој језик. Народне хронике су од почетка писане на народном говорном језику црквенословенским писмом. Зборници духовне и парацрквене поезије и прозе писани су на црквенословенском, мешавини црквенословенског и народног језика Русина/Украјинаца карпатског ареала, а с временом у тај језик све више улазе и преовладавају елементи народног језика Русина у јужној Угарској (Гнатјук 1985: 119–266).

⁶ Од 1898. године објављено је неколико верзија рукописних хроника Руског Крстура и Куцуре (Гнатјук 1988; Спомен вични керестурски 1921; Миз 1970; Рамач 1988; Вукич 1922; Москаљ 1922).

Усмено народно стваралаштво Русина у јужној Угарској није систематски записивано до почетка 90-их година XIX века,⁷ а нема ни података да су појединци таква дела записивали у посебне зборнике у првој половини 19. века или и раније, слично као духовну и парацрквену поезију и прозу.

Када се у Хрватској 40-их година 19. века ширио Илирски покрет, питомци гркокатоличке духовне семинарије Крижевачке епархије у Загребу под његовим утицајем оснивају своје књижевно удружење *Илирско друштво*. Чланови *Друштва* били су и семинаристи Русини из Бачке и Срема, будући гркокатолички свештеници Јанко Санич, Дионизије Шовш, Андрија Лабош и Гавријил Гвождак, који је касније иступио из семинарије. Међу књигама поклоњеним овој библиотеци био је и русински катекизам. Чланови *Друштва* су на својим састанцима читали своје књижевне и друге радове. *Друштво* је било на позицијама свесловенског заједништва и залагало се за општесловенску сарадњу. Нико од Русина чланова *Друштва* у то време није јасно изражавао своју русинску националну оријентацију. Андрија Лабош, касније парох у Новом Саду и Крстуру, писао је и објављивао песме на хрватском језику (Smičiklas 1971: 79, 94–96, 101–102), а у *Бачкој вили* објавио је песму *Слава* (Лабош 1979: 255–257). Гавријил Гвождак је био избачен из чланства због свог непријатељског става према свему што је *Друштву* „било свето”.⁸

Некадашњи чланови *Илирског друштва* у Загребу као одрасли били су различитих националних оријентација. Дионизије Шовш касније као гркокатолички свештеник није испољавао неку културну активност нити је јавно изражавао своје национално одређење. Андрија Лабош је и у зрелим годинама остао чврсто на позицијама шире словенске оријентације, чак је био оптуживан за свој панславизам и „непријатељски став” према Мађарима (Lebl 1977: 264). Међутим, за њега је важније истаћи да се као крстурски парох упорно залагао за то да се у селу сачува русинска конфесионална школа и да се не дозволи да се она претвори у државну, са државним односно мађарским наставним језиком јер ће то Русинима донети брзу мађаризацију (Lebl 1977: 264; Рамач 1995: 103–104). Овде треба напоменути да су Русини од самог досељавања у Бачку, одмах после оснивања својих парохија, оснивали конфесионалне школе на свом матерњем језику. Школа на матерњем русинском језику била је један од најс-

⁷ Записи русинског усменог народног стваралаштва штампају се тек од 90-их година 19. века (Врабель 1890). Осамдесетих година 20. века фототипски су објављена четири тома записа русинске усмене народне књижевности које је Володимир Хнатјук записао међу Русинима у Бачкој 1897. године и објављивао у више томова издања *Записки Науковогo товариства ім. Шевченка* у Лавову од 1898. до 1911. године Гнатјук (1985–1986).

⁸ „Koji je društvo naše svojim blatnim jezikom pred dušmani svete narodnosti naše ogovarao ... iz Društva za naveke izključujemo ... tim više što je G. Gvoždjak odparto kao najveći dušmanin svega što se Slavjanstva u obće a Ilirstva napose tiče pokazav ... kao izdajica majke Slave zabroio, i sve što je sveto i pravo prezirat i gardit počeo” (Smičiklas 1971: 64).

нажнијих ослонаца чувања националног идентитета Русина у јужној Угарској (Рамач 1995; Рамач 2007: 165–186, 233–254, 335–403).

Јанко Санич, некада члан *Илирског друштва*, био је члан групе русинских свештеника из Бачке који су у лето 1848. године упутили захтев крижевачком епископу, а касније и мађарским револуционарним властима, да Русини у свему буду равноправни са Хрватима у оквиру Крижевачке епархије и да могу да уживају сва своја национална права (Рамач 2007: 281–282).

Нема података о томе да су Русини из јужне Угарске, из Бачке и Срема, до револуције 1848. године успостављали значајније контакте са истакнутијим личностима националног покрета Русина у североисточној Угарској или са Русинима/Украјинцима у Галицији. У току револуције 1848/49. године Русини из североисточне Угарске и Галиције успоставили су тешњу међусобну сарадњу и формулисали су и појединачне и заједничке националне програме и захтеве (Данилак 1972; Русинко 1972: 63–95), али ни тада Русини из јужне Угарске нису успоставили сарадњу на том плану са својим сународницима из североисточне Угарске и Галиције. Има тек назнака да су појединци из Бачке добијали часопис *Зоря галицька* – орган Главног русинског већа у Галицији (*Головна руська рада*) (Цап 1993: 62–66).

Русини из Бачке нису масовније учествовали у ратним догађајима током револуције 1848/1849. године (Вукич 1922: 74; Костельник 1998: 42), али је ипак било појединаца који су активно учествовали у ратним дејствима као обични војници хонведи или нижи официри (Frankl 1986: 411; Врабель 1891: 80–86). Најистакнутији међу њима је већ спомињани Г. Гвождак,⁹ некада члан Илирског друштва у Загребу, који је био избачен из његовог чланства због своје промађарске оријентације.

Најзначајнији догађај Русина у јужној Угарској у револуцији 1848/1849. свакако представља захтев гркокатоличких русинских свештеника из Бачке упућен крижевачком епископу Гавријилу Смичикласу и касније прослеђен и мађарској револуционарној влади. Мада је тада била пракса да се преписка у епархији води на латинском језику, русински свештеници из Бачке су овај захтев крижевачком епископу упутили на хрватском језику. Пошто захтев представља први отворен израз незадовољства русинских свештеника из Бачке због свог положаја у оквиру епархије написан у ултимативној форми, наводимо га у целини:

„Visokopreosvesteni Gospodine Vladiko!

Budući, da ona sada doživismo vremena, u kojima barjak Bureaucratii i absolutizma je dole skinut, i na mesto njega horugv Slobode je postavljen – pod kojim svi Narodi jednako pravo imaju svoju narodnost i jezik ne samo zadržati i čuvati – no i svako ugnetenie i nasilstvo od sebe odbiti. Mi što smo prie govoriti

⁹ У зборнику записа русинских народних песама Врабель изражава захвалност Гавријилу Гвождцу „1848-го года ордовѣнчанному отечество охранительному оберлейтнанту...” (Врабель 1890: 176).

čuli – to sada žalostno iskustvo nas uverava i uči – da Vaše Visokopreosvestenstvo kros svestenike Horvate i Race, koje k nama za kapellane i Paroche posilate – nas jezik i pijenie - jer ta ni malo ne razumidu – niti u tom nas učiti možedu, ne samo ugnjetavati, no sa svim saterti i iskoreniti dokončalo jest – usled toga k Vasemu Visokopreosvestenstvu se obraćamo i od vas zelimo molimo i zaktivamo ono – sto nama dusepolesno i spasonosno je – da nam dati izvolite.

1-mo. Da Vice Archidiacon u nasim Bačkim districtu uvek Russ bude, koi nas, a mi njega razumiti mozeme.

2-do. Parochie i kapellanie u Bačkoj samo nasima sinama - to jest Russim da se podele.

3. Da se u nasoje Novosadskoje cerkve nasso Rusko pjenie taki uvede.

4. Da na primer Hrvatach, koji sve inostrane sinove iz svoje zemle isposlati zele – i Vasse Visokopreosvestenstvo odazvavsi iz Bačke sve Hrvate, i Race – jer oni ne znadu niti nas ruski – u koim bi nas uciti morali – niti magyarski ove kralyovine diplomacki jezik, u koim bi nas kod vármegye il opstini braniti mogli – nase sinove t. j. Russe na njihova mesta namestite.

5. Da se iz nasih Ruskiah Parochiah tri mladici za nas Backi district s troskom Dioecsalnok seminista u Magyarskoj vospitavaju. Ovu nasu prosnju, molbu i zelju predstavljamo Vasemu Visokopreosvestenstvu u takovim jeziku, kojega svaki Horvat lahko razumiti može, da stim bole uvjereni budete, da se od vas nista takovo ne zakteva – koje bi ma komu skodljivo i nepotrebno bilo.

Zato ako se ovo nama do 10. Augusta potverdi pismeno, mi cemo i nadalje ostati vasi verni duhovni podloznic i sinovi, ako li pak koje izmedju ovih gore recenih nama verlo potrebnih hasnovitih i dusepoleznih zatajite i nepotverdite, mi cemo prinuzdeni biti ovu nassu prosnju svetlome otgovornomu Ministeriumu magyarskomu, pod kojega spadamo, i njega pripoznamo – predstaviti – dodavsi i to da se takove nama osobe za Duhovnike posiljaju, koi ne samo magyarski jezik ne govore i magyarskomu ministeriumu neverni jesu, no niti nas ruski jezik, u koim bi nas učiti, i prodiciti morali – i tako dolaze ne da nas uce, no da se sami uce – toga radi dakle da nas Svetli odgovorni magyarski ministerium il Kalockoj Archi Dioecesi, pod koju smo nekda spadali prikljuci, il drugoje Graeco Chatoliceskoj Dioecesi prikopca.

Uostalom – s punom nadezdom, da ovo nase malo zelanie i prosnju ispuniti i potvderditi hocete, napunjeni ostajemo z celovaniem S. Desnici. U Backoj dana 13 julia [1]848.

Svi Russi u Backoj¹⁰

Мада се у захтеву са потписом „Svi Russi u Backoj“ нигде децидирано не наводи да су га саставили гркокатолички русински свештеници из Бачке и упутили га крижевачком епископу Г. Смичикласу, његов садржај то више него очигледно потврђује. Пошто у одређеном року из Крижеваца није стигао пози-

¹⁰ Архив гркокатоличке парохије у Новом Саду, 56/1848 – копија/препис захтева гркокатоличких свештеника из Бачке упућеног крижевачком епископу Г. Смичикласу, Нови Сад, 13. јула 1848. године.

тиван одговор, они су захтев сличног садржаја упутили и угарској револуционарној влади (Рамач 2007: 405–406).

У септембру 1848. године гркокатолички парох у Новом Саду Гавријил Бојић, тада декан Бачког деканата, у писму крижевачком епископу Г. Смичикласу спомиње да се свештеници из Крстура и Куцуре састају и договарају о отцепљењу од епархије, наводи основне њихове захтеве и помало их иронично коментарише. По њему *spiritus movens* акција уперених против Крижевачке епархије јесте онај коме је епископ дао црвени појас – куцурски парох Ђура Шовш. Бојић сматра да ову акцију треба спречити да се не би догодила већа штета.¹¹

Нема сумње да су у Крижевцима добро знали ко у Бачкој стоји иза наведених захтева „свих Русса“, али су, вероватно, да би минимизирали њихов значај, у управи Крижевачке епархије после револуције наводили да су организатори тог „непромишљеног чина“ клерици Јанко Санич и Гавријил Гвожцак (Рамач 2007: 405–406).

Суштина захтева русинских свештеника из Бачке, формулисаних у лето 1848. године, јесте настојање да се Русинима обезбеде основна национална права, у првом реду право на властити језик, односно да се русински језик користи као језик комуникације свештеника и верника у парохијама где живе Русини. Због тога се захтева да епископ у русинске парохије поставља само свештенике Русине, који знају русински језик. Такође се захтева да се и у новосадској гркокатоличкој цркви уведе, уместо до тада практикованог жумберачког црквеног појања, русинско црквено појање. Значајан је и захтев да се о трошку Крижевачке епархије сваке године школују тројица питомаца Русина из Бачке у русинској духовној семинарији у североисточној Угарској. На тај начин би се трајно обезбедили свештеници Русини за русинске парохије у Бачкој. Истина, ови русински национални захтеви из 1848. године увијени су у црквено рухо, али то није ни чудно, када се има на уму да су их формулисали свештеници. Ипак, чување и неговање матерњег русинског језика истакнуто је не само као основно право него и као услов за опстанак ове националне заједнице.

На крају као закључак: без обзира на своју малобројност у јужној Угарској, релативну удаљеност и изолованост од сународника у североисточној Угарској и Галицији, на неповољну друштвену структуру и недостатак многих чинилаца потребних за организован национални живот и шири национални препород, Русини су ипак у првој половини 19. века направили значајне кораке на том путу.

¹¹ Архив гркокатоличке парохије у Новом Саду, 59/1848 – писмо пароха гркокатоличке парохије у Новом Саду и бачког декана Крижевачке епархије Гавријила Бојића, Нови Сад, 26. 9. 1848.

ЛИТЕРАТУРА

- Байцура, Т. (1977). *Иван Семенович Орлай, жизнь и деятельность*. Пряшев.
- Баран, О. (1963). *Епископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*. Бібліотека Логосу. Т. XXXIII. Канада, Йорктон, Саск.
- Basilovits, J. (1799–1804). *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits, olim ducis de Munkacs, pro religiosis Ruthenis Ordinis sancti Basilii Magni (...). Cassoviae*.
- Врабель, М. (1890). *Русский соловей*. Унгвар.
- Врабель, М. (1891). Русин на долині Бачванской. *Календар 1891*. Ужгород. 80–86.
- Вукич, П. (1922). Зос кроніки Коцура. *Руски календар 1923*. Р. Керестур. 70–77.
- Гавриловић, С. (1975). Подаци из аграрне историје Русина у Крстуру (1824). *Зборник Матице српске за историју*. 123–125.
- Gavrilović, S. (1977). Rusini u Vačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX века. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*. 153–215.
- Гнатюк, В. (1985). Угроруські духовні вірші. *Етнографічні матеріали з Угорської Руси*. I. Нови Сад.
- Гнатюк, В. (1988). Спомен вични керестурски. *Етнографічни матеріали з Угорської Руси*. V. Нови Сад: Руске слово. 217–219.
- Гнатюк, В. (1985–1986). *Етнографічні матеріали з Угорської Руси*. I–IV. Нови Сад: Руске слово.
- Gyöge, Z. (2009). *Mađarski i srpski nacionalni preporod*. Novi Sad: Vojvodanska akademija nauka i umetnosti 2009.
- Данилак, М. (1972). *Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848–1849 років*. Пряшів.
- Костелник, Г. (1998). *Liber memorabilium грекокатолицької парохії бачкерестурської*. Нови Сад.
- Лабош, Ф. (1979). *История Русиних у Бачкей, Сриму и Славонии 1745–1918*. Вуковар.
- Lebl, A. (1977). Rusini od 1890. do 1918. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*. 255–273.
- Lutskay, M. (1830). *Slavo-Ruthena grammatica Michaelis Lutskay*. Budae Typis rec. Universitatis Restiensis.
- Лучкай, М. (1983). Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). *Науковий Збірник Музею української культури у Свиднику*.
- Махновець, Л. (1989). *Літопис руський.*, Київ: Видавництво „Дніпро”.
- Мацинський, І. (1982). Кінець XVIII – перша половина XIX ст. та життя і діяльність Василя Довговича. До двохсотньої річниці від народження

- (1873–1849). *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 10: 23–232.
- Миз, Р. (1970). Спомин вични керестурски. *Християнський календар за вирних Крижевацкей епархиї 1971*. Руски Керестур. 90–96.
- Москаль, Й. (1922). Народна кроника. *Руски календар 1923*. Р. Керестур: Руске народне просвітне дружтво. 78–83.
- Рамач, Я. (1988). Спомин вични керестурски або Спомин од створеня швета. *Шветлосц*. 5: 527–550.
- Рамач, Я. (1995). *Школа у Руским Керестуре 1753–1918*. Нови Сад.
- Рамач, Я. (2007). *Руснаци у Южней Угорскей (1745–1918)*. Нови Сад: Войво-
дьянска академия наукох и уметносцох.
- Русинко, М. (1972). Висланство русинів Угорських у Відні 1849 р. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 6/1: 63–95.
- Сас, П. М. (2001). Исторична думка. *Исторія української культури у п'яти то-
мах*. 2. Київ: Наукова думка. 788–800.
- Smičiklas, I. (1971). *Malo ilirsko gnezdo*. Zagreb.
- Спомен вични керестурски (1921). *Руски календар 1922*. Руски Керестур: Руске народне просвітне дружтво. 92–95.
- Тамаш, Ј. (1984). *Русинска књижевност. Историја и статус*. Нови Сад: Ма-
тица српска.
- Толочко, П., П. (2001). Літописання. *Исторія української культури у п'яти томах*. 1. Київ: Наукова думка. 726–756.
- Удвари, И. (1989). Маріяповч – дакедишні вирски и културни центер Русинох. *Народни календар 1990*. Нови Сад. 222–235.
- Удварі, І. (1990). Андрій Бачинський видатний діяч карпаторуського просвітни-
цтва. *Думки з Дунаю*. 2. Вуковар. 294–304.
- Удвари, И. (1990). О єдним типу руского язикового памятника зоз XVIII вику. *Думки з Дунаю*. 2. Вуковар. 289–293.
- Udvari, I. (1990). *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészégeinek 1806. évi összéréása*. Nyíregyháza.
- Удварі, І. (2000). *Образчики з історії пудкарпатських Русинув. XVIII столі-
тіє, Изглядованя з історії культури и язика*. Ужгород: Удавательство
В. Падяка.
- Удварі, І. (2002). *Збирька жерел про студії русинського писемства. I. Кириличні
убіжники мукачовського єпископа Андрія Бачинського*. Ніредьгаза.
- Frankl, I. (1896). Ruthenek. *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monografiája*.
Zombor. 404–411.
- Цап, М. М. (1996). *Церква и школа у Коцуре*. Нови Сад.
- Цап, М. М. (1993). Руснак з Бачки у Духновичовим „Литературним заведенію
Пряшовском” (Гу 190-рочніци од народзєня Александра Духновича).
Шветлосц. 1–2: 62–66.

Шлепецький, А. (1967). Мукачівський єпископ А. Ф. Бачинський та його послання. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 3: 223–242.

Janko Ramač

THE BEGINNING OF THE RUTHENIAN NATIONAL REVIVAL
IN SOUTHERN HUNGARY IN THE FIRST HALF OF 19TH CENTURY

Summary

The paper presents a wider context of the beginning of the Ruthenian national revival in northeastern Hungary and points of contact or influences upon the Ruthenians in southern Hungary. The social conditions among the Ruthenians in Bačka and Srem have been analyzed specifically and together with the concrete examples of engagements and actions, that had set the ground for broader national revival, have also been presented in the paper.

Furthermore, the national chronicles have had an important role in the national revival, mentioned above, since they have preserved the memory of the nation upon itself in their own language and within the handwritten books – the collections of spiritual songs and prose texts that the national language and speech have increasingly been entering into and that began to develop into the standard one. During the Revolution of 1848 Ruthenian Greek-Catholic priests from Bačka formulated the national requirements of the Ruthenians and sent them to the Bishop in Križevci and the Hungarian revolutionary government.

Key words: Ruthenians in northeastern Hungary, Ruthenians in southern Hungary, national revival, national identity, Ruthenian

Milica Andevski
andevski@ff.uns.ac.rs

UDK 371:005
Originalni naučni rad

REFLEKSIVNA I FUNKCIONALNA DIMENZIJA OBRAZOVANJA ZA MENADŽMENT

Образовање за менаџмент се посматра као интердисциплинарни конструкт и овом појму се прилази као економском, психолошком, педагошком односно андрагошком феномену. Раd се фокусира на педагошке аспекте менаџмента, из угла педагогије посматра се допринос савремених теорија образовања менаџменту, значајном питању односа образовања и света рада. У конструкт образовања за менаџмент уводе се појмови – рефлексивност, функционалност, али и fluentност, проактивно деловање, компетенције, па се тако на терен управљања уводи димензија стицања знања и сталног учења.

Рефлексивност је појам близак појму образовања. Широј дефиницији појма образовања швата образовање као непрекидно настојање, да себе саме, друштво и свет разумемо и у складу са овим разумевањем делујемо. Ради се о опширнијем концепту појма „образовања“ него што се он дефинише у свету рада (зaposlenih), где је образовање изједначено са школовањем, обучавањем, тренигом, усавршавањем.

Функционални аспект образовања за менаџмент посебно је значајан зато што се, како показују примери из праксе, способности за менаџмент провјеравају у повећаном броју активности (најчешће се ради о променљивим захтевима упућеним стручним сарадницима у приступу новим технологијама у организацији). Вештине менаџмента траже се код све већег броја делатности, при чему се сарадник швата као субјекат који делује, управља самим собом, који је социјалан и квалификован, носилац и стваралац иновација у продукту и процесима, коме се у организацији приписује нарочита улога („копредузимаћа“).

Кључне речи: образовање за менаџмент, рефлексивност, функционалност.

OBRAZOVANJE ZA MENADŽMENT

У најширем, општепознатом и општеупотребљивом смислу **образовање** се дефинише као „педагошки процес у функцији обogaćивања људске спознаје“ (Potkonjak, Šimleša 1989: 126), обухвата усвајање одређеног система знања, формирање практичних вештина и навика, а то је предуслов за развој сазнајних снага и способности, предуслов за повезивање знања са практичном, професионалном и било којом другом делатношћу.

Refleksivnost je veoma bliska pojmu obrazovanja. Šira definicija pojma obrazovanja shvata obrazovanje kao *neprekidno nastojanje, da sebe same, društvo i svet razumemo i u skladu sa ovim razumevanjem delujemo*. (Kada ovako definišemo obrazovanje, onda *nemamo* u vidu materijalno shvatanje obrazovanja – orijentisanost prema objektu). Ovde je reč o znatno opširnijem konceptu obrazovanja nego što je to u literaturi o razvoju zaposlenih slučaj, gde je obrazovanje izjednačeno sa školovanjem, obučavanjem, treningom, usavršavanjem. Značaj ovih vidova obrazovanja jeste neosporan, dok koncept „obrazovanje za menadžment“ tek mora da se probije.

Refleksivnost je u ovakvom pojmu obrazovanja toliko sadržana, koliko shvatanje samog sebe opet implicira *ponovno preispitivanje tog shvatanja*. U ovom pojmu obrazovanja nije u dovoljnoj meri uzeto u obzir delovanje **povratne informacije** (povezano, kružno delovanje). Ona je samo indirektno sadržana u tome da sopstveno delovanje *može da promeni svet*. Da bi razumeo svet, onaj koji se „obrazuje“ treba da se trudi. Da bi refleksivnost saradnika mogla da bude resurs za preduzeće, mora da se uliva u odgovarajuće delovanje u radu, budući da samo preko delovanja neke osobe koje je usmereno ka cilju preduzeća, ta osoba postaje član organizacije i samo takvi postupci mogu biti ubrajani u skup resursa, odnosno u odgovarajući učinak u radu.

Obrazovanje saradnika mogao bi da bude put za organizaciju/preduzeće, za bolje ophođenje sa sistemom kompleksnosti, budući da obrazovanje sadrži i to da se znanje samostalno proizvodi. Time preko obrazovanja u organizaciji/preduzeću postoji i više mogućnosti za rešavanje problema odnosno saradnici se vežbaju u tome, da razvijaju nova rešenja. Ovakvo shvatanje obrazovanja odgovara **neinstitucionalizovanom** konceptu, kakav je zastupljen u modernoj teoriji obrazovanja. Odgovarajuće samoobrazovanje podrazumeva da taj „proces prisvajanja i uobličavanja sposobnosti ... ne treba slepo izvršavati, već samorefleksivno uz proveru onog podnošljivog i stimulišućeg za personalni i socijalni razvoj“ (Strunk 1996: 58). Ove samorefleksivne procese treba posmatrati u „stalnoj igri smenjivanja između ja i sveta“, pa se kroz ovu igru smenjivanja dobija, da socijalno pitanje utiče na obrazovanje. *Ukoliko obrazovanje na odgovarajući način bude upotrebljeno za rešavanje problema organizacije preduzeća, tada možemo govoriti o nastanku organizacione sposobnosti*.

Takvi refleksivni procesi služe, sa jedne strane, individualnom obrazovanju, ali i uvećanju skupa resursa koje ima organizacija/preduzeće. Ako organizacija/preduzeće, dakle, želi da izgradi svoj sopstveni skup resursa, trebalo bi da podržava obrazovanje članova organizacije.

Značaj refleksivnog delovanja na radu, a time i značaj obrazovanja, leži u tome što naučne teorije imaju tek ograničeni značaj za delovanje praktičara (autor Kießler ukazuje u jednom drugom kontekstu na to da praksa ima sopstvenu implicitnu teoriju).

Klafki u svom pojmu obrazovanja implicira „sposobnost, da se na novu situaciju odgovori proaktivno“ (Klafki 1976: 84). Time nije dotaknuta samo komponenta delovanja, koja može da teče i skriveno, već i fleksibilnost uopšteno. Nastaje jedno

prilagođavanje na nove situacije, ali preko proaktivnog aspekta dodatno nastaje i jedno brzopleto, aktivno uticanje. Obrazovanje time uvek implicira fleksibilnost. U ovom kontekstu postaje delotvoran konstrukt obrazovanje za menadžment.

Sa konstruktom obrazovanje za menadžment pojam obrazovanja se prenosi na menadžment (i šire na polje rada). Obrazovanje za menadžment definiše se kao dispozicija za refleksivno suočavanje sa sobom i svojim delovanjem u radu. Ovo refleksivno suočavanje mora da se ulije u delovanje, koje počiva na stečenim saznanjima.

Međutim, prenošenje pojma obrazovanja na svet rada ne uspeva jedan na jedan. Najpre iz „stalnog nastojanja“ postaje „dispozicija“. Time se naglašava da obrazovanje ispoljava karakter neke osobine ličnosti. Ostaje otvoreno *čime i kako se ova osobina stiče*. Pojam „dispozicije“ naglašava, nasuprot „stalnom trudu“, da se ovo obrazovanje, *pod jedan*, shvati vremenski kao trajna crta ličnosti, a *pod dva*, da može koristiti u najrazličitijim situacijama, naravno, u različitom intenzitetu i da bude delotvorno. Osim toga izraz „stalni trud“ implicira napor, koji konstanto mora da se ulaže. Ali ako se radi o naporu, onda se razumevanje odnosno reflektovanje ne odvija više samo od sebe, kako je to slučaj kod razvoja subjektivnih teorija. Osim toga „stalni trud“ sugeriše da se snaga umanjuje u drugim aktivnostima. A to, naravno, ni u kom slučaju ne može da bude cilj.

Aktivno i istovremeno samorefleksivno suočavanje sa unutrašnjom i spoljašnjom stvarnošću, kao i zahtevi koji se postavljaju pred neku osobu služe ne samo ekonomskim ciljevima već i razvoju ličnosti, budući da to znači samoobrazovanje.

FUNKCIONALNO SHVATANJE MENADŽMENTA U OBRAZOVANJU ZA MENADŽMENT

Sledeći sastavni deo definicije obrazovanja uopšte i obrazovanja za menadžment posebno o kome treba diskutovati tiče se **objekta**. U opštoj definiciji obrazovanja to je razumevanje *samog sebe, društva i sveta*; u definiciji obrazovanja za menadžment to je refleksivno suočavanje sa *sobom i svojim delovanjem na radu*. U oba pojma obrazovanja stoji najpre sam **subjekat** u prvom planu. To je neophodno, budući da njegove vrednosti, stavovi, emocije čine osnovu za njegove odluke delovanja. A delovanje je ono čemu se teži u kontekstu organizacije/preduzeća.

U raspravi o slici čoveka ukazuje se na konstruktivističko obrazloženje epistemološkog modela subjekta. Ovde se iskazuje transsubjektivnost tako što se pojedinaac pita, kako bi njegovo delovanje trebalo da izgleda da bi i interesi drugih u dovoljnoj meri bili uvažavani.

Drugi deo objekta znatno se razlikuje. U opštoj definiciji obrazovanja pominju se *društvo i svet*, u definiciji obrazovanja za menadžment, nasuprot tome, srazmerno usko *delovanje na radu*. Ne škodi kada se neko u kontekstu rada trudi da razume „društvo i svet“, ali to nas interesuje samo u onoj meri u kojoj je povezano sa

radom, a i tamo samo onda kada postoji mogućnost uticanja. *Tako da u suštini ostaje samo delovanje.*

Budući da je konstrukt obrazovanje za menadžment svesno postavljen funkcionalno a ne institucionalno, kako će se još videti, analiza se sužava na „delovanje na radu“ a ne na delovanje u menadžmentu. „Pod radom se podrazumeva stalna aktivnost čoveka, u kojoj on stupa u interakciju sa drugim ljudima i (tehničkim) pomoćnim sredstvima, pri čemu se uz ekonomski postavljene ciljeve, proizvode dobra i usluge, koji se (većinom) ili iznose na tržište ili finansiraju iz javnih dobara (porezi, subvencije)“ (Luczak 1993: 68). Saradnik/zaposleni suočava se sa svojim stavovima o dobrima i uslugama, razmišlja o toj svojoj aktivnosti, menja joj kvalitet. Aspekt delovanja raste budući da postaje svesniji i ako uključimo i dodatak definicije koji se tiče **spvođenja delovanja**, *ona postaje orijentisana prema cilju*. Time reflektovanje delovanja na radu dovodi do potencijalnog preuzimanja funkcija menadžmenta, koje u jednom naknadnom koraku, u skladu sa definicijom obrazovanja za menadžment, mogu da budu sprovedene u odgovarajuće delovanje menadžmenta. Tek ovim sprovođenjem može iz potencijalnog resursa obrazovanje za menadžment da usledi stvarna korist za organizaciju/preduzeće.

Prema ovome, čisto mehaničke radne delatnosti nisu moguće (to ne spada u obrazovanje za menadžment). Delatnost se iz rutine prenosi u svesno područje i tako nema više mehanički karakter ili se o njoj više ne razmišlja, čime se napušta područje važenja definicije obrazovanja za menadžment.

Posebno u japanskom učenju o menadžmentu (Ristić 2005) nalazi se jedno shvatanje menadžmenta koje odgovara onome koje se ovde zastupa. Pri tome je podela između „vođstva (Leadership)“ i „menadžmenta“ centralna. „Leadership“ znači vođenje zaposlenih. Menadžment se shvata funkcionalno: budući da su kako nadređeni tako i zaposleni u okviru organizacije kao celine nadležni za određene zadatke, i kada su u pitanju različite delatnosti, „moglo bi se reći, da su svi članovi Keiei-sistema¹ - Keieisha, tj. menadžeri“ (Yamashiro 1997: 125). Intencija je da se postignuća menadžmenta dobiju u celom preduzeću, a da je svaki član organizacije potencijalni menadžer.

Funkcionalne definicije menadžmenta su i u zapadnoj kulturi i te kako uobičajene. Sastavni delovi funkcionalnih definicija menadžmenta mogu da se u okviru obrazovanja za menadžment prenesu na delovanje u radu tako što se za svakog zaposlenog u okviru organizacione jedinice, u domenu ovlašćenja za odlučivanje, koje je određeno ciljevima, shodno tome stvara i upravlja, da bi se tako, redukcijom kompleksnosti, postizali ti ciljevi.

Ove centralne funkcije menadžmenta mogu se opisati na sledeći način:

¹ „Keiei“ se u svom novom značenju koristi kao američki pojam „menadžment“. U svom starom obliku on označava nekoga ko obavlja privredno-preduzetničke funkcije. Ovo staro shvatanje izvedeno je iz predmoderne japanske porodične radinosti. Njeno dejstvo još postoji, naročito u posebnostima japanskog menadžmenta nasuprot zapadnjačkom menadžmentu (Yamashiro 1997: 125).

- „**stvaranje** institucionalnog okvira, koji omogućava da se održi celina sposobna za delovanje pomoću ispunjenja njenog cilja, da bi bila sposobna za preživljavanje i za razvoj“ (Bleicher 1994: 32);
- „**upravljanje** kroz određivanje ciljeva i utvrđivanje, izazivanje i kontrolisanje aktivnosti sistema i njegovih elemenata koje su usmerene ka cilju“ (Bleicher 1994: 32).

Zajedno **stvaranje** i **upravljanje** vode ka **razvoju**, a to „je rezultat procesa stvaranja i upravljanja u vremenskom toku, delom nastaje procesima koji se sami od sebe generišu, evoluciono kroz promenu stavova, znanja i umeća u kolektivnim procesima učenja“ (Bleicher 1994: 32).

Pri tom **upravljanje** stoji u središtu shvatanja menadžmenta. Utvrđivanje ciljeva i odgovarajuće delovanje saradnika organizacije dobijaju se iz reflektovanja i spovodenja tog reflektovanja u delovanje. Reflektovanje se odnosi tendencijalno na sve radne aktivnosti. Uprkos tome, prema navedenoj definiciji, smisleno je ovaj konstrukt označiti kao obrazovanje *za menadžment*. Funkcija menadžera se u institucionalnom smislu promenila u tome što on još „samo“ priprema okvir .

Refleksivnost je imanentna tome da u sve funkcije menadžmenta spada **odlučivanje**. Kako mera odlučivanja tako i količina refleksivnosti mogu, već prema povodu, okruženju i osobi, da budu različito ispoljene. Ako bi saradnik, kao resurs, trebalo da doprinese dostizanju fleksibilnosti preduzeća, to znači da preduzeće njegovu refleksivnost mora i da koristi. Sa stanovišta obrazovanja za menadžment, kao osnova za neku organizacionu sposobnost, uzima se predstava o cilju, po kome će biti izgrađeni oblast odlučivanja i refleksivnosti saradnika, i to ne samo kod tradicionalnih zadataka menadžmenta već kod svih radnih aktivnosti. Zbog toga ima više smisla da se govori o „obrazovanju za menadžment“ a ne o „obrazovanju za rad“ ili tome slično. Time postaje moguće da se postojeća kompleksnost saradnika u preduzeću bolje koristi tako što će ovu individualnu kognitivnu kompleksnost preduzeće upotrebiti za redukciju sistema kompleksnosti.

Rekli smo već da konstrukt „obrazovanje za menadžment“ ima svoj institucionalni i funkcionalni pristup, pri čemu je razmatranje institucionalnog pristupa jednostavnije nego funkcionalnog. Ukoliko se posmatraju samo one osobe koje su u preduzeću imenovane kao menadžeri i ukoliko oni treba da reflektuju o svom radu, onda oni naravno uvek reflektuju (i) o menadžmentu. Da je ovde – uz uvažavanje argumentacije za druge sastavne delove definicije – reč o obrazovanju za menadžment, jasno je samo po sebi.

Funkcionalni aspekt obrazovanja za menadžment posebno je značajan zato što se, kako pokazuju primeri iz prakse, sposobnosti za menadžment proveravaju u povećanom broju aktivnosti (najčešće se radi o promenljivim zahtevima stručnim saradnicima zbog upotrebe novih tehnologija u organizaciji). Takođe, sposobnosti za menadžment traže se kod sve većeg broja delatnosti. Bullinger i Schlund ukazuju na to da iza koncepta radnih grupa stoji slika čoveka, po kojoj „... se saradnik shvata

kao subjekat koji deluje, upravlja samim sobom, socijalan je i kvalifikovan i kome se ubuduće kao nosiocu i stvaraocu inovacija u produktu i u procesima u preduzeću pripisuje naročita uloga“ (Bullinger, Schlund 1996: 143). U ovom pravcu idu i zapažanja da podizanje nivoa kvalifikovanja u okviru nekog preduzeća omogućava više vertikalne autonomije. Ali ova misao nije zaista nova. Tako na primer Frese (1993) naglašava značaj saradnika kao „kopreduzimača“, pri čemu on ukazuje na teorije iz pedesetih.

Time što se menadžment shvata funkcionalno dolazi do veze sa konceptom **Intrapreneuringa**. Nameće se shvatanje da bi saradnici u svojoj oblasti trebalo da preuzmu funkcije menadžmenta, kao i shvatanje da bi saradnici u svojoj oblasti trebalo da preuzmu funkcije preduzetnika, *što se u praksi i potvrđuje*. U daljem toku teksta će postati jasno, da postoje kako sličnosti tako i razlike između konceptata „Intrapreneuringa“ i „obrazovanja za menadžment“.

Preduzetništvo se često posmatra povezano sa fleksibilnošću i u schumpeterovskoj tradiciji – sa inovacijom. Pri tom je pojam vlasnika u pravnom smislu otklonjen tako da **Intrapreneurship** može da bude definisan na sledeći način: „... **Entrepreneurship – Preduzetništvo** je proces u kom pojedinci – bilo sami za sebe ili unutar organizacije – tragaju za mogućnostima bez obzira na sredstva koja trenutno kontolišu“ (Stevenson, Jarillo prema Nolte 2007: 68). Preduzetničko orijentisanje može se prepoznati po inovativnosti, preuzimanju rizika i proaktivnosti. Obrazovanje za menadžment pokriva oblasti inovativnosti i proaktivnosti, pri čemu je, pre svega reflektovanje važan preduslov za inovaciju. Proaktivnost je ovde sadržana kroz reflektovanje koje vodi blagovremenom prepoznavanju novih pravaca razvoja u relevantnim sistemima. Budući da se rezultati reflektovanja prema definiciji završavaju u odgovarajućim delovanjima, obrazovanje za menadžment vodi većoj proaktivnosti.

Intrapreneuri (preduzetnici) mogu se opisati kao saradnici koji obrazovanje za menadžment sprovode u jednom određenom obliku. Refleksivnost gradi preduslov za inovativnost budući da se tu odstupa od rutine. I ako se jedan novi originalni rezultat „slučajno“ postigne, potrebna je refleksivnost da bi se novi proces ili novi proizvod mogli uočiti.

Značajna razlika između obrazovanja za menadžment i preduzetništva leži u širini stava. Preduzetništvo se obično odnosi na to da saradnici konsekventno slede jedan samodefinisani projekat organizacije/preduzeća u kome rade. Obrazovanje za menadžment, nasuprot tome, ima za cilj da pojedinačni saradnici preuzmu funkciju menadžmenta u organizaciji/preduzeću.

ASPEKT DELOVANJA OBRAZOVANJA ZA MENADŽMENT

U raspravi o definiciji obrazovanja za menadžment nedostaje još aspekt **sprovođenja u delo** saznanja koja su dobijena reflektovanjem. Kao što je već navedeno, u kontekstu rada reflektovanje ne može da bude samo za sebe cilj. Ono je

interesantno jedino kada se iz njega dobijaju i odgovarajuća postignuća u radu. Opšti pojam obrazovanja se, takođe, ne zaustavlja na shvatanju, već bi trebalo i da se *de-luje shodno shvatanju do koga se došlo*. Ova rasprava o opštem pojmu obrazovanja i o definiciji obrazovanja za menadžment podrazumeva da oba pojma treba shvatati krajnje paralelno, naposljetku obrazovanje za menadžment i jeste specijalan slučaj obrazovanja.

Reflektovanje o radu i sprovođenje razmišljanja preduslov je za veću fleksibilnost u organizaciji/preduzeću. Razlog je u tome, što fleksibilnost svake veće jedinice počiva na fleksibilnosti odgovarajuće manje jedinice. Postignuća u prilagođavanju znače promenu odnosa razmene sa sistemom, znače uspostavljanje jedne nove ravnoteže. Pri tom ne igra nikakvu ulogu to da li se granice sistema poklapaju sa granicama preduzeća ili ne. Na ovom mestu, dakle, neće se praviti nikakva razlika između **interne i eksterne fleksibilnosti**.

Promena ravnoteže istovremeno znači i promenu „autputa“ unutrašnjeg sistema. Svaka manja jedinica mora, dakle, da bude sposobna da se menja (Bleicher 1991). Najmanji autonomni elementi organizacije unutar nekog preduzeća sada su ljudi. Dakle, čovek mora da bude sposoban da se menja. Konačno, čovek reflektovanjem dospeva do novih, tj. do promenjenih saznanja. U skladu sa njima menjaju se i njegovi postupci. U istom pravcu idu i razmišljanja da ako treba da bude postignuta fleksibilnost preduzeća povećanjem autonomije u preduzeću, treba da postoje odgovarajuće individualne sposobnosti i one moraju da budu uključene u procese kolektivnog rešavanja problema.

Drugi razlog zbog čega je obrazovanje za menadžment preduslov za veću fleksibilnost, je to što definicija fleksibilnosti sadrži i aspekt **brzine**. To znači da bi postignuća prilagođavanja trebalo da se odvijaju što je moguće brže. Takva postignuća se najbrže mogu postići ako je put od odluke o promeni do jedinice koja treba da je sprovede, dakle, upravljanje što je moguće direktniji. A budući da bi istovremeno trebalo da se radi o najmanjoj jedinici, u idealnom slučaju saradnik sâm donosi odluke o promeni u svojoj oblasti rada.

EFEKTIVNOST I EFIKASNOST OBRAZOVANJA ZA MENADŽMENT

Među kriterijumima za održivost konkurentske prednosti nalazi se i „upotrebljivost“ strateških moći, pri čemu se ukazuje na povećanje efektivnosti i efikasnosti. U daljem tekstu diskutovaće se o tome da li su i kako ovi kriterijumi ispunjeni kod obrazovanja za menadžment. Pri tome efektivnost podrazumeva meru za dostizanje cilja, a efikasnost meru za privredljivost.

Kod obrazovanja za menadžment informacije se obrađuju preko promene relevantnih sistema pre nego što rezultiraju akcije. Može se pretpostaviti da su ova vremenska odugovlačenja kod „normalnih“ prilagođavanja toliko mala da ih niko osim same osobe uopšte i ne primećuje, budući da se obično obavi samo mala kontrola i

vidi se da li je „uobičajena“ rutina i u ovom slučaju prikladna. Kada rezultat međutim glasi da taj postupak i nije baš preporučljiv, onda nastupa vremensko odlaganje. Budući da to odlaganje istovremeno znači da je data šansa za prikladnije delovanje, može se pretpostaviti da će se povećati efektivnost.

U vezi sa pitanjem efektivnosti i efikasnosti obrazovanja za menadžment značajna su empirijska istraživanja koja su bila sprovedena u okviru istraživanja subjektivnih teorija. Tako bi moglo kod igrača stonog tenisa, koji u okviru jedne relativno sagledive situacije moraju da donose odluke za otprilike 0,5 sekundi, da se pokaže da su i te kako delotvorni planovi i ciljevi koji prevazilaze potrebe situacije i da je i višestruko delovanje, dakle, istovremeno praćenje više tokova radnje uobičajeno. Refleksivno suočavanje se dešava iako je samo otprilike pola sekunde na raspolaganju za donošenje odluke. Pored delovanja koje počiva na refleksivnom suočavanju, treba identifikovati i neplanirano ponašanje i postupanje, koje treba posmatrati nasuprot rezultatima reflektovanja (Wahl prema Nolte 2007: 72).

Kod brzopoteznog šaha daje se model brzih i sporih poteza na osnovu pravljenja jednog prevazilazećeg plana. Ukoliko je plan jednom napravljen, može brzo da se odluči da li trenutna stvarna situacija odgovara očekivanjima. Oklevanja nastupaju kada pri poređenju između „trebalo bi“ i „jeste“ dođe do odstupanja. Ako nastupaju kapacitetni tesnaci (potreban je predugačak vremenski period), onda igrači prekidaju analizu alternativnih poteza. Pri tom se može primetiti da istrenirani igrači prefinjenim tehnikama za povećanje informacija (kao npr. procesi klasifikacije) donose odluku za kvalitativno bolje poteze uz manje ulaganje vremena. Time se uvećava efikasnost (Wahl prema Nolte 2007: 72).

Argument da reflektovanje u normalnom slučaju znači beskrajno mali napor (promišljanje da li je uobičajeni postupak u ovoj situaciji zaista pogodan), autor Hedberg osporava: „Raspoloživi kapaciteti za opažanje i rešavanje problema se efikasno koriste putem repertoara programa; stalno traženje novih rešenja i za svakodnevne probleme značilo bi uzaludno trošenje vremena i napora; neprogramirana kreativnost ostaje prepuštena problemima, koji zahtevaju inovacije” (Hedberg prema Nolte 2007: 72–73). „Štos“ za ostvarivanje fleksibilnosti u okviru Organizational Capability jeste baš u tome što se unapred pripremljeni repertoari programa koriste samo u slučaju kada se zaista radi o standardnim situacijama. Obrazovanje za menadžment predstavlja odgovarajuću proveru (preispitivanje). Pošto proveravanje uvek znači i dodatni napor, iako minimalan, obrazovanje za menadžment smanjuje efikasnost pri rešavanju standardnih problema. Istovremeno se smanjuje i verovatnoća da će standardizovani programi ponašanja biti primenjeni na probleme za njih neprikladne. Obrazovanje za menadžment povećava verovatnoću ponašanja koje je prilagođeno situaciji (a time i efektivnost u nestandardnim situacijama). Kognitivno delovanje, primereno problemu, koje predstavlja jednu mogućnost reflektovanja, može da se posmatra kao povećanje efikasnosti (Ueckert 2003).

Sa *reflektovanjem* u normalnom slučaju ne povezujemo baš brze i nagle promene, već više promišljenost. Ova promišljenost u obrazovanju za menadžment igra ulogu kada se na uticaje ne reaguje brzo (jedan na jedan), već kada se uticaji obrađuju pre nego što rezultiraju određene akcije. Vremensko odlaganje će pri „normalnim“ zahtevima prilagođavanja biti toliko kratko da ga niko osim same osobe neće primećiti. U suštini se radi samo o redovnoj kontroli i o mogućoj promeni trake („ploče“), preispitivanju o tome da li je „uobičajeni“ postupak i u ovom slučaju pogodan. Ako rezultat glasi da se taj postupak ne preporučuje, onda nastupa izvesno i duže (ili kraće) vremensko pomeranje. Pošto to vremensko pomeranje istovremeno znači i da nastaje šansa za jedan odgovarajući postupak, onda smo ovim ipak nešto dobili, a ne izgubili.

Sa jedne strane, obrazovanje za menadžment prouzrokuje time veći napor, sa druge strane međutim, ono može da predstavlja instrument kojim bi se troškovi kompleksnosti držali u predviđenim okvirima. Budući da se ovde radi o modelu organizacije koji je usmeren na fleksibilnost, Adam i Rollberg (1995: 669) predlažu redukciju troškova kompleksnosti u oblasti proizvodnje time što će se kompleksnost odvijanja smanjiti reintegracijom radnih sadržaja u celokupne komplekse zadataka. Naime, pomoću decentralizovanih koncepata upravljanja koristiće se znanje stečeno iskustvom i stanje informisanosti saradnika. Time mogu organizacije koje integrišu reflektovanja zaposlenih posredstvom njihovog rada da drže u predviđenim granicama troškove kompleksnosti koji nastaju zbog raznolikosti varijanti. Može se reći da je podsticanje i uključivanje obrazovanja za menadžment utoliko ekonomičnije koliko je fleksibilnost kojoj se teži veća.

Dosad navedeni empirijski primeri za efikasnost refleksivnosti karakterišu se jednim relativno malim stepenom kompleksnosti i direktnim odnosom sa delovanjem. U daljim istraživanjima moglo bi se pokazati da reflektovanje i u situacijama koje su okarakterisane relativno neusmerenom interakcijom sa drugim osobama (kao na primer nastavne situacije i savetovanje) može da poveća efikasnost delovanja. Ove relativno slabe situacije, dakle, situacije u kojima postoji jedan uporedivo veći prostor za odabiranje ponašanja, u kojima dominira društvena interakcija, mogu u obe ove dimenzije (jačina situacije i društvena interakcija) da se posmatraju kao uporedive sa delovanjem u radu, pri kojem je neophodno usaglašavanje sa drugim radnim mestima (na primer, izrada u radionici, administrativne delatnosti, preduzetničko savetovanje).

U nastavnim situacijama, u poređenju sa igračima tenisa ili brzopoteznog šaha, veliki značaj ima praćenje plana tokom više „poteza“, kao i građenje cilja sa glavnim i sporednim ciljevima. U nastavnim situacijama u školi nastavnici mogu paralelno i jasno da rekonstruišu klase shvatanja situacije i odgovarajuće klase shvatanja delovanja. Analogno koordinaciji pomoću programa nastavnici dodeljivanjem neke situacije nekoj klasi shvatanja situacije aktiviraju određene klase delovanja. Reflektovanje se odvija samo utoliko što se možda u mislima prevrte alternativni oblici delovanja, za generisanje novih alternativa delovanja nema dovoljno vremena. Ovo je u skladu sa formulacijom koju je dao Schön: „Nema vremena za reflektovanje kada

smo u vatrenim redovima; ako prestanemo da mislimo možemo biti mrtvi“ (prema Nolte 2007: 74).

Povezivanje klasa shvatanja situacije sa klasama shvatanja delovanja dozvoljava veoma brzo reagovanje u nastavnim situacijama. U eksperimentima gde je moguće prekinuti tok delovanja nastavnici reaguju nakon otprilike desetak sekundi. Nove originalne alternative delovanja nastaju ili „slučajno“ tako što nereflektovano ponašanje dovede do željenih rezultata i shodno tome biva integrisano u klase shvatanja delovanja ili tako što se oslobođeno od aktuelnog pritiska delovanja reflektuju iskustva i teorijsko znanje, pa se time i klase shvatanja delovanja dalje diferenciraju.

U kontekstu preduzeća ovi rezultati govore da su kognitivni programi na individualnom nivou u kompleksnim situacijama, u kojima mora neposredno da se deluje, efikasni. Za preispitivanje njihovog vođenja do cilja i njihovog daljeg razvoja potrebni su reflektovanje iskustava uz uzimanje u obzir teorijskog znanja.

Da se rezultati reflektovanja i u situacijama pritiska sprovode u planove delovanja, pokazuje jedan eksperiment u kome je trebalo da studenti sa različito visokim nivoom reflektovanja verbalizuju planove za svoje delovanje u jednoj određenoj tematskoj oblasti. Eksperimentalni tretman sastojao se u tome da je kod polovine studenata bio indukovano/izazvano pritisak delovanja. Rezultati nisu pokazali nikakav značaj dejstva pritiska delovanja na uzimanje u obzir rezultata reflektovanja za planove delovanja, dok se srazmera dotadašnjih refleksija znatno odrazila na diferenciranost planova delovanja.

Ovi rezultati pokazuju da u situacijama u kojima postoji pritisak radnje jedan prethodno veći nivo reflektovanja utiče na kvalitet odluke – planove delovanja. I tako refleksivnost povećava efikasnost (Nolte 2007: 75).

Kod dosad iznetih empirijskih nalaza u središtu stoje subjektivne teorije malog dometa. Subjektivne teorije većeg dometa a time i reflektovanje temeljnijih koncepata mogli bi da dovedu do daljeg razvoja planova koji prevazilaze potrebe situacije. Tako se, na primer, pomoću hajdelberške-struktura-lege-tehnike² dobijenim verbalizacijama refleksija ključnih doživljaja, kao što je npr. prisilna konfrontacija sa umirućom osobom i bespomoćnost koja se time doživljava, izveštava o ličnim težinama u daljem poslovnom razvoju i u konstantnom reflektovanju o ovoj tematskoj oblasti. Ovo bi, na primer, dovelo do posebne kompetencije ispitane osobe. Ovo je u skladu sa empirijskim nalazom da je kognitivna kompleksnost viših rukovodilaca veća u tematskim oblastima, u kojima je i kompleksnost njihovog sistema jače izražena (Calori, Johnson, Sarnin 1994 – daju pregled 26 intervjuja francuskih i britanskih preduzeća iz četiri branše).

Na osnovu referisanih empirijskih rezultata može da se utvrdi sledeće.

- Reflektovanje povećava kvalitet delovanja;

² Hajdelberška-struktura-lege-tehnika je centralna metoda za rekonstrukciju subjektivnih teorija. Veoma pojednostavljeno, ona se sastoji iz toga da se pomoću elemenata teorije/a iz svakodnevice neke osobe predstavljene na kartama i dodatnih karata relacija rekonstruiše struktura teorije/a iz svakodnevice.

- U situacijama sa pritiskom delovanja radnja se izvodi iz klasa shvatanja situacije i delovanja, pri čemu ove klase, takođe, nastaju reflektovanjem iskustava i znanja. Što se više reflektuje, to je delovanje efektivnije. U situacijama sa pritiskom delovanja reflektovanje u svom pravom smislu nije moguće.
- I pod pritiskom delovanja rezultati reflektovanja se aktiviraju u uputstva za delovanje.

Dispozicija za reflektivno suočavanje sa sobom i svojim delovanjem u radu vodi, dakle, do efektivnijeg delovanja, budući da se kvalitet odgovarajuće odluke povećava. Efikasnost se pokazuje utoliko što se za situacije sa pritiskom radnje pokreću reflektovanjem stečena iskustava i znanja, „sakupljene zalihe“, sa klasama shvatanja situacije i delovanja, pri čemu kod pritiska delovanja mogu da budu aktivirani odgovarajući planovi delovanja.

Istraživanja nameću pretpostavku da se oni koji deluju utoliko više orijentišu prema teorijama iz svakodnevice ukoliko brže moraju da deluju i što su jače pri tom emocionalno opterećeni. To znači da su u opterećujućim situacijama teorije iz svakodnevice, pre nego „objektivne“ teorije, sposobne za to da upravljaju delovanjem. Budući da teorije iz svakodnevice predstavljaju „istinitosti“, smanjuje se napor za aktuelno prikupljanje informacija i obradu informacija odnosno reflektivnost.

Izbor svake relevantne teorije iz svakodnevice je olakšan time što je on ugrađen u ciljeve i planove koji prevazilaze potrebe situacije. U situacijama u kojima se zahteva brzo reagovanje ne mora da bude aktiviran skup svih u datim okolnostima relevantnih teorija, već samo one koje, prema subjektivnoj proceni, mogu da doprinesu dostizanju nekog nadređenog cilja. Odgovarajuće rezultate rezimira Isenberg kod istraživanja o menadžerima: „Menadžeri ne samo da razvijaju svoje modele iz shvaćenih činjenica već isto tako zasnivaju svoje shvatanje o tim činjenicama prema primarnim koncepcijama, očekivanjima i postojećim teorijama o svetu ... Prema tome, strukture znanja menadžera pomažu direktno njegovoj ili njenoj pažnji za relevantnim informacijama. Strukture znanja menadžera takođe iskorišćavaju primarna iskustva tako što pomažu njemu ili njoj da naprave zaključke bez mnogo informacija“ (Isenberg prema Nolte 2007: 77–78).

Odnos između reflektovanja i delovanja može da se posmatra kao krajnje plodan: reflektivnost je neophodna da bi se omogućilo delovanje koje savlađuje kompleksnost, ali ima jedan optimum posle koga sadržaj reflektivnosti više ne može da bude garantovan. Pod pritiskom delovanja mora da se posegne za prethodnim (eventualno više i neaktuelnim) reflektovanjem.

OBRAZOVANJE ZA MENADŽMENT I CILJEVI PREDUZEĆA – POSTOJI LI ANTINOMIJA CILJEVA?

U izlaganjima o obrazovanju već je objašnjeno, da postoji igra smenjivanja individualnog obrazovanja i daljeg razvoja organizacije/preduzeća.

Postavlja se pitanje: ne nosi li obrazovanje za menadžment u sebi antinomiju (suprotnost) ciljeva, s obzirom na to da obrazovanje poseduje emancipativnu funkciju, a menadžment se, nasuprot tome, obavezuje ciljevima preduzeća. Najzad, oba pojma orijentisana su prema postavljenim ciljevima. Obrazovanje potiče iz ideala osveščivanja (emancipatorski cilj obrazovanja), nosi normu u sebi, čak i kada ova norma znači emancipaciju putem osveščivanja. Ovakvo poreklo daje humanističku obavezu u postavljanju cilja.

Samo po sebi je jasno da su ciljevi organizacije/preduzeća uži, precizniji, a menadžment ima obavezu prema ovim ciljevima. Ipak treba naglasiti da se iz svrhe organizacije/preduzeća može izvesti čitav spisak ciljeva, zbog čega nastaje pluralizam ciljeva (Janisch; Herzhoff prema Nolte 2007: 78). Pri izvođenju ciljeva zaposlenih iz svrhe preduzeća (i delovanju u pravcu tih ciljeva) smanjuje se prostor rukovodstvu za odlučivanje, ali je on, ipak, uvek prisutan. Postoji mnogo mogućnosti da se udovolji ovoj svrsi. U ovom kontekstu treba misliti i na individualne ciljeve, koji imaju sadržinsku povezanost sa organizacijom (Kirsch prema Nolte 2007: 78). Od izuzetne je važnosti da individualni ciljevi zaposlenih postanu i ciljevi organizacije/preduzeća. Oni to i mogu postati ukoliko ih na odgovarajući način autorizuju ključni organi firme.

Posmatrano uopšteno, sistem ciljeva služi strukturisanju, redukciji kompleksnosti uticaja sistema, koordinaciji i upravljanju.

Osnova za razmišljanja o mogućoj imanentnoj protivrečnosti u pojmu obrazovanje za menadžment – dakle, između menadžmenta sa jedne i obrazovanja sa druge strane – upućuje na diskusije o vezi opšteg obrazovanja i poslovnog obrazovanja. Budući da niti opšte, niti poslovno obrazovanje ne mogu proći bez uzimanja u obzir oba cilja, a to su zrelost i upotrebljivost, ova „suprotnost“ je postala krajnje bespredmetna. Ovo utoliko više važi što, kako je prikazano, obrazovanje za menadžment jednim delom ima korene u epistemološkom modelu subjekta. Naime, čovek se smatra autonomnim do jednog određenog stepena u odnosu na svoje okruženje, a to implicira i pretpostavku o refleksivnosti.

Povećana refleksivnost u kontekstu rada istovremeno znači jedan šire shvaćen razvoj ličnosti. Ukoliko se refleksivnost u kontekstu rada poveća, verovatno je da se to neće ograničiti samo na tu životnu oblast, pogotovo jer se radi o jednoj važnoj oblasti. Time obrazovanje za menadžment, u suštini, podržava opšte obrazovanje.

Kao zaključak može se reći da ne postoji nikakva antinomija ciljeva obrazovanja i obrazovanja za menadžment. Štaviše, obrazovanje za menadžment je specijalan slučaj obrazovanja uopšte.

LITERATURA

Adam, D., Rollberg, R. (1995). Komplexitätskosten. DBW-Stichwort. *Die Betriebswirtschaft*. 55/5: 667–670.

Andevski, M. (2007). *Menadžment obrazovanja*. Novi Sad: CEKOM books

- Andevski, M., S. Budić, O. Gajić (2009). Obrazovanje za menadžment – konstrukt utemeljen na aktuelnoj diskusiji o profesionalnom razvoju. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXXIV/2: 63–82.
- Bleicher, K. (1991). *Organisation. Strategien – Strukturen – Kulturen*. 2. überarb. Aufl. Wiesbaden: Gabler.
- Bleicher, K. (1994). *Normatives Management. Politik, Verfassung und Philosophie des Unternehmens*. Frankfurt – Main – New York: Suhr Kamp.
- Bullinger, H. J., M. Schuld (1996). Gruppenarbeit als Ausgangspunkt für die Entwicklung moderner dezentraler Unternehmen. In: C. H. Antoni (Hg.). *Gruppenarbeit in Unternehmen. Konzepte, Erfahrungen, Perspektiven*. 2: 344–363.
- Calori, R., G. Johnson, P. Sarnin (1994). CEO's cognitive maps and the scope of the organization. *Strategic Management Journal*. 15/6: 437–457.
- Frese, E., (1993). Geschäftssegmentierung als organisatorisches Konzept. Zur Leitbildfunktion mittelständischer Strukturen für Großunternehmungen. *Zeitschrift für betriebswirtschaftliche Forschung*. 45.: 999–1024.
- Kießler, O. (1994). Betriebswirtschaftslehre. Eine Theorie der wirtschaftlichen Praxis. In: Wolf F. Fischer-Winkelmann (Hrsg.). *Das Theorie-Praxis-Problem der Betriebswirtschaftslehre*. Wiesbaden. 55–71. Gabler.
- Klafki, W. (1976). Zur Theorie der kategorialen Bildung. U: E. Weber (Hrsg.). *Der Erziehungs- und Bildungsbegriff im 20. Jahrhundert*. Bad Heilbrunn. 64–85. Klinkhardt.
- Luczak, H. (1993). *Arbeitswissenschaft*. Berlin: Springer.
- Nolte, H. (2007). *Die reflexive Organisation. Von Managementbildung zu Unternehmensflexibilität*. München und Mering. Rainer Hampp Verlag.
- Potkonjak, N., P. Šimleša (red.) (1989). *Pedagoška enciklopedija 1–2*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i dr.
- Ristić, D. i sar. (2005). *Osnovi menadžmenta*. Novi Sad: CEKOM books.
- Strunk, G. (1996). Über den Beitrag einer modernen bildungstheorie zur Managementbildung. In: D. Wagner, H. Nolte. *Managementbildung. Grundlagen und Perspektiven*. München – Mering. 53–67. Deutscher Studien Verlag.
- Ueckert, H. (2003). Planung, Organisation und Kontrolle. U: W. Sarges (Hrsg.). *Management-Diagnostik*. Göttingen. 206–214.
- Yamashiro, A. (1997). *Japanische managementlehre. Keieigaku. Zweisprachige Ausgabe mit Transkription*. München – Wien: Rainer Hampp Verlag.

Milica Andevski

REFLEXIVE AND FUNCTIONAL DIMENSION
OF EDUCATION FOR MANAGEMENT

Summary

Education for management is observed as an interdisciplinary construct. The concept is approached to as an economic, psychological, pedagogical, and andragogical phenomenon. The paper focuses on the pedagogical aspects of management, while the contribution of contemporary theories of education to management is viewed from the perspective of pedagogy, as an important issue of the relationship between education and the world of work. The construct of education for management introduces concepts of reflexivity, functionality, as well as fluency, proactive action, and competence. Therefore, a dimension of acquired knowledge and continuous learning has been introduced to the field of management.

Reflexivity is a concept similar to the concept of education. A broader definition of the concept of education recognizes education as a continuous effort to understand ourselves, a society and the world, and to work in accordance with this understanding. This applies to the term "education" which has a more general meaning than it has been defined in the world of work (employees), where education is equal to schooling, training, and advanced training.

A functional aspect of education for management is especially important, since the abilities for management have been checked in the increased number of activities, as the examples from practice show (it mostly applies the changeable demands addressed to the professional cooperatives in the approach to new technologies in the organization). Management skills have been requested for the increased number of activities, where the cooperative is understood as a subject which is active, which manages itself, which is social and qualified, which is a carrier and a creator of innovations in products and processes, which gain a special role (of co-contractor) in the organization.

Key words: education for management, reflexivity, functionality.

M. Oljača, S. Kostović, J. Đermanov
cios@eunet.rs

UDK 376.74(=214.58)
Originalni naučni rad

THE INTEGRATION ROMA CHILDREN INTO PRIMARY SCHOOL – DESEGREGATED CLASSROOMS¹

The education of Roma children is seen as the main tool for their social inclusion and better living conditions in the future. Investigation period of monitoring primary desegregated classrooms, extremely important, show that the number of negative choices is reducing, but at the same time confirm that the integration processes work and that there is a reduction of the effects of prejudice related to intolerance, and negative evaluation of differences.

Key words: Integration Roma children, education, social distance.

INTRODUCTION

The process of integration (Doise et al. 1975) of Roma children into the classrooms in the primary school was monitored using the sociometric questionnaire in December 2008, meaning in the end of the first semester, and in June 2009, in the end of the school year that they spent working and learning together. Besides that, all the children participated in filling out the questionnaire, in which they gave answers, among other questions, to the following questions: how they felt in the joint classrooms, whether they felt accepted and to what extent, whether they socialized with others, what were the relations between them (students), and what was the attitude of the teachers towards them.

RESULTS OF RESEARCH OF THE PROCESS OF INTEGRATION OF ROMA CHILDREN INTO THE DESEGREGATED CLASSROOMS

Sociometric research included all the classrooms in which project was implemented, which were multicultural by their structure, and in all three locations, and we tried to secure processing of data, in the sense of continued monitoring of the process of integration with respect to age, that is, grade, so we have included the classrooms from second to the sixth grade. However, in order to process the acquired data we used strict criteria of equal-

---

¹ The paper has originated a result of the scientific research within the Project „European dimensions of changes in the educational system in Serbia“ No. 149009 (2006–2010) supported by Ministry of Science and Environmental Protection of the Republic of Serbia.

ization between the first and second research phase. Namely, we have selected only those classrooms which had absolutely the same structure of students present in both research phases. The reason for this was that even the smallest changes in the presence of the students in the classroom resulted in different structures and relations in the sociogram, and all this made the comparison and conclusion-drawing more difficult. Having all this in mind, the sub-sample in the sociometric research had 277 students in phase one and 277 students in phase two of the research. The structure of the sample is given in Table 1.

Table 1: Sample structure in sociometric research: First and Second study.

Sample	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumul. Perc.
Roma children	45	16,2	16,2	16,2
Non Roma children	232	83,8	83,8	100
Total	277	100	100	

On the basis of the table it can be seen that this sociometric analysis included 45 Roma children and 232 non-Roma children attending four different primary schools (Novi Sad 2 schools, Bečej 1 and Sombor 1 school).

The frequency of students towards desegregated classrooms is presented in the upcoming Table 2. and it involves continuity from second to sixth grade. In the first grades it was impossible to make a balance between the classrooms for the above mentioned reasons, and the teachers also mention that there was a relatively long period of flu that occurred right at the time of the first sociometric survey (Table 2).

Table 2: Sample structure in the sociometric survey by grades.

Grade	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
2	82	29,6	29,6	29,6
3	84	30,3	30,3	59,9
4	63	22,7	22,7	82,7
5	27	9,7	9,7	92,4
6	21	7,6	7,6	100
Total	277	100	100	

The research included more children from second, third and fourth grades, three classrooms from each, and one classroom of fifth grade and one classroom

of the sixth grade. However, although there was a small number of classrooms, the evaluation included these grades, as well, in order to get an insight into whether the process of integration and social relations in the classroom changes after finishing fourth grade.

After the description of causes, sample structure and its characteristics, it is now possible to give the analysis of the social interaction in the classrooms and it is presented in Table 3. in the form of the total number of positive choices that were made by both Roma and non-Roma children, having in mind both research phases (Table 3).

Table 3: Totality of positive choices of Roma and non-Roma children: First and Second study.

First study No of choices	First study Frequency	First study Percent	Second study No of choices	Second study Frequency	Second study Percent
0	91	32,9	0	80	28,9
1	63	22,7	1	59	21,3
2	27	9,7	2	34	12,3
3	29	10,5	3	32	11,6
4	19	6,9	4	24	8,7
5	12	4,3	5	13	4,7
6	8	2,9	6	11	4,0
7	5	1,8	7	8	2,9
8	7	2,5	8	4	1,4
9	5	1,8	9	3	1,1
10	3	1,1	10	1	,4
11	2	,7	11	3	1,1
12	2	,7	12	1	,4
13	1	,4	13	1	,4
14	2	,7	14	2	,7
15	1	,4	16	1	,4
747	277	100	757	277	100

On the basis of this table of the overall positive choices it is already obvious that the integration process started and is ongoing. The total number of positive choices: in the first research it was 747, and in the second – 757. In the second research there are 10 more positive choices, or an increase of 3,6%, which does not represent a significant change, but it shows that the process of integration is underway, having in mind the overall sub-sample (including Roma and non-Roma children), and having in mind all the involved grades (II to IV) of the primary school.

Further analysis of table 3 shows that in the first and the second research (or survey) there were many students who did not choose, nor were chosen. In this research they can be categorized as insufficiently integrated or non-integrated, and their number in the first research was 91 or 32,9%, and in the second research – 80 or 28,9%. Although we cannot be satisfied with such a high number of the non-integrated or isolated students, still, the mentioned data shows that their number is reducing by 11 or by 4%, which is also a strong confirmation of the existence of integration.

Assessing as a whole the characteristics of interactions and the characteristics of the social structure in these classrooms of the primary school from Table 3, according to the number of positive choices all the children can be classified into certain categories, that will be presented in Table 4.

Table 4: Characteristics and structure of positive choices: comparison between the First and the Second study.

Groups of students	First study Frequency	First study Percent	Second study Frequency	Second study Percent
Non-integrated	91	32,8	80	28,8
Integrated	119	42,9	125	45,1
Popular	56	20,2	63	22,7
Very popular	8	2,8	7	2,5
Stars	3	1,1	3	1,1
Total	277	100	277	100

Table 4. was created in such a way that the first group of students consisted those who did not get any positive choices and we consider that they are insufficiently integrated – there were 91 or 32,8% of them in the first research, and in the second there were 80 of them, or 28,8%, and we have already commented that reduction as an indicator of the integration process. However, there are similar changes in the structure of other groups of students, as well: there is an increase in the number of integrated students, and those are the ones that got 1, 2 or 3 positive choices, so their number increased from 42,2% in December 2008 to 45,1% in June 2009. The group of popular students, those who got from 4 to 9 positive choices increased from 20,2% in December to 22,7% in June; very popular, who got from 10 to 13 positive choices reduced from 8 to 7 students, and the number of stars, or those students who got 15 or 16 positive choices, meaning that they are seen as desirable friends or collaborators by more than half of the classroom were 3 in the first, as well as in the second research.

Within the sociometric research the students also answered the questions on who they would not wish to work with, share the table with, or socialize with in their free time. Namely, the social distance between the students was analyzed and the relations of rejections, in order to get a clearer picture of the interaction within the classrooms in which Roma and non-Roma children studied and worked.

The data acquired about the relations of rejection are presented in Table 5.

Table 5: Negative choices of Roma and non-Roma students: comparison.

First study No of choices	First study Frequency	First study Percent	Second study No of choices	Second study Frequency	Second study Percent
0	114	41,2	0	123	44,4
1	58	20,9	1	45	16,2
2	24	8,7	2	21	7,6
3	12	4,3	3	22	7,9
4	12	4,3	4	12	4,3
5	11	4,0	5	6	2,2
6	9	3,2	6	8	2,9
7	7	2,5	7	9	3,2
8	7	2,5	8	7	2,5
9	4	1,4	9	5	1,8
10	4	1,4	10	5	1,8
11	5	1,8	11	1	,4
12	1	,4	12	6	2,2
13	2	,7	13	2	,7
14	3	1,1	14	1	,4
15	1	,4	15	1	,4
16	1	,4	16	1	,4
17	1	,4	17	2	,7
18	1	,4			
795	277	100	814	277	100

According to the data presented in Table 5, the biggest group shows no social distance in relation. That involves 114 of them, or 41,2% in the first research, and 123 students, or 44,4% in the second research. They are presented in the table as students with no negative choices.

If we analyze the table further, having in mind the groups in the classroom that we have made for the purpose of a more detailed interpretation and having in

mind the positive choices, we can differentiate the following groups: children who got between 1 and 3 negative choices, and who can be called partially unpopular – there were 94 of them in the first research, and 88 in the second one, which shows that this group has reduced by 6 students in the overall sub-sample. The third group consists of the students who got between 4 and 10 negative choices, and there were 50 of them in the first research, and 47 in the second, and we can call them the group of unpopular students, emphasizing that there has been a certain reduction in their number. In the fourth group, consisting of the very unpopular students in the classrooms, there were 12 students in the first research, and 14 in the second. And finally, the fifth group consisted of the students who are totally unpopular, and as many as 14 out of 17 students did not want to socialize with them. Those were the students who had serious difficulties fitting into the joint work, respecting the discipline in the classroom and there were 6 of them in the first research, and 5 in the second. So, in this group there was a reduction of negative choices.

The mentioned data are extremely important, and they not only show that the number of negative choices is reducing, but at the same time confirm that the integration processes work and that there is a reduction of the effects of prejudice related to intolerance, and negative evaluation of differences.

Changes related to the relations in the form of: more positive relations between children in the classroom, richer interaction, and reduction of the social distance can be followed on the basis of the simplified model of classifying all the children surveyed through sociogram into three groups: those who did not receive any positive choices, those who are well integrated (have between 1 and 3 positive choices, which means that they intensively communicate with minimum one, and up to three friends in the classroom), and the third group consists of those who got more than four positive choices, and those were very popular children that would represent the core for the future and further integration in the whole classroom. The comparison is illustrated in Table 6.

Table 6: Comparison of positive choices between the first and the second survey.

Sub-groups in the classroom	First study Frequency	First study Percent	Second study Frequency	Second study Percent
0 (0 choices)	91	32,9	80	28,9
1 (1-3 popular)	119	43,0	125	45,1
2 (4-18 very popular)	67	24,2	72	26,0
Total	277	100	277	100

The comparison shows very clearly that there has been a change in the quality of interactions in the overall surveyed sub-sample. It is clear that the number of isolated is reduced from 91 to 80. Thus, there has been a turn of events, 4% of the Roma, as well as non-Roma children has integrated and has moved to the next category. On the other hand, the processes expressed in the following two categories also show some significant changes – the number of children who got up to three positive choices has increased from 119 to 125, which means a bit over 2%, and the next category that consists of the very popular children has increased from 67 to 72 students, or by 2%.

In order to look into this process of change in more detail, we have constructed three categories in relation to the overall negative answers, and this gave us the possibility to present stronger arguments about these integration processes. Namely, if the number of negative choices is reducing, we can state with a higher level of certainty that the changes have occurred, and that they were in accordance with the goals and objectives set for the Roma education initiative. The three categories of answers are presented in the next table, Table 7.

Table 7: Comparison of the overall negative choices: First and Second study.

Sub-groups: negative choices	First study Frequency	First study Percent	Second study Frequency	Second study Percent
0 (0 choices)	114	41,2	123	44,4
1 (1-3 choices)	94	33,9	88	31,8
2 (4-18 choices)	69	24,9	66	23,8
Total	277	100	277	100

So, on the basis of Table 7, we can emphasize that even the increase in the number of those who were categorized as non-integrated in the previous analyzes, or those who did not get any positive choices, increases here, which in a specific way proves that the integration processes take place at all levels of these categories, or that these processes include all the children, those who are stars in the classrooms, those who are popular or a bit shy. So, there are nine children less in the group of those who got negative choices, in the first research they were among those for whom the other children stated that they did not wish to study, play or work in group with them, and now they are among those children who have the potential to receive positive choices in the future, which means that the changes have occurred in the social status in the classroom and among these children. The next two categories show the same tendencies: in the category in which children received up to three negative choices, which

represented the group of the unpopular children, the number has reduced from 94 to 88, and among those who were marked as extremely problematic (they had more than 4 and up to 18 negative choices), which represented the group of very unpopular children, the number has reduced, although mildly – by three children, that is, from 69 to 66 students.

The conclusion that can be drawn from these data is that the processes of restructuring of the classrooms have started, that the integration is visible and that it includes all the students who belong in these classrooms.

Starting from these conclusions, the next question that was unavoidable was to focus on how these integration processes manifest if we look into the sample from the aspect of Roma and non-Roma children. The question was whether Roma children were involved in these processes, as well, how many of them participate in those groups: group a. no choice (positive or negative, which means that this child did not choose, they chose), group b. popular and group c. – very popular. We have classified the students into similar categories on the basis of the negative choices that they received in the classroom. The data will be presented in the several tables below and on the basis of them we will calculate Pearson Chi-Square, in order to have a more detailed analysis of the characteristics of the ties between various parameters (Table 8).

Table 8: Distribution of positive choices of Roma and non-Roma children.

First Survey December 2004.		Positive choices			Total
		No choice	Popular	Very popular	
Roma children:	No	27	15	3	45
	%	60,0%	33,3%	6,7%	100%
Non Roma children:	No	64	104	64	232
	%	27,6%	44,8%	27,6%	100%
Total:	No	91	119	67	277
	%	32,9%	43,0%	24,2%	100%

If we analyze the totality of positive choices and their distribution, in the first research we got the following data: 60% of Roma children did not get any positive choices; then 33,3% of Roma children are considered popular and got more than one positive choice, and 6,7% of the Roma children were among the very popular students in the classroom.

The data related to non-Roma children are better: 27% did not get any positive choices, 44,8% belong to the group of popular ones, and 27,6% are very popular. Calculating the Pearson Shi-Square we got the following results: (Table 9).

Table 9: Chi-Square Tests.

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	20,032	2	,000

Applying the Chi-Square Tests, we got the results which show that the differences in the level of integration of Roma and non-Roma children into the classrooms of the primary school are not accidental, and the value of Chi-Square Test shows that the non-Roma children are better integrated into the classrooms than the Roma children.

Table 10 presents the results of the second research, and it shows that there were changes in the process of integration of Roma and non-Roma children.(Table 10).

Table 10: Distribution of positive choices of Roma and non-Roma children.

Second research Jun 2009.		Positive choices			Total
		No choice	Popular	Very popular	
Roma students:	No	21	19	5	45
	%	46,7%	42,2%	11,1%	100%
Non-Roma students:	No	59	106	67	232
	%	25,4%	45,7%	28,9%	100%
Total:	No	80	125	72	277
	%	28,9%	45,1%	26,0%	100%

In June 2009, at the end of the school year, the level of integration in the classrooms has started improving. Roma children are still present in all three categories, but now the percentage of non-integrated comes down from 60% to 46%, with the parallel increase in the number of Roma children in the categories popular – from 33,3% to 42,2%, and in the category very popular – from 6,7% to 11,1%. We have also made the calculation of Chi-Square Tests, in order to see whether these changes can be considered statistically important (Table 11).

+

Table 11: Chi-Square Test.

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	10,563	2	,005

As expected, the values of Chi-Square 10,563; $df=2$; $p=0,005$ (according to the values from the first research 20,032; $df=2$ $p=0,000$), show that the qualitative changes have started, hardly visible, but it is a fact that they exist and they lead to a higher level of integration of both Roma and non-Roma children in the classrooms of the primary school.

The analysis also included the negative choices of Roma and non-Roma children, and we have calculated Chi-Square Test in Tables 12.

Table 12: Distribution of negative choices of Roma and non-Roma children.

First Survey	Negative choices			Total
	No choice	Unpopular	Very popular	
Roma children: No %	9 20,0%	13 28,9%	23 51,1%	45 100%
Non-Roma children: No %	105 45,3%	81 34,9%	46 19,8%	232 100%
Total: No %	114 41,2%	94 33,9%	69 24,9%	277 100%

The data shows that 20% of the Roma children has no negative choices, 28,9% are unpopular, and 51,1% are very unpopular, while among non-Roma children 45,3% received no negative choices, 34,9% are unpopular, while 19,8% of the children are very unpopular (Table 13).

Table 13: Chi-Square Test.

	Value	df	Asymp.Sig. (2-sided)
Pearson Chi Square	21,053	2	,000

Chi-Square Test shows that the difference in negative choices between Roma and non-Roma children in the classrooms of primary school is statistically significant.

The research in June 2009. did not result in some more significant statistical changes. The data are presented in Tables 14.

Table 14: Distribution of negative choices among Roma and non-Roma children.

Second Survey		Negative choices			Total
		No choice	Unpopular	Very unpopular	
Roma children:	No	10	12	23	45
	%	22,2%	26,7%	51,1%	100%
Non-Roma children:	No	113	76	43	232
	%	48,7%	32,8%	18,5%	100%
Total:	No	123	88	66	277
	%	44,4%	31,8%	23,8%	100%

Table 15: Chi-Square Test.

	Value	df	Asymp.Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	23,181	2	,000

It is obvious that there has not been a statistically significant change in the distribution of negative choices between the first and the second research. Comparing the Chi-Square Test: first one: value: 21,053; df=2; Asymp. Sig.= ,000 and the second one - Value: 23,181; df=2, Asymp. Sig. ,000 , so both Chi Square Tests are statistically important, but between the first and the second survey there have been mild positive changes that are not of the scope that could be considered statistically important.

Monitoring the changes related to the grade and age shows that they take place very slowly and that the process of integration is realized through the reduction of the number of both Roma and non-Roma children in the first and third group (first group are the children who did not receive any positive choices, and we considered them insufficiently integrated). While this group reduced in number, the middle group enlarged: children who are integrated and popular, while there is also a mild increase in the third group (Table 16).

Table 16: Totality of positive choices, according to grades: Roma and non-Roma children : First study.

Grade		Positive choices			Total
		0	1 -3	4 - 18	
Second grade	No	35	30	17	82
	%	42,7	36,6	20,7	100
Third grade	No	30	36	18	84
	%	35,7	42,9	21,4	100
Fourth grade	No	15	28	20	63
	%	23,8	44,4	31,7	100
Fifth grade	No	7	14	6	27
	%	25,9	51,9	22,2	100
Sixth grade	No	4	11	6	21
	%	19,0	52,4	28,6	100
Total	No	91	119	67	277
	%	32,9	43,0	24,2	100

Pearson Chi-Square: Value=9,908, df=8, Asym. Sig.= ,272

Table 16 shows exactly that: from the second to the sixth grade the number of children with no positive choices mildly reduced from 42% to 35%, 23% and in the sixth grade to 19%. The middle group (Roma and non-Roma children who have received between 1 and 3 positive choices) is increasing most intensively, which shows exactly how the process of integration of children is taking place in the desegregated classrooms. This process can be precisely documented through the above mentioned percentages: second grade – 36%, third grade – 42%, fourth grade – 44%, fifth grade 51%, and sixth grade – 52%. Pearson Chi-Square shows that these are still not statistically important changes: Value= 9,908, dr=8, Asymp.Sig= ,272, but they exist and show that the process of integration is realized within the given classroom, but also with the time spent in school.

The table created on the basis of the data from the second survey confirmed the characteristics and tendencies, as well as the intensity of the already presented integration (Doise 1975) processes in the previous table (Table 17).

Table 17: Totality of positive choices according to grade: Roma and non-Roma children, Second study.

Grade		Positive choices			Total
		0	1-3	4-18	
2 grade	No	27	37	18	82
	%	32,9	45,1	22,0	100
3 grade	No	31	27	26	84
	%	36,9	32,1	31,0	100
4 grade	No	12	33	18	63
	%	19,0	52,4	28,6	100
5 grade	No	6	15	6	27
	%	22,2	55,6	22,2	100
6 grade	No	4	13	4	21
	%	19,0	61,9	19,0	100
Total	No	80	125	72	277
	%	28,9	45,1	26,0	100

Pearson Chi-Square: Value =13,406, df=8, Asymp. Sig.= ,099

According to table 17, the data received in the second survey show that in the first (0 choices) and in the third category (4-18 choices) there are certain fluctuations, but also a certain tendency of reduction, although insufficient reduction in order to have a statistically significant value, but the data in the middle group in all grades show an increase: in second grade to 45%, in third grade to 32%, in fourth grade to 52%, in the fifth grade to 55%, and in the sixth grade to 61% of the integrated Roma and non-Roma children. So, the main tasks related to the integration of Roma and non-Roma children are achieved systematically, consistently and successfully, and as the children grow and spend more time in school, the social structure of the classroom becomes more balanced in its characteristics.

When it comes to the negative choices, we expected their number to reduce with the grade, that is, we expected that the number of negative choices will be the biggest in the second grade and that it will reduce in the following grades and this was confirmed with the statistical significance at the level of 0,034 (Table 18).

Table 18: Totality of negative choices by grade, Roma and non-Roma children.

Grade		Negative choices			Total
		0	1 – 3	4 - 18	
2 grade	No	45	21	16	82
	%	54,9	25,6	19,5	100
3 grade	No	34	29	21	84
	%	40,5	34,5	25,0	100
4 grade	No	25	20	18	63
	%	39,7	31,7	28,6	100
5 grade	No	7	12	8	27
	%	25,9	44,4	29,6	100
6 grade	No	3	12	6	21
	%	14,3	57,1	28,6	100
Total	No	114	94	69	277
	%	41,3	33,9	24,9	100

Finally, we were interested in the process of integration of Roma children from the second to the sixth grade, and the data related to the number of positive choices, as the integration indicators, are presented in Table 19.

Table 19: Comparison of totality of positive choices of Roma children between the First and the Second study.

Grade	Totality of positive choices received by Roma children						Total I - II
	First study			Second study			
	0	1 - 3	4 – 18	0	1 - 3	4 – 18	
2 gr. No	13	4	1	6	10	2	18
	72,2	22,2	5,6	33,3	55,6	11,1	100
3 gr. No	8	3	1	8	3	1	12
	66,7	25,0	8,3	66,7	25,0	8,3	100
4 gr. No	3	1	1	3	1	1	5
	60,0	20,0	20,0	60,0	20,0	20,0	100
5 gr. No	1	3	1	2	2	1	5
	20,0	60,0	20,0	40,0	40,0	20,0	100

Grade	Totality of positive choices received by Roma children						Total I - II
	First study			Second study			
	0	1 - 3	4 - 18	0	1 - 3	4 - 18	
6 gr. No	-	4	1	1	3	1	5
%	-	80,0	20,0	20,0	60,0	20,0	100
Total No	25	15	5	20	19	5	45
%	55,5	33,3	11,1	44,4	42,0	11,1	100

First study: Chi-Square Test: Value=11,804,df=8,Asymp.Sig=,160

Second study: Chi-Square Test: Value=7,630,df=8,Asymp,Sig.= ,470

In Table 19. we have presented all the positive choices that the Roma children received in a desegregated classroom from the first to the sixth grade. The first conclusion that can be made is the fact that the Roma children, as well as the non-Roma children, occur in all three categories: among the insufficiently integrated, the ones without any positive choices, among the popular ones that received between 1 and 3 positive choices, and among the very popular ones that received between 4 and 18 positive choices. So, the characteristic is equal as in the case of the whole sample. Secondly, it is also visible that as the child progresses to the higher grade of the primary school there is a more intensive integration taking place, from 72% of the insufficiently integrated the percentage goes down to 66% in the third grade, to 60% in the fourth grade, 20% in the fifth grade, and in the sixth grade all the Roma children are already in the well integrated groups in the classroom. As the number of the non-integrated Roma children reduced there was an increase in the next category: popular children. This percentage showed the following development: from 22% in the second grade, it increased to 25% in the third grade, then it reduced to 20% in the fourth grade, and suddenly increased in the fifth grade to 60%, and to 80% in the sixth grade. In the category of very popular children, in the second grade there were 5,6% of the Roma children, while in the third grade this percentage increased to 8,3%, in the fourth grade to 20%, and stayed at the same level in the fifth and sixth grade.

In the second survey the data shows that the process of integration continued, and the number of non-integrated Roma children went down from 55% to 44% with respect to all grades, and the percentage of the popular children increased in the total number of children from 33% to 44%, while the number of the very popular Roma children remained the same in the second research as in the first one – 11%. Both Chi-Square Tests have not shown a statistically significant difference in the change of the social status of the Roma children depending on grade, so, the changes were not intensive, but the process obviously exists.

The Table of the total number of negative choices received by Roma children from the first to the sixth grade can further complement the picture of those integra-

tion processes, especially if we make a comparison between the data received in the first and in the second survey (Table 20).

Table 20: Comparison of totality of negative choices of Roma children between the First and the Second Study.

Grade	Totality of negative choices received by Roma children						Total I - II
	First study			Second Study			
	0	1 - 3	4 - 18	0	1 - 3	4 - 18	
2 gr. No	7	8	3	6	8	4	18
%	38,9	44,4	16,7	33,3	44,4	22,2	100
3 gr. No	1	2	9	2	-	10	12
%	8,3	16,7	75,0	16,7	-	83,3	100
4 gr. No	3	1	1	4	1	-	5
%	60,0	20,0	20,0	80,0	20,0	-	100
5 gr. No	3	1	1	3	1	1	5
%	60,0	20,0	20,0	60,0	20,0	20,0	100
6 gr. No	1	3	1	2	2	1	5
%	20,0	60,0	20,0	40,0	40,0	20,0	100
Total No	15	15	15	17	12	16	45
%	33,3	33,3	33,3	37,7	26,7	35,5	100

I study Chi -Square: Value 23,861 df=2 Asymp. Sig. ,002

II study Chi- Square: Value 17 890 df=2 Asymp. Sig ,002

The negative choices in the first and second survey show almost the same distribution. First, the number of Roma children without any negative choices was 38% in the second grade and dropped a bit in the third grade, but then it increased in the fourth and fifth grade to 60%. So, 60% of the Roma children enrolled in these grades did not receive any negative choices. A similar distribution of negative choices repeated in the second survey, as well: there the number of children without any negative choices in the fourth grade was 80%, and in the fifth grade 60%. Comparative analysis shows that in most cases the same Roma child has a higher number of negative choices in both the first and the second research, which corresponds to the reality, as this is the child who is not fitting into the school very well, creates problems and then receives a high number of negative choices. So, a high number of negative choices relates to individual children and cannot be representative of the integration process that we monitored and analyzed.

The conclusion that can be drawn from these data is that the processes of restructuring of the classrooms have started, the psychological distance was reduced

(Sigel I. E. 1993), that the integration is visible and that it includes all the students who belong in these desegregated classrooms.

REFERENCES

- Doise, W. et al. (1975). Social interaction and the development of cognitive operations. *European Journal of Social Psychology*. 5/3.
- Eurydice (1995). *Preschool education in the European*. Luxembourg: Union-Office for Official Publications of the European Communities.
- Gordon, D. A. (1998). *Parenting*. Wisely – Athens (Ohio): Family Works Inc.
- Half of Serbian Roma Face Poverty*, 2008. <http://www.balkansight.com/en/main/news/9210>
- Interethnic Initiative for Human Rights Foundation*, 2000. online presentation
- Orsos, H., K. Bohn, G. Fleck, A. Imre (2000). *Evaluation of the Effectiveness of Alternative Secondary School Models for the Education of Roma Children*. Prepared for the World Banc, ECA Human Development Department.
- Petrović, R. (1992). Demografske karakteristike Roma u Jugoslaviji. U: *Razvitak Roma u Jugoslaviji*, Beograd: SANU str. 121–134.
- Sigel, I. E. (1993). The centrality of a distancing model for the development of representational competence. In: R. R. Cocking, K. A. Renninger. *The development of meaning of psychological distance*. Hillsdale – NJ: LEA.
- Stankovic, V. (1992). Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike. U: *Razvitak Roma u Jugoslaviji*. Beograd: SANU str. 159–179.

M. Oljača, S. Kostović, J. Đermanov

INTEGRACIJA ROMSKE DECE U OSNOVNU ŠKOLU – INTEGRISANA ODELJENJA

Rezime

Obrazovanje i vaspitanje predstavljaju najvažnije procese socijalne inkluzije koji istovremeno obezbeđuju svakome bolje životne uslove. Na osnovu praćenja procesa integracije u osnovnim školama naša empirijska istraživanja pokazala su da se ovaj izuzetno značajan proces može podsticati i ostvarivati i da se on manifestuje u vidu smanjivanja negativnih izbora romske dece uz istovremeno smanjivanje predrasuda, netolerancije i negativne evaluacije postojećih kulturnih, socijalnih i ekonomskih razlika.

Ključne reči: integracija romske dece, vaspitanje, socijalna distanca.

Olivera Knežević Florić
florico@ff.uns.ac.rs

UDK 37.013.371.3.008
Originalni naučni rad

MEDIA IMAGE OF A CHILD IN THE AUTHENTIC CULTURE

Rich resources of traditional understanding of a child's development in all the cultures (different educational styles, socialization forms, etc.) provide a very valuable and inspiring study material, as well as a redefinition of the scientific, pedagogical and psychological postulations about a child and a childhood. However, a need for the ethno-pedagogical research of a child and childhood in the tradition of reflection discourse is imposed as a necessity in the contemporary circumstances nowadays.

From the point of view constructivism metetheory and cultural understanding of a problem, the paper explains research results of quantitative and qualitative analysis of discourse (2001, 2008), which aim is to examine an image of a child presented to adults by media in Serbia (TV, radio, newspapers), as well as to answer the question how much and in what way the child has been represented and shown in media contents.

Key words: child, culture, tradition, media, education.

INTRODUCTION

It is not a new hypothesis that the nature of a society of adults is a direct outcome of the way in which their children have been raised, and the other way round, that the way of raising children directly influences the values and priorities of the society consisted of adults. In different ways it can be found in a number of disciplines and theories dealing with an individual and a society. Depending on its orientation, contexts, problems, hypothesis which is about to be supported, and a broader scientific, social-cultural and historical moment in which it has been created, every interpretation provides its more or less important contribution to the fact associated with the cause-and-effect relation between an adult and a child (Trebješanin 2000).

Issues traditionally related to the sphere of a private life, namely decisions and actions related to children, have been motivated with things considered to be their best interests in a particular culture at certain time. However, understanding of the child's best interests have differed to a great extent from a society to a society. Accordingly, there are also great cultural differences in the adults' relations to the children. The literature dealing with this problem from the cultural-historical point of

view (Arijes 1990; Gerbner 1999; Korać 2001; Trebješanin 2000 and others) clearly shows that the relation toward children, which is distinctive for a society, is crucially influenced by (often implicit) ideas, concepts and values related to the nature of a child and a childhood prevailing in that society. Those ideas, concepts and values are based on the things which adults know or believe to know about children.

The idea about the child and the childhood in our current authentic culture finds its base in patriarchal-collectivistic models. It is not necessary to specially emphasize dominant characteristics of such a model, which has been well-known for a long time. However, it is necessary to point to the fact that its elements still determine our daily pedagogical-social practice to a great extent. In that sense, growing-up in our culture and the current social-historical moment represent a contradiction in its essence. On one hand, children and youth are protected and exempted from obligations and responsibilities, what leaves them a space for a relative autonomy and some degree of choice. On the other hand, living in a protected environment, children and youth remain in a situation of reliance and dependence. Such a model, which represents a symbiosis of paternalism and permissiveness, like a double message 'you should do it independently, but you cannot do it without me, since you are not competent', generates a chronic confusion within generations which walk toward the world of adults (Knežević Florić 2005: 72).

An absence of the idea of childhood, moralistic and romantic perceptions of a child, childhood as a universal category, children as a separate social group... those are some of the numerous definitions which only state that the childhood is a cultural-historical result or a construct. However, it is necessary to say that from the child's perspective, which represents a 'silent side of history' (Korać 2005), there has been made a revolutionary progress toward understanding and grasping of the childhood. Children and youth, as a social group in a continuous interaction with the other parts of a social system, are important for many reasons. Children are no longer only a step toward an adult individual. Accordingly, it is justified to define them as irrational, incompetent, non-autonomous, and irresponsible. The definition always must imply a positive connotation and start from the standpoint of a potential and capacities of every individual child. The term *interaction* also implies an active participation of a child both in his/her own development, and in the development of the community. It is not realistic to expect that it is possible to develop a universal and ideal developmental scheme for all children from different cultures. It may be partially conditioned with the fact that all the developmental models, schemes, interpretations and constructs of the childhood have been created by adults. If one accepts a definition of the development as a process of the child's self-development as well, then one must also accept the child's participation in the understanding of the childhood (Trebješanin 2000). By creating preconditions to listen to their views of their own development, it may be possible to find a 'missing ring'.

MEDIA IMAGE OF A CHILD IN SERBIA

In the contemporary world, with the exception of experts dealing with children, the adults' knowledge about children has been based mostly on their direct personal experience – both of a child and a parent (most often). If the subjectivity and non-systematization of such knowledge is taken into consideration on one side, and the significance of decisions and actions based on that knowledge on the other side, it is impossible to ignore an incredible gap between the importance declaratively given to the children publicly, and the way in which the adults are informed about the children. Besides the subjective experience, the adults' knowledge of the children's developments, features and needs, has also been based on the popular literature about children, and the image of the child and the childhood launched by media (Korać 2005).

Media have the greatest accessibility, and thus the greatest potential influence on the attitudes and behavior of adults toward children. The image a child shown in the media has been chosen as a topic of the paper exactly for the mentioned reasons. By analyzing how much and in what way a child is present in the media contents intended for adults, there has been made an attempt to have an insight into a creation 'mechanism' of the public opinion on children.

The role of media in the creation of the public opinion and the importance of their influence on the setting up of social priorities related to children has been noted by other researchers in this field as well. In this regard, *Daisy Cancel* and *Stacy Smith* emphasize the following: 'The way in which a childhood is understood in a particular culture, how the behavior of the youth is observed and stereotyped, how children are treated in relation to the law that should protect them and the policy that should be of their use, depend on the way in which children are perceived by its citizens. Of course, everything is influenced by the knowledge people have about children in general, and one of the main sources of the knowledge are exactly the media' (Grebner 1999: 22). In order to get to the point *how* media show children, it is previously necessary to establish *how much and where* the children are shown. This is, however, not only a methodological fact, but it appears to be a very relevant indicator of an actual situation of a child in a particular culture.

According to the analysis of the research results obtained on the basis of the implementation of the research project with the topic 'A Child in Media' (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy, 2007/08.), as well as on the basis of results obtained in the research project '(In)visible child' by the Center of the Child's Rights team from Belgrade (2001), it is possible to clearly perceive and understand the influence of media on the creation of the image of the child and the childhood in our social discourse. The aim of both research efforts was to examine an image of the child presented to the adults by media (TV, radio and newspapers) in Serbia, and to find answers to the question how much and in what way the child has been represented and shown in the media contents intended for the adults.

The children's visibility in the media in Serbia, which has been measured with the percentage of time devoted to them (for the radio and TV programs), actually with the frequency of topics related to children, the cover pages and size of the columns in the newspapers in comparison to the percentage of their actual presence in the population, are surprisingly low. If the other visibility indicators, like watching/listening popularity and the reserved time for broadcasting particular radio and TV programs, and the position of the newspapers articles about the children (in a page) are included, the visibility level becomes even higher. All of this is even more disturbing if it is compared with the results of similar researches in the world, which also point to the very low visibility of children (Grebner 1999).

According to the assessment of the Statistical Office of the Republic of Serbia, from 31 December 2000, a percentage of children (individuals aged from 0 to 19) in Serbia (excluding Kosovo) is 23%. However, the presence of children in the analyzed sample is incomparably less than that. Out of all three analyzed media, the children's visibility is the lowest on *radio*, with surprising 0,7%. The children's visibility on *television*, measured with the percentage of total time devoted to them, is significantly higher – 7,6%. This is, however, also alarmingly low in comparison to 23% of their presence in the population, especially if one bears in mind that a part of the analyzed material is so called an aimed sample (TV programs with the children-related topics appear possibly or usually), as well as the information that the children are represented with only 2% in the informative TV programs. Finally, the visibility of children in *the newspapers* in Serbia, measured with the percentage of the children-related topics on the cover pages of daily newspapers, is only 3%, provided that there is only 1% of the children-related articles that begin on the cover page (Korać 2005).

The mentioned data represent only a 'bird's - eye view'. The accurate measure of visibility of children in our media closely introspected is much more dramatic. It can be understood only if one takes into consideration the factors such as: significantly rare presence of the children-related topics in the announcements of informative broadcasts; side hours of TV shows in which children appear slightly more often; insignificant number of newspapers articles devoted to children in general, low representation of the children-related topics in major articles in which they are mentioned.

In all three media (radio, TV, newspapers) equally, the child is represented as a passive being, either as an object of protection and care of adults, or as an actual or potential victim of different jeopardizing factors. There are much less active *children* in all three media, provided that such definitions are most often related to the context of play and fun; successful children, as well as violent children are rarely shown. When it is about active definitions, the most indicative information perhaps is that a *proactive child* – a child represented as the autonomous player of his/her own life and the life of his/her family and the community, as someone who takes over responsibility, initiates actions and carries them out according to his/her developmental

level and individual skills – it is represented only with 2% both in the newspapers and on television (in comparison to the total number of units for analysis for each of the media), and it does not appear on radio at all (Korać 2005).

These results should be attached to the results which show how often the child's voice is heard in the media. In comparison to the total number of units of analysis for each media, children's statements most often appear on TV – in 16% of cases, only 3% in the newspapers, and only one single case on a radio (Korać 2005). These data show that that the children are the least asked about anything; since they are described as imperiled, helpless and passive, the children probably do not have what to say nor they can be involved in the decision-making about the things of their concern. Even when the children are asked about something, it is usually only a 'decoration'. Concerning relatively high percentage of the children's statements on television, there is pointed out a conclusion related to corresponding examples from the TV program analysis: even when a child gets an opportunity to say something, the content of the question, the way of asking the question, the treatment of the answers and the context in which they are placed, rarely provide an insight into anything essentially important for the child. Accordingly, the media performance in lines with the Article 12 of the *Convention on the Child's Rights* (the right to express one's opinion) is out of question.

When it is about the children's rights, the researches have shown that they are practically not mentioned. The analysis of the results for particular media point to an interesting and indicative paradox: while the public receives a presentation of the image of the child as (potentially or actually) quite an imperiled member of the society, there is no even a word about the children's rights, or about the documents regulating those rights! We believe that it points to an important characteristic of the adults' relations toward children: things declaratively accepted and legally regulated are not recognized as *the law* and (automatically) *the responsibility and commitment of adults* (from parents to the highest governmental bodies and institutions), but they are presented as a matter of their good will and humanity. In connection with this matter, media offer an excellent opportunity to the adults to actually speak about themselves when speaking about the children. By painting a picture of an imperiled and passive child, the adults actually paint an idealized picture of themselves, as humanitarians and caring saviors and guardians.

Accordingly, the children are not interesting to the media officers who know very little about them, and therefore most of the officers are not capable to tell anything truly relevant and interesting about the children-related topics. Therefore, it is no wonder that such and similar topics do not get an appropriate space/time in the media. When people know little about some issue, the easiest thing to do is to turn to general issues and stereotypes, what is not interesting and what does not sell either the newspapers or the space on radio or television. This is, as we believe, at least a part of the answer to the question why the treatment of the children in the media is

similar to the treatment of minorities: as any other minority, the children represent a particular *terra incognata* in the public eyes. Due to a lack of adequate knowledge, media superficially *do mapping*, thus closing a circle of invisibility, shallow images and shabby stereotypes (Grebner 1999). Although there are exclusive affinities of the public toward the children, who declaratively have an extremely big importance, the child in the media in Serbia is generally invisible, and when he/she is visible, then he/she is passive, imperiled, without any rights and without the voice.

All of us agree that the children are our future, whatever it means for different people. Unfortunately, it is often forgotten that the children are also our present time, and primarily their own present time. The task of adults is to carefully and responsibly work on modeling the present time *together with the children*. This is the only way to build the future that would be suitable to meet the needs of both sides. Modeling the common present time and future can be done only on the basis of good mutual understanding and the knowledge of each other. Unfortunately, media do not contribute at all to make adults to really get known and understand the children; media work on the improvement of the situation where children get to know adults. Instead of striving to become a powerful force of the cultural enrichment, media mostly limit themselves to the occasional offering of help to 'put out the fire'.

FURTHER DISCUSSION AND CONCLUSION

A way out of this closed circle is easily foreseen: it is education. Maybe some day an acquirement of fundamental knowledge about the children, who represent an enormous required majority of population of our planet in the everyday life, will be introduced into the standard education curricula of the youth and the adults. If it does not happen, exactly the media are those which have both the possibility and a great responsibility to work on this extraordinary important task. Not only within the educational curricula and contents, but also through the *systematic modeling of the public opinion on the children*, this is mainly carried out through the curricula and contents reaching the broadest public – primarily through the informative programs. In order to carry out such an important work competently, it is necessary, first of all, to provide appropriate informing and training of journalists. The base of such training should certainly be the fundamental knowledge on the development, characteristics, needs and rights (based on the previous needs) of the children. All different knowledge is required in order to enable an appropriate journalist's approach to the elaboration of the children-related topics and the approach toward the children themselves.

In addition to providing information and training of journalists, what should be done according to the rationalized media policy in this field, a significant progress in the way of the children's representation in media would be their own participation. Local media provide significant opportunities in that sense, and it is exactly the first step toward taking in the space/time in the national newspapers, radio and TV

programs as well. The children's participation in the media is naturally and closely related to the educational projects for media. These projects involve mostly older children, adolescents and the youth.

A tendency of media to teach children and youth literacy through different participation projects is more and more visible in both developed and less developed countries. Such type of education is implemented both in schools and outside of them (different local organizations, centers and clubs, NGOs), and it is considerably alleviated with the development of the information technology. In the contemporary world there are hundreds of such projects, and few of them, which we had a chance to be directly introduced to, offer extraordinary interesting experiences, which can be easily applicable in our situation as well.

Numerous examples of education for media through different forms of the children's participation have been collected from all around the world (Philippines, Brazil, Canada, China, Austria, Sweden, Greece, Poland, Germany, Great Britain, Hungary, Czech Republic, Japan, Singapore, Ghana, India, Australia, Brazil, as well as large UNICEF initiative *International Children's Day of Broadcasting*) point to a vital importance of the relation between education and participation: the participation in media to overcome a gap between teaching literacy through media on one hand, and the children's participation in the social life of their communities, on the other hand. Training them to critically understand media and such type of training through participation helps children to be better acquainted with the life and problems of their own local community at the same time, instigating them to efficiently apply their knowledge and abilities and thus strengthen their self-confidence, as well as their readiness to participate themselves in order to improve their position in the society.

REFERENCES

- Arijes, F. (1990). *Vekovi detinjstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
 Gerbner, G. (1999). The Image of Children in Prime-time Television: Casting and Fate. In *Children and Media: Image, Education, Partipacion*. UNESCO.
 Knežević Florić, O. (2005). *Pedagogija razvoja*. Novi Sad: Faculty of Philosophy.
 Korać, N. (2005). *Nevidljivo dete*. Beograd: Centar za prava deteta.
 Trebješanin, Z. (2000). *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.

Olivera Knežević Florić

MEDIJSKA SLIKA O DETETU U AUTENTIČNOJ KULTURI

Rezime

Bogate riznice tradicionalnih shvatanja o razvoju deteta u svim kulturama (raznovrsni vaspitni stilovi, načini i oblici socijalizacije, ...) prezentuju veoma dragocen i inspirativan materijal za proučavanje, ali i redefinisane pedagoških i psiholoških pretpostavki o detetu i detinjstvu. Međutim, potreba za etnopedagoškim istraživanjem deteta i detinjstva u diskursu refleksije tradicije danas se postavlja kao neophodnost.

U radu se iz ugla konstruktivističke metateorije i kulturološkog poimanja problema, metodom kvantitativno-kvalitativne analize diskursa, razmatraju rezultati istraživanja (2001, 2008) koja su imala za cilj da sagledaju sliku deteta koju odraslima prezentuju mediji u Srbiji (televizija, radio, štampa), kao i da odgovore na pitanje koliko je i kako dete zastupljeno i predstavljeno u medijskim sadržajima namenjenim odraslima.

Ključne reči: dete, kultura, tradicija, mediji, obrazovanje.

Željko Kaluđerović
zekikal@uns.ac.rs

UDK 174:602.6
608.1
Originalni naučni rad

BIOETIČKO RAZMATRANJE DOSTIGNUĆA SAVREMENIH NAUKA, POSEBNO GENETIKE

Moderna građanska epoha iznedrila je ideju slobode kao legitimacijsku i regulativnu osnovu celine ljudskog delanja, što podrazumeva da čitav proces naučnih ostvarenja može biti krajnje ambivalentan. Naime, premda rezultati naučnih dostignuća primarno tendiraju ka progresu i ostvarenju najviših ljudskih vrednosti, oni u isti mah mogu imati i negativne pa i katastrofalne posledice. Utilitarističkim i redukcionističkim rezonovanjem naučnika može biti doveden u pitanje opstanak ljudske vrste i same planete, što su pokazala dostignuća u atomskoj fizici i otkrića u genetici, a što ukazuje da nije reč o potencijalnoj šteti koja se može zanemariti i minimalizovati. Postojeće pretežno heteronomne zabrane, iako potrebne, nisu dovoljne ukoliko kod samih naučnika ne bude razvijana svest da treba da slede opšta humanistička moralna načela i načela naučne kritičnosti. U složenim vremenima snaženja socijalnih i tehničko-tehnoloških efekata nauke, potrebno je (bio)etički kodifikovati pitanje društvene odgovornosti naučnika, koje zbog njegove adekvatne interiorizacije mora biti integralni deo njihove *paideje* od najranijih dana. Odgovarajući interdisciplinarni i pluriperspektivni pristup, kao i svest o odgovornosti, treba da rezultiraju drugačijim i delikatnijim odnosom samih naučnika prema mogućnostima vlastite naučne discipline i značaju njenih učinaka, a ipak ne treba da budu razlog za odustajanje od projekata u nauci, privredi ili socijalnoj sferi.

Ključne reči: sloboda, mogućnost, odgovornost, bioetika, nauka, genetika.

„Nauke cvetaju, duhovi se bude, milina je živeti”, reči su koje je slavni humanist i prijatelj Erazma Roterdamskog (D. E. Roterodamus) Ulrich fon Hutten (U. v. Hutten) izgovorio još u XVI veku da bi dočarao intelektualnu uzbuđenost ljudi novog doba. Jedan vek posle Huttena veliki engleski filozof Bekon (F. Bacon) beleži odme-reno, ali u skladu sa optimizmom epohe, da je sreća njegovog vremena što male lađe, poput nebeskih, tela plove oko čitave zemlje i da bi celo doba moglo s pravom reći *plus ultra* tamo gde su ranija doba govorila *non plus ultra*. Bekon tvrdi da je pravi cilj svake nauke praktična korist. U *Novom organonu* on piše da istinski i valjani cilj nauka nije ništa drugo nego da se ljudski rod snabde novim pronalascima i novim dobrima. U drugom delima Bekon će varirati istu misao, pa se kao cilj nauke navodi

„služiti ljudskoj blagodeti”, „s uspehom služiti tome da se uklone tegobe ljudskog života”, ili „neprestano obogaćivati ljudski rod novim delima i snagama”.

Praktična korist za koju se zalaže Bekon jeste vlast čoveka odnosno čovečanstva nad prirodom. Za razliku od nekih svojih savremenika koji su odnose sa prirodom želeli da regulišu posredstvom mistike, magije i astrologije, Bekon je smatrao da se vlast nad prirodom može postići samo naučnom spoznajom kauzalnih veza u njoj: „Stoga, one dvije ljudske težnje, tj. težnja za znanjem i moći, uistinu se podudaraju; a djela ne uspijevaju ponajviše zbog nepoznavanja uzroka” (Bacon 1986: 26).

Vlast nad prirodom odnosno praktičnu korist Bekon je smatrao osnovnim i krajnjim, a ne neposrednim i trenutnim ciljem nauke. Želeći da se ogradi od tumačenja svoje filozofije u smislu grubog prakticizma i pragmatizma, Bekon je čak ustvrdio da „dela treba činiti više kao zalog istine, nego radi udobna života”, te da je „kontemplacija stvari kakve jesu, bez praznoverja ili prevare, bez zablude ili zbrke, vrednija sama po sebi nego svi plodovi pronalazaka”.

Četiri veka nakon Bekona Hajzenberg (W. Heisenberg) će u delu *Fizika i metafizika* zapisati: „Nauku stvaraju ljudi. Ova činjenica razumljiva sama po sebi, često se zaboravlja, pa će možda podsećanje na nju doprineti da se suzi jaz između dveju kultura: duhovno-naučne i umetničke s jedne strane, i prirodno-naučne i tehničke sa druge strane, jaz na koji se ljudi tako često žale. Nauka o prirodi počiva na opitima, ali svoje rezultate i ona postiže dogovaranjem njenih poslenika, koji se međusobno savetuju u tumačenju tih opita. Takva savetovanja očigledno treba da pokažu kako nauka nastaje u razgovoru ... Reč je prvenstveno o ljudskim, filozofskim i političkim problemima, i pisac se nada da će se upravo u tome jasno pokazati kako se i prirodna nauka teško može odvojiti od tih opštih pitanja” (Hajzenberg 1974: 8).

Ova činjenica najčešće se ispušta iz vida, premda ona, po Hajzenbergu, predstavlja ključni momenat u prilazu fenomenu nauke i naučnom stvaranju, uopšte u naučnom odnosu čoveka prema svetu. Upozorenje i insistiranje na jednoj gotovo trivijalnoj stvari verovatno ne bi ni imalo smisla da se ona po pravilu ne zaboravlja iako je fundamentalna u čitavom naučnom razvoju i njenoj ukupnoj ulozi i smislu. Na Hajdegerovom (M. Heidegger) tragu moglo bi se reći da je zaborav onog bitnog uslov i pretpostavka svakog mišljenja, pa verovatno u tom smislu i Hajzenberg upozorava na nužan zaborav najrazumljivijeg fakta da nauku stvaraju ljudi. Taj zaborav je dakle pretpostavka celokupnog naučno-tehničkog progressa odnosno svih modela naučnog pristupa životnoj stvarnosti. Bez njega verovatno ne bi ni bilo intenzivnog progressa kakav je zabeležen u poslednjih nekoliko vekova u evropskoj povesti. Nauka stoga jeste jedan ambivalentan i dvosmislen fenomen, što je njena karakteristika koja obeležava evropsku kulturu i civilizaciju, i što joj istovremeno omogućava da se širi i uzdiže na planetarni i univerzalni rang.

Ambivalencija je uočljiva gotovo u svakom naučnom činu i svakom naučnom rezultatu.¹ Moglo bi se reći da kada je genetika, naročito savremena, u pitanju,

¹ Ajnštajn (A. Einstein) je govorio da je nauka moćan instrument. Da li je taj instrument upotrebljen u slavu čovečanstva ili za njegovu propast, zavisi od čovečanstva, a ne od instrumenta.

od nje u znatnoj meri zavisi čovečanstvo kao zajednica jedne vrste bića, ali i više od toga, od njenih rezultata može da zavisi i sudbina same planete odnosno njen opstanak. Ono što postiže genetika omogućava razvoj u oba pravca gotovo u istoj meri: naime, rezultati naučnih dostignuća i filozofskih opservacija, premda primarno tendiraju ka progresu i ostvarenju najviših ljudskih vrednosti, mogu u isti mah imati i krajnje negativne pa i katastrofalne posledice. Markuze (H. Marcuse) je u jednoj svojoj fazi čak smatrao da se naučno-tehnički proces gotovo u potpunosti oteo ljudskoj kontroli i da će o dilemi da li će planeta opstati ili propasti odlučiti čista slučajnost. Bliže istini, po autorovom uverenju, jeste činjenica da bez obzira na svu svoju ambivalenciju naučna dostignuća stoje pod kontrolom čoveka i da u različitim modalitetima ta kontrola u budućnosti može biti još efikasnija i diferenciranija. Zato je pitanje odgovornosti naučnika i filozofa od krucijalne važnosti, ono je suštinsko pitanje njihovog delanja, a ne neko uzgredno pitanje koje se može ali i ne mora vezivati za ono što se događa na polju nauke i filozofije. Ovo pitanje štaviše mora biti ono od čega se polazi u svakom naučnom i filozofskom aktu, uz punu svest o mogućim zloupotrebama i negativnim posledicama, koje mogu slediti iz gotovo svakog rezultata. Nedostatak pune svesti o odgovornosti može se ilustrovati nesrazmerno velikim ulaganjem sredstava u naučne programe i projekte koji imaju praktičnu primenu, a znatno manjim sredstvima u tzv. čistu nauku odnosno u fundamentalna istraživanja, koja ne donose trenutnu korist, već omogućavaju razvoj nauke kao takve.

U huku samozadovoljstva tehničko-tehnološkim progresom koje je doneo XX vek kao da se zaboravilo da nauka i filozofija započinju čuđenjem (Aristotel 2007: 7–8).² Čuđenje je najpre bilo povodom neobičnih pojava koje su ljudima stajale pred očima, da bi se prelazilo preko većih stvari poput nebeskih tela, i stizalo sve do čuđenja zbog nastanka čitavog univerzuma. Čuđenje, svakako, sadržava u sebi i dimenziju neznanja. Neznanje je najčešće vezano za neznanje uzroka. Ljudi su se uvek čudili kada vide posledicu, a ne mogu da uoče uzrok njenog događanja. Svesnost ovog neznanja najčešće nastupa u trenutku kada čovek zaključi da se nešto odigrava na način koji je suprotan od uobičajenog. Primer koji Aristotel navodi jesu marionete od kojih niko ne očekuje da se kreću ili čak da igraju uz odgovarajuću muziku. Tada postaje jasno da postoji neki skriveni uzrok. Čovekova prirodna težnja ka znanju potpomognuta i nekom vrstom bojazni od neznanja, kao i neophodnom dozom smelosti, nagoni ljude da traže uzroke pomenutih pojava. Slični procesi se, naravno, dešavaju i prilikom rešavanja geometrijskih, astronomskih ili problema savremene genetike. Nesumnjivo je da su dramatične promene u svetu u poslednjim decenijama rezultat razvoja nauke, ali ne treba smetnuti sa uma da to nije primarni

² O čuđenju kao onome što pokreće na filozofiranje Aristotel, osim u *Metafizici*, piše i u spisu *O nebu* (294a 11–28), ali i na drugim mestima u svom korpusu, o čemu se može konsultovati Bonicov (H. Bonitz) *Index* (Bonitz 1975: 323a 45–59). O istoj temi piše i Platon u *Teetetu* (155d) i *Filebu* (14c-e). Treba zabeležiti da je kod Platona čuđenje, pre svega, usmereno na ideje (*Parmenid* 129c), dok je kod Aristotela to slučaj sa čulnim svetom.

cilj nauke. Bitan motiv zbog kojeg su ljudi ulazili u nauku bio je, a to bi nesumnjivo trebalo da bude i danas, traganje za istinom, dakle, jedno znanje radi znanja.

U tom spoju motiva koji su vezani za istinu i traganje za njom, kao i njene praktične pretenzije, može se detektovati suštinska ambivalentnost nauke i naučnog razvoja. Savremeni svet je nesumnjivo obeležen prevalencijom ovog drugog, praktičnog aspekta nauke odnosno efikasnošću primene njenih rezultata u svakodnevnom životu ljudi, pa je briga nauke i naučnika najčešće fokusirana na što brže postizanje što boljih rezultata. U pravu je Vajczecker (C. F. von Weizsäcker) kada kaže da sve dok se ista briga i obzir ne budu pridavali rezultatima i negativnim konsekvencama nekog naučnog eksperimenta, ljudski rod neće biti zreo za život u tehničkoj civilizaciji. Utilitaristički momenat dakako nije bio večno obeležje nauke i naučnog razvoja. Tu stranu ona zadobija sticajem određenih povesnih okolnosti i stanja koje karakterišu duh vremena, osobito u poslednjih stotinak godina. Traganje za istinom, čuđenje i radoznalost predstavljaju trajne osobenosti naučne delatnosti, nešto bez čega nauka naprosto ne može.³ Praktična strana je, sa druge strane, ono uzgredno nauke, dok su pitanja o biti čoveka i ljudskog sveta njena permanentna preokupacija. Ta specifično ljudska pitanja igraju glavnu ulogu u svakom naučnom zahvatu, istraživanju i eksperimentu. Njihovo prisustvo svakako utiče i na rezultate koje beleži genetika kao nauka.⁴

Nijedan čovekov čin u prošlosti nije mogao u suštastvenom smislu uticati na spontanitet bivstvovanja naše planete. Koliko god on menjao prirodni ambijent u kome je živio, to nije ostavljalo većeg traga na samoj Zemlji. Ubrzani razvoj tehnike u XX veku stavio je čoveka u jednu sasvim novu moralnu situaciju. Nova situacija se ogleda u tome što savremeni čovek mora primiti na sebe odgovornost za učinke koji nisu rezultat delovanja nijednog pojedinca, nego su kolektivni čin, „čin anonimnog subjekta”. Učinci moderne tehnike stoga nagoveštavaju potpuno novu situaciju za tradicionalnu etiku, pošto se u bitnom derogira postulat antropocentričke slike sveta da su ljudi kao vrsta neupitni u svojoj egzistenciji na Zemlji. Osiguranje opstanka ljudske vrste u doglednoj budućnosti jeste zadatak čijem ostvarenju treba da doprinesu nova saznanja u etici odnosno bioetici. Da bi ta činjenica bila potvrđena, bioetika treba da preispituje moć tehnike, čija dela tako dobijaju filozofski predznak s obzirom na to koliki značaj imaju za život ljudske vrste. Stoga bi se na Jonasovom (H. Jonas) tragu mogao ustanoviti novi imperativ: „Ne dovodi u opasnost uslove za neograničeno opstojanje čovječanstva na Zemlji” (Jonas 1990: 28).

³ Raderford (E. Rutherford), koji je definisao nuklearnu prirodu atoma 1932. godine, govorio je da fizičari nisu tražili nove izvore energije niti nove i upotrebljive elemente. Pravi razlog onoga što su oni učinili leži u impulsu i fascinaciji istraživanjem i poniranjem u najdublje tajne prirode.

⁴ To su prva istraživanja Mendela (G. Mendel) 1865. godine, zatim objašnjavanje strukture molekula DNK od strane Votsona (J. Watson) i Krika (F. Crick) 1953. godine, kloniranje ovce Doli 1997. godine, te projekat sekvencioniranja ljudskog genoma koji je pokrenut krajem 1990. godine i skiciranje mape ljudskog genoma 2002. godine.

Značajni prodori u genetičkim istraživanjima podsticani projektom ljudskog genoma, napredovanje u molekularnoj biologiji, nove reproduktivne tehnologije, unapredile su razumevanje i mogućnost genetskih intervencija kao potencijalnog leka za bolesti uzrokovane genetičkim poremećajima,⁵ osobito onim koje su uzrokovane nepravilnostima u pojedinačnim genima. Ograničenja aktuelnih medicinskih terapija u lečenju bolesti sa genetičkim komponentama vodi do nastojanja da se razviju tehnike za tretiranje bolesti na molekularnom nivou, posredstvom izmene same ćelije. Do sada većina istraživačkih i kliničkih sredstava u vezi s genskom terapijom⁶ bila je investirana u razvoj tehnika za delovanje na nereproduktivne telesne ćelije. Tek od skoro, istraživači najavljuju verodostojne uspehe u poboljšanju zdravlja pacijenata posredstvom genske terapije, nagoveštavajući nove prodore na ovom polju.

Napredak u istraživanjima u savremenom dobu rađa mogućnost da čovek ima tehničkih kapaciteta da modifikuje gene koji će se prenositi na naredne generacije. Reč je o naslednim genetičkim modifikacijama (NGM) odnosno o bilo kakvim biomedicinskim intervencijama od kojih bi se moglo očekivati da modifikuju genom koji neka osoba može preneti na svoje potomstvo. Jedan oblik naslednih genetičkih modifikacija jeste lečenje zametka ili reproduktivnih ćelija koje se razvijaju u jajetu ili spermiji organizma koji se razvija i prenošenje njegovih naslednih osobina. Drugi oblik tzv. germinativna terapija predstavlja modifikaciju gameta (spermatičnih ili jajnih ćelija) ili ćelija iz kojih one potiču. Druge tehnologije koje se razvijaju, poput ubacivanja artifičnih hromozoma, mogu takođe indukovati genetičke promene koje se mogu nasledivati.

Koja su moguća objašnjenja za razvoj i primenu ovakvih tehnologija? Teorijski posmatrano, modifikacija gena koji su prenosivi na buduće generacije može imati niz prednosti u odnosu na gensku terapiju somatskih ćelija. Nasledne genetičke modifikacije nude mogućnost predupređivanja nasleđivanja nekih genetski zasnovanih bolesti unutar porodice, umesto da se somatska terapija ponavlja iz generacije u generaciju. Neki naučnici i bioetičari smatraju da su germinativne intervencije nužne

⁵ Prema nekim procenama u ovom trenutku je poznato oko 5.000 različitih genetskih bolesti. Za veoma mali postotak postoji adekvatno testiranje.

⁶ U širem smislu reči, genska terapija podrazumeva svaki egzogeni uticaj na aktivnost određenih gena, kao npr. tireoidnih hormona korišćenih u lečenju hipotiroidizma ili steroidnih hormona u lečenju astme. U užem smislu posmatrano, genska terapija podrazumeva tretman bolesti unošenjem genetičkog materijala u ciljno tkivo pacijenta. Ova definicija uključuje brojne genetičke manipulacije kao što su ubacivanje kloniranih gena ili delova gena, gena iz drugih genoma, veštačkih gena kao što su antisens geni, oligonukleotida i dr. Najčešće genetička modifikacija cilja obolelu ćeliju, ali mete genske terapije mogu da budu i zdrave ćelije, npr. ćelije imunog sistema, što bi predstavljalo oblik vakcinacije. Što se tiče svrsishodnosti i racionalnosti primene genske terapije u slučajevima gde su dostupne i konvencionalne terapije, smatra se da su relevantni kriterijumi za izbor bolesti za gensku terapiju sledeći: 1) da ne postoji drugi efikasan način lečenja, 2) da je zahvaćen (prvenstveno) jedan organ, 3) da postoji animalni model i uspeh terapije na humanim ćelijama *in vitro*, 4) sigurna procedura, i 5) monogenska bolest sa identifikovanim genom (kada je reč o naslednim poremećajima). Podaci su preuzeti iz teksta dr Ivane Novaković „Tehnologija rekombinovane DNK i genetičko inženjerstvo. Testovi hibridizacije, molekularna citogenetika, PCR”, str. 13, sa Internet adrese: <http://www.med.bg.ac.yu/?sid=544>.

sa medicinskog aspekta radi prevencije određenih vrsta poremećaja, zbog toga što postoje situacije u kojima skrining i selekcija nisu primenljivi, kao u slučajevima roditelja koji imaju istu mutaciju (Zimmerman 1991: 597). Zbog toga što germinativna intervencija može delovati u najranijem stadijumu ljudskog razvoja, ona, takođe, nudi i potencijal za sprečavanje ireverzibilne štete koja se može dovesti u vezu sa manjkavim genima pre nego što se oni pojave. U dugom vremenskom periodu germinativna modifikacija gena može biti upotrebljena da smanji pojavljivanje određenih naslednih bolesti u ljudskom genskom rezervoaru koje uzrokuju velike patnje i probleme.

Pokušaji da se modifikuju geni, koji će se pri tom prenositi na buduće generacije, izazivaju duboke bioetičke, teološke, pravne i političke dileme zbog moguće promene fundamentalnih osobina naših potomaka. Ove tehnike mogu dati čovečanstvu izuzetnu moć kontrole nad biološkim svojstvima i ličnosnim karakteristikama koje se danas smatraju suštastveno ljudskim. Naučnici i (bio)etičari obraćaju pažnju na nasledne genetičke intervencije kod ljudi osobito u poslednje tri i po decenije. Još 1972. godine nekoliko naučnika je upozorilo na to da buduća genska terapija somatskih ćelija nosi rizik od nenamernog menjanja germinativnih ćelija baš kao i ciljanih somatskih ćelija. Sa sadašnjom tehnologijom dodavanja gena može se pojaviti jatrogena genetička šteta kao posledica nameravanih germinativnih nuspojava terapije somatskih ćelija. Ovi problemi su u najmanju ruku jednako veliki kao posledice genetičke štete koja bi mogla nastati iz nameravanih germinativnih transfera. Stoga, pažnja mora biti posvećena i propratnim odnosno uzgrednim efektima terapije somatskih ćelija, kao i onim koje se tek planiraju.⁷

Koja su to intrinzična razmatranja odnosno bioetički aspekti koji moraju biti uzeti u obzir pre nego što se eventualno počne sa NGM? Potrebno je najpre upitati se da li postoje fundamentalni razlozi za takve intervencije odnosno da li su one u načelu moralno dopustive. Drugo, treba ispitati socijalnu dimenziju i moralno delovanje ili uticaj koje ove tehnologije mogu imati na ljudsko društvo.

Neki analitičari tvrde da ljudski geni imaju specifičan značaj i vrednost zbog toga što su u biološkom smislu esencijalni za egzistenciju čovečanstva. Drugi argumentuju da geni omogućavaju razlikovanje ljudi jednih od drugih kao individua i da su oni srž ljudskosti. Na temelju ovih pozicija izvlače se zaključci da geni zavređuju specijalan status koji unapred isključuje germinativno intervenisanje da bi se oni mo-

⁷ Pored znatnih tehničkih ograničenja, genska terapija povlači sa sobom probleme vezane za neželjene efekte koji mogu da nastanu usled manipulacije naslednim materijalom. Moguće je da virusni vektor izazove tešku pa i smrtonosnu infekciju kod pacijenta, kao što je to bio slučaj kod mladića koji primio gensku terapiju zbog deficita ornitin transkarbamilaze (1999). Takođe, ugradnja strane DNK može da pokrene procese kancerogeneze, što je u praksi zabeleženo pojavom malignih bolesti u nekoliko slučajeva. Dominantno je mišljenje da najbolju perspektivu za primenu genske terapije imaju maligna oboljenja, te se od svih do sada testiranih protokola genske terapije kod ljudi najveći broj odnosi upravo na lečenje malignih bolesti (oko 69%), potom na terapiju monogenih bolesti kao što su cistična fibroza, Dišenova mišićna distrofija, ADA deficit, hemofilija (17%) i na lečenje infektivnih bolesti, pre svega side (12%).

difikovali (Chapman 1999).⁸ No, čak i ako se prizna da ljudski geni imaju izuzetan značaj i vrednost, to ne mora biti argument za *a priori* odbacivanje svih istraživanja NGM. Geni, kao uostalom i drugi delovi ljudskog tela, imaju izvedenu vrednost i značaj i tek kroz ljudski misaoni diskurs oni zadobijaju svoj specifičan status, koji ne treba biti neprikosnoven i nedodirljiv na gotovo religiozan način. Nasuprot tome, baš zato što geni imaju tako veliki značaj za delovanje kod ljudskih bića, bioetički je veoma važno da oni obavljaju svoju funkciju na što prikladniji način. Štaviše, može se argumentovati da ako postoji tehnička mogućnost u tom smeru bez ozbiljnijih šteta po ljudsku dobrobit i vrednosti dominantne u ljudskom društvu, ljudi gotovo da imaju obavezu da popravljaju gene kako kod sadašnjih tako i kod budućih generacija.

Pominje se, takođe, da buduće generacije imaju pravo da naslede nemodifikovanu ljudsku gensku bazu zbog toga što genski rezervoar reprezentuje njihovu „genetičku baštinu”, resurs ili bogatstvo na koji svi ljudi imaju jednaka prava kao na „zajedničko nasleđe” ljudske vrste. Dodatna tvrdnja koja se navodi npr. u rezoluciji Parlamentarne skupštine Saveta Evrope jeste da individue imaju pravo na genetsko nasleđe koje nije artifično izmenjeno, osim u okolnostima koje su prepoznate kao kompatibilne sa punim poštovanjem ljudskih prava.⁹ Premda zvuče sasvim prihvatljivo, i ovi stavovi mogu biti dovedeni u pitanje. Striktno govoreći, dok pojedinačni ljudi imaju germinativne ćelije i njihov rod, ljudska vrsta nema „germinativnu liniju” u genealoškom smislu reči. Ljudski genski rezervoar je, takođe, svojevrsna heuristička apstrakcija, a ne prirodna stvar, jer nedostaje referentni materijal u prirodi. Pojedinci naprosto nasleđuju specifični set gena koji potiču od njihovih roditelja. Stoga, iz biomedicinske perspektive posmatrano, ne postoji intergeneracijska „ljudska germinativna linija” koja može poslužiti kao oslonac i važan faktor za budućnost ljudskog roda.

S obzirom na to da je važno osigurati da buduće generacije imaju otvoren pristup prednostima genetičkih istraživanja, pojmovno je pogrešno interpretirati ljudski genski rezervoar kao „dar” koji je akumuliran mudrim investiranjem tokom prirodne selekcije i nad kojim ljudi danas imaju nadzor i mogućnost upravljanja. Proces evolucije koji kontroliše alelski sadržaj ljudskog genskog rezervoara nije nešto čime se može upravljati ili što se može nadzirati. Ljudski genski rezervoar nije nepromenljiv i konstantan, već je u permanentnom toku kroz ljudsku povest.

Drugi analitičari smatraju da je u načelu pogrešno dopustiti da se menja genetički izgled budućih individua posredstvom germinativnih intervencija zbog toga što se ne može dobiti njihova saglasnost, tj. pristanak (Lappé 1991). Ovde je, naravno, reč o tzv. intergeneracijskoj etici,¹⁰ gde nije jednostavno utvrditi prirodu i osnovu

⁸ Na stranama 153–156 Čapmanove knjige nude se primeri ovakve perspektive.

⁹ Reč je o „Preporuci 934 o genetskom inženjeringu” (”Recommendation 934 on Genetic Engineering”), koja je usvojena 26. 1. 1982, u: *Texts Adopted by the Assembly*, 33rd Ordinary Session, Third part, January 25-29, 1982 (Strasbourg: the Council of Europe, 1982).

¹⁰ O intergeneracijskoj pravdi više se može pronaći u Stenfordskoj enciklopediji filozofije (Stanford Encyclopedia of Philosophy), na Internet adresi: <http://plato.stanford.edu/entries/justice-intergenerational/>.

obaveza koje sadašnje generacije imaju prema budućim. Odgovornost čuvanja interesa budućih generacija nesumnjiva je obaveza današnjih ljudi, no pitanje je da li ova obaveza treba da u potpunosti zaustavi istraživanja NGM. Obaveza vođenja računa o potomcima može se izložiti i kao obaveza obezbeđivanja boljeg života za potomstvo, što može uključivati eliminisanje štetnih gena i sledstveno poboljšavanje zdravstvene perspektive budućih generacija.

Poseban aspekt uticaja NGM na zajednicu koji treba naglasiti jeste segment koji se tiče ravnopravnosti i pravednosti ljudi. Bolje situirani građani bi mogli da svojoj deci, pored toga što su im već obezbedili najbolje ekonomske, socijalne i mnoge druge uslove, omogućće i najbolju „prirodu”. Materijalna prednost malog broja ljudi tako bi se kapitalizovala u genetski boljem potomstvu, što bi dodatno produbilo jaz između ljudi i stvorilo opasnu dimenziju „prirodne” nejednakosti među njima.¹¹ Ovo samo ukazuje na to koliko treba biti oprezan prilikom eventualnog razvijanja NGM i još više kod njihove moguće upotrebe. Komutativni oblik pravednosti u zdravstvu u mnogim, čak i visoko razvijenim zemljama nije realizovan u praksi, ili je još uvek na deklarativnom nivou,¹² što bi, hipotetički gledano, moglo da dovede do češće upotrebe nove tehnologije od strane visokoobrazovanih i dobrostojećih ljudi. Ovo bi, uz rasni momenat, naime moguće veće korišćenje NGM od strane jedne rase, moglo da napravi hijatus između ljudi i u genetskoj stvari, te dovede do potencijalno veoma opasnih socio-političkih konsekvenci, kako u pojedinim državama tako i na internacionalnom nivou. NGM, takođe, mogu da povećaju predrasude prema osobama sa posebnim potrebama, što dodatno upućuje na brigu, oprez i pomno kontrolisanje, jer se predrasude¹³ i inače teško i sporo menjaju.

¹¹ Taj jaz podstican je različitim kvazinaučnim tezama o intrinzičnoj superiornosti bogatih i inferiornosti siromašnih. Test inteligencije (IQ test) npr. prvobitno je bio ustanovljen kao način diskriminacije između „sposobnih” i „nesposobnih” ljudi. Pretpostavka je bila da je inteligencija urođeni genetski kvalitet, pa je rana verzija ovog testa u skladu sa tim previđala uticaj obrazovanja. Kao posledica izvlačio se netačan zaključak da siromašniji ljudi imaju niži koeficijent inteligencije od bogatih. Poznati zastupnik ove teze i osnivač prvog departmana za humanu genetiku na svetu bio je Galton (F. Galton).

¹² Zvanične formulacije potpuno su prihvatljive. Tako prema članu 20 Zakona o zdravstvenoj zaštiti Republike Srbije: „Načelo pravičnosti zdravstvene zaštite ostvaruje se zabranom diskriminacije prilikom pružanja zdravstvene zaštite po osnovu rase, pola, starosti, nacionalne pripadnosti, socijalnog porekla, veroispovesti, političkog ili drugog ubeđenja, imovnog stanja, kulture, jezika, vrste bolesti, psihičkog ili telesnog invaliditeta”. Tekst Zakona preuzet je sa Internet adrese: http://www.zdravlje.sr.gov.yu/downloads/zakoni1/zakon_zdravstvena_zastita.pdf.

¹³ Samu reč „predrasuda” treba ovde razumeti u njenoj etimologiji: „pred-rasuda”, dakle, ono što je pre ili ispred rasuđivanja. I danas kada naučnici i filozofi ulažu znatan napor da razjasne određene stvari, to čine u sredinama gde već postoje brojne predrasude. Ipak priroda znanstvenog mišljenja jeste u tome da se ne povodi za postojećim predrasudama, već da ih istražuje, kritički preispituje i zamenjuje razložnim razjašnjenjima i adekvatnim poimanjem. Mnoge savezne američke države bile su usvojile zakone koji su predviđali zatvorsku kaznu i/ili sterilizaciju za tzv. inferiorne kategorije stanovništva. Pod inferiornim kategorijama stanovništva podrazumevani su mentalno bolesni građani, ljudi niskog koeficijenta inteligencije i kriminalci. Koliko su predrasude dobile zamaha, dobro ilustruje podatak da je u nekim državama pojam inferiornosti shvatan još elastičnije, pa je obuhvatao i homoseksualce i komuniste. Sve u svemu, tokom tridesetih godina XX veka u SAD prinudno je sterilisano oko 20.000 ljudi. Kulminacija negativne eugenike nastupila je u opsežnim

Problem koji se može pojaviti u vezi s germinativnom manipulacijom kod ljudi može, takođe, imati za posledicu i ubrzanje tendencija ka komercijalizaciji pola dece, pa i dece u celini, i njihovom procenjivanju prema odgovarajućim standardima kvaliteta, koliko god rogobatno i neprihvatljivo zvučala ova konstrukcija. S obzirom na sve izraženiju tendenciju da se pacijenti tretiraju kao konzumenti određenih usluga i na stalno prisutnu ideju o ekonomskoj opravdanosti određenih tretmana, ova opasnost je sve izraženija.

Bioetičari izražavaju zabrinutost i zbog toga što će tehnologija unapređivanja možda voditi do nametanja štetnog ili iskrivljenog poimanja normalnosti i usput onoga što konstituiše poboljšanje ljudskih karakteristika.¹⁴ Stoga je, po nekima, opasno jednoznačno definisati normalni ljudski genom jer će se time sva odstupanja od normalne sekvence smatrati nenormalnim i nepoželjnim. Problemi postoje i zbog različitih kulturnih i socijalnih paradigmi u pojedinim zemljama, koje se onda mogu nametnuti i drugim državama i narodima.

Autor stoji na stanovištu da upotreba NGM u preventivne svrhe i za lečenje jasno naznačenih bolesti kod budućih generacija ne mora da vodi direktno ka eugenici, ali da su potrebne ozbiljne mere opreza da se čitava aktivnost u nekom trenutku ne bi prevela u tendenciju ka poboljšanju ljudskih osobina.¹⁵ Ako uopšte budu upotrebljavane, NGM treba da budu korišćene isključivo u terapijske svrhe, i to samo kada ostale opcije tretmana ne budu davale odgovarajuće rezultate.¹⁶ Dakako, uvek će postojati rizik da razvijanje aplikacija za korigovanje manjkavih alela bude, zbog iste tehnologije, transformisano u, na prvi pogled teško uočljivo, unapređivanje i poboljšavanje nečijih karakteristika. Na primer, sposobnost da se koriguju geni koji su odgovorni za nastanak Alchajmerove bolesti može istovremeno značiti i mogućnost poboljšanja nečije memorije.

postupcima sterilizacije koji su sprovedeni u nacističkoj Nemačkoj. Ovim postupcima je od 1934. pa do 1945. godine prinudno sterilisano oko 400.000 „nasledno ugroženih” ljudi, i to po odgovarajućem zakonu o prevenciji potomaka od naslednih bolesti. U ovaj broj dakako nisu uključene hiljade Jevreja, Roma i drugih žrtava koje su sterilisane mimo bilo kakvog zakona u koncentracionim logorima tokom ratnih godina. Konačno, oko 200.000 ljudi na evropskom tlu „eliminirano” je kao rezultat operacije T4 („eutanazija”) i njenih posledica između 1939. godine i kraja Drugog svetskog rata.

¹⁴ Postoje teze da će u odsustvu objektivne i jedinstvene definicije „normalnog” stanja značenje onoga što se smatra normalnim biti veoma promenljivo i fluidno, što ne bi predstavljalo iznenađenje s obzirom na skeptički i relativistički duh epohe. Rezultat takvih procesa može biti da ono što sada deluje radikalno i neprihvatljivo u skoroj budućnosti postane sasvim prihvatljivo.

¹⁵ Stoga je preporučljivo da se favorizuju bazična istraživanja na ćelijskom i životinjskom nivou koja se tiču posledica germinativnih modifikacija. Ovo je konzistentno sa dugom tradicijom naučnih sloboda i reflektuje razumevanje da sprečavanje ovakvih istraživanja može lišiti ljudski rod neočekivanih otkrića koja mogu informisati ili doneti progres u drugim područjima medicinskih istraživanja, kao i u istraživanjima koja se tiču NGM.

¹⁶ Prema članu 34 Kodeksa profesionalne etike Lekarske komore Srbije genetski testovi i preinačenja genoma dozvoljena su isključivo u zdravstvene svrhe. U članu 36 izričito stoji: „Zahvati usmereni na preinačenje ljudskog genoma mogu se izvoditi samo u preventivne, dijagnostičke svrhe, uz uslov da se ta preinačenja ne prenose na potomstvo.” Tekst Kodeksa preuzet je sa Internet adrese: <http://www.zdravlje.sr.gov.yu/downloads/zakoni1/KodeksProfesionalneEtikeLekarskeKomoreSrbije.pdf>

Ne treba očekivati, ipak, da će naučnici odustajati od svojih projekata zbog potencijalnih opasnosti budućih pronalazaka, niti stvari stoje tako crno da bi se morala slediti Sloterdajkova (P. Sloterdijk) konstatacija da je sve što čini bilo ko danas u prostoru koji je zahvaćen tehničkim napredovanjem stavljeno u funkciju generalnih vojnih strategija, u čijoj funkciji je, po njemu, i sam tehnološki progres.

Proces širenja naučnih i tehničkih dostignuća jeste antropološki fenomen koji je teško zaustavljiv, jer je to, smatra se, ontološka odrednica kojom nastupa savremeni čovek. Društvo doista ima dosta težak zadatak da balansira između naučne slobode istraživanja i odgovornosti čuvanja socijalnih normi i društvenih vrednosti. „Naučna sloboda ... je stečeno pravo, opšte priznato od strane društva i nužno za napredovanje znanja od kojeg društvo može imati koristi.” Ali „naučna sloboda i odgovornost su suštinski neodvojivi”.¹⁷ Postojeće pretežno heteronomne zabrane, iako potrebne, nisu dovoljne ukoliko kod samih naučnika ne bude razvijana svest da treba da slede opšta humanistička moralna načela i načela naučne kritičnosti. U složenim vremenima snaženja socijalnih i tehničko-tehnoloških efekata nauke, potrebno je (bio)etički kodifikovati pitanje društvene odgovornosti naučnika, koje zbog njegove adekvatne interiorizacije mora biti integralni deo njihove *paideje* od najranijih dana. Veoma je važno da naučnici i filozofi u svojim spoznajama i uvidima, koji osobito u humanističkim naukama često imaju karakter vrednosnih uverenja, ne idu ispod dostignutih civilizacijskih standarda etičko-moralne kulture i da o različitim temama promišljaju uz dužan oprez i svesnost dilema sa kojima se mogu susresti u svom profesionalnom radu. Odgovarajući interdisciplinarni i pluriperspektivni pristup, kao i svest o odgovornosti, trebalo bi, konačno, da rezultiraju delikatnijim i odgovornijim odnosom samih naučnika prema mogućnostima vlastite naučne discipline i značaju njenih učinaka.

LITERATURA

- AAAS Committee on Scientific Freedom and Responsibility. (1975). *Scientific Freedom and Responsibility*. (Washington, DC: American Association for the Advancement of Science).
- Aristotel (2007). *Metafizika*. Beograd: PAIDEIA.
- Aristotel (2009). *O nebu. O postajanju i propadanju*. Beograd: PAIDEIA.
- Bacon, F. (1986). *Novi organon*. Zagreb: Naprijed.
- Beauchamp, T. L., J. F. Childress (1994). *Principles of Biomedical Ethics*. Oxford.
- Bonevac, D. (2002). *Today's Moral Issues*. London.
- Bonitz, H. (1975). *Index aristotelicus*. Berlin.
- Chapman, A. R. (1999). *Unprecedented Choices: Religious Ethics at the Frontiers of Science*. Minneapolis.

¹⁷ AAAS Committee on Scientific Freedom and Responsibility, *Scientific Freedom and Responsibility* (Washington, DC: American Association for the Advancement of Science, 1975), str. 5.

- Hajzenberg, V. (1974). *Fizika i metafizika*. Beograd: Nolit.
- Höffe, O. (1989). *Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat*. Frankfurt/Main.
- Jonas, H. (1990). *Princip odgovornosti*. Sarajevo: V. Masleša.
- Kaluderović, Ž. (2009). Kontroverze oko GM ili transgenih organizama. *ARHE*. VI/12: 159–172.
- Kodeks profesionalne etike Lekarske komore Srbije. Internet adresa: <http://www.zdravlje.sr.gov.yu/downloads/zakoni1/KodeksProfesionalneEtikeLekarskeKomoreSrbije.pdf>.
- Lappé, M. (1991). Ethical Issues in Manipulating the Human Germ Line. *The Journal of Medicine and Philosophy*. 16: 621–639.
- Novaković, I. Tehnologija rekombinovane DNK i genetičko inženjerstvo. Testovi hibridizacije, molekularna citogenetika, PCR. Internet adresa: <http://www.med.bg.ac.yu/?sid=544>.
- Perović, M. A. (2001). *Etika*. Novi Sad: Grafomedia.
- Platon (1979). *Teetet i Fileb*. Zagreb: Naprijed.
- Platon (1959). *Parmenid*. Beograd: Kultura.
- Recommendation 934 on Genetic Engineering. (1982). *Texts Adopted by the Assembly*. 33rd Ordinary Session, Third part, January 25-29. (Strasbourg: the Council of Europe).
- Roterdamski, E. (1955). *Pohvala ludosti*. Beograd: Kultura.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Internet adresa: <http://plato.stanford.edu/entries/justice-intergenerational/>.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti Republike Srbije. Internet adresa: http://www.zdravlje.sr.gov.yu/downloads/zakoni1/zakon_zdravstvena_zastita.pdf.
- Zimmerman, B. K. (1991). Human Germ Line Therapy: The Case for Its Development and Use. *The Journal of Medicine and Philosophy*. 16: 593–612.

Željko Kaluderović

BIOETHICAL CONSIDERATION OF THE ACHIEVEMENTS
OF MODERN SCIENCES, PARTICULARLY GENETICS

Summary

The modern civil era has given birth to the idea of freedom as a legitimate and regulatory basis for the totality of human activity, which implies that the whole process of scientific achievements may be highly ambivalent. Namely, although the results of scientific achievements have a primary tendency to progress and realization of the highest human values, at

the same time they can also have adverse even catastrophic consequences. The utilitarian and reductionist reasoning of scientists may bring into question the survival of human kind and planet itself, as proven by the achievements of atomic physics and discoveries in genetics, and also indicating that what we have here is not merely a potential damage that can be neglected and minimized. The existing predominantly heteronomic bans, although necessary, are not sufficient unless the consciousness of the scientists themselves is raised to the level of adhering to general humanist moral postulates and postulates of scientific criticism. In complex times of intensifying social, technical and technological effects of science it is necessary to (bio)ethically codify the issue of the social responsibility of scientists, which due to its adequate interiorization has to be an integral part of their *paideia* since the very beginning. An adequate interdisciplinary and pluri-perspective approach, as well as the sense of responsibility should result in a different and more delicate attitude of the scientists themselves towards potentiality of their own scientific discipline and significance of its performance, however they should become a reason to abandon projects in science, economy or social sphere.

Key words: freedom, potentiality, responsibility, bioethics, science, genetics.

Филозофски факултет у Новом Саду
др Зорана Ђинђића 2
21000 Нови Сад
Тел: +381214853900
www.ff.uns.ac.rs

Лектор
мр Гордана Штрбац

Штампа
КриМел, Будисава

Тираж
300

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy / главни и одговорни уредници: Владислава Ружић, Душан Маринковић – 1956, књ. 1-1975. књ. 18 ; 1990. књ. 19- . – Нови Сад : Филозофски факултет, 1956–1975; 1990–. – 23 cm

Годишње. – Текст и сажети на српском језику и страним језицима. – Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374–0730

COBISS.SR-ID 16115714